

Dissertationes  
Academiae  
Artium  
Estoniae

10



Riin Alatalu

# Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986–2002:

*rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s  
omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis*

---

Heritage Protection  
in Transitional Society  
1986-2002:

From Nation's Conscience  
in the Estonian SSR  
into the Harasser of  
Private Owner in the  
Republic of Estonia

---

Doktoritöö

---



EESTI  
KUNSTIAKADEEMIA  
Kunstikultuuri teaduskond  
Muinsuskaitse ja restaureerimise osakond  
2012

*Riin Alatalu*

**Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986–2002:  
rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s  
omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis**  
Heritage in Transitional Society 1986-2002:  
From Nation's Conscience in the Estonian SSR  
into the Harasser of Private Owner in the Republic of Estonia  
*Doktoritöö / Doctoral thesis*

*Juhendaja / Supervisor*  
prof Mart Kalm

*Eelretsensendid / External Reviewers*  
prof Jaak Valge, dr Tamás Fejérdy

*Oponent / Opponent*  
dr Tamás Fejérdy

*Avalik kaitsmine / Public defence*  
14.12.2012

*Translation editor*  
Marve Lilleleht

*Kujundus / Design by*  
Andres Tali

*Kaanel / Cover*  
Vabrik "Rauaniit", arhitekt Eugen Habermann 1932, mälestis nr 8200. Foto Andres Tali

Käesoleva teose avaldamist on toetanud Eesti Kultuurkapital



© Riin Alatalu, 2012

ISBN 978-9949-467-29-7

ISSN 1736-2261

*Trükikoda / Printed by*  
Pakett AS

# SISUKORD

Saateks.....	9
Sissejuhatus.....	11
Eesmärk ja uurimisülesanne.....	11
Historiograafia ja allikad.....	14
Käsitleva ajastu ja teema eripärast.....	25
Kasutatud metoodika.....	31
Ülesehitus.....	36
1 Seaduse ja ametkondade roll muinsuskaitse ideoloogia kujundajana.....	39
1.1 Õigusruum.....	39
1.1.1 Muinsuskaitse seaduse eelkäijad.....	41
1.1.2 Eesti Vabariigi muinsuskaitse seaduse ettevalmistamine.....	44
1.2 Ametid ja inimesed.....	50
1.2.1 Nõukogude periood.....	50
Arhitektuurimälestiste kaitse korraldus.....	51
Ajalo- ja arheoloogiamälestiste kaitse korraldus.....	52
Kunstimälestiste kaitse korraldus.....	53
Tallinna ja Tartu mälestiste kaitse korraldus.....	54
Töötajad.....	54
1.2.2 Süsteemi reorganiseerimine.....	56
1.2.3 Muinsuskaitse ameti moodustamine.....	57
Struktuur.....	59
Riik, Tallinn ja teised omavalitsused.....	60
1.2.4 Ekspertorganisatsioonid.....	63
1.2.5 Arhiivid ja raamatukogud.....	65
1.3 Kaitse korraldus.....	66
1.3.1 Mälestiste nimekirjad ja kategooriad.....	66
1.3.2 Haldussuutlikkus.....	70
1.3.3 Eraomand.....	77
1.3.4 Muinsuskaitse eelarve Nõukogude Eestis.....	79
1.3.5 Muinsuskaitse eelarve Eesti Vabariigis.....	82
1.4 Üldistusi.....	86

2 Eesti ja rahvusvaheline muinsuskaitse . . . . .	91
2.1 Balti Muinsuskaitse Komitee . . . . .	94
2.2 UNESCO maailmapärandikonventsioon ja -nimekiri . . . . .	95
2.3 ICOMOS Eestis . . . . .	97
2.4 Eesti DOCOMOMO Grupp . . . . .	102
2.5 ICCROM . . . . .	104
2.6 Üldistusi . . . . .	105
3 Mälestised riigi ja kodanike vahel. Pärandi defineerimine ja hierarhia. . . . .	108
3.1 Talu- ja külaarhitektuur . . . . .	111
3.2 Mõisad . . . . .	114
3.3 Kirikud . . . . .	117
3.4 Tallinna vanalinn. . . . .	120
3.5 Teised Eesti vanalinnad . . . . .	122
3.6 Ajaloolised eeslinnad . . . . .	126
3.7 Eesti Vabariigi arhitektuur 1918–1940 . . . . .	129
3.8 Nõukogudeaegne arhitektuur. . . . .	130
3.9 Mälestussambad ja kalmistud . . . . .	131
3.10 Üldistusi . . . . .	133
4 Vabakond ja muinsusteadlikkus. . . . .	137
4.1 Kodanikualgatus hirmuühiskonnas . . . . .	138
4.1.1 Laulu- ja tantsuharrastus . . . . .	139
4.1.2 Looduskaitse . . . . .	140
4.1.3 Kodu-uurimine . . . . .	140
4.1.4 Kultuuripärand . . . . .	141
4.1.5 Fondid . . . . .	143
4.1.6 Ametkondlikud ühingud . . . . .	144
4.2 Eesti Muinsuskaitse Selts . . . . .	146
4.3 Üldistusi . . . . .	154
5 Muinsuskaitse ja kaasaegne arhitektuur. . . . .	156
5.1 Arhitektuur, arhitektid ja piirangud . . . . .	158
5.2 Muinsuskaitse ja arhitektid Tallinna vanalinnas . . . . .	160
5.2.1 Uusehitused vanalinnas . . . . .	161
5.2.2 Tühjad krundid vanalinnas . . . . .	168
5.2.3 Bastionaalvöönd . . . . .	170
5.3 Üldistusi . . . . .	173
6 Kokkuvõte. . . . .	176

Summary. Heritage Protection in Transitional Society 1986-2002: From Nation's Conscience in Estonian SSR into the Harasser of Private Owner in the Republic of Estonia . . . . .	183
Structure of the Research . . . . .	189
1 Legislation and Institutions as a Basis for the Ideology of Heritage Protection . .	191
1.1 Legislative Background of the Conservation Act . . . . .	191
1.1.2 Preparation of the Conservation Act of the Republic of Estonia . . . . .	192
1.2 Organisation and Staff . . . . .	193
1.2.1 The Soviet Period . . . . .	193
Architectural Monuments . . . . .	194
Historical and Archaeological Monuments. . . . .	194
Movable Monuments . . . . .	194
Tallinn and Tartu . . . . .	195
Staff . . . . .	195
1.2.2 Reorganisation of the Institution . . . . .	195
1.2.3 Formation of the National Heritage Board . . . . .	196
The Structure of NHB. . . . .	197
The State, Tallinn and Other Municipalities . . . . .	197
1.2.4 Expert Organisations . . . . .	198
1.3 Administration Policy . . . . .	199
1.3.1 Lists and Gradation of Monuments . . . . .	199
1.3.2 Administrative Capability . . . . .	200
1.3.3 Private Property . . . . .	204
1.3.4 Budget of Heritage Protection in the Soviet Estonia . . . . .	204
1.3.5 Budget of Heritage Protection in the Republic of Estonia . . . . .	205
1.4 Summary . . . . .	207
2 Estonia and International Heritage Protection. . . . .	211
2.1 Baltic Heritage Committee . . . . .	212
2.2 UNESCO World Heritage Convention and World Heritage List. . . . .	213
2.3 ICOMOS Estonia . . . . .	214
2.4 DOCOMOMO Group of Estonia. . . . .	215
2.5 ICCROM . . . . .	216
2.6 Summary . . . . .	217
3 Legacy, Nation and Citizens. The Definition and Categorization of Heritage. . . . .	219
3.1 Rural Architecture . . . . .	221
3.2 Manors . . . . .	222
3.3 Churches . . . . .	224
3.4 Tallinn Old Town . . . . .	225

3.5 Other Estonian Old Towns . . . . .	226
3.6 Historical Suburbs . . . . .	227
3.7 Architecture of the Republic of Estonia in 1918–1940. . . . .	228
3.8 Architecture of the Soviet Period . . . . .	229
3.9 Memorials and Cemeteries . . . . .	229
3.10 Summary . . . . .	230
4 Civil Society and Heritage Awareness . . . . .	233
4.1 Civil Initiative in a Society of Fear. . . . .	234
4.1.1 Singing and Dancing Tradition . . . . .	234
4.1.2 Nature Protection . . . . .	235
4.1.3 Area Studies . . . . .	235
4.1.4 Cultural Heritage . . . . .	235
4.1.5 Foundations . . . . .	236
4.1.6 Professional Unions. . . . .	237
4.2 Estonian Heritage Society. . . . .	237
4.3 Summary . . . . .	240
5 Heritage and Contemporary Architecture . . . . .	242
5.1 Architecture, Architects and Restrictions . . . . .	243
5.2 Conservators and Architects in Tallinn Old Town. . . . .	244
5.2.1 New Architecture in Tallinn Old Town. . . . .	244
5.2.2 Empty plots in Old Town. . . . .	248
5.2.3 Bastion Belt . . . . .	250
5.3 Summary . . . . .	251
6 Conclusion . . . . .	253
Kasutatud allikad ja kirjandus . . . . .	259
Lisad. . . . .	278



# SAATEKS

Muinsuskaitse on märksa laiem tähendus kui me igapäevases, eriti aga ametlikus kasutuses adume. Kultuuri, mälu, järjepidevuse ja keskkonna hoidjana mõjutab muinsuskaitse mitte ainult meie igapäevaseid tegevusi, vaid ka rahvuslikku ja riiklikku eneseteadvust. Muinsuskaitse on maailmavaadet kujundav ja emotsionaalne valdkond, mis kutsub arvamust avaldama ja seisukohta omama. Kaasaegses Eestis on püsiväärtusi valvav muinsuskaitse oma konservatiivse loomuse tõttu ühtaegu nii hinnatud aatekandja kui ka kardetud piirangute seadja.

Mina olen muinsuste kaitsega seotud alates 1981. aastast kui ma liitusin koolinoorte liikumisega “Kodulinn”. Tiina Mägi, aga ka noorte ajaloolaste Mart Laari ja Mart Kalmu ärgitusel elasin sisse pärandikaitse kirevasse, aga keerulisse maailma. Nn fosforiidisõjast ja muinsuskaitsealaste loomisest sain osa Tartu Ülikooli ajaloo osakonna üliõpilasena, sh osalesin juba esimesel muinsuskaitseklubide kokkutulekul Jüris ja astusin Eesti Akadeemilise Muinsuskaitse Seltsi liikmeks Esimest korda töötasin arheoloogilistel kaevamistel 1985. aastal, etnograafilistel välitöödel paar aastat hiljem. Olen käinud Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Kunstiakadeemia ekspeditsioonidel nii Eestis kui ka soome-ugri rahvaste juures Mordvas ja Marimaal.

Tudengina töötasin toonase nimega Eesti Riiklikus Etnograafiamuuseumis. Viimased kümme aastat olen tegutsenud pärandi kaitse eest vastutava ametnikuna Muinsuskaitseametis ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ametis.

Alates 2003. aastast olen seotud ka Eesti Kunstiakadeemia muinsuskaitseja restaureerimise osakonnaga – täiendkoolitusest alustades olen aastate jooksul läbinud nii erialase magistri- kui ka doktoriõppe. Akadeemia on mulle pakkunud ka suurepärase võimaluse ise õpetada.

Pikaajaline huvi, ennekõike aga töökogemus ja isiklik kokkupuude avalikkuse ja muinsuskaitse vastastikuste suhete sasipuntraga oligi käesoleva uurimustöö ajend. Igapäevane koostöö nii missioonitundega muinsuskaitsejatega kui ka nende tööd liiga sageli alahindava avalikkusega sunnib vastuolude

tekkides seadma end kõrvalseisja positsioonile, et analüüsida ja mõista eriarvamuste tagamaid. Professor Mart Kalmu soovitusel sai südamelähedasest teemast ka minu doktori väitekirja probleem. Ametniku jaoks oli oma valdkonna uurimine hariv ja distsiplineeriv väljakutse. Ühtpidi oli mul võimalus kasutada ära oma erialaseid teadmisi, teisalt tuli end pidevalt distantseerida päevaprobleemidest ja isiklikest eelistustest ning keskenduda püstitatud ülesandele – valdkonna ja ühiskonna vastasmõjude analüüsile. Töö eesmärk oli avada muinsuskaitse sõlmküsimusi ja leida uusi vaatenurki nii muinsuskaitsete endi kui ka teiste erialade esindajate jaoks, otsida kokkupuutepunkte ja ühisosa. Läbi kriitilise analüüsi oli minu uurimuse missioon toetada muinsuskaitse tööd, selle rolli ühiskonnas ning kultuuripärandi väärtustamist.

Olen aastate jooksul töötanud koos kümnete pühendunud muinsuskaitsete ja paljude aatekaaslastega erinevatest eluvaldkondadest. Neid, kes on mind aastate jooksul õpetanud, nõustanud ja aidanud, on nii kolleegide, sõprade kui ka õpilaste seas väga palju, kõigi toetust on võimatu saatesõna raames väarikalt esile tõsta. Olen õppinud nii arhitektidelt, looduskaitsetelt, ametnikelt kui ka kolleegidelt rahvusvahelistes organisatsioonides. Minu töö valmimisele on aidanud kaasa ka kaaslased Eesti Naisüliõpilaste Seltsist.

Pühendan oma uurimuse oma töö- ja mõttekaaslastele, oma sõpradele muinsuskaitstes. Muinsuskaitseameti kolleegidest tahan siinkohal eraldi ära märkida kõiki maakonnainspektoreid, aga kindlasti ka Jaan Vali, Ülo Puustakut, Mare Kaske, Carolin Pihlapit, Marju Raabet ja Riina Hiiobit. Tänutundega meenutan ühiseid ettevõtmisi varalahkunud sõp rade Agne Trummali ja Riina Pauga. Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti miljööalade ja muinsuskaitse osakonna kolleegidega on erialastes küsimustes peetud aastaid tuliseid ja meeleolukaid vaidlusi, nimeliselt tõstan esile Boris Dubovikku, Oliver Orrot, Erja-Liina Raidmat ja Liina Jänest. Eesti Kunstiakadeemiast kuuluvad tänusõnad ennekõike muinsuskaitse hariduse pühendunud edendajaile Anneli Randlele ja Lilian Hansarile. Tänan abi eest oma magistrante Mariette Aavikut, Elle Lepikut, Triin Talki ja Ksenja Tarassovat.

Neile lisanduvad pea kõik mu sõbrad, kes on mitu aastat mu töö valmimisele truult kaasa elanud.

Eraldi tahan tänada oma juhendajat prof. Mart Kalmu sõbraliku koostöö ja otsekohe suunamise eest. Väga tänulik olen väitekirja eelretsensentidele prof. Jaak Valgele ja dr. Tamás Fejérdyle Ungarist, kelle kommentaarid ja näpunäited toetasid eesmärki.

Väga suur roll töö valmimisel oli minu perekonnal – ema Kadi Alatalu ja õde Epp Alatalu olid väsimatud proovilugejad, aga veel väsimatumad nõustajad ning kriitikud. Isa Toomas Alatalu ja vend Siim Alatalu lisisid nii mõnegi hea vihje. Loodan, et mu poegade Mattias ja Markus Johann Väli jaoks on kaasaelamine nii minu püüdlustele ametis kui ka uurimustöö tegemisel olnud põnev ja hariv elukool.

# SISSEJUHATUS

## Eesmärk ja uurimisülesanne

Eesti Vabariigi põhiseaduse preambul sätestab riigi rolli Eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilitajana läbi aegade. Rahvus, keel ja kultuur põhinevad pärandil – eelnevate põlvkondade loodud ja meieni kandunud teadmistel, kommetel, tavadel, väljakujunenud keskkonnal ja eriti kultuuriruumil. Et kultuuri ja pärandi säilitamine järeltulevatele põlvedele on mitte ainult iga oma maast ja rahvast hooliva kodaniku ülesanne, vaid ka riigi olemasolu mõte, on kultuuri säilimine osaliselt tagatud erinevate seaduste ja nende rakendusaktidega. Nii on õiguslikult reguleeritud emakeele,<sup>1</sup> dokumentide, arhivaalide,<sup>2</sup> trükisõna<sup>3</sup> ja museaalide<sup>4</sup> hoidmine. Seadused tagavad hoolitsuse matmispaikade<sup>5</sup> ja pärandmaastike<sup>6</sup> eest. Ka kultuuri rahastamine on osaliselt korraldatud seadusandlikul tasandil.<sup>7</sup> Käesolev töö keskendub kultuurimälestistele, mille kestmist tagab muinsuskaitse seadus.<sup>8</sup> Kultuurimälestis on vastavalt seadusele riigi kaitse all olev kinnis- või vallasasi või selle osa või asjade kogum või terviklik ehitiste rühm, millel on ajalooline, arheoloogiline, etnograafiline, linnaehituslik, arhitektuuriline, kunstiline, teaduslik, usundilooline või muu kultuuriväärtus.

Eesti Vabariigi põhiseadus paneb seega ühe olulise tahu riigi ülesandest – Eesti materiaalse kultuuripärandi säilimise ja hoidmise – muinsuskaitsejate õlule. Käesolev uurimustöö lähtubki muinsuskaitse valdkonna põhiseaduslikust kohustusest väärtustada ja hoida Eesti kultuuri. Töö eesmärk on analüüsida Eesti muinsuskaitset kui üht olulist osa ühiskonna korralduse ja väärtushinnangute muutumisest Eesti Vabariigi taastamisega kaasnenud

1 Keeleseadus. – RT I, 18.03.2011, 1.

2 Arhiiviseadus. – RT I, 21.03.2011, 1.

3 Rahvaraamatukogu seadus. – RT I 1998, 103, 1696; Eesti Rahvusraamatukogu seadus. – RT I, 09.03.2011, 4.

4 Muuseumiseadus. – RT I, 21.03.2011, 20.

5 Kalmistuseadus. – RT I, 15.03.2011, 14; Sõjahaudade kaitse seadus. – RT I, 21.03.2011, 27.

6 Looduskaitse seadus. – RT I, 30.12.2011, 13.

7 Eesti Kultuurkapitali seadus. – RT I 1994, 46, 772.

8 Muinsuskaitse seadus. – RT I, 21.03.2011, 8. Kultuuripärandi säilimist reguleerib ka Kultuuriväärtuste väljaveo, ekspordi ja sisseveo seadus. – RT I, 18.I 2008, 3, 24.

siirdeperioodil, selle tähtsust ja tähendust riigi taastamisel, vastutava ametkonna ja laiemalt ühiskonna suhtumist ja suhet mälestistega nii rahvusriigi institutsionaalsete ja ideoloogiliste alustalade kui ka argise keskkonna osana ühiskonna murranguperioodil.

Uurimisteema on ajendatud ja töö pealkiri provotseeritud laialt levinud hinnangust – muinsuskaitse oli ühiskonna vedur Eesti riigi taastamisel ja on pidur Eesti riigi edendamisel. Sõna “ahistaja” on töö pealkirjas siiski kasutusel metafoorina. Muinsuskaitse ei nähta liiga sageli pärandi ja seega riiklike põhiväärtuste püsimise tagajat, vaid oma piirangutega Eesti riigi ülesehitamise, korrastamise ja uuendamise takistajat. Selline hinnang on vastuoluline, sest esiteks põhineb Eesti riigi taastamine pärandi tunnustamisel. Teiseks on pärand mitte ainult kultuuri kui riigi ja rahvuse põhiväärtuse, riikliku eneseteadvuse, vaid väga suurel määral ka Eesti majandust toitva turismi- ja kultuuritööstuse baas. Mida autentsem ja mitmekülgsem on ajalooline keskkond, seda suurem on ka selle majanduslik väärtus.

Nõukogude Eestis oli muinsuskaitsele omal moel ideoloogiline eristatus, olles korruga nii rahvusliku meelsuse ja traditsioonide kandja kui ka okupatsioonivõimu soositud ja rahastatud valdkond. Kollektiivset kujutlust muinsuskaitse põhiolemuse teisenemisest on toitnud koos riigivõimu vahetumisega muutunud paradigma ühiskonna hoiakutes. Uued majanduslikud võimalused, aga ka õigusruumi täpsustumine, väga oluliselt aga ka muinsuskaitse huvipiiride laienemine, on võimendanud pigem muinsuskaitse kui piiravate tingimuste seadja ja vähem kui säilitaja rolli.

Mälestiste kaitse korraldamist Eesti Vabariigis koordineerib Muinsuskaitseamet (MKA). Suur osa mälestistest on küll seotud traditsioonide ja rahvapärимusega, ent otseselt vaimse pärandiga Muinsuskaitseamet siiski ei tegele. Seisuga 1. oktoober 2012 on Eesti Vabariigis kaitse all 26 976 mälestist. Pärandi mõiste on ajas muutuv ja üldjuhul laienev. Seetõttu on Muinsuskaitseameti ülesanne ka uute mälestiste väljaselgitamine.

Mälestiste nimekiri on oma ajastu teadlik valik ajaloost, sellest mida me tahame säilitada järeletulevatele põlvedele.<sup>9</sup> Samas moodustavad mälestised olulise osa igapäevasest keskkonnast ja on seetõttu ise pidevas muutumises. Nende säilitamisel lisab iga põlvkond neile nii uusi tähendusi kui ka füüsilisi, oma väärtushinnangutest, huvidest ja võimalustest tulenevaid kihistusi. Muinsuskaitse on mõtteviis, mis peab suunama mälestistega seotud ühiskonna väärtushinnanguid ja tegevusi.

Eesti muinsuskaitsele on oluline roll rahvusliku ja riikliku identiteedi hoidmisel üleilmastavas ja üheülbastavas maailmas. Selle rolli tähtsuses teoreetilisel tasandil ei kahtle keegi. Eesti riik on uhke oma hästi hoitud pärandi ja

<sup>9</sup> Epp Lankots, Alusuuringud Eesti Vabariigi aegsest ehituspärandist. – Muinsuskaitse aastaraamat 2006. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 67; Priit-Kalev Parts, Pärand on poliitiline valik minevikust. – Sirp 12.V 2006.

traditsioonide üle ning külalistele esitletakse alati esimeses järjekorras ajaloo tunnismärke. Olgugi, et väga suur hulk pärandit vajab nii omaniku kui ka riigi märksa hoolivamat suhtumist, on arvestatav osa kultuurimälestistest siiski hoitud ja au sees. Eesti pärandi nimekiri on rahvusvahelises kontekstis eeskujulik, sest muinsuskaitstjad on läbi aegade osanud märgata ja esile tõsta Eesti aja- ja kultuurilugu selle mitmekülguses. See, mis on hästi, tundub harjumuspärane ja kaotab argipäevas seose institutsioonide ja inimestega, kes ühe või teise nähtuse hoidmise ja kaitsmise nimel vaeva on näinud. Näiteks Tallinna vanalinna või Anton Hansen Tammsaare sünnikodu külalistele esitledes ei mõtle inimesed enamasti sellele, et ainuüksi nende säilimine, rääkimata rahuldavast seisukorrast ei ole iseenesestmõistetavus, vaid muinsuskaitstjate aastakümnete pikkuse töö tulemus. Ametkondade ja ühiskonna vastutusest on kombeks pigem rääkida siis, kui olemasolev olukord meid mingil põhjusel ei rahulda.

Riigikontroll viis 2006.–2007. aastal Muinsuskaitseametis läbi tulemusauditi ja püstitas küsimuse “Kas Eesti riik on teinud piisavalt selleks, et kultuurimälestised kui Eesti kultuuripärandi oluline osa säiliks?” Auditi kokkuvõtte oli, et riigiamet ei tule oma ülesannetega toime ning Eesti mälestised ei ole piisavalt kaitstud.<sup>10</sup>

Valdkonna edukus ei sõltu aga üksnes ametkonnast endast ja seetõttu tuleb muinsuskaitsetööd, ametnike tegevusvälja ja saavutusi käsitleda laiemas kontekstis. Muinsuskaitse tegevust analüüsima on mind kõige enam intrigeerinud dilemma, miks ei suuda aadetele orienteeritud riigiamet, kus on läbi aegade töötanud ennekõike sügava missioonitundega, kultuuripärandi kaitsmisele ja säilimisele pühendunud ametnikud, tagada avalikkuse lugupidamist oma töösse. Eesti Vabariigi taastamisel kuulus Eesti Muinsuskaitse Seltsi iga sajas eestlane, muinsuskaitse oli toona suure osa eestlaste enesemääratluse tähtis osa. Ometi tuleb valdkonnal nüüd juba kaks aastakümnet võidelda oma olemasolu ja otsuste põhjendamise eest.

Muinsuskaitse on mälu suunaja. Nii nagu ajaloolistele isikutele või sündmustele püstitatud monumentide, nii on ka mälestiste valiku eesmärk vahendada minevikku olevikule ja tulevikule. Muinsuskaitse mitte ainult ei hoia, vaid ka suunab kollektiivset mälu. Lisaks mälule ja teadmistele suunab muinsuskaitse oma valikutega meid igapäevaselt ümbritsevat (ehitatud) keskkonda, eluviisi ja majandust. Seetõttu on muinsuskaitse mõju ühiskonnale laiem ja argisem kui näiteks muuseumidel, kooliõpikutel, kirjandusel või filmil, mille puhul kogemine on üldjuhul tõstetud argielu tasandist välja. Lisaks laiale tegevusväljale toetab muinsuskaitset tema ideoloogia rakendamisel seadus.

<sup>10</sup> Riigikontrolli aruanne Riigikogule 27.VI 2007, Kultuurimälestiste kaitse. Kas Eesti riik on teinud piisavalt selleks, et kultuurimälestised kui Eesti kultuuripärandi oluline osa säiliks? - <http://www.riigikontroll.ee/tabid/206/Audit/1984/Area/16/language/et-EE/Default.aspx>, vaadatud 26.II 2012.

Muinsuskaitse on igas ühiskonnas võimu tööriist. Võim ei võrdu aga ainult valitsusega. Võim tähendab ka poliitilise, rahvusliku ja kultuurilise opositsiooni, erinevaid huvisid või rahvusi esindavate rühmituste ning ka vabakonna survet. Riigikorra muudatused tähendavad sageli ajaloo ümberhindamist võimule tulijate survele. Muudatused mälestamisväärsaks peetavas avalduvad nii mälestiste nimekirjades kui ka nende kaitsekorralduses.

Huvi pärandi vastu ning üldjuhul ka mälestiste loetelu on läbi 20. sajandi erinevate riigikordade olnud üsna sarnane. Samas on ühele ja samale objektile antud erinevas poliitilises kontekstis erinevaid tähendusi. Mälestiste nimekiri on ajas üldjuhul täienenud, nimekirjast välja on arvatud üsna vähe, needki peamiselt otseselt ideoloogilise tähendusega objektid või hävinud mälestised.

Käsitlen muinsuskaitset selle laiemas tähenduses – muinsuskaitse on mõtteviis, mis käsitleb mitte ainult riiklikku pärandit, vaid ka väärtushinnanguid ja kultuuritundlikku elukeskkonda laiemalt. Pärandiga tegeleb mitte ainult Muinsuskaitseamet ja seda halduslepinguga esindavad kohalikud omavalitsused, vaid ka teised asjasse puutuvad ametid, omanikud, valdajad vabakondlikud ühendused ning kõik kodanikud.

Muinsuskaitse riiklik kohustus on mitte ainult hallata mälestiste nimekirja, vaid järjepidevalt välja selgitada ja väärtustada pärandit, millel püsib meie kultuur ja meie teadmised ajaloost, eelkäijatest ning ühistest väärtushinnangutest. Muinsuskaitse eesmärk on hoida Eesti kultuuri ja ajaloo materiaalseid väljendusi. Läbi muinsuskaitse tegevuse selliste väljenduste ring pidevalt laieneb. Lähtuvalt muinsuskaitse ajas muutuvast loomusest, tema seotusest kultuuri ja haridusega, aga ka näiteks säästva arenguga, on võimatu piiritleda seda ainult ühe ametkonna pärusmaana.

## Historiograafia ja allikad

Muinsuskaitse ajalugu, eriti selle seos rahvusliku ja riikliku identiteedi ja müüdiloomega on üha enam käsitlemist leidev teema, siiski senini on tegu suhteliselt vähe teaduslikul tasandil uuritud valdkonnaga. Pärand on pigem erinevate uuritavate valdkondade nagu mälu, riiklus, juriidika, haridus, ajalugu, vabakond, omand, regionaalne areng, arhitektuur, ehitus, planeerimine jne kokkupuutepunkt. Huvi kultuuripärandi vastu on tekitanud ja mõjutanud majanduslik surve seni puutumatu teele piirkondadele ja kultuuridele, üleilmastumine, aga ka mitmed poliitilised murrangud, mis nõuavad kohalike väärtuste ja identiteedi mõtestamist või ümbermõtestamist nii kultuurilisest kui ka sotsiaalteaduste aspektist. Kultuuripärand on siiski seni valdavalt olnud ennekõike ajaloolaste, kunstiajaloolaste, etnoloogide jt uurimisteema. Üheaegselt koloniaalvalduste likvideerimise ja imperialistlikust

survest vabanenud rahvusriikide rahvuslike eripärade otsimise ja riikliku enesemääratlemisega on otsitud ja otsitakse üha teiseenas maailmas ka globaalseid, rahvusi ja riike ühendavaid väärtusi. Valdavalt on need seotud ühise pärandi ja jagatud mäluga.

Muinsuskaitse ajalugu on ühtviisi seotud nii konserveerimise ja restaureerimise ajalooga kui ka pärandi loomega. 20. sajand peegeldab ennekõike muinsuskaitse teisenemist loomingulisest valdkonnast administreerivaks, üksikute suurmeeste asemel asuvad tegutsema ametkonnad. Jõudsalt edenenud industrialiseerimine, linnade kasv ja laastavad sõjad muutsid just 20. sajandil varasema mälestistekultuse (Alois Riegl termin<sup>11</sup>) sõna otseses mõttes mälestiste kaitseks. Suured muudatused keskkonnas sundisid tegema valikuid, mida tähtsustada pärandina ja töötama välja meetodeid nende säilitamiseks. Kui Riegl pidas 1905. aastal veel Georg Dehio hinnangut, et mälestisi tuleb konserveerida mitte lihtsalt nende ilu, vaid ka nende rolli pärast rahvusliku eksistentsi osana liiga kitsaks rahvuspoliitiliseks lähenemiseks,<sup>12</sup> siis 20. ja ka 21. sajandi poliitilised kokkupõrked on uuesti esile tõstnud pärandi rolli kultuurilise identiteedi alussambana ja osutavad teravalt selle erilisele haavatavusele konfliktsituatsioonides.<sup>13</sup>

Esmalt sõjad, aga hiljem juba ka kasvav turismimajandus muutis restaureerimise väga paljuski nn päranditööstuseks. Sellele, et kultuuripärand ei ole lihtsalt osake kultuurist, vaid sellel on ühiskonnas ka oluline sotsiaalne ja majanduslik aspekt juhib tähelepanu näiteks päranditeoreetik Gregory Ashworth.<sup>14</sup> Pärandi tarbimisest st ajaloolistele hoonetele uue kaasajase funktsiooni andmisest sai omaette eesmärk koos linnade ülesehitusega pärast II maailmasõda.<sup>15</sup> Erilise hoo sai see sotsialistlikes maades, kus suur osa üldtunnustatud pärandist ehk arhitektuurselt silmapaistvad aadlipaleed ja pühakojad ei sobitunud uue ühiskonna ideoloogiaga ja neile tuli leida sobivam kasutus.<sup>16</sup> Mälestiste regenereerimisest sai omamoodi kultus ka Eestis ja sellele on ajastu fenomenina pühendatud arvukalt erinevaid sõnavõtte ja kirjutisi.<sup>17</sup> Oma teataval määral vastuoluline roll mälestiste tarbimiskultuuri

11 Alois Riegl, *The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*. – Oppositions, Fall, Rizzoli, New York 1982.

12 Jukka Jokilehto, *Arhitektuuri konserveerimise ajalugu*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2010, lk 278–279.

13 Näiteks juulis 2012 purustasid islamiäärmuslased Maailmapärandi nimekirjas olevad Timbuktu mausoleumid Malis. Vaata ka Riin Alatalu, *Pärand ja pilvelõhkjad*. – Postimees 23. VII 2012.

14 Gregory J. Ashworth, *Heritage and local economic development: a reluctant relationship*. – *Handbook on the Economics of Cultural Heritage*. Eds Ilde Rizzo and Anna Mignosa. Edward Elgar Publishing. Forthcoming, 2011. Käsikiri.

15 Gregory J. Ashworth & Marike J. Kuipers, *Heritage planning in the Netherlands: how far have we come?* – *Agora. Themanummer Erfgoed en planning*. April 2004.

16 Jukka Jokilehto, *Arhitektuuri konserveerimise ajalugu*, lk 321–330.

17 Rein Zobel, *Peasuunaks regenereerimine*. Tallinna vanalinna osast linna generaallaanis. – *Ehitus ja arhitektuur* 1969, nr 3, lk 68–71; Rasmus Kangroopool, Tallinna

levitamisel on ka Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioonil. UNESCO eestvedamisel ja üha kasvava turismitööstuse kaasabil on pärand üha enam muutumas inimkonna kultuurilisest põhiväärtusest tootmisharuks, millest otseselt sõltub kümnete riikide ja miljonite inimeste toimetulek.

Mälestiste allutamine tarbimisele tõstis juba 20. sajandi esimesel poolel päevakorda autentsuse, konserveerimise ja restaureerimise vahekorra küsimused ning teadusliku restaureerimise ideoloogia. Erinevate ideoloogiate erinev rakendamine praktikas, aga samuti üha enam otsest sekkumist nõudev pärand survestas rahvusvahelise koostööplatvormi tekkimist. Seetõttu ongi 20. sajandi muinsuskaitse teooria ja praktika uurimine paljuski seotud institutsionaalse ja rahvusvahelise pärandikaitse nüüdseks juba tagasivaatamist võimaldava ajalooga.

Üleilmset koostööd veavad peamiselt UNESCO, Rahvusvahelise Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu ICOMOS (International Council of Monuments and Sights) ja Kultuuriväärtuste Säilitamise ja Restaureerimise Rahvusvaheline Uurimiskeskus ICCROM (International Centre for the Study of Preservation and Restoration of the Cultural Property). Nende eestvedamisel on vastu võetud terve rida rahvusvahelisi kokkuleppeid ja normdokumente. Muinsuskaitset on tänu nii eetilistele, kultuurilistele, ajaloolistele, kliimatilistele ja paljudele muudele põhjendustele väga raske allutada konkreetsetele reeglitele ja seetõttu on erinevate koostatud soovitude ja normide hulk väga suur.<sup>18</sup> Seetõttu ongi lisaks pärandi mõtestamisele üks olulisemaid ekspertorganisatsioonide artiklite kogumike teemasid rahvusvahelised normdokumendid. Näiteks kogumik “Conservation and Preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858–1905)”<sup>19</sup> sisaldab olulisimate rahvusvaheliste muinsuskaitse õigusaktide ja juhendmaterjalide ülevaateid ja analüüsi. Kogumik “Values and Criteria in Heritage Conservation”<sup>20</sup> sisaldab artikleid, mis aitavad mõtestada nii mälestiste kriteeriumeid kui ka seaduste tasandil reguleeritud kaitse olemust ja eesmärki.

---

vanalinna regenererimisest. – Eesti ehitismälestised. Aastaraamat. Toim Tiit Masso. Tallinn: Valgus 1990, lk 10–20; Illar Kannelmäe, Tallinna ajalooliste hoonete kohandamisest nüüdisotstarbele. – Ehitus ja arhitektuur 1985, nr 1 / 2, lk 64–69.

18 Boguslaw Szmygin, Formal analysis of doctrinal texts in heritage protection. – Conservation and Preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858–1905). Eds Michael S. Falser, Wilfried Lipp, Andrzej Tomaszewski. Florence: Edizioni Polistampa 2010, lk 97–106.

19 Conservation and Preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858–1905). Eds Michael S. Falser, Wilfried Lipp, Andrzej Tomaszewski. Florence: Edizioni Polistampa 2010.

20 Values and Criteria in Heritage Conservation. Proceedings of the International Conference of ICOMOS, ICCROM, Fondazione Romualdo Del Bianco, Florence March 2nd–4th 2007. Ed Andrzej Tomaszewski. Florence: Edizioni Polistampa 2008.



UNESCO maailmapärandipoliitika ja rahvusvaheliste organisatsioonide tööd ja selle seoseid Eestiga on käsitlenud Mart Kalm, Jaan Tamm ja mina ise.<sup>21</sup>

Erinevate Euroopa riikide õigusaktidest ja muinsuskaitse korraldusest annab mõningat võrdlust võimaldava ülevaate kogumik "Policy and Law in Heritage Conservation".<sup>22</sup> Üks põhjalikumaid ülevaateid muinsuskaitse rahvusvahelise ajaloo kohta on Jukka Jokilehto "Arhitektuuri konserveerimise ajaloo" kohta.<sup>23</sup> 1999. aastal esmatrükkina ilmunud raamat jõuab küll oma kaasaega välja, aga lühikese ajalise distantsi tõttu ei saagi see pakkuda põhjalikumaid üldistusi nõukogude impeeriumi kokkuvarisemise järgsete tendentside kohta Ida-Euroopas. Üks väheseid katseid anda eestikeelne ülevaade Euroopa muinsuskaitsealade kujunemise ja kaitsekorralduse kohta on Sirlil Naska 2011. aastal Eesti Kunstiakadeemias kaitstud magistritöö.<sup>24</sup>

Eelmainitud kogumikud ja uurimused pakuvad käesoleva doktoritöö jaoks ennekõike hädavajalikku võrdlusmaterjali ning aitavad paigutada Eesti saavutusi ja probleeme üleilmsesse konteksti. Samas on muinsuskaitse nii teoreetiline, meetodiline kui ka administratiivne ajalugu erinevates riikides ja seda ka Euroopa või veelgi kitsamalt Ida-Euroopa kontekstis väga erinev ning seetõttu vajab ka üksikküsimuste võrdlus põhjalikku süvenemist ning ennekõike konteksti selgitamist. Antud töö raames olen võrdlusmaterjalina keskendunud ennekõike sarnase lähiajaloo taustaga Tšehhile ja Lätile. Samuti olen põhjalikumalt tutvunud Soome ja Rootsi muinsuskaitse korraldusega,<sup>25</sup> sest just nende riikide töökorraldust analüüsiti esmase eeskujuna Eesti Vabariigi muinsuskaitsepoliitika korraldamisel. Võrreldavat süvaanalüüsi sarnase kultuuritaustaga riigi muinsuskaitse korralduse kohta 20. sajandi teise poole murrangühistondades ei õnnestunud leida.

Samuti on nimetatud kogumikud ja uurimused suuresti seotud nn institutsionaliseeritud ehk ametlikult väärtustatud pärandiga. Muinsuskaitseameti

21 Mart Kalm, Tallinna vanalinn – turistikoppel või maailmapärand. – Postimees 21.VII 2008; Mart Kalm, Maailmapärandit kantseldamas. – Sirp 19. VIII 2010; Mart Kalm, Maailmapärand kisub kiiva. – Eesti Päevaleht 02. VII 2011; Jaan Tamm, Tallinna vanalinn – 40 aastat muinsuskaitseala, 10 aastat UNESCO maailmapärandis. – Muinsuskaitse aastaraamat 2006, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 106-107; Riin Alatalu, Turism ohustab maailmapärandit. – Eesti Päevaleht 23. VIII 2008; Riin Alatalu, Mis on maailmapärand? – Muinsuskaitse aastaraamat 2006, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 100-103; Riin Alatalu, ICOMOS – Rahvusvaheline Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu. – Muinsuskaitse aastaraamat 2009, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2010, lk 104-105; Riin Alatalu, Kas pärand kuulub rahvale, riigile või maailmale? – Sirp 19. VIII 2011.

22 Policy and Law in Heritage Conservation. Ed Robert Pickard. London and New York: Spon Press 2001.

23 Jukka Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu.

24 Sirlil Naska, Muinsuskaitsealade kujunemine ja korraldus. Eesti ja teiste Euroopa riikide võrdlev analüüs. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2011.

25 The Cultural Heritage in Sweden. ICOMOS Bulletin 6 1981. Eds Nanna Cnattingius, Jutta Waller, Birgitta Windahl-Cleborn. Stockholm: Central Board of National Antiquities.

üks olulisi, kahjuks sageli tagaplaanile jääv ülesanne, on ka pidev valikute tegemine, mida ja mis eesmärgil riikliku ja rahvusliku pärandina väärtustada. Kultuuripärandi teoreetikutest võib laiema tausta andjana pärandi loome küsimustes siinkohal esile tõsta Jörn Rüsenit. Rüsen hoiatab, et ajalookirjutusel on kombeks end ülearu teenistusvalmilt sobitada võimukandjate legitimeerimisküsimustega.<sup>26</sup> Sarnane oht valitseb ka muinsuskaitset, kui mälestiste valik ei sõltu mitte minevikku ja tulevikku vaatavast, sotsiaalselt laias perspektiivist, vaid ajastu ja otsustajate poliitilistest või maitse- eelistustest ning ametkondlikust mugavusest. Muinsuskaitse on mitte ainult juba tunnustamist leidnud pärandi hoidjana, vaid laiemalt selle tunnustamisel ajalooteadmiste ning väärtushinnangute kujundajana oluline ideoloogiakriitiline roll. Võrdlevalt käsitleb näiteks James Elkins sotsiaalseid erisusi kunstis, st millist loomingut tunnustatakse kunstina erineval ühiskondlikul tasandil.<sup>27</sup>

Humanitaarteadustes, eriti nii mitmepalgelise kultuurinähtuse nagu muinsuskaitse puhul, ei ole põhjendatud ega ka võimalik järgida ühte kindlat suunavat teooriat ega meetodit.<sup>28</sup> Kultuuripärand on paljuski tunnetuslik valdkond, mille on palju nii objektiivseid kui ka subjektiivseid aspekte. Kogumik "Heritage Studies. Methods and Approaches"<sup>29</sup> koondab mitmeid erinevaid käsitlusi, antud teema raames oli üks huvipakkuvamaid Hilary A. Soderlandi ülevaade muinsuskaitse seadusandluse uurimise erinevatest meetodidest,<sup>30</sup> samuti Ulrike Sommeri artikkel piirkondliku identiteedi loomest.<sup>31</sup> Valdonna mitmetahulisuse näitena tasub esile tõsta ka kogumikku "Places of Pain and Shame. Dealing with Difficult Heritage".<sup>32</sup>

Rahvusvaheline muinsuskaitse on alates 1970. aastatest pööranud üha enam tähelepanu linnadele. Keskel läbi iga neljas UNESCO maailmapärandinimekirja kantud kultuuripärandiobjektist on linn.<sup>33</sup> Sestap on ka linnade kaitsele

---

<sup>26</sup> Jörn Rüsen, Ajaloolise mõtestamise struktuurid. – Tuna1999 nr 2, lk29–41, lk 35.

<sup>27</sup> James Elkins, Writing About Modernist Painting Outside Western Europe and North America. <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/ojs/index.php/transcultural/article/view/1928/1782>. vaadatud 02.VIII 2012.

<sup>28</sup> Hans-Ulrich Gumbrecht seminar How to remember the past 04.XII 2011 Tallinna Ülikoolis. Autori märkmed.

<sup>29</sup> Heritage Studies. Methods and Approaches. Eds Marie Louise Stig Sørensen, John Carman. London & New York: Routledge 2009.

<sup>30</sup> Hilary A. Soderland. The History of Heritage. A method in analysing legislative historiography. – Methods and Approaches. Heritage Studies. Eds Marie Louise Stig Sørensen, John Carman. London & New York: Routledge 2009, lk 55–84.

<sup>31</sup> Ulrike Sommer, Methods used to investigate the use of the past in the formation of regional identities. – Methods and Approaches. Eds Marie Louise Stig Sørensen, John Carman. London & New York: Routledge 2009, lk 103–120.

<sup>32</sup> Places of Pain and Shame. Dealing with Difficult Heritage. Eds Logan,William; Reeves, Keir. London and New York; Routledge 2009.

<sup>33</sup> 1990. aastal olid 339-st kultuuripärandipaigast 73 linnad, 2012 745-st 198. <http://whc.unesco.org/en/list/> (vaadatud 02.VIII 2012).

pühendatud mitmeid erinevaid konverentse ja uurimusi.<sup>34</sup> Muinsuskaitse ideoloogia ja metoodika kujunemise ühe tahuna on viimastel aastatel uurijate tähelepanu köitnud ka II maailmasõja järgne linnade ülesehitus. 2011. aastal Tallinnas toimunud 8. rahvusvahelisel Kirde-Euroopa ajaloo konverentsil “Rekonstrueerimise ja moderniseerimise vahel: avalikud arutelud ajalooliste linnasüdame üle 20. ja 21. sajandil” käsitleti peamiselt Ida-Euroopa linnade taastamise probleematikat.<sup>35</sup> Eesti linnadest pälvivad konverentsil tähelepanu Tallinn ja Narva.<sup>36</sup> Võrdlus enam kui kümne Euroopa linnaga avas lisaks muinsuskaitse teooriale ja metoodikale ka linnaehituse poliitilisi ja majanduslikke tahke.

Kultuuripärandi hoidmine ei ole ühiskonna jaoks üksnes kohustus, vaid pärandil on oluline koht ka ühiskonna majanduselus, kultuuriturismist ongi saanud üha olulisem sissetulekuallikas paljudele riikidele ja piirkondadele. Pärandi majanduslik pool jääb samas siiski muinsuskaitsete enda kirjutistes kaitse metoodika kõrval sageli tähelepanu ja vajaliku rõhuasetusega.

Eesti muinsuskaitse administratsioon on omal moel kompaktne, samas piisavalt nüansirohke uurimisobjekt ja annab seetõttu võimaluse analüüsida ühe valdkonna arengut käsitledes seda samas väga erinevatest aspektidest. Muinsuskaitse ametkonna ülesanne on läbi aegade olnud jälgida nii seda, et pärand oleks mõistetud, et see kõnetaks erinevaid inimgrupe kui ka seda, et pärand ei oleks mitte lihtsalt säilitatud, vaid, et näiteks muutunud funktsioon ei lammataks mälestist ja ka seda, et pärandihoid oleks majanduslikult mõistlik.

Kui rahvusvahelised väljaanded on toetanud ennekõike töö teoreetilise tausta loomist, siis Eesti autorite uurimused on olnud aluseks nii faktilise kui ka kohaliku konteksti käsitlemisel. Valdavalt on siiski senini uuritud Eesti muinsuskaitse ajaloo varasemaid perioode, viimastel aastatel ka nõukogude aega või erinevaid üksikküsimusi. Taasiseseisvumise ajast leiab uurivaid artikleid ennekõike muinsuskaitse seltside liikumise kohta.<sup>37</sup>

Eesti muinsuskaitse ajaloo kohta on arhitektuurimälestiste vaatevinklist põhjaliku ülevaate koostanud Jevgeni Kaljundi<sup>38</sup> ja arheoloogiamälestiste omast ning ajas kaasajale lähemale ulatavalt Andres Tvauri.<sup>39</sup> Muinsuskaitsetöö korraldusest on kirjutanud Ülo Puustak.<sup>40</sup>

<sup>34</sup> Näiteks: Safeguarding historic urban ensembles in a time of change: A management guide. International Symposium on World Heritage Towns. Quebec Canada 1991.

<sup>35</sup> 8. Tallinner Symposium zur Geschichte und Kultur Nordosteuropas: Zwischen Rekonstruktion und Modernisierung: Öffentliche Debatten über historische Stadtkerne im 20. und 21. Jahrhundert, <http://www.tallinn.ee/est/Sumpoosioni-kava>, vaadatud 26.II 2012. Konverentsi ettekanded ei ole veel ilmunud.

<sup>36</sup> Tallinnast kõnelesid Epp Lankots ja Riin Alatalu, Narvast Andres Toode.

<sup>37</sup> Ants Kraut, Muinsuskaitseklubi ja kultuurimälestiste kaitsjad asutavat kogu asutamas. Käskikiri autori valduses; Mait Raun, Muinsuskaitse Selts ja poliitika. – Tuna 2000 nr 1, lk 67–76, lk 76.

<sup>38</sup> Jevgeni Kaljundi, Muinsuskaitse ajalugu Eestis. 1971. TLA f 1432 n 1 s 104.

<sup>39</sup> Andres Tvauri, Muinsuskaitse ja museoloogia õppematerjal 2003.

<sup>40</sup> Ülo Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis. – Muinsuskaitse aastaraamat 2008. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 82–86.

Muinsuskaitse ja arhitektuuri omavahelisi seoseid ja nende kokkupuudet rahvusliku identiteediloomega 20. sajandi Eestis, samuti nõukogudeaegset muinsuskaitset, on põhjalikult käsitletud Krista Kodres.<sup>41</sup> Kodres tõstab esile erisusi suhtumisel erinevatesse pärandi liikidesse ning Eesti restauraatorite ja arhitektide hoiakute kujunemise tagamaid erinevates ühiskondlikes oludes. Eesti linnade esmalt moderniseerimine, hiljem üles ehitamine ja muinsuskaitse põhimõtete kehtestamine kui osa kohalikust ehituspoliitikast on läbiv teema ka Mart Kalmu põhjalikus ülevaates Eesti möödunud sajandi arhitektuurist.<sup>42</sup> 20. sajandi jooksul Eestit vapustanud sündmused tõid kaasa mitmeid muutusi ja ümberhindamisi, aga ka teatavaid ideoloogilisi kordusi nii poliitikas kui ka kõigis teistes eluvaldkondades. Arhitektuur, eriti aga muinsuskaitse, visualiseerib omal moel siinset mõttemaailma. Muinsuskaitse erimeelsusi arhitektkonnaga Eesti Vabariigi esimestel kümnenditel on analüüsinud Karin Hallas(-Murula).<sup>43</sup> Vahepeal möödunud enam kui pool sajandit olid küll oluliselt muutnud muinsuskaitse tegevusvälja ja võimupiire, aga mitte oluliselt avalikkuse suhtumist ning suhteid arhitektide ja omavalitsustega.

Lilian Hansar on uurinud Eesti ajalooliste linnade (va Tallinn) sõjajärgseid planeeringuid ja pärandi semiootikat.<sup>44</sup> Eesti muinsuskaitse probleemidest on tehtud ka mõned üliõpilastööd – Nõukogude aega on uurinud Matis Rodin<sup>45</sup>, Madis Roosalu<sup>46</sup> ja Mihkel Vooglaid.<sup>47</sup> Sõjajärgsest arhitektuurist Tallinna vanalinnas on bakalaureusetööna asjaliku ülevaate koostanud Henry Kuningas,<sup>48</sup>

---

41 Krista Kodres, Sada aastat ehitamist Eestis. Ideid, probleeme ja lahendusi. – Ehituskunst 1999, nr 24, 25, 26, lk 7–85; Krista Kodres, Arhitektuuripärandi kaitse Eesti NSV-s: ideoloogia, poliitika ja tegevuspraktika. Käsikiri.

42 Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Sild 2002; Mart Kalm, Stalinism kohtab gootikat: sõjajärgsest arhitektuurist Tallinna vanalinnas. – Kunstiteaduslikke uurimusi, 1998 nr 9, lk 229–256.

43 Karin Hallas, Arhitektuurimälestiste kaitse ajaloost: 1920.–1930. aastad. – Vana Tallinn, VII (XI). Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, Estopol, 1997, lk 95–121.

44 Lilian Hansar, The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas. – Koht ja paik / Place and Location IV. Toim. Virve Sarapik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts 2008, lk 139–151; Lilian Hansar, (Vana)linn kui semio-sfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 17–29; Lilian Hansar, Linnast muinsuskaitsealaks. Linnehituslike struktuuride muutused Eesti väikelinnades 13. - 20. sajandil. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2010.

45 Matis Rodin, Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955, peamised arenguhood stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2005.

46 Madis Roosalu, Arhitektuurimälestiste kaitse ja ennistamine Eesti NSV-s 1955–1965. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2005.

47 Mihkel Vooglaid, Muinsuskaitse ja restaureerimine Eestis Euroopa kultuuripärandi kaitse ja ennistamise taustal aastatel 1965–1975. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2006.

48 Henry Kuningas, Postmodernism Tallinna vanalinnas. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2003.

kelle töödele oli hea tugineda Tallinna taastamise käsitlemisel. Eesti talu- ja külaarhitektuuri kaitset olen uurinud ise.<sup>49</sup>

Eraldi võib esile tõsta Kristina Jõekalda magistritööd 1920.–1930. aastate muinsuskaitsest.<sup>50</sup> Jõekalda käsitleb Eesti muinsuskaitse kujunemisaastaid, tegu on nii üldiste protsesside kui ka nende detailsemate aspektide osas väga huvitavat võrdlusmaterjali pakkuva perioodiga. Seisis ju taastatud riik paljuski sarnaste, kohati äraspidisteks pöördunud probleemide ees.

Erinevad sotsiaal-majanduslikud ja kultuurilised etapid ühiskonna ajaloos jätvad maastikule erinevaid kihistusi. Kultuurigeograafid Hannes Palang, Helen Sooväli(-Sepping) jt on maastike analüüsimisel rõhutanud vajadust selgitada erinevaid kihistusi, sest näiteks kaasaja noored, aga ka välismaalased ei pruugi mõista kolhoosikorra-aegseid kihistusi.<sup>51</sup> Ideaalis moodustavad just mälestised selgitava läbilõike kohalikust aja- ja kultuuriloost, mistõttu olen põhjalikumalt süvenenud mälestiste rollile rahvusliku mälu kujundajana. Mälestiste liikidest tõusevad oma selge poliitilise tähendusväljaga esile erinevad ausambad. Monumendid on üldjuhul eraldiseisvad, tehniliselt lihtsad, ilma praktilise otstarbeta rajatised ning seetõttu riigivõimu vahetudes vähese pingutusega ja kiirelt haavatavad. Samas on tegu sügava ideoloogilise sisuga sümbolobjektidega. Marek Tamm kirjeldab nii Eesti Vabariigi erinevate perioodide kui ka nõukogude okupatsiooni aegseid mälestusmärkide püstitamise, hävitamise ja teisaldamise näitel mälumaastike kujunemist.<sup>52</sup> Lisaks poliitilisele tähendusväljale pörkus aga kaasaegne muinsuskaitse nõukogudeaegsete ehitiste ja kunstiteoste kaitse vajaduse põhjendamisel ka eetiliste ja ideoloogiliste küsimustega. Näiteks mitmed nn punamonumendid, sh enam kui kümnendi ägedaid vaidlusi põhjustanud Pronksõdur ehk Tallinna vabastajate monument, olid lisaks poliitilisele tundlikkusele nn probleemsed mälestised ka oma tunnustatud kunstiväärtuse tõttu.

Ajastu poliitilist konteksti ja ennekõike siirdeühiskonna kontseptsiooni on põhjalikumalt käsitlenud Marju Lauristin ja Peeter Vihalemm.<sup>53</sup> Mitmed nende kirjutatud või toimetatud käsitlused pärinevad juba 1990. aastatest

49 Riin Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kehtmine ja kaitse arengukava “*Maa-arhitektuur ja –maastikud. Uurimine ja hoid*” valguses. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2007; Riin Alatalu, Taluarhitektuuri hoidmisest ja kaitsest Eestis. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat LI, Tartu 2008, lk 63–79; Riin Alatalu, Maastik ja taluarhitektuur. Maa-arhitektuuri inventeerimine. – Acta architecturae naturalis. Tallinna Tehnikaülikool 2011, lk 73–92.

50 Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand: Muinsusteadlikkuse kujundamine 1920.–30. aastatel. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2010.

51 Hannes Palang, Helen Sooväli, Anu Printsman, Tiina Peil, Egle Kaur, Valter Lang, Marge Konsa, Mart Külvik, Helen Alumäe, Kalev Sepp, Püsivad ja muutuvad maastikud Eestis. Kultuurigeograafiline käsitlus. – Akadeemia nr 10 2005, lk 2209–2227.

52 Marek Tamm, Monumentaalne ajalugu. – Loomingu Raamatukogu nr 28–30 2012.

53 Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives in the Estonian Post-Communist Transition. Eds Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Tartu: Tartu University Press 1997.

ehk tagasivaatavalt siirdeperioodist ning on tugevalt mõjutatud autorite parteipoliitilistest eelistustest. Uuel aastatuhandel on siirdeühiskonna ja selle kultuurilise identiteedi uurimust jätkanud Triin Vihalemm koos erinevate kaasautoritega.<sup>54</sup>

Lauristin võttis muudatustega kaasnenud ebavõrdsuse tekke ja kasvava konkurentsi tagajärgede kohta kasutusele ka väljendi siirdestress, mis iseloomustab hästi ka muinsuskaitse süsteemi 1990. aastate teisel poolel tabanud surutist.<sup>55</sup> Triin Vihalemm juhib tähelepanu, et ühiskonna ühine identiteet ei tähenda veel ühist käitumismudelit,<sup>56</sup> muinsuskaitse jaoks oli üsna raske mõista ja reageerida senise domineeriva muinsusmeelsuse muutumisele.

Muinsuskaitse seltside liikumine on tugevalt ametlike institutsioonide ja ühiskondliku olukorraga seotud, väga selgete ajaliste raamide ja suhteliselt lühiajalise kõrghetkega nähtus, ent kandis samas Eesti seltsiliikumise traditsioone. Eesti vabakonna olemust ja rolli on mõtestanud Ea Jansen oma käsitlustega seltsiliikumise ajaloost Eestis.<sup>57</sup> Aili Aarelaiu koostamisel on ilmunud erinevaid, eriti 20. sajandi teise poole, vabakonna vorme hõlmav kogumik “Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurmaastikul.”<sup>58</sup>

Nõukogude aastatest pärineb mitmeid, üldjuhul muinsuskaitsega tegelevate asutuste tähtpäevadeks välja antud artiklikogumikke,<sup>59</sup> samuti avaldati erinevates väljaannetes teemakohaseid artikleid ja ilmusid mõned Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomitee büllետääni “Ehitus ja Arhitektuur” restaureerimise erinumbrid.<sup>60</sup> Varakapitalistliku ühiskonna muinsuskaitsele mõtlemise keerdkäikudest pakkus ülevaate 2001. aastal Tallinnas toimunud rahvusvahelise seminari “Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades” materjal.<sup>61</sup>

---

54 Veronika Kalmus, Triin Vihalemm, Väärtused, identiteet, keel, sotsiaalne ruum. – Eesti Inimarengu aruanne 2007. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus 2008, lk 67–72.

55 Marju Lauristin, Contexts of Transition, lk 38.

56 Triin Vihalemm, Anu Masso, Kollektiivsed identiteetid siirdeaja Eestis. – Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest. Toim. Veronika Kalmus, Marju Lauristin, Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu Ülikool 2004, lk 45–55, lk 47; Veronika Kalmus, Triin Vihalemm, Väärtused, identiteet, keel, sotsiaalne ruum. – Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest. Toim. Veronika Kalmus, Marju Lauristin, Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu: Tartu Ülikool 2004, 31–39.

57 Ea Jansen, Eestlane muutavas ajas. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv 2007.

58 Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurmaastikul. Koost. Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996.

59 Teine elu. Kultuuriväärtuste restaureerimisest. Koost. Endel Valk-Falk. Tallinn: Kunst 1979; Eesti ehitusmälestised. Aastaraamat. Toim. Tiit Masso. Tallinn: Valgus 1990; Pool sajandit restaureerimist Eestis 1950–2000. Koost. Matis Rodin, Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum 2009.

60 Ehitus ja arhitektuur 1974 nr 1; 1982 nr 2; 1985, nr 1/2.

61 Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades. Tallinn: UNESCO ERK 2003.

Valitud periood on allikate valikul üsna keeruline, sest ühiskonnakorra muutused ja inimeste ümberorienteerumine väärtushinnangute skaalal mõjutavad inimeste mälestusi ja tõlgendusi nii üksikutest olukordadest kui ka laiematest tendentsidest. Allikate valikut ja töö ülesehitust on mõjutanud ka tõsiasi, et töö põhifookus on suunatud väga lähedasele ajavahemikule. Ajaline distants on kriitiliselt lühike ka seetõttu, et väga paljud käsitletava perioodil ametis olnud ametnikud on endiselt valdkonnas tööl. Samuti on oht, et materjali analüüs omandab poliitilise tausta ja seda mitte üksnes autori, vaid ka lugeja eelteadmiste ja isikliku kogemuse tõttu. Allikakriitilise tervikpildi saamiseks olen seepärast kasutanud väga erinevaid alusmaterjale. Töös olen tuginenud õigusaktidele, aga ka ametlikele aruannetele, Riigiarhiivis, sh selle Muinsuskaitseameti deponeeritud arhiivis, Tallinna Linnaarhiivis ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti arhiivis säilitatavale kirjavahetusele ja töödokumentidele, samuti ajakirjanduses avaldatule. Nõukogude aega avavad ametkondade ametlikud arhiivid.<sup>62</sup> Erinevatele adressaatidele suunatud kirjad, koostatud protokollid ja töödokumendid eeldavad dokumendi koostamise motivatsiooni ja konteksti analüüsi. Nõukogudeaegsed allikad, eriti erinevad aruanded, ametlikud kirjad ja isegi legitiimse jõuga määrused võivad sisaldada teataval määral ka eksitavat informatsiooni. Nii näiteks võivad erinevad palvekirjad kujutada tegelikku olukorda ette viletsamana või aruanded märksa paremana kui see tegelikult oli. Ametlike dokumentide usaldusväärsuse seavad kahtluse alla samuti mõned Muinsuskaitseameti arhiivis koos ametlike protokollidega säilinud käsikirjalised, puhtandist oluliselt erinevad mustandid. Teada on ka, et segadus muuseumides, raamatukogudes ja teistes mäluasutustes võis olla mõnikord tahtlik, et olulisi asju ei hävitataks. Hayden White' tekstikriitika käsitlus "Kirjandusteooria ning ajalookäsitlus" paneb muude teemade kõrval mõtlema ka kasutatud allikate keelekasutusele.<sup>63</sup> Ametlike kirjade, ajakirjanduse ja mälestuste keeleline ülesehitus on äärmiselt erinev, eesmärgist ja kontekstist sõltuv ja nende allikatena läbisegi kasutamisel tuleb pidevalt jälgida taustsüsteemi. Tänuväärne allikas nõukogude perioodi dokumenteerimise mõistmisel oli Helmi Üpruse isikufond, mis pakkus konteksti kujundavat läbilõiget muinsuskaitse tegevusest nii ametniku, uurija kui ka eraisiku tasandil.<sup>64</sup>

Intervjuude ja mälestuste kasutamine on antud teema raames vältimatu, sest dokumendid ei kajasta sageli objektiivselt inimeste väärtushinnangutel põhinevat valdkonda, kus isiklik suhtlemine oli sageli edasiviivam kui kirjavahetus. Elektroonilise asjaajamise üha jõudsamal levimisel ei jõua aga suur osa asjasse puutuvast kirjavahetusest üldse arhiivi.

62 Näiteks TAMKI ja VAMKI kirjavahetus ja protokollid Muinsuskaitseameti arhiivis ja Tallinna Linnaarhiivis.

63 Hayden White, Kirjandusteooria ja ajalookirjutus. – Tuna 2003 nr 1, lk 111–127.

64 Helmi Üpruse isikuarhiiv. MKA.

Lähiajaloo käsitlemise eelis on võimalus intervjuerida uurimisobjektiga seotud inimesi. Töö koostamisel olen küsitlenud staažikaid, nii juhtivatel kohtadel kui ka reaametnike ja -uurijatena töötanud muinsuskaitsejaid ja arhitekte Ülo Puustakut, Fredi (-Armand) Tompsi, Hain Tossi, Mare Kaske, Tiina Linnat, Aet Maasikut, Kalli-Maia Hollandit ja Kalle Rõõmust, looduskaitse ametnikku Tiit Sillaotsa ja mitmeid teisi. Tänuväärseks alusmaterjaliks muinsuskaitse ja linnaplaneerimise vahekordadest on ka viimastel aastatel ilmunud Tallinna ja Tartu peaarhitekti Dmitri Brunsi ja Raul-Levroit Kivi mälestusteraamatud ja kogutud materjalid,<sup>65</sup> mis kirjeldavad nii olulisemaid probleeme kui ka nende lahendusi ametniku seisukohast.

Kõik kasutatud allikad eeldavad kriitilist lähenemist, mistõttu olen tutvunud nõukogude aja uurimist puudutavate kirjutistega, näiteks kirjandusteadlase Eve Annuki käsitlemisega miks ja kuidas uurida nõukogude aega.<sup>66</sup> Kriitilist lähenemist vajavad ka intervjuud ja mälestusteraamatud, sest elulood, mälestused ja suunatud intervjuud on oma olemuselt subjektiivsed ja konstrueeritud, samas on tegu vaieldamatult oluliste allikatega. Inimese mälu on petlik, valikuline ja subjektiivne. Elulugude uurija Tiina Kirss rõhutab, et sündmuste, suurte ühiskondlike otsuste ja arengute kirjeldamine tähendab ajaloo tunnistajaks olemist, meenutamine peab välja kannatama tõeproovi.<sup>67</sup> Meenutuse enesekeskus võib moonutada laiema pildi rõhuasetusi.

Ajaloo filosoof Paul Ricœur on rõhutanud, et sündmuste tunnistaja kajastab neid läbi oma isikliku kogemuse, tegelikkuse kinnitus on lahutamatu tunnistaja enesemääratlusest. Tunnistamise hetkel muutub tunnistaja kolmandaks isikuks, kes vaatleb ennast kui peategelast kõrvalt.<sup>68</sup> Faktiline korrektsus on mälestuste puhul sageli küsitav ja eriti keeruline on püsida detailitruuna tippametnikel, kes ühtpidi annavad hinnangu iseenda tööle ja püsivad oma tööandjale lojaalsed ka tagasivaatavalt, teisalt on tegu inimestega, kes on vahendanud sadade töötajate ideid ja ettevõtmisi ja seetõttu kohati paratamatult nende elluviimise protsessis omastanud neid või suurendanud või vähendanud kolleegide osalust. Nii nagu mälu võib moonutada liiga pikk ajaline distants, nii võib mälu mõjutada ka sündmuste päevakajalisus, sest meenutaja võib näiteks jätta tähelepanuta laiema konteksti või mõjutavad meenutusi laias plaanis sageli ebaolulised inimestevahelised suhted.

<sup>65</sup> Dmitri Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum 2007; Raul-Levroit Kivi, Tartu planeerimisest ja arhitektuurist. Artikleid ja mälestusi. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum 2005; Dmitri Bruns, Arhitektuuribüroo AB Projekt. Tallinna vanalinna regenererimisalane tegevus aastail 1960–1980. EAM, D. Brunsi f 7427 s 34.

<sup>66</sup> Näiteks Eve Annuk, Totalitarismi ja/või kolonialismi pained. Miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – Võim & kultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2003, lk 13–39; David Vsevjev, Kas Nõukogude aeg on uuritav? – Tuna 4/2003, lk 4–5.

<sup>67</sup> Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil. Koost. Tiina Kirss, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool 2006, lk 620–624.

<sup>68</sup> Paul Ricœur, Memory, history, forgetting. Chicago: University of Chicago 2004, lk 160–172.



Faktid ei peagi alati olema intervjueerimise esmane eesmärk. Käesolevas töös huvitas mind ennekõike inimeste suhtumine probleemidesse ja nende enesemääratlemine süsteemi osana. Allikakriitika on teema analüüsimise metoodiline vahend. Olen teadlikult tuginenud ka isiklikule töökogemusele muinsuskaitstes.

## Käsitletava ajastu ja teema eripärast

Teadlik vastutus Eesti pärandi eest ulatub tagasi vähemalt aastani 1666, kui Rootsi kuningas Karl XI andis välja korralduse vanade mälestusmärkide ja muinasesemete kaitseks, sest “ajavaim hävitas mälestisi”.<sup>69</sup> Käesolev uurimus tegeleb muinsuste kaitsega 20. sajandi teisel poolel, põhirõhuga aastatel 1986–2002, st ajastuga, mil kujunes välja praegu kehtiv pärandi kaitse korraldus.

Taasiseseisvumine ei tähista ainult okupatsiooni lõppemist ja iseseisva riigi loomist. Igasugune üleminek ühest ühiskonna korraldusest teise on pikaajaline, kõiki eluvaldkondi puudutav protsess. Eesti nagu ka mitmed teised Euroopa ja maailma riigid on 20. sajandi jooksul korduvalt siirdunud ühest poliitilisest struktuurist teise. Iga siire on mõjutanud ja muutnud väärtushinnanguid, eluviisi ja ühiskonna korraldust. Sotsiaalteadlased tähistasid alates 1989. aastast mõistega siirdeühiskond endise NSV Liidu ja idabloki riikides toimuvaid poliitilisi protsesse hõlmates terve ühiskonna muutumist koos sellega kaasnevate sisepingetega. Eesti jaoks ei tähista suur murranguperiood mitte üksnes ühe riigikorra lõppu ja teise algust, üleminekut demokraatiasse, vaid ka ajaloolise riigi restitutsiooni.<sup>70</sup> Sõltumata sõjaeelse Eesti taastamise ideoloogiast ei toimunud siiski tagasipöördumine, vaid uue, ennekõike taas-läänestatud,<sup>71</sup> kuid väga tugevalt nõukogude kogemusest sõltuva ühiskonna loomine.

Nõukogude okupatsiooni aastatel oli Eesti lääne ühiskonnast ja sealsetest arengutest suuresti ära lõigatud. Just Teise maailmasõja järgne periood oli rahvusvahelise muinsuskaitse ideoloogia ja metoodika kujunemisel oluline ajajärk, mil 1930. aastatel hoo sisse saanud rahvusvaheline koostöö päädis esimeste mõjuvõimsate konventsioonide ja hartade koostamise ning rahvusvaheliste ekspertorganisatsioonide loomisega. Sõltumata Eesti muinsuskaitsete üksnes nappidest kontaktidest läänemaailmaga ja erinevast sotsiaal-majanduslikust taustast, arenes sinne muinsuskaitse paralleelselt

<sup>69</sup> Ottenson, Andres. Kultuurimälestis on olnud riikliku kaitse objekt läbi aegade. – Nõukogude õigus 1985 nr 3, lk 193-196.

<sup>70</sup> Marju Lauristin, Contexts of Transition. – Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives in the Estonian Post-Communist Transition. Eds Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Tartu University Press 1997, lk 25.

<sup>71</sup> Sealsamas, lk 26.

muu maailmaga. Käsitletavad 1980. – 1990. aastad märgivad muinsuskaitse tegevusvaldkonna avarustumist kõikjal maailmas. Pärandi mõiste laienemine nii argisele kui ka looduskeskkonnale sobis riiklike ja rahvuslike väärtuste otsimise ja mõtestamise ideoloogiaga ning sundis muinsuskaitsejaid võidujooksule paralleelse uuendusihaluks.

Siire tähendas väga paljude valdkondade jaoks nii halduskorralduse, rahastamise, õiguslike suhete kui ka ühiskondlike kokkulepete muutumist. Reformitud ja uutest omandisuhetest mõjutatud muinsuskaitse, nagu ka mitme teise valdkonna jaoks, ei ole käimasolev siire veel lõppenud, sest muinsuskaitse ei ole enda positsiooni uuenenud ühiskonnas üheselt kindlaks teinud. Käsitleva siirdeühiskonna alguseks muinsuskaitse võib kokkuleppeliselt lugeda muinsuskaitse seltside liikumisega alates 1986. aastast tärpanud laiema avalikkuse huvi pärandi vastu. Teatav murdepunkt, kuid kindlasti mitte veel siirde ületamine oli 2002. aasta, mil võeti vastu uus muinsuskaitseseadus<sup>72</sup> ja 1997. aastal bürokratlikuks järelevalvajaks taandatud Muinsuskaitseinspeksioonile usaldati tagasi valdkonna poliitika kujundajana riigiameti staatus. Uus seadus tegi toona ka omanikele, projekteerijatele ja restauraatoritele mitmeid küpsed demokraatlikku ühiskonda eeldavaid järeleandmisi. Postkommunistlikule, osaliselt tänaseni kestvale siirdeühiskonnale on aga iseloomulik nõrk ühiskondlik ja isiklik vastutus. Ei omanikud ega ametnikud-arhitektid-restauraatorid ei õigustanud veel 2002. aasta seadusega antud usaldust ja juba paari aasta jooksul enamus neist leevendustest tühistati. Uus katse vähendada riiklikku järelevalve astet ja usaldada kõigi osapoolte vastutust ühise riikliku pärandi kaitsel tehti uute seaduse leevendustega 2011. aastal.<sup>73</sup>

Tugeva vabakonna kui traditsioonilise demokraatliku ühiskonna alustala tähelend pärast iseseisvuse taastamist oli lühike. Kümme-viisteist aastat tagasi oli Eestis vaid üksikuid vabauhendusi, kelle tegevus muinsus- või keskkonnakaitse alal oli sedavõrd süsteemne, et suudeti oma eesmärgi ka ellu viia. Teatava eelduse, et siire totalitarismist demokraatiasse on muinsuskaitsevaldkonnas lõppemas, loovadki uuel aastatuhandel tekkinud arvukad kodanikuühendused ja eriti viimasel ajal esilekerkinud päranditundlikud asumiselsid,<sup>74</sup> mis oma tegevuse ja probleemipüstitustega ei vastandu, vaid toetavad muinsuskaitse riiklikke eesmärgi. Riigi põhiväärtuste eest seisvate ametkondade ülesanne on julgustada ja kaasata neid omaniku ja ühiskondliku vastutuse kujundajana. Seda, kas Eesti ühiskond on juba jõudnud traditsioonidel ja kodanikuvastutusel põhinevasse ühiskonda, näitab siiski alles aeg.

Seega ei tähista töös kehtestatud ajaline piir mitte siirdeühiskonnast väljakasvamist, vaid märgib pigem muinsuskaitseüsteemi üht korrastamise

<sup>72</sup> Muinsuskaitseseadus. – RT I 2002, 27, 153.

<sup>73</sup> Muinsuskaitseseaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus. – RT I, 21.03.2011, 4.

<sup>74</sup> Vaata näiteks Uue Maailma lood. Toim. Madle Lippus. Tallinn: Uue Maailma Selts 2011; Supilinna Seltsi Toimetised. Koost Heiki Valk. Tartu: Supilinna Selts 2006–.

etappi ja objektiivse käsitluse jaoks vajalikku ajalist distantsi. Protsesside selgitamiseks on seal, kus oluline, kirjeldatud ja põhjendatud ka hilisemaid arenguid.

Valitud periood on muinsuskaitse sisuliste sõlmküsimumste avajana huvitav lisaks tänase muinsuskaitse praktika ja põhimõtete kujunemisajastule veel mitmest aspektist. Kultuuripärandi mõiste on sõltumata mitmetest definitsioonidest juba oma olemuselt väga subjektiivne ning alalises muutumises. Eriti silmatorkavad on muudatused aga ühiskonna murranguhetkedel. Revolutsioonilised olukorrad tähtsustavad eriliselt nii rahvuslikke kui ka territoriaalseid väärtusi – vastavalt olukorrale, neid kas tõstetakse esile või surutakse teadlikult alla. Murrangulised sündmused mõjutavad kogu ühiskonda ja väärtuste ümberhindamised puudutavad peaaegu iga inimest.

Muinsuskaitse kui mälu hoidjal oli Eesti riikliku iseseisvuse taastamisel väga eriline ja kandev roll. Ida-Euroopa riikide vabadusliikumisel on kõigjal tugev kultuuriline taust.<sup>75</sup> Ida-Euroopa riikide ja nende enesemääramisõiguse taastamine langes ajaliselt kokku laiema postmodernistliku huviga ajaloo rekonstrueerimise ja mõtestamise vastu, mis tõenäoliselt aitas ka Läänel paremini mõista siinseid pürgimusi. Eesti vabadusliikumist iseloomustab muinsuskaitse, ajaloo ja ajaloolaste väga suur osakaal. Toonase ühiskonna kohta on kasutatud isegi terminit “ajaloolaste vabariik”, sest 1990. aastate alguses täitsid juhtivaid riiklikke ametikohti suuresti Tartu Ülikoolis ajaloolase hariduse saanud inimesed.<sup>76</sup> Ühiskondlike väärtuste ümbermõtestamine ei alanud siiski mitte niivõrd professionaalse ajalookirjutuse ja riikliku narratiivi, vaid ennekõike avalikkuse ajalooteadmise muutumisega, kultuuripärandi ja mälu teadvustamisel oli siin märgiline koht. Vabakonda ja demokraatlikku maailmavaadet aitasid luua muinsuskaitse klubid. Veerand sajandi eest alanud muinsuskaitse liikumine tipnes meie toona tähtsaimaks mälestiseks<sup>77</sup> nimetatud Eesti Vabariigi taastamisega.

Eesti taasiseseisvumine oli üldrahvalik edulugu. Kui ajaloolisi traumaaetilisi sündmusi soovitakse teinekord üksikisiku tasandil unustada, siis positiivse ja edasiviiva arenguga püütakse pigem samastuda ja mõtestada oma osalust selles. Oma isiklik riigi loomise kogemus on lisaks täiskasvanutele ka suurel osal neist, kes murranguaastatel veel koolilapsed olid.

Olgugi, et töö raskuskese on taasiseseisvumise protsessi esimene kümnend on väga suur osa tööst pühendatud nõukogudeaegsele muinsuskaitse korraldusele. Muinsuskaitse on väärtushinnangutel põhinev valdkond ja iga-sugused süsteemi muudatused on pika toimega ning eelnevast mõjutatud.

<sup>75</sup> Marju Lauristin, *Contexts of Transition*, lk 28.

<sup>76</sup> Vaata ka Marek Tamm, lk 121–122.

<sup>77</sup> Tähtsaim mälestis Eestimaa, meie maa ja rahvas – Sulev Vahtra kõne Tartu muinsuskaitsepäevade miitingul EÜS maja juures 14.IV 1988. – Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre. Teine Eesti. Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid. Tallinn: SE&JS 1996, lk 424–426.

Taasiseseisvumisega seotud ümberkorraldused johtusid nii nõukogude aastatel väljakujunenud kaitsekorralduse ja praktilise restaureerimise süsteemist, ühiskonna väärtushinnangute kujunemisest kui ka omandisuhete viimisest uutele alustele. Nõukogude perioodi kohta on küll ilmunud mitmeid artiklite kogumikke ja erinevate ametiasutuste tähtpäevadele pühendatud kirjutisi, ent need ei anna kogu killustatud süsteemist terviklikku ülevaadet. Ilma nõukogudeaegse institutsiooni korraldust tundmata ei ole võimalik hinnata ei suhtumist muinsuskaitse ega ka protsesside ja muudatuste ulatust. Ajas veelgi kaugemale tagasi – sõjaeelsesesse Eesti Vabariiki – minekut eeldab riigi taastamise ideoloogia. Riigi uuesti ülesehitamisel oli paljudes eluvaldkondades esimene eelistus lähtuda sõjaeelsest korraldusest juhul, kui seda oli võimalik kohandada kaasaaja nõuetega. Kuna muinsuskaitset 1990. aastate alguses põhjalikult reformiti, siis oli sõjaeelne eeskuju väga ajakohane ning iseenesestmõistetav.

Väga suur osa töös kasutatud näiteid on seotud Tallinnaga, sest nii sõjaeelses Eestis kui ka nõukogude aastatel oli muinsuskaitse ise nii oma sisulistelt eelistustelt kui ka töökorralduse mõttes väga Tallinna-keskne ja see jätkus tänu uute rahaliste suhete ja ambitsioonide survele sisuliselt käsitletava perioodi lõpuni.

Muinsuskaitse on oma olemuselt väga lai valdkond, antud töös käsitleti seda ühiskonna toimimiseks nii riiklikult kui ka kogukondlikult vajaliku süsteemina. Valdkonna haldusalas töötamise kogemusest lähtuvalt on mind ennekõike huvitanud Muinsuskaitseameti kui riikliku ametkonna igapäevane suhe ühiskonnaga, see tähendab, kuidas suhestub amet riigi, teiste ametite, partnerite, arhitektide, omanike ja ajakirjandusega. Toon esile, mida ja mis-moodi on amet teinud selleks, et selgitada välja ja säilitada meie kultuuripärandit järeltulevatele põlvetele. Isiklikust huvist ja kogemusest lähtuvalt käsitleti ennekõike ehitatud pärandit, jättes arheoloogia-, vallas- ja veealused mälestised mõnevõrra tagaplaanile.<sup>78</sup> Minu töö ei käsitle restaureerimise ideoloogiat, meetodikat ja praktikat, vaid ennekõike muinsuskaitse korraldust.

Muinsuskaitset mõjutasid olulisel määral suured muudatused ühiskonnas, st üleminek turumajandusele ja eraomandi taastamine. Lisaks sellele nn välisele survele mõjutas Muinsuskaitset ka sisemine ümberkorraldamine. Kui nõukogude ajal oli muinsuskaitse killustatud erinevate ministriumite ja ametkondade vahel, siis Eesti Vabariik koondas kõikide mälestiste haldamise Kultuuriministeeriumi alla. Mälestiste varasemat jagamist Ehituskomitee ja Kultuuriministeeriumi vahel võib omal kombel pidada kohalikuks eripäraks, sest mujal NSV Liidus nii ei olnud. Selline jagamine pakub omamoodi huvitava ja paralleelse pakkuva võimaluse võrrelda valdkondade

<sup>78</sup> Arheoloogia pärandi kaitset on uurinud Andres Tvaauri, Muinsuskaitse ja museoloogia õppematerjal 2003. <http://www.arheo.ut.ee/Museo&muinsus.pdf>, vaadatud 17.II 2012; veealuse pärandi kaitse oli nõukogude aastatel ja ka iseseisvuse esimesel kümnendil pigem marginaalne.

võimekust – arhitektuurimälestised pälvisid selgelt rohkem tähelepanu ja nende kaitse oli tänu oma restaureerimisettevõtte(te) olemasolule tõhusam. Kultuuriministeerium, millele allusid muuhulgas ka nn punamälestised ehk kommunismi ja sotsialismi edusamme kajastavad objektid, oli nõukogude ühiskonnas ideoloogiliselt märksa kammitsetum ja enam kontrollitud tegutsemisvabadusega. Suur osa Ajaloo- ja Revolutsioonimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu avalikkusele nähtavast tööst oli administratiivne ja bürookraatlik. Arvukate ideoloogiliste mälestiste reaalne hooldamine oli sunnitud ja kohati isegi fiktiivne. 1950. aastatel oli Kultuuriliste Mälestusmärkide Inspeksiooni riiklik ülesanne näiteks seni tellistest, tsemendist või puust ajutiste mälestustahvlitega vennashaudadele ja lahingupaikadele uute tähiste tellimine ja langenute ümbermatmine mälestamiseks sobilikematesse kohtadesse.<sup>79</sup>

Ehitusmälestiste valdkond pakkus lisaks administratiivsetele ülesannetele märksa rohkem loomungulisi väljakutseid. Kommunistliku partei suunised kehtisid loomulikult ka Ehituskomitees, aga ajalooliste, sageli romantiliste ehitiste restaureerimine oli avalikkusele palju nähtavam ja huvipakkavam tegevus kui näiteks ühishaudade hooldus või klassiekskursioonide sunnitud peatused Eestimaa Kommunistliku partei konspiratiivkorteris Uku talus. Kultuuriministeeriumi haldusalast äratasid nii valdkonna asjatundjate, ülikoolide kui ka avalikkuse seas enim tähelepanu arheoloogiamälestised, samas ületasid enamasti väljaspool suuri tõmbekeskuseid linnamägedel või kalmetel toimunud kaevamised võrreldes linnuste restaureerimisega märksa harvem uudiskünnise ja olid pigem eksperdikeskne tegevus. Samas olid vaba meelsusega arheoloogilised kaevamised üliõpilastele ja haritlastele alternatiivne võimalus tegeleda pärandiga. Ka muinsuskaitse seltside tegevus keskendus hakatuseks ennekõike ajaloomälestiste pärusmaale, toona loomulikult veel riiklikult väärtustamata iseseisvust sümboliseerivatele mälestussammastele ja haudadele.

Lisaks mälestiste liigiti eraldamisele erinevate ministeeriumite alla kasvas Eesti muinsuskaitse nõukogulikus ametkondlikus killustatuses vastupidiselt muule Euroopale üsna lahku muuseumitest, kuigi sisuliselt töötati Kultuuriministeeriumis paralleelsetes osakondades ja kohati tööülesandeid ka jagati. 1996. aasta kultuuri arengukava koostamisel tehti küll ettepanek muinsuskaitse ja muuseumite ühiseks juhtimiseks,<sup>80</sup> kuid reaalseid samme selleks ei astunud. Koostöö harjumuse puudumine muuseumide ja muinsuskaitse vahel mõjutab ka tänast haldussuutlikust pärandi kaitsel.

Erinevate pärandi liikide erinev kohtlemine ja neisse suhtumine nõukogude aastatel mõjutas Eesti Vabariigis muinsuskaitseeaduse koostamist, ameti ülesehitamist ja valdkonna enesekehtestamist uues ühiskonnas.

<sup>79</sup> Kirjavahetus linnade ja rajoonide TSN TK kultuuriosakondade, kohalike asutuste ja usaldusmeestega kultuurimälestiste arvestuse ja kaitse küsimustes (arheoloogia- ja ajaloomälestiste osas). ERA f R-1797, n 3, s 832, lk 119.

<sup>80</sup> Kultuuri arengukava piirsoni. Tallinn: Eesti Vabariigi Kultuuriministeerium 1996, lk 39.

Muinsuskaitse oli muinsuskaitse seltside liikumise laineharjal enneolematu võimalus hoida ja rakendada riiklikul tasandil väärtuspõhist muinsuskaitsepoliitikat, selle välja töötamine takerdus aga reformidesse, ühiskonna ümberkorraldustesse, ennekõike aga üleüldisesse igatsusse uuenduste järele. Ajalugu ja traditsioonid püsisid ka taastatud Eesti Vabariigis ideaalina au sees. Igapäevaelus oldi aga väsinud nõukogulikust hoolimatusest keskkonna vastu ja kõige lihtsam oli nii poliitilisel kui ka linnaruumilisel maastikul lähtuda Rahvusliku Koonderakonna Isamaa loosungist "Plats puhtaks!". Minevikust vabanemine muutus peaaegu, et riiklikuks ülesandeks. Nii näiteks on muinsuskaitse seltsi kogemusega Indrek Tarand meenutanud, et toona ühe kõige paremas korras olnud büroohoone Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee (EKP KK) hoone ümberkujundamisel Eesti Vabariigi Välisministeeriumiks eeldati täielikku vabanemist nõukogulikust pärandist.<sup>81</sup> Hoones tehti kapitaalne uuenduskuur olgugi, et aeg oleks eeldanud kokkuhoiupoliitikat.

Taasiseseisvudes reformiti uuest ühiskondlikust loogikast ja põhimõtetest lähtuvalt kõiki riigiameteid. Reformimine mõjutas muinsuskaitset tuntavalt, sest kogu senine haldussüsteem tehti põhjalikult ümber. Ametkonna võimupiire laiendati, samas vähendati märgatavalt töötajate arvu ja loobuti mitmetest senistest tegevustest. Kui erinevates struktuurides toiminud järelevalve koondati ühte ametisse, siis uuringud, projekteerimine ja praktiline restaureerimistevõime anti üle eraettevõttele. Tänu sellele muutus märkimisväärselt muinsuskaitse positsioon otsustustasandil. Kui nõukogude ajal ja eriti 1980. aastatel oli muinsuskaitse oluline ehitusturu rahastaja, materjalidega varustaja ja mälestiste projekteerimise monopol, siis iseseisvudes muutus üliväikese eelarvega muinsuskaitse pigem vabal turul tegutsevate arhitektide, restauraatorite ja omanike järelevalvajaks ehk senisest valdkonna isevalitsejast sai pelgalt kontrolör.

Eesti muinsuskaitset iseloomustab isiksuste-kesksus – töötajate staaž on üldjuhul tähelepanuväärselt pikk. Ometi ei saa valdkonda pidada kitsalt spetsialiseerunud erialainimeste pärusmaaks, sest ameteid on juhtinud ja neis töötanud nii insenerid, arhitektid, ajaloolased, kunstiajaloolased, arheoloogid kui ka bürokraatia-kesksed riigiametnikud. Ametkondade rohkus tagas nõukogude perioodil valdkonnale avara tegutsemisvälja, kuid soodustas ka omavahelist konkurentsi. Valdkonna seestpoolt murendamine muutus teravaks siiski alles Muinsuskaitseameti loomise st ametkondade ja inimeste koondamisega ja tekkiva eraomanike survega.

Muudatused riikliku süsteemi sees ja ümber mõjutasid omakorda ka ühiskonna suhet pärandi kaitsega. 20. sajandi viimasel kümnendil juurutati Eestis neoliberalistlikku ühiskonnamuudelit – eraomand, üksikisiku huvi tegutseda kasumlikult ja edukalt ning olla võimalikult vaba riiklikest piirangutest oli sobilik vastand põlatud nõukogulikule reglementeeritusele ja retoorikale,

<sup>81</sup> Eesti Vabariigi Välisministeerium läbi aegade. Välisministeerium 2008, lk 38, 42.

mis propageeris kollektiivsust, varanduslikku võrdsust ja riigi kontrolli.<sup>82</sup> Totalitaarses NSV Liidus oli muinsuskaitsele tugev dikteeriv positsioon, mille eraomandi teke kõikuma läi. Sarnased järsud hoiakute muutused on iseloomulikud ka teistele postsotsialistlikele riikidele, kus eraomandi taasteke võrdus aastakümnete taguse ülekohtu heastamisega.<sup>83</sup> Riigikorra muutumisega sülele kukkunud varandus oli nõukogude perioodil üldjuhul halvasti hoitud ja nõudis suuri investeringuid. Riigi süüdistamine nõukogudeaegse aastakümnete pikkuse hooldamatuse pärast jätkus uues ühiskonnas. Lisaks varade tagastamisele eeldati, et riik kompenseerib ka nende hoolduse.

Eestist vaadatuna eeskujuliku pärandihoiuga Põhjamaades on muinsuskaitse püsinud ühiskonnas arvestataval positsioonil tänu traditsioonilisele sotsiaaldemokraatlikule egalitaarsusele. Neoliberalism Eestis sundis aga muinsuskaitse sõna otseses mõttes kaitseesse. Kui varasemas, nn diktaatori rollis saatis muinsuskaitse tegevust konkreetne kriitika ühe või teise otsuse pärast, siis avatud ühiskonnas kaitsepositsioonil tegutsemine on ümbritsenud muinsuskaitse kahtlustuste, müütide ja üldsõnaliste etteheidetega.

Just senise võimuvastasuse muutumine neoliberaalseks omanikukultuureks on aidanud omanikel ja arendajatel ajakirjanduse vahendusel kujundada suhtumist, et muinsuskaitse on ühiskonna pidur. See on kohati muutunud nii tooniandvaks kinnisideeks, et mõned valdkonna ametnikud on hakanud ka ise seda uskuma. Nii näiteks esitas Muinsuskaitseamet ise 2011. aastal Riigikogule muinsuskaitse seaduse muudatuse eelnõu, milles leevendati piiranguid mälestiste restaureerimisel ning rahvusvahelisi kokkuleppeid rikkudes tehti ettepanek seadustada mälestiste teadlikku hävitamist teisaldamise teel juhul kui omanik seda soovib.<sup>84</sup>

## Kasutatud meetodika

Ehkki muinsuskaitse püüab peegeldada ühiskonna väärtushinnanguid, jääb ta paratamatult subjektiivseks, nii ametkonnal kui ka üksikul ametnikul on suur roll mitte ainult väärtushinnangute peegeldaja, vaid ka kujundajana. Ometi on just muinsuskaitse kui mälu hoidja ja kujundaja rolli sageli alahinnatud. Näiteks Marek Tamm peab riikliku ja rahvusliku mälu kandjaks

<sup>82</sup> Tõnis Saarts, Liberalismi transformatsioon Eestis. – Sirp 21.XII 2007.

<sup>83</sup> Vaata näiteks: Josef Štulc, Czech Republic. – Policy and Law in Heritage Conservation. Ed Robert Pickard. London and New York: Spon Press 2001, lk 41–72; Juris Dambis, Latvia. – Policy and Law in Heritage Conservation. Ed Robert Pickard. London and New York: Spon Press 2001, lk 207–226.

<sup>84</sup> Riin Alatalu, Viime mälestised teise kohta? – Eesti Päevaleht 18.I 2011; 806 SE I muinsuskaitse seaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. 13.IX 2010 Eelnõu algtekst. <http://www.riigikogu.ee/?Page=Eelnu&Op=Ems&Emshelp=True&Eid=1147456&U=20110315131400>, vaadatud 17.XII 2011.

arhivaale, museaale ja kirjandust, aga mitte mälestiste nimekirja.<sup>85</sup> Muinsuskaitseametit ei liigitata üldjuhul Eesti mäluasutuste hulka. Ometi on muinsuskaitse objekt minevikust meieni jõudnud materiaalsed tunnis- märgid, mis kannavad endas erinevate ajastute ja huvigruppide väärtus- hinnanguid. Muinsuskaitse tugineb mälestiste kui mälu kandjate valikul oma ekspertide subjektiivsetele otsustele, kinnitab need seaduse jõuga ja sätestab avalikkusele piirangud, et tagada mälestise kui mälu kandja säili- mine. Seadustega lisatud eriline staatus seab mälestised tavaelus teatavale kunstlikule positsioonile. Samas ei ole selline subjektiivsus mälu kon- tekstis midagi võõrast. Paul Ricœur on oma mälu-uurimustes käsitlenud ohtu ajada segi mäletamist ja mälupildil põhinevat kujutlemist. Mälupildi alateadliku, kogemusest või harjumusest tuleneva suunamise võimalus mõjutab mälu usaldusväärust. Ricœur rõhutab, et inimestel siiski ei ole muid vahendeid minevikuga kohtumiseks peale mälu enda. Mälu külge on sõlmitud ambitsioon ja eesmärk olla tõetruu mineviku seisukohalt. Olgugi, et mälule võib ette heita ebausaldatavust, on see ainus vahend märkamaks minevikku. Erinevad asitõendid, milleks võib pidada ka mälestisi, on olu- line lüli mälu ja ajaloo vahel.<sup>86</sup>

Muinsuskaitse on oma olemuselt subjektiivne ka sellepärast, et millegi mälestiseks tunnistamine või mitte tunnistamine sõltub väga paljudest erineva mõju ja tähtsusega teguritest – domineerivast või erinevate huvigruppide poolt kehtestada püütavast ajalookäsitlusest, ühiskonna väärtushinnangutest, erinevate asjasse puutuvate ametnike teadmistest ja huvidest, avastustest, ehi- tuskavadest, üksikisikute ja parteide eelistustest, tähtpäevadest jne. Olemus- lik subjektiivsus ei tähenda samas, et üksikud otsused ei oleks objektiivselt põhjendatavad. Muinsuskaitse ei ole ega saa olla mingi konkreetse valdkonna, näiteks poliitilise või kunstiajaloo väärtuste täiuslik esindaja. Pigem peegeldab muinsuskaitse klassikalist ideede ajalugu, mis hõlmab suurte ühiskondlike protsesside ja liikumiste kõrval ka ideede peegeldusi ning marginaalseid vald- kondi. Muinsuskaitse tugineb erinevatele teadmistele.<sup>87</sup>

Samas on muinsuskaitse objektiivne seetõttu, et ta ei saa ennast näiteks sarnaselt ajalooteadusele distantseerida oma objektist<sup>88</sup> – mälestised on objektiivne reaalsus.

Kultuuripärandi olemasolu ja säilimine peaks klassikalise demokraatia- kontseptsiooni järgi olema kõigi kodanike üldine huvi ja hüve.<sup>89</sup> Olemata küll

<sup>85</sup> Marek Tamm, 2012.

<sup>86</sup> Paul Ricœur, *Memory, history, forgetting*, lk 21.

<sup>87</sup> Vaata ka Michel Foucault, *Teadmiste arheoloogia*. Tartu Ülikooli Kirjastus 2005, lk 120–125.

<sup>88</sup> Vaata näiteks Paul Ricœur, *Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos*. – *Tuna* 2002 nr 2, lk 97–108.

<sup>89</sup> Vaata ka Riin Alatalu, *Demokraatiast ja muinsuskaitsest*. – *Filosoofiakunst*. Eesti Kuns- tiakadeemia tudengite filosoofiliste esseede kogumik. Koost. ja toim. Leo Luks. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 140–146.



ühegi distsipliini või mõtteviisi täieõiguslik esindaja on seaduste ja eristatust andvate nimekirjadega institutsionaliseeritud muinsuskaitse ühiskonda väga erinevatel tasanditel suunav jõud. Muinsuskaitse kui võimu, ideoloogia ja diskursuste kehtestaja rolli lahtimõtestamisel tuginesin Michel Foucault käsitlustele.<sup>90</sup> Foucault' võim ei ole seotud ainult tajutava ühiskondliku hierarhiaga, vaid see on imbunud kõikidesse eluvaldkondadesse ja otsustustasanditesse. Võim on vastastikusel seoses teadmistega ja see aitab nii üksikisikutel kui ka huvigruppidel mõjutada otsuseid.<sup>91</sup> Sisuliselt mõjutab ekspertteadmistel põhinev muinsuskaitse ühiskonda iga päev. Võim ei toimi ühiskonna hierarhias ainult ülalt alla, vaid ka erinevad huvigrupid võivad teatud küsimustes ühiskonda survestada. Väga nähtavalt realiseerisid Eesti taasiseseisvumisel võimu muinsuskaitseeltsid.

Muinsuskaitse ajaloo sidumisel pärandi ja ühiskonna vastastikuste mõjutustega sain tuge Jörn Rüseni ajalookultuuri käsitlusest.<sup>92</sup> Muinsuskaitse on ajaloo tutvustaja ja legitimeerijana ühiskondlik, praktiline ja sageli ka poliitiline väljund. Rüseni ajalookultuuri mõiste kompab ajalooteaduse piire ning juhib tähelepanu ajaloolise töö teisenemisele interpreteerides seda väljaspool teaduse piire. Muinsuskaitse objekt on viimase poole sajandi jooksul laienenud kunsti- ja arhitektuuriajaloo väljundist märksa laiemaks ühiskonna ajaloo füüsiliseks ja vaimseks kehastuseks. Sarnaselt teadusele, peab ka muinsuskaitse ajalugu kohtlema asjatundlikult. Rüsenit parafraseerides: rohkem teadmisi sellest, millistes praktilistes seostes muinsuskaitse tegutseb, milliseid regulatsioone see töö sealjuures järgib, millistele vajadustele see vastab ja millist mõju see võib avaldada, rohkem teadmist muinsuskaitse kohast elus teritab pilku nende allikate suhtes, millest toituvad tema edusammud.<sup>93</sup>

Siirdeühiskonnas toimunud pärandikaitse süsteemide ja ühiskondlike hoiakute muutumise analüüs eeldas esmalt põhjalikku tutvumist ametkonna ajaloo ja selle kõrvutamist kaasaegse muinsuskaitsega.

Mälestiste valik, kaitse korraldus ja selle tulemuslikkus sõltub õigusruumist. Seaduste analüüsimisel ei saa aga piirduda üksnes seaduse teksti lugemise ja tõlgendamisega. Seadused on kultuuri fenomen, nad peegeldavad mingi ajastu arusaamu ja väärtushinnanguid. Muinsuskaitse seaduste käsitlemisel tuginesin Hilary A. Soderlandi artiklile, mis tutvustab erinevaid meetodeid, kuidas analüüsida õigusaktide ja pärandikultuuri vastastikust seost.<sup>94</sup> Seadusloomel ei ole oluline mitte ainult seaduse tekst, vaid ka selle loo-

<sup>90</sup> Michel Foucault, Teadmiste arheoloogia; Michel Foucault, Diskursuse kord, Varrak 2005; Michel Foucault, Space, Knowledge and Power. – Power. Essential works of Foucault 1954–1984, vol 3, Penguin Books 1984.

<sup>91</sup> Michel Foucault, Kaks loengut. – Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koost. ja toim. Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus 2002, lk 283–307.

<sup>92</sup> Jörn Rüsen, Ajalookultuur uurimisprobleemina. – Tuna 2001 nr 3, lk 82–90.

<sup>93</sup> Sealsamas, lk 90.

<sup>94</sup> Hilary A. Soderland, The history of heritage, lk 77.

mise protsess ning ajaline ja ühiskondlik kontekst. Oma töös pidasin õigeks erinevaid meetodeid kombineerida, sest Eesti muinsuskaitse õigusliku aluse kujunemise mõistmiseks on oluline tutvuda seadusloome erinevate perioodide poliitiliste olude ja väärtushinnangutega, võrrelda seadusi teiste samal ajal vastu võetud seadustega ning ühiskondliku kontekstiga.

Õigusaktid põhinevad ühiskonna ja konkreetse ajastu aktuaalsetel vajadustel. Nii ametkonnad kui ka õigusloome ei toimi ülejäänud ühiskonnast sõltumatult ja nende analüüsil tuleb arvesse võtta väga erinevaid mõjutusi sh näiteks kehtivat eelarvepoliitikat, suhtumist eravaldusesse ja riigiomandisse, seaduseelnõude lugemisi ja arutelusid nii töögruppides kui ka Riigikogus, ametitele suunatud kriitikat, reaktsioone sellele, päevapoliitilisi erimeelsusi, huvigruppide lobitööd, seoseid rahvusvahelise õigusruumiga jne.

Nii ametkondade igapäevane töö kui ka seaduste rakendamine sõltuvad ühiskondlikust taustsüsteemist sh inimeste seaduskuulekusest, valdkonna tuntutusest ja mõistetavusest, sellega kaasnevatest eelarvamustest ning inimeste igapäevase kokkupuute ulatusest muinsuskaitsega.

Eesti muinsuskaitse ajalugu iseloomustab isikute-põhine järjepidevus – arvestav hulk ametnikke ja tippspetsialiste on valdkonnas töötanud aastakümneid. Lähtuvalt töö üldisest kontseptsioonist olen siiski teadlikult püüdnud vältida isikute-keskset lähenemist välja arvatud juhtudel, kus mõne inimese arvamus ja suhtumine mõjutas oluliselt kogu valdkonda.

Meedia on nii muinsuskaitse kuvandi loomisel, aga väga paljudel juhtudel ka probleemide lahendamisel või hoopis võimendamisel pidev roll. Ajakirjanduse tähtsus on ajaline, sest see on suunatud peamiselt päevakajalise informatsiooni vahendamisele.<sup>95</sup> Meedia tähendus on käsitletaval perioodil märkimisväärselt muutunud. Nõukogude ajal oli sõltumata tsensuurist ja sageli varjatult just kultuuriteemadel oluline elutervete väärtushinnangute hoidja roll, 1980. aastate teisel poolel oli meedia silmapaistev koht iseseisvusliikumises. Peeter Vihalemm on tõdenud, et siirdeühiskonnas asus meedia aktiivse demokraatliku avaliku sfääri edendamise asemel õigustama ühiskonna kihistumist. Kogenematud ajakirjanikud asusid 1990. aastate alguses siirdeaja võitjate poolele ja aitasid (sagedamini alateadlikult kui teadlikult) kaasa noorte ja ettevõtlike linnainimeste domineerimisele avalikus sfääris ning mõjutasid seega vähem edukate, sh paljude haritlaste ja iseseisvusliikumises aktiivselt osalenute, kõrvalejäämist. Kodanikuühiskonna areng muutus pärast iseseisvuse taastamist palju aeglasemaks ja näitas ülemineku ühiskonnas oma nõrkust. Meedia oleks kodanikuühiskonna arengule saanud kaasa aidata, aga ei teinud seda.<sup>96</sup>

<sup>95</sup> Kuidas vaatad, nõnda näed. Eesti ajakirjanike elulood III. Koost. Anu Pallas, Sulev Uus. Tartu Ülikooli Kirjastus 2009, lk 7.

<sup>96</sup> Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim. Peeter Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2004, lk 15.

Krista Kodres on juhtinud tähelepanu, et nii arhitektuur kui ka muinsuskaitse oli Eesti NSV-s nõu rahvuslik ala.<sup>97</sup> Ka enamuse pärandi meediakajastusest oli nõukogude ajal peamiselt eestikeelne. Muinsuskaitseameti raamatukogus säilitatavate artiklite seas ja muinsuskaitset puudutavate artiklite bibliograafilistes ülevaadetes<sup>98</sup> on venekeelseid artikleid väga vähe, neist suur osa on ametlikud pressiteated või üleliidulisest ajakirjanduses vahendatud artiklid. Oluliselt kasvas “Arhitektuurikroonikatele” tuginedes venekeelsete artiklite arv alates 1985. aastast, kui Tallinnas toimus suurejooneline rahvusvaheline ICOMOSi kollokvium.<sup>99</sup> 1990. aastal ilmus aga kohalikes venekeelsetes väljaannetes juba üsna arvukalt kohalikku pärandit tutvustavaid artikleid.<sup>100</sup>

Muinsuskaitse ametkonnad ei tegelenud käsitletaval perioodil teadliku mainekujundusega, pigem võib väita, et meedia võimalusi kuritarvitati sisevastuolude lahendamisel. Olen kasutanud oma töös arvukalt ajakirjanduslikke allikaid, kuid pigem probleemide ja teemade avamiseks ning laiendamiseks, sisuliselt ja võimaluse korral kirjutaja positsiooni analüüsid. Meedia loodud kuvandi kajastamine ei olnud samas antud töö eesmärk. Muinsuskaitse maine kohta ajakirjanduses on juba koostatud ning on hetkel koostamisel nii bakalaureuse kui ka magistritööid.<sup>101</sup>

Ametkonna loodud enesekuvandi tasakaalustamiseks arutlen muinsuskaitse tegevuse üle ka arhitektide vaatepunktist lähtuvalt, sest just arhitektid on muinsuskaitse jaoks üheaegselt nii partnerid kui ka oponentid. Arhitektid on läbi aegade püstitanud kõige nähtavamaid tunnismärke erinevatele ajastutele. Mineviku arhitektide loominguga valikuline, sageli ajaloolise konteksti väline säilitamine, selle teadlik hävitamine või kopeerimine võib sarnaselt igasugusele valikulisele ajaloo tõlgendamisele ideoloogiliselt moonutada mitte ainult meie teadmisi minevikust, vaid ka olevikust.<sup>102</sup> Michel Foucault on oma arutlustes võimu üle tõstnud esile võimu kandjatena arstid, kirikuõpetajad, kohtunikud ja psühhiaatrid, aga välistanud arhitektid,

<sup>97</sup> Krista Kodres, Sada aastat ehitamist Eestis, lk 14.

<sup>98</sup> Muinsuskaitse: kirjandusnimestik. Koost. Mare Kurvet. Tallinn: Eesti NSV Kultuurikomitee 1989; Vana Tallinn: kirjandusnimestik. Koost. Mare Kuuskmäe. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministeerium 1985.

<sup>99</sup> Arhitektuurikroonika '85. Koost. Aet Pikk. Tallinn: Valgus 1987.

<sup>100</sup> Arhitektuurikroonika '90. Koost. Helju Sirel, Oleg Kotšenovski. Tallinn: Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut 1993.

<sup>101</sup> Ivar Õuekallas, Meediamonitooring Muinsuskaitseametist ajavahemikul 01.01.2007–31.08.2009. Tartu Ülikool 2009; Ivar Õuekallas, Sisekommunikatsiooni ja töörahulolu vahelised seosed (Muinsuskaitseameti näitel). Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool. Tartu 2010; Anu Seidla, Muinsuskaitseameti (Muinsuskaitseinspektsiooni) kuvand ajakirjanduse põhjal 2001. aasta näitel. Täiendkoolituse lõputöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2011; Anu Seidla, Muinsuskaitseameti kuvand ja selle muutumine ajas 1996., 2001. ja 2007. aasta ajakirjanduse põhjal. Koostamisel olev magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Käsikiri.

<sup>102</sup> Jörn Rüsen, Ajaloolise mõtestamise struktuurid, lk 30.

sest arhitektid võivad küll kujundada keskkonda, aga inimestel on vaba voli lõhkuda arhitekti tööd.<sup>103</sup> Arhitektide loomingu üle otsustavad ka muinsuskaitjad, kellel on sageli õigus määrata, mida säilitada ja mida lammutada. Arhitektide vaatenurga kaasamine lähiminekü ja kaasaja käsitlemisel on seda intrigeerivam, et mitme muinsuskaitset kritiseerinud kaasaegse arhitekti enda loomingu on täna reaalses lammutusohus.

## Ülesehitus

Töö on jaotatud eriilmelistesse temaatilistesse peatükkidesse, tööd siduv subjekt on riiklikud mälestised ja kultuuripärand. Iga peatüki lõpus on antud põgus üldistus käsitletava teema kohta, mis ei järgi klassikalisi kokkuvõtte koostamise printsiipe.

Töö esimene ja kõige mahukam osa on pühendatud muinsuste kaitse institutsioonile riigi tasandil st seadusandlusele ja ametiasutustele. Peatükk on liigendatud temaatilisteks alapeatükkideks, et avada muinsuskaitse korraldust nii nõukogude perioodil kui ka iseseisvas riigis. Põhjalikult on käsitletud õigusakte, ümberstruktureerimist, kaadriprobleeme, ametkonna positsiooni sarnaste otsustustasanditega võrreldes ning valdkonna teisenemist uurimiselt-restaureerimiselt normatiivseks reguleerijaks.

Töö teine osa käsitleb Eesti muinsuskaitse seoseid rahvusvahelise pärandikaitsega ja muinsuskaitse rolli noore riigi enesekehtestamisel rahvusvahelisel areenil, sh liitumisel maailmapärandi konventsiooniga ja Tallinna vanalinna esitamisel maailmapärandi nimekirja. Ekspertorganisatsioonide loomine ning nende mõju riiklikele süsteemidele on samasugune osa kaasaegse riigi loomise protsessist kui ühinemine rahvusvaheliste konventsioonide ja hartadega. Võimalus tutvuda rahvusvahelise muinsuskaitse ideoloogia ja praktikaga ning lääne kolleegide kriitika mõjutas oluliselt kohalikke arusaamasid. Sõltumatute ekspertorganisatsioonide loomine julgustas avalikku diskussiooni nii restaureerimismetoodikate kui ka mälestise mõiste ja valikukriteeriumite osas. Uute vabaihenduste erialane pädevus sundis ametkondi oma otsuseid senisest märksa enam kaaluma ja põhjendama ning tegevusvälja avardama.

Kolmas peatükk käsitleb mälestise mõiste, nimekirjade ja tähelepanu muutumist ja muutmist ning muinsuskaitse rolli kultuuriteadlikkuse püsimisel läbi nõukogude aja ning selle seoseid uutal alustel kujuneva ühiskonnaga. Peatükk on ülesehitatud mälestiste rühmade kaupa. Põhjalikumalt on avatud ka nõukogudeaegse mitmetasandilise kaitse olemust ja probleeme.

Neljas peatükk arutleb vabakonna osaluse üle pärandi kaitsel nii läbi nõukogude aastate kui ka siirdeühiskonnas, käsitleb muinsuskaitse osa

<sup>103</sup> Michel Foucault, *Space, Knowledge and Power*, lk 356–357.

vastupanul imperialistlikule, nivelleerivale ja venestamismeelsele poliitikale võrdluses teiste suuremate kodanikualgatustega. Samuti käsitlen nii vabakonna kui ka riiklike ametite omavahelisi suhteid ning konkurentsi.

Viies peatükk lahkab muinsuskaitse suhteid, koostööd ja erimeelsusi oma peamise partneri – arhitektkonnaga. Ajaloolise keskkonna säilimine ja arendamine sõltub sageli muinsuskaitsete ja arhitektide vastastikusest teineteisemõistmisest ning tasakaalust vana säilitamise ja uue ehitamise vahel. Muinsuskaitse põhimõtete kinnistamine mõjutab arhitektide tegevusvabadust esmalt Tallinnas ja teistes vanalinnades, 1990. aastatel aga uue omandi- ja majanduspoliitika surve all juba kõikjal Eestis. Kuna suur osa vastastikust suhtumist mõjutavatest erimeelsustest lähtus Tallinna vana- ja südalinna arendamise probleemidest käsitlen pikemalt Tallinna vanalinna Teise maailmasõja pommiäukude likvideerimist. Just siin kerkivad teravalt esile ka väga intrigeerivad muinsuspoliitilised vastuolud vanalinna struktuuri taastamisel. Muinsuskaitse ideoloogilisi vastuolusid iseloomustab ka nii avalikkuse kui ka spetsialistide erinev suhtumine uusehitistesse vanalinna erinevates osades; sh miks tehakse vahet avalikkusele suunatud ja erakasutusse mõeldud ehitiste vahel ning ennekõike millest tuleneb muinsuskaitsete skeptilisus uute hoonete suhtes või hoopis kohatine liberaalsus mälestiste restaureerimisel.

Uurimustöö lõppeb kokkuvõtva peatükiga.

Tööd täiendab kaks lisa – muinsuskaitse ametkondade struktuuri iseloomustava skeemiga ja töös kasutatud lühendite loeteluga. Lisad on mõeldud hõlbustama töö lugemist ja käsitletavat institutsionaalses süsteemis orienteerumist. Eriti nõukogude ajal olid ametiasutuste nimed pikad ja bürookraatlikud ning seoses sagedaste reformidega neid ka pidevalt muudeti. Töö loetavuse huvides on muinsuskaitset reguleerivate ametkondade üldnimetusena kasutatud seal, kus täpne ameti nimetus ei ole teema selgituseks oluline, terminit muinsuskaitse.



# 1 Seaduse ja ametkondade roll muinsuskaitse ideoloogia kujundajana

## 1.1 Õigusruum

Ühiskonna väärtushinnanguid kujundavad ja kehtestavad erinevate vahenditega huvigrupid. Muinsuskaitse, nii nagu iga teine ideoloogia, on mõtteviis, see areneb ja muutub aja jooksul ning toimib läbi kirjutatud ja kirjutamata seaduste, nii võimu kui ka rahvaalgatuse kaudu. Michel Foucault kasutab selliste mõtteviiside, nende kehtestatud tõe ja vale vahekorra subjektiivsuse kohta hulluse ja mõistuse näidet. Selle, mis on ühiskonnas ebanormaalne määravad arstid, vaimuhaiglad, kirik jne, sest nemad otsustavad, kus on piir lubatu ja lubamatu vahel. Hulluse definitsioon on samamoodi nagu kultuuripärandi määratlus või mis iganes muu ühiskondlik kokkulepe ennekõike väärtushinnangute, teadmiste ja hariduse küsimus. Kokkuleppelisel väärtushinnangul on reaalne jõud, kui see eksisteerib keelu, käsu või korrana, ülalt alla kehtestatud seadusena või alt üles kehtestatud käitumisnormina. Kokkuleppelised väärtused võivad seega muutuda võimu tööriistaks.

Kultuuripärandi kaitse on läbi aegade olnud mitte ainult Eestis, vaid enamikus maailma maades suhteliselt väikese ametnikkonna vastutusala. Muinsuskaitse on ennekõike ideoloogia, rahvusliku ja riikliku identiteedi ning demokraatia üks põhiväärtusi. Muinsuskaitse saab ühiskonna stabiilsusest ja väärtushinnangute küpsusest poliitilist tuge, aga ta võib leida tuge ka vastupidiselt – vastuhakust ja rahulolematusest kehtiva korraga. Sarnane staatus on ka näiteks keelel ja vaimsel pärandil. Muinsuskaitse eelis keelel ja vaimse pärandi ees on tema subjekti füüsiline olemasolu. Samas on mälestised mitte ainult füüsiliselt haavatavad, vaid neile saab luua poliitiliselt mitmepalgelise, erinevat tõlgendamist võimaldava, isegi valedel põhineva konteksti moonutades nende ajalugu või võimendades väheolulisi fakte. Nõukogude ajal otsiti mälestistel sageli kunstlikku seost idanaabri ajaloo, tänapäeval lisatakse mälestistele kommertshuvidest lähtuvaid narratiive. Näiteks Rakvere linnuses eksponeeritakse juba aastaid linnuse peamise atraktsioonina piinamiskambrit, millel puudub linnuse ja Rakvere ajaloo sisuline seos.

Seadused, määrused ja asjaajamiskord on need keelavad, käskivad ja korrastavad diskursused, mille kaudu kehtestab valitsev võim oma arusaame ja

nagu Foucault ütleb – konstrueerib mis on õige ja mis vale.<sup>104</sup> Epp Lankots ja Priit-Kalev Parts on oma kirjutistes sõnastanud, et mälestiste nimekiri on kultuuripoliitiline vahend loomaks kuvandit sellest, kes me oleme ja kust me tuleme.<sup>105</sup> Nii nagu ajalooteadus laiendab pidevalt sündmuste tähendust, nii avardub jätkuvalt ka pärandi mõiste. Seega on iseloomulik, et absoluutselt iga Eestis kehtinud muinsuskaitset reguleeriva seaduse muudatusega on muudetud ka mälestise definitsiooni, üldjuhul on see igakord avardunud ja lisatud on üha uusi mälestise liike. Foucault hindab sellist diskursuse loomist omamoodi vägivaldaks asjade vastu, mis omandab aktsepteeritud staatuse läbi mingi tegevuse.<sup>106</sup> Nii on näiteks veealuse pärandi ja kalmistute<sup>107</sup> kaitse muutunud üldkehtivaks, järgitavaks ja mõistetavaks normiks alles seadusandliku surve tekkimise järel.

Valitseval riigivõimul, seega ka okupatsioonivõimudel või ühiskondlikel survegruppidel on võimalus kujundada mälestiste nimekirja abil enda jaoks tõest ajalugu ning kujundada ühiskonna arusaamist kultuuripärandist. Foucault' järgi on igas ühiskonnas diskursuste tootmine kontrollitud, selekteeritud ja korraldatud erinevate protseduuride abil, mille eesmärk on neutraliseerida diskursuse vägi ja oht, talitseda selle ettearvamatuid sündmusi, põgeneda selle materiaalsuse eest. Tema välistuse teooria järgi on võimul võimu vastandada tõde ja vale<sup>108</sup> ehk võimul on võimalus eitada mingit osa pärandist ja tõsta kunstlikult esile talle sobivaid väärtusi. Just selle pärast üritab võim ka mingeid tegevusi, ideid või mälukandjaid keelata, näiteks ajalooliste dokumentide ja väärisesemete st ka ideoloogiliselt ebamugavate artefaktide kogumine muudeti 1977. aasta seadusega totalitaarses Nõukogude Liidus riigi ainuõiguseks.<sup>109</sup>

Meelevaldsus sunduse ja vägivaldana oma ideoloogia kehtestamisel ei ole ainult vallutajate privileeg, vaid see on taandatav kõikidele seadustele ja normidele, koolkondadele ja ametitele. Erinevatel tasanditel toimuv normeerimine on ühiskonna tavaline toimimisviis. Ka kodanikualgatuse ja/või vastupanuliikumisenä sündinud tõde on oma maailmavaate kehtestamine.

Seadused on üks kultuuri fenomenidest, need ei eksisteeri lahus muust ühiskonnast ja peegeldavad oma ajastut. Iga seadusandlik otsus on

<sup>104</sup> Michel Foucault, Diskursuse kord, lk 9–18.

<sup>105</sup> Epp Lankots, Alusuuringud Eesti Vabariigi aegsest ehituspärandist, lk 67; Parts, Priit-Kalev. Pärand on poliitiline valik minevikust. – Sirp 12.V 2006

<sup>106</sup> Michel Foucault, Diskursuse kord, lk 42.

<sup>107</sup> Veealune pärand ja kalmistud arvati eraldi mälestise liigiks alles 1994. aasta muinsuskaitseadusega.

<sup>108</sup> Igas ühiskonnas on diskursuste tootmine kontrollitud erinevate protseduuride abil, mille eesmärk on neutraliseerida diskursuse vägi ja oht. Ühiskond kasutab välistust: keelatud kõne – eseme tabu, situatsiooni rituaal, kellegi eelis- või ainuõigus. Michel Foucault, Diskursuse kord, lk 9–18.

<sup>109</sup> NSV Liidu seadus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitsest ja kasutamisest. – Rahva Hää! 31. X 1976.



väärtusotsustus, milles sisaldub seadusandja jaoks erinevate väärtuste kaalumisel sündinud õiglus. Seadused ja seadusloome protsess pakub siiski veel märksa laiemat panoraami mingil ajastul ühiskonnas valitsenud tõekspidamistest. Kui näiteks restaureerimispõhimõtete väljatöötamine ja kujundamine on üldjuhul vaid erialainimeste töö, siis seaduste loomisesse ja täitmisesse on kaasatud mitmeid ühiskonnagruppe. Toetudes Hilary A. Soderlandi kogutud metoodikatele seadusandliku historiograafia analüüsimisel,<sup>110</sup> käsitlen siirdeühiskonnas muinsuskaitse ees seisnud väljakutsete mõtestamisel mitte ainult seadusi, vaid ka seadusloome protsessi laiemalt – seda mõjutavad lisaks valdkonna ekspertidele erinevad ametkonnad, poliitikud, avalik arvamus ja otsustajaid suunavad huvigrupid. Samuti tuleb hinnangute andmisel silmas pidada nii ajalisel eelnevaid kui ka järgnevaid õigusakte, nende redaktsioone ning kogu seadusloomet sama perioodi teisi valdkondi reguleerivate õigusaktide kontekstis.

### 1.1.1 Muinsuskaitse seaduse eelkäijad

Esimesi katseid reguleerida ennekõike ajalooliste kaitseehitiste lammutamist Tallinnas tehti juba 19. sajandi lõpul,<sup>111</sup> kaasaegsele muinsuskaitse seaduste traditsioonile Eestis pani aluse 1925. aasta muinasvarade kaitse seadus.<sup>112</sup> Nii see kui ka 1936. aastal uuendatud seadus<sup>113</sup> olid kantud rahvuslikust enesemääramise ideoloogiast. Ajastule iseloomulikult ja kooskõlas toonaste euroopalike arusaamadega tegeleti peamiselt muinas- ja keskaegse pärandiga. Siiski vaieldi vähemalt 1930. aastatel juba ka uuema, ennekõike baltisaksa pärandi hindamise üle, kaitse alla võeti ka esimesed mõisad.<sup>114</sup> Toonane mälestis tähendas siiski ennekõike midagi vana, endist, eelajaloolist või kasutuseta,<sup>115</sup> just viimane omadus välistas paljudel juhtudel suurema ohu ja poleemika mälestiste säilitamise üle ning vajaduse ülrangeks regulatsiooniks. Väga rangeid piiranguid ei olnudki võimalik seadusega kehtestada, sest Muinsuskaitse ametkond ise oli sõdadevahelistel aastatel peaaegu olematu – Haridusministeerium määras esimese ja ainukese muinsuskaitseinspektori Eerik Laidi ametisse alles 1936. aastal. Väga suure osa tööst tegid ühiskondlikel alustel Muinsuskaitse Nõukogu liikmed ja arheoloogia, etnograafia, ajaloo ning kunstiajaloo õppejõud koos üliõpilastega. Sõltumata juba mitukümmend aastat

<sup>110</sup> Hilary A. Soderland, *The history of heritage*, lk 55–84.

<sup>111</sup> Näiteks 1881 koostati Tallinna linna ehitismääruse projekt, millega keelati ehitismälestiste rikkumine ja lammutamine, aga seda ei võetud vastu. Dmitri Bruns, Tallinn: linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus 1993, lk 8.

<sup>112</sup> Muinasvarade kaitse seadus. Riigi Teataja 1925 nr 111/112.

<sup>113</sup> Muinsvarade kaitse seadus. Riigi Teataja 1936 nr 67.

<sup>114</sup> Teedeministeeriumi ehitusjaoskond. Kirjavahetus uute hoonete püstitamise ja vanade lammutamise asjus. Varemeks muutunud või hävima jäetud ehitiste nimekirja ja muinsuskaitsele võetud ajalooliste muinasvarade nimestik. 1935–1940. ERA f 2218 n 1 s 84.

<sup>115</sup> 1925. ja 1936. aasta muinasvarade kaitse seaduse sõnavara.

kestnud vanavarakogumistest ja Eesti Rahva Muuseumi rajamisega kaasnenud üldrahvalikust teadlikkuse tõusust oli üleüldine pärandi-alane haritus alles kujunemas. Haridusministeerium oli sunnitud pidama kirjavahetust valdade ja need omakorda kohalike politseikonstaablite ja elanikega näiteks Maasilinnast ehituskivide vedamise, kalmete kruusaauguna kasutamise ja isegi omaalgatuslike uuringute ja vandalismi pärast Kaali kraatris.<sup>116</sup> Samuti tuli selgitada sõjaväele laskeharjutuste sobimatust Rakvere Vallimäel.<sup>117</sup>

1947. aastal võeti vastu esimesed nõukogulikud määrused mälestiste kaitseks, mis sisaldavad nii konkreetseid piiranguid kui ka ajastule iseloomulikku, edasiviivaks jõuks peetud, halvustavat ja noomivat retoorikat.<sup>118</sup>

Vanema põlvkonna muinsuskaitstjad meenutavad heldimusega<sup>119</sup> 1961. aasta Eesti NSV seadust, sest see – esimene kogu NSV Liidus<sup>120</sup> – oli siinsete ametnike endi koostatud, kajastas oma põhiolemuses väljakujunenud tõekspidamisi ja vajadusi, oli kohalike muinsuskaitstjate enda kehtestatud diskursus. Ühtlasi tähistas see mitte ainult teatava ühiskondliku stabiilsuse ja liberalismi, vaid ka muinsuskaitse enesekehtestamise perioodi. 1961. aasta seaduses on jälgitavad paralleelid sõjaeelse riigi seadusega, kust võeti üle mõned olulised demokraatliku muinsuskaitse teemad nagu näiteks koostöö ühiskondlike usaldusmeeste ja kodu-uurimise toimkondadega, samuti nähti ette nõuandvate organitena Ehituse- ja Arhitektuurikomitee juurde Muinsuskaitse Nõukogu ja Kultuuriministeeriumi juurde Ajaloo- ja Revolutsioonimälestiste Kaitse Nõukogu loomine.

Kui okupatsioonile eelnenud ja ka 1961. aasta seadust võib hinnata oma aja kontekstis edumeelseks, siis taasiseseisvumise hetkel kehtis Eestis range, samas läbi aegade kõige bürokraatlikum ja stagneerunud seadus – 1977. aastal vastu võetud ja 1978 kehtima hakanud Eesti NSV Ülemnõukogu kehtestatud seadus “Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta”. Tegu oli peaaegu sõnasõnalise tõlkega nõukogude impeeriumi esimesest üleliidulisest, 1977. aastal kehtima hakanud mälestiste kaitse seadusest.<sup>121</sup> Seadust täiendas samuti üleliidulise dokumendi tõlkena 1982. aastal kehtestatud “Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise põhimäärus”.<sup>122</sup>

<sup>116</sup> Saaremaa maavalitsus. Hariduse osakond. Kirjavahetus ja muinasvarade, leidude ja haruldaste taimede nimekirjad. 6.VIII 1926- 13.XII 1941. ERA, f 2013, n 1, s 892.

<sup>117</sup> Rakvere Linnavalitsuse kiri Haridusministeeriumi Teaduse ja kunsti osakonnale 4.VI 1926. ERA, f 1108, n 5, s 374, lk 20.

<sup>118</sup> Eesti NSV MN määrus Eesti NSV arhitektuuriliste muinsusesemete säilitamise ja restaureerimise abinõude kohta 21.VI 1947 nr 467. – Eesti NSV Teataja nr 19 25.VII 1947.

<sup>119</sup> Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011. Märkmed autori valduses.

<sup>120</sup> Enne üleliidulise seaduse vastuvõtmist võeti muinsuskaitse seadus vastu veel Leedus 1967, Usbekistanis 1968, Armeenias, Moldaavias ja Valgevenes 1969 ning Kasahstanis 1971. Mark Boguslavski, Rahvusvaheline kultuuriväärtuste kaitse, Tallinn: Eesti Raamat 1983, lk 212.

<sup>121</sup> Eesti NSV seadus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta. Eesti NSV Teataja 1977, 51, 647.

<sup>122</sup> Eesti NSV MN määrus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise põhimääruse kohta 13.XII 1982 nr 681.

Seadus kattis olulisemad mälestiste kaitse põhiküsimused, stagnatsioon väljendub ennekõike ülebürokratiseeritusest tulenenud ebaefektiivsuses.

Üleliiduline seadus võimaldas ja nägi ette vastutuse põhjalikku laiali jagamist. Pärandi eest vastutasid kõik – Kultuuriministeerium, Ehituskomitee<sup>123</sup> ja nende allüksused, rajoonide, külade ja alevite rahvasaadikute nõukogude täitevkomiteed (RSN TK), sovhoosid-kolhoosid,<sup>124</sup> ettevõtted, kultuuri, hariduse ja rahvahariduse organid, ühiskondlikud organisatsioonid ja kodanikud ning šefluse korras ettevõtted ja organisatsioonid. Laiad elanikkonnakihid tuli kaasata läbi moodustatavate ajaloo ja kultuurimälestiste kaitse ühingute. Tegu olnuks sarnaselt teadlaste, arstide, arhitektide ja teiste eriala ühingutega partei kontrolli all toimiva kodanikuinitsiatiiviga.<sup>125</sup> Erinevalt teistest liiduvabariikidest,<sup>126</sup> Eestis sellist ühingut ei moodustatud. Meil tegutses see-eest küllalt tugev kodu-uurijate liikumine, mille liikmete hulgas oli ka entusiaste, kes andsid end usaldusmeeste institutsiooni sisulise jätkajana üles Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksiooni ühiskondlike inspektoritena.<sup>127</sup> Seaduse tutvustamisel ajakirjanduses lubati, et tänu nii paljude erinevate osapoolte kaasamisele “saab iga mälestusmärk endale peremehe, kes ka vastutab selle säilimise eest”.<sup>128</sup>

Peremehetus ühiskonnas peremeeste määramise edukus jäi sõltuma konkreetsetest üksikisikutest. Laias plaanis ei osutunud selline vastutuse jagamine jätkusuutlikuks, sest taasiseseisvunud riigi pärandikaitse suurim ja siiani eksisteeriv probleem on ühiskondliku vastutuse nõrkus ja isikliku vastutuse puudumine üldrahvaliku pärandi hoidmise eest.

---

123 Erinevalt muust NSV Liidust oli Eesti NSV-s mälestiste kaitse jagatud Ehituskomitee ja Kultuuriministeeriumi vahel. Mujal haldas kõiki kultuurimälestisi Kultuuriministeerium.

124 Majandites oli inimene, kelle lisakohustuste hulka kuulus ka ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse voliniku ülesanded. Vaata näiteks Sirp ja Vasar. 11.IV 1986, lk 15.

125 Ka Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimene põhikiri sätestas vastavalt seadusele, et Seltsi tegevust juhib ja kontrollib Kultuuriministeerium ja Ehituskomitee. Vaata ka Aili Aarelaid, Riigisotsialismist tulnuil on mõndagi ühist. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. Aili Aarelaid, Tallinn; Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996, lk 67.

126 Vaata ka Jaan Tamm, Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitsjad olid koos. – Sirp ja Vasar 1.V 1980.

127 Üks legendaarsemaid ühiskondlikke kultuurimälestiste- ja looduskaitse inspektoreid oli Sillaotsa talumuuseumi rajaja Aleksei Parnabas, kes avaldas Rapla rajooni ajalehes Ühistöö ja selle kuulisas Koduloolane kultuurimälestiste ühiskondliku inspektori tiitliga rajooni mälestisi tutvustavaid kirjutisi. 1978–1987 oli Kultuuriministeeriumi muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksiooni ühiskondlik inspektor ka Sergei Seeland samast rajoonist, kelle ülesandeks kultuuri- ja arheoloogiamälestiste säilimise järelevalve. Halinga Valla Teataja. Detsember 2005.

128 Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitseks. – Kodumaa 23.II 1977; Ajaloo- ja kultuurimälestiste tõhusamaks kaitsmiseks. – Õhtuleht 25.I 1977.

## 1.1.2 Eesti Vabariigi muinsuskaitseaduse ettevalmistamine

Ettevalmistused uue seaduse tegemiseks algasid juba 1990. aasta detsembris, Riigikogu võttis uue muinsuskaitseaduse vastu alles 9. märtsil 1994. aastal.<sup>129</sup> Kiirendatud korras sai siiski juba 1992. aastal vastu võetud määrus kultuuriväärtuste sisse- ja ennekõike väljaveo korra kehtestamiseks.<sup>130</sup>

Pikas seaduseloomes protsessis peegelduvad riigikorra, majanduslike olude ning omandisuhete muutumine, aga samuti inimeste ja valdkondade vahelised erimeelsused ja konkurents, sõjaeelse vabariigi ja rahvusvahelised eeskujud, ühiskondlik arvamus ning laienenud arusaam pärandist. Erinevalt nii mitmestki teisest valdkonnast, kus uus seadus nõudis ennekõike dokumendi läbikirjutamist uue riigikorra ja omandisuhete valguses, kaasnes muinsuskaitseadusega seni toimunud süsteemi põhjalik reformimine – kahe ministeeriumi, kokku ligi kümne erineva riikliku institutsiooni ning lisaks kohalike omavalitsuste vahel jagatud mälestised sooviti allutada ühele ametile. Ametite reorganiseerimine ja seaduse koostamine toimus peamiselt ametkondade koostööna, oma osa protsessi mõjutamisel ja kiirendamisel oli ka Eesti Muinsuskaitse Seltsil (EMS).<sup>131</sup>

Nii nagu uue muinsuskaitseaduse koostamisel, nii tuli ka selle analüüsimisel käesoleva töö raames läbi töötada enamik 20. sajandil Eestis kehtinud mälestiste kaitset reguleerinud õigusakte, neid tutvustavad artiklid kirjutavas ajakirjanduses, Eestisse tutvumiseks saadetud NSV Liidu uue, 1990. aastal algatatud ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse seaduse eelnõu<sup>132</sup> ning rahvusvahelised õigusaktid, sest seaduse koostamisel järgiti rahvusvahelist õigusruumi. Avanenud ühiskonna rahvusvaheliste pürgimuste taustal on huvipakkuv tõsiasi, et kui muinsuskaitsejad jätkasid esimestel aastatel senist väljakujunenud koostööd ennekõike lätlaste ja leedukatega,<sup>133</sup> siis looduskaitsejad orienteerusid kiiresti ümber kontaktidele pigem Soome kolleegidega.<sup>134</sup>

<sup>129</sup> Nii pikk ajaline nihe ei ole siiski toonases olukorras midagi eriskummalist – näiteks kaitsvatavate loodusobjektide seadus võeti vastu 1.VI 1994, keeleseadus 21.II 1995, ringhäälinguseadus 19.V 1994.

<sup>130</sup> Kultuuriministri määrus. Kultuuriväärtuste sisse- ja väljaveo korra kinnitamine Kultuuriväärtuste sisse- ja väljaveo kord Lisa 1. Kultuuriväärtused, mida ei ole lubatud Eesti Vabariigist välja viia ilma Kultuuriväärtuste Väljaveo Ekspertgrupi loata Lisa 2. Kultuuriväärtuste ekspertiisi hinnakiri. 8. V 1992. – <https://www.riigiteataja.ee/akt/28001>, vaadatud 13. VIII 2012.

<sup>131</sup> Vaata näiteks EMS konverentsi “Ajaloolistele kinnisvarade majandamine” otsus Tallinnas, 16.V 1993. – MKA, VAMKI. Kirjavahetus välissuhetest lisadega 1-9 5.V 1968–01.VI 1993, pagineerimata.

<sup>132</sup> NSVL Kultuuriväärtuste kaitse seaduse eelnõu saadeti Eesti NSV Kultuurikomiteele läbi vaatamiseks 04.VI 1990. Eelnõu nägi ette vabariiklike inspeksioonide allutamise otse üleliidulisele inspeksioonile. – MKA, Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994. Koondanud Ülo Puustak. Arvele võtmata materjalid.

<sup>133</sup> Riias toimus näiteks 6.XI 1991 Eesti, Läti ja Leedu nõupidamine muinsuskaitse seadusandluse küsimuses. – MKA, Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994, pagineerimata.

<sup>134</sup> Intervjuu Tiit Sillaotsaga 08.XI 2011. Märkmed autori valduses.

Seadusloome protsessi mõistmiseks oli eriti tänuväärne allikas toona Vabariikliku Linnaehituse ja Arhitektuurimälestiste Kaitse Valitsuse (VLAKV) juhataja asetäitjana töötanud Ülo Puustaku aastatel 1990–1994 koostatud Eesti Vabariigi muinsuskaitseaduse väljatöötamise alusmaterjalid, mis sisaldasid nii töörühmade protokolle, eeskujuna kasutatud rahvusvahelisi materjale kui ka kirjavahetust.

Nagu eelnevalt juba märgitud, olid Eesti esimesed 1925. aasta ja 1936. aasta seadused omas ajas edumeelsed. Bürokratlikum osa seaduse punktides nagu väljaveokeeld, eelisostuõigus, kaitsekohustusteatist, kooskõlastamise nõue, järelevalvekohustus, tööde peatamise õigus ning registri pidamine ja leiutasu püsisid läbi nõukogude aja. Taastatud riik taastas vabariigi traditsioonina demokraatliku, sõltumatu ja eksperdikeskse muinsuskaitse nõukogu, aga samuti usaldusmeeste institutsiooni. Sõjaeelse kaitse nõrkus oli olematu ametnikkond – kogu muinsuskaitsealast tegevust vedas sisuliselt vaid üks inimene. Selle korvamiseks seadustati 1936. aastal vabatahtlikud usaldusmehed ning nähti ette erinevaid meetmeid ühiskonna, eriti koolide kaasamiseks muinsuspropagandasse.<sup>135</sup> Usaldusmeeste institutsioon kehtis sellisena kuni 1978. aastani, sest üleliiduline seadus antud ametit ei tundnud ja üksikisikute asemel peeti seaduses õigeks usaldada ühiskondlikel alustel tegutsevaid ühinguid. 1984. aastal kehtestati aga Eesti NSV Kultuuriministeriumis ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ühiskondliku inspektori põhimäärus arheoloogia-, ajaloo- ja kunstinäituste haldamiseks.<sup>136</sup> Usaldusmeeste taastamine üheaegselt vaba riigiga põhines nii järjepidevusel, demokraatial, iseseisvumisega elustunud vabatahtlikul muinsuskaitse liikumisel, aga taaskord ka kaadrinappusel, sest ühiskondliku aktiivsuse kõrgperioodil seadust ette valmistades on silmnähtavalt eeldatud, et vabatahtlikke saab kasutada abistava tööjõuna.<sup>137</sup>

Muinsuskaitseadus ühtlustas seni kehtinud süsteemi ja terminoloogiat. Valdkonna jaoks päris uusi norme on seaduses vähe. Olgugi, et teiste riikide seadusi uuriti, ei jookse koosoleku protokollidest läbi mõtetki, et võiks näiteks Soome eeskujul teha eraldi seadused arheoloogia- ja ehitismälestistele. Samuti ei käsitletud neil koosolekutel võimalust reguleerida sakraalehitiste kaitset läbi kirikuseaduse või tunnistada teatavat tüüpi mälestised vanusetsensuse põhjal automaatselt kaitsealusteks.<sup>138</sup> Täiesti uue mõistena

<sup>135</sup> Koolide ja õpetajate kaasamisest vaata pikemalt Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand, lk 69–71.

<sup>136</sup> Eesti NSV Kultuuriministeriumi käskkiri 15.V 1984 nr 149 “Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ühiskondliku inspektori põhimäärus (arheoloogia-, ajaloo- ja kunstinäituste osas). – MKA, Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994, pagineerimata.

<sup>137</sup> 7.II 1987 toimus Tallinna Kinomaja 200 kohaga saalis 450 inimese osavõtul Eesti muinsuskaitseklubide teine kokkutulek, kus näiteks Villem Raam toonitas “Esimeses järjekorras nimetaksin muinsuskaitse usaldusmeeste võrgu loomist. Teiseks nimetaksin mälestiste pideva hoolduse korraldamist. Trivimi Velliste, Muinsuskaitse seltsi poole. – Sirp ja Vasar 6.III 1987.

<sup>138</sup> Kirikute ja koguduste seadus 20. V 1993. – RT I 1993, 30, 510; Kirkkolaki 26.11.1993/1054. – <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054>, vaadatud 13. VIII 2012.

võeti lätlaste eelnõu eeskujul<sup>139</sup> kasutusele ajutise kaitse rakendamise õigus, mis võimaldas muutunud omandisuhetes muinsuskaitasel end vajadusel potentsiaalsete mälestiste kaitseks kiiresti kehtestada.

Muinsuskaitseseadus valmistati ette peamiselt ameti enda jõududega – pärast erinevate osapoolte pakutud versioonide läbitöötamist anti ülesanne seadus kokku panna Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu (TMN) juhatajale arheoloog Ants Krautile.<sup>140</sup> Seaduse ettevalmistamist toetasid oma ettepanekutega ka EMS ja ICOMOSi Eesti Rahvuskomitee (ICOMOS ERK). Oluline on märkida, et samaaegselt valmistati ette kõiki Eesti Vabariigi seadusi ja see toimuski üldjuhul oma ametkonna raames katse-eksituse meetodil. Riigi struktuur, õigusruum ning traditsioon olid alles kujunemas, seetõttu ei olnud ka seaduse lugemisel Riigikogus väga suuri eriarvamusi. Kõige radikaalsema ettepaneku tegi erakond Mõõdukad nõudes mälestise ja selle aluse maa sundvõõrandamise õigust, juhul kui on tõestatav mälestise tahtlik hävitamine. Näitena tõsteti esile ajalooliste hoonete süütamised Tallinnas. Ettepanek hinnati põhiseaduse vastaseks ja sellisena see läbi ei läinud.<sup>141</sup>

1994. aasta seadust muudeti selle kehtivuse kaheksa aasta jooksul üsna vähe – 1996. aastal täpsustati muinsuskaitseala mõistet ja seal kehtivaid kitsendusi.<sup>142</sup>

Muutunud omandisuhete valguses on märkimisväärne üks oluline muudatus – kui 1994. aasta seadus lubas sarnaselt nõukogudeaegsetele seadustele ka mälestise teisaldamist, siis 1996. aastal see võimalus kaotati.<sup>143</sup> Kui vahetult II maailmasõja järel lubas nõukogude võim vanalinnade varemest vabastamiseks mälestisi ka lammutada, siis hilisematel kümnenditel oli lubatud ainult teisaldamine ja sedagi pigem Vabaõhumuuseumi komplekteerimise seadustamiseks.<sup>144</sup> 1994. aastal võis teisaldamise jätmist seadusse positiivse näitena mõjutada Rebala kalmete “tõstmine” Peterburi maantee alla jäänud algsest asukohast tee kõrvale, neid aastatel 1984–1986 toimunud päästekaevamisi juhtis ka seaduse koostaja Ants Kraut. Üheaegselt kasvava arendus- ja ehitustegevusega ning mälestiste nimekirjade ülevaatamisega liikus ka muinsuskaitse huvi vanalinnadest välja ja kaitse alla hakati võtma

139 Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011; Juris Dambis, Latvia, lk 215.

140 Ülo Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis, lk 85.

141 Muinsuskaitseseaduse eelnõu kolmas lugemine, VII Riigikogu stenogramm, 9.III 1994 <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcommand=stenogramm&day=31&date=763214400&pkpkaupa=1&paevakord=1900001339#pk1900001339>, vaadatud 14.I 2012.

142 Seadus täiendati definitsiooniga “Muinsuskaitseala käesoleva seaduse mõistes võib koosneda kinnismälestistest või kinnismälestistest ja teistest asjadest, mis koos maa-ala ja loodusobjektidega, samuti tänavatevõrgu, hoonestuskvartalite ja kruntide (kinnistute) struktuuriga moodustavad kultuuriväärtusliku terviku”.

143 Muinsuskaitseseaduse ja haldusõiguserikkumiste seadustiku muutmise seadus. – RT I 1996, 86, 1538.

144 Vabaõhumuuseum võeti samaaegselt selle avamisega 1964. aastal riikliku kaitse alla.

hooneid eeslinnades. 1996. aastal teisdaldamist lubava paragrahvi kustutamine oli osaliselt inspireeritud Tallinnas, Narva maantee ja Uus-Sadama tänava nurgal nihutada lubatud paekivihoone toona juba lootusetuks hinnatud “kadumisest”,<sup>145</sup> samuti luhtunud katsest nõuda Riikliku Konservatooriumi<sup>146</sup> ehituse alla jäänud Sakala tn 13 mälestise teisdaldamist. Viimane pidi kolitama Kalamajja Kõie tn 17/ Noole tn 11 kinnistule, kuid hoone süttis teadmata asjaoludel kohe pärast elanike väljakolimist.<sup>147</sup> Kui kinnisvafirmad avastasid teisdaldamises senise põletamise asemel viisaka mooduse tülikatest ajaloolistest hoonetest vabanemiseks,<sup>148</sup> oli aeg küps paragrahvi kustutamiseks.

1998. aastal tegi Arhitektide Liit ettepaneku, et ajaloomälestistena kaitsitavaid maju võiks vajadusel lammutada ja tähistada nende asukohad mälestussildi või maketiga. Et toona oli teravalt päevakorral Tallinnas Kentmanni tn 6 ja 6b paiknenud koolimajade<sup>149</sup> kui ajaloomälestise lammutamine, kommenteeris ka toonane kultuuriminister Jaak Allik, et mälestiste lammutamine vastavalt majanduslikule või linnaehituslikule otstarbekusele avaks rohelise tee omavolile ja korrupsioonile.<sup>150</sup> Kuni tänase päevani ei olegi mitte ühegi mälestise va. Vabaõhumuuseumi eksponaathoonete uues asukohas püstitamine realiseerunud. Ka suurejoonelised ettevõtmised mitte kaitse all olevate, kuid väga väärtuslike hoonete teisdaldamiseks on valdavalt luhtunud.<sup>151</sup> Viidatud Kentmanni tänava juhtum leidis oma lahenduse kultuuriministri käskkirjaga, mis kustutas mälestised registrist ja hooned lammutati.<sup>152</sup> Taas-stagneeruva ühiskonna märgina taastati 2011. aastal teisdaldamise võimalus mälestiste legaalseks hävitamiseks. Vastupidiselt vahepealsete aastate konservatiivsusele esitas Muinsuskaitseamet ise Riigikogule rahvusvaheliste konventsioonidega vastutus oleva ettepaneku seadustada mälestiste, mille säilitamine “ei ole vajalik”,

145 Veel 1989. aastal kirjutati ajakirjanduses, et paekivist paviljon on kenasti kivihaaval lahti võetud ja ehitatakse hiljem vanasse paika uuesti üles. – Ille Grün, Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitees. – Õhtuleht 4.IX 1989.

146 praegu Eesti Muusikaakadeemia.

147 Protokoll Tallinna RSN TK 25.X 1988 toimunud nõupidamise kohta; Protokoll Tallinna RSN TK 29.III 1989 toimunud nõupidamise kohta – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimumustes 18.I 1988- 6.IX 1993, pagineerimata.

148 Näiteks OÜ Bekkeri sadam tegi veel 2000. aastal ettepaneku Marati tn 14 hoone teisdaldamiseks lubades osaliselt finantseerida tekkivad kulud. – OÜ Rasmusson juhataja Oleg Ivanovi kiri Riigi Muinsuskaitseametile 22.II 2000 nr 237, TKVA, kirjavahetus 2-1 2000.

149 Kentmanni tn 6 võeti kohaliku kaitse alla 1983. aastal kui maja, kus paiknes Lutheri Poeglaste vaestekool ehk nn Kentmanni kool. Kentmanni tn 6b oli kaitse all 1990. aastast kui maja, kus tegutses Tallinna III (saksa) tütarlaste gümnaasium.

150 Jaak Allik, Vastus Eesti Arhitektide Liidu 5. märtsi avalikule kirjale. – Sirp 17.IV 1988.

151 Näiteks Seeniori Majad OÜ alustas 2007. aastal Pärnu mnt 31 hoone teisdaldamist. Kogu ettevõtmise takerdus ärihuvides ja korrekselt lahti võetud hoone konstruktsioonidest hävines hilisema ladustamise käigus. Vaata ka Kadri Tamm, Pärnu maantee puitmajade päästetöödel. – Äripäev 12. IX 2007.

152 Kultuuriministri käskkiri Kultuurimälestiseks tunnistamine ja kultuurimälestiseks olemise lõpetamine 28.XI 2002 nr 213. – RTL 2002, 134, 1982.

teisaldamine.<sup>153</sup> Riigikogu Kultuurikomisjon lisis pärast käesoleva töö autori tähelepanu juhtimist siiski tingimuse, et teisaldamine on võimalik vaid siis kui mälestise säilimine oma algses asukohas on ohustatud.<sup>154</sup>

1997. aastal tuli kehtivat seadust muuta selleks, et fikseerida ametkonna nimevahetus – amet taandati inspeksiooniks, ametnike arvu vähendati kümne võrra ja selle korvamiseks vähendati inspeksiooni kohustusi formaalselt muinsuskaitsetöö korraldamise võrra.<sup>155</sup>

2002. aastal võeti aga vastu uus muinsuskaitseseadus.<sup>156</sup> Ühelt poolt oli tegu juba enam kui kümnendi eksisteerinud riigi seaduste üldisema korramisega, sest muinsuskaitseseaduses oli punkte, mis ei olnud kooskõlas teiste seaduste ja määrustega. Teisalt ajendas seaduse ülevaatamist samaaegne protest kehtiva litsentsisüsteemi vastu. Nimelt sisaldas eelpool nimetatud Arhitektide Liidu avalik kiri kultuuriminister Jaak Allikule ettepanekut suurendada detailplaneeringute mõju kaitsevööndites, täpsustada ajaloomälestiste-hoonete kaitsekriteeriumid, muuta mälestiseks tunnistamise protseduuri demokraatlikumaks, loobuda eritingimuste nõudest muinsuskaitsealal paiknevatele hoonetele, litsentseerida ka muinsuskaitse inspektorid ning vabastada arhitektid kui erialase kõrgharidusega spetsialistid litsentsi nõudest. Arendusest huvitatud omavalitsuste meeleheaks tehti ka ettepanek anda omavalitsustele mälestiste kaitse alla võtmisel vetoõigus, millele minister väga põhimõtteliselt vastu oli.<sup>157</sup>

Samuti tehti ettepanek seada sisse mälestiste gradatsioon väärtuse järgi. Viimane ettepanek kerkib peaaegu et reeglina esile alati kui vahetub minister, ameti juht või muudetakse seadust lootuses, et mälestiste seadusejärgses hierarhias peitub võlukepike parimaks halduseks.<sup>158</sup> Kõige teravamalt on mälestiste gradatsioon olnud päevakorral 2010. aastal mälestiste omanikke ühendavas Muinsuskaitse Ümarlauas. Mitmed ümarlauda kaasatud eraomanikud ja ühenduste esindajad pooldasid mälestiste kategoriseerimist omakasust lähtuvalt – kas oma objektide riikliku järelevalve alt vabastamiseks

153 Riini Alatalu, Viime mälestised teise kohta? – Eesti Päevaleht 18.I 2011; 806 SE I muinsuskaitseaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. 13.IX 2010 Eelnõu algtekst. <http://www.riigikogu.ee/?page=eelnou&op=ems&emshelp=true&eid=1147456&u=20110315131400>

154 806 SE II-1 Riigikogu Kultuurikomisjoni 8.II 2011 protokoll, [http://www.riigikogu.ee/?page=eelnou&op=ems&emshelp=true&eid=1147456&u=20110315131400, vaadatud 14.I 2011.](http://www.riigikogu.ee/?page=pub_ooc_file&op=emspain&content_type=text/html&u=20120114003343&file_id=1300398&etapp=08.02.2011&fd=17.02.2011, vaadatud 14.I 2011; Muudatusettepanekute loetelu muinsuskaitseaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus eelnõule. Teine lugemine 16.II 2011. <a href=)

155 Muinsuskaitseaduse ja muuseumiseaduse muutmise seadus. – RT I 1997, 93, 1559

156 Muinsuskaitseadus. – RT I 2002, 27, 153.

157 Jaak Allik, Vastus Eesti Arhitektide Liidu 5. märtsi avalikule kirjale. – Sirp 17.IV 1988.

158 Objektide arvu vähendamist Tallinnas lubas ka Tallinna Muinsuskaitseameti juhiks määramise järel Liisa Pakosta, Linnavalitsuse lubadused aastaks 2000. – Eesti Päevaleht 15.II 2000.



või siis lootuses, et kui mälestiste nimekirja lühendatakse, siis jagub nende omanduses olevale riigieelarvest rohkem raha.<sup>159</sup> Ka MKA tippametnikud on teinud ettepanekuid vähendada mälestiste arvu, selleks, et vähendada oma töökoormust ja vabaneda tülikatest lagunema kippuvatest objektidest unustades, et riigiameti ja riigiametniku eesmärk ei ole mitte eeskujulik statistika, vaid Eesti kultuuripärandi väärtustamine.<sup>160</sup>

1999. aastal moodustati komisjon seaduse ümbervaatomiseks eesotsas Trivimi Vellistega. Kolme aastase töö tulemusena jäi seaduse idee, sisu, ülesehitus ja põhimõtted endiseks. Seniste põhimõtete säilimist rõhutas korduvalt ka kultuuriminister Signe Kivi esitledes seadust Riigikogus erinevatel lugemistel.<sup>161</sup> Täpsustati ja korrigeeriti seaduse paragrahve ja lõike ning viidi need vastavusse uute rakendusaktidega. Seaduse olulisim ülesanne oli Muinsuskaitseameti taastamine. Suurim sisuline muudatus oli Muinsuskaitse Nõukogu viimine ameti juurest kultuuriministrit nõustavaks nõukoguks. Seaduse muudatuse eesmärk oli suurendada Nõukogu mõjuvõimu tões selle hierarhias ametist kõrgemale,<sup>162</sup> samas vähendati selle otsustusõigust. Seni kehtinud 1994. aasta seaduse järgi tunnustati asi mälestiseks juhul, kui see vastas mälestise tunnustele ja mälestiste tunnuste olemasolu otsustas Muinsuskaitse Nõukogu. 2002. aastal sätestati aga, et Nõukogu ettepanekud on vaid soovituslikud. Seaduse uuendamist ajendanud litsentsid jäid tegevuslubade nime all kehtima, seaduses fikseeriti nende täpne väljastamise kord, täiendavalt seati sisse vastutava spetsialisti tegevusloa nõue. Kompromissina ei nõutud uues redaktsioonis enam tegevusluba muinsuskaitsealadel.<sup>163</sup> 2004. aastal tehti tegevuslubadele väike leevendus – spetsiifiliste tööde nagu näiteks rookatuse tegemiseks ei ole vaja tegevusloa saamiseks kõrgharidust, piisab tõestatavast kvalifikatsioonist.<sup>164</sup>

2002. aastal tehtud leevendused muudeti siiski aja jooksul tagasi. 2004. aastal parandati tagasi kuue kuu peale nelja kuuni lühendatud ajutise kaitse rakendamise aeg, 2011. aastal kehtestati Tallinna vanalinna muinsuskaitsealal kui UNESCO maailmapärandinimekirja kantud objektile uuesti tegevusloa nõue. Nõukogu jäi aga edasi ministri juurde ja nii Turisti poe kui ka Sakala

<sup>159</sup> E-kirjavahetus Lilian Hansariga 24.IV 2010.

<sup>160</sup> Tarvi Sits, Avariilised mälestised – kasutuseta ja lagunevad arhitektuuripärlid. – Muinsuskaitse aastaraamat 2007, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 6; Riin Alatalu, Murenev muinsus. – Sirp 20.III 2009; Tarvi Sits, Kas patsiendil on veel lootust? – Sirp 4.IV 2009.

<sup>161</sup> E-kirjavahetus Ülo Puustakuga 22.XI.2011.

<sup>162</sup> Anneli Randla sõnavõtt. – Vabariigi Valitsuse algatatud muinsuskaitse seaduse (742 SE) arutelu. Riigikogu kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 168 07.V 2001. [http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content\\_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011370001](http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011370001), vaadatud 24.III 2012.

<sup>163</sup> Tegevusloa nõue taastati Tallinna vanalinna muinsuskaitsealal kui UNESCO maailmapärandi objektile 2011. aastal. Muinsuskaitse seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus. – RT I, 21.03.2011, 4.

<sup>164</sup> Muinsuskaitse seaduse muutmise seadus. – RT I 2004, 25, 171.

keskuse<sup>165</sup> juhtumite puhul on poliitilised ministrid tekkinud võimutäiust ekspertidest koosneva Nõukogu ja ametnike tahte vastaselt ära kasutanud.

Nii 1994. kui ka 2002. aasta seadusega jäi andmata toimiv ja ametile jõukohane lahendus pahatahtlike omanike korralekutsumiseks. Siiski juba 2004. aastal sätestati võimalus rakendada lisaks kehtivas seaduses sätestatud vääртеomenetlusele haldussunnivahendeid ehk asendustäitmist ja sunniraha. Vääртеomenetlus osutus ameti jaoks liiga kohmakaks ja ressurssinõudvaks, ennekõike aga tulemusetuks, sest riigieelarvesse makstav trahviraha ei muutnud rikutud mälestise olukorda. Trahvirahast oli selleks ajaks juba kujunenud mitte ainult muinsuskaitse, vaid üleüldse ehitusvaldkonna jaoks laialt aktsepteeritud lisatasu, mille maksmine nõ seadustas ebaseadusliku tegevuse. Haldussuutlikkuse tugevdamiseks nähti ette võimalus, et kohtuvälise menetlejana saab tegutseda ka omavalitsus.

Järgmised, 2008. aasta muudatused, olid pigem kosmeetilised.<sup>166</sup> Üldjoontes on seadus püsinud siiski suuremate muudatusteta kuni 2011. aastani, mil oluliste uute teemadena lisandusid veealuse pärandi kaitse ja juba alates 2005. aastast ettevalmistatud metallidetektorite kasutamise reguleerimine.<sup>167</sup> 2011. aastal tehti ka esimesed suuremad järeleandmised tegevuslubade ja järelevalve osas. Muinsuskaitse süsteem oli seega suutnud seaduse abil hoida ligi 20 aastat üsna kehtestavat joont lihvides formaalselt vaid seaduste ja määruste üksikuid punkte.

## 1.2 Ametid ja inimesed

### 1.2.1 Nõukogude periood

Eesti mälestiste kaitset läbi nõukogude perioodi iseloomustab ühelt poolt isikupõhine järjepidevus ja teisalt institutsionaalne ebastabiilsus. Kui valdkonna spetsialistid püsisid erialal aastakümneid, siis niigi killustatud ametid ja inspeksioone reorganiseeriti või nimetati ümber pea igal kümnendil.

Sõjajärgselt jagati vastutus Nõukogude Eesti kultuuripärandi eest Kultuuri- ja Haridusministeeriumi (ajaloo-, arheoloogia- ja kunstimälestised) ning Ministrite Nõukogu Ehituskomitee (arhitektuurimälestised) vahel, lisaks ka riigi ning kohalike täitevkomiteede vahel. Eesti oli sellise jaotusega NSV Liidus erandlik, mujal allus kõigi mälestiste kaitse

<sup>165</sup> 2006. aastal keeldus kultuuriminister Raivo Palmaru kaitse alla võtmast Peep Jänese projekteeritud Turisti poodi Tallinnas, hoone saatus on tänaseni lahtine. Samuti keeldus ta ajutise kaitse alla võtmist Raine Karbi projekteeritud Sakala keskust, et anda aega asjatundliku hinnangu andmiseks keskuse arhitektuursetele ja kunstilistele väärtustele ning kogu projektile parem arhitektuurne lahendus. Sakala keskus lammutati 2007. aastal.

<sup>166</sup> Muinsuskaitseaduse muutmise seadus. – RT I 2008, 51, 287.

<sup>167</sup> Muinsuskaitseaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus. – RT I, 21.03.2011, 4.

Kultuuriministeeriumile. Pärast sõda löödi ka nimekiri lahku st arhitektuurimälestistest koostati eraldi nimekiri,<sup>168</sup> alates 1964. aastast pandi kõik mälestiste liigid siiski kõik tagasi ühte nimekirja,<sup>169</sup> haldus püsis aga lahus kuni nõukogude võimu lõpuni.

### **Arhitektuurimälestiste kaitse korraldus**

Eesti NSV Arhitektuurivalitsuse juurde loodi 1944. aastal väike Muinsuskaitse osakond, mis korraldas mälestiste järelevalvet. Alates 1969. aastast sai osakonnast Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioon (VAMKI). 1988 nimetati VAMKI ümber Vabariiklikuks Linnaehitus- ja Arhitektuurimälestiste Kaitse Valitsuseks (VLAKV) ja sai isemajandava kontrollorgani staatuse.

1950. aastal asutati Arhitektuurivalitsuse mantlipärija – Eesti NSV Ministrite Nõukogu Arhitektuuri- ja Ehituskomitee – juurde Teaduslik Restaureerimise Töökoda (TRT), mille ülesanne oli arhitektuurimälestiste olukorra fikseerimine, uurimine, restaureerimisettepanekute väljatöötamine ja nende elluviimine. 1968. aastal reorganiseeriti TRT Vabariiklikuks Restaureerimisvalitsuseks (VRV).

1978. aastal eraldati uurimine ja restaureerimine – VRV jätkas restaureerimisettevõttena ja uurimistööks loodi Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimisinstituut. KRPI nimetati 1988. aastal ümber RUPI “Eesti Ehitusmälestisteks” ja 1992. aastal RAS “Eesti Ehitusmälestisteks”. Hain Toss on 1988. aasta nimevahetust põhjendanud muuhulgas ka töötajate rahulolematusega asutuse nime kroonulik-piduliku pretensioonikusega. Rahva seas oli instituut tuntud ka nimedega Kõrpi ja Kirp.<sup>170</sup> 1988. aastal allutati Eesti Ehitusmälestised värskest loodud Vabariiklikule Koondisele “Eesti Restauraator”. 1980. aastate lõpul töötas instituudis 285 inimest. Tänu kõrgetasemelisele kaadri- ja raamatukogule ja arhiivile oli sellest kujunenud suurim ja olulisim arhitektuuriajaloo ja ehitusarheoloogia uurimiskeskus Eestis.<sup>171</sup> Valdkonna rahastamist ja tellimusi kureeris VAMKI, enamuse uuringutest ja projektidest teostas KRPI VAMKI tellimuste alusel.

1978. aastal Eestis tööd alustanud Poola restauraatorite töö koordineerimiseks moodustati Ehituskomitee alluvuses Vabariiklik Koondis Inrestaauraator.

<sup>168</sup> Eesti NSV MN määrus 21.VI 1947 nr 467 Eesti NSV arhitektuuriliste muinsusesemete säilitamise ja restaureerimise abinõude kohta. Lisa nr 1 Riikliku kaitse alla võetud Eesti NSV-s asuvate arhitektuuriliste muinsusesemete nimestik. – Eesti NSV Teataja nr 19 25.VII 1947; Eesti NSV MN määrus 1.XI 1952 nr 863 Eesti NSV arheoloogiliste ja ajalooliste mälestusmärkide nimekirjade kinnitamise kohta. ERA, f 1, n 3, s 524, lk 642.

<sup>169</sup> Eesti NSV MN Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s 31.XII 1964 määrus nr 573. – Eesti NSV Määruste Kogu 1964 nr 51 art 206.

<sup>170</sup> Hain Toss, Instituudi nimi. Kiri TAMKile 31.III 1988. – MKA, VAMKI kirjavahetus KRPI-ga 1-3 1.I 1988–15.VI 1993, pagineerimata.

<sup>171</sup> Vaata Heino Uuetalu, Arhitektuuripärandi uurimine ja projekteerimine aastail 1978–88. – Eesti ehitusmälestised. Aastaraamat. Toim. Tiit Masso. Tallinn, 1990, lk 3–4.

Kuna poolakad restaureerisid kuni 1980. aastani reeglina ainult Poolas koostatud projektide alusel, oli Inrestaauraatori ülesandeks lisaks poolakate töö korraldamisele ja kontrollile ka nende projektide kooskõlastamine kohalike ametkondadega. Pärast restoran “Gnoomile” Tallinnas üsna võõrapärase projekti koostamist võideldi välja võimalus koostada poolakate objektidele projekte kohapeal.<sup>172</sup>

Eesti taasiseseisvudes likvideeriti Ehituskomitee ja sellele allunud ametkonnad liigutati Keskkonnaministeeriumi haldusalasse.

### ***Ajaloo- ja arheoloogiamälestiste kaitse korraldus***

Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Kultuurhariduslike Asutuste Komitee moodustati Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu (RKN) 10.07.1945.a määrusega nr 626. Selle juures oli 1945–1949 aastatel muuseumide osakond. 1949. aasta määrusega “Kultuuriliste mälestusmärkide kaitse parandamise abinõudest” määrati Komitee ülesandeks ka arheoloogiliste ning ajalooliste mälestusmärkide arvestuse, kaitse, restaureerimise ja kasutamise korraldamise juhtimine ja kontroll ning muuseumide osakond nimetati ümber muuseumide ja arheoloogiliste ning ajalooliste mälestusmärkide kaitse osakonnaks. Osakonda suurendati kahe ametikoha võrra. 1953. aastal moodustati Kultuuriministeerium ning komitee nimetati ümber Kultuurhariduslike Asutuste Peavalitsuseks. 1953. aastal loodi Kultuuriministeeriumi juures Kultuuriliste Mälestusmärkide Kaitse Riiklik Inspeksioon, see likvideeriti aga juba 1954. aastal kui NSV Liidu Kultuuriministri asetäitja korraldusel annuleeriti Eesti NSV Kultuuriministeeriumi struktuur. Peavalitsus jagati Kunstide Valitsuseks ja Kultuurhariduslike Asutuste Valitsuseks, mille alluvuses hakkasid tööle inspektorid.<sup>173</sup> 1956.–1960. aastal tegutses taas kahe töötajaga inspeksioon, hiljem jagati inspektorid jälle eelnimetatud valitsuste vahel.

Kooskõlas 1961. aasta seadusega loodi 1963. aastal Kultuuriministeeriumi juurde Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksioon, mille koosseisus töötasid ajaloo- ja arheoloogiamälestiste inspektorid. Sinna koondati ka Kunstide Valitsusest kunstimälestiste inspektori ametikoht.<sup>174</sup> Inspektorid koordineerisid ühtlasi maakonnamuuseumide või rajoonide täitevkomiteede koosseisus töötanud kultuurimälestiste kaitse meetodikuid, kes siis omakorda valvasid kolhooside-sovhooside ja ametiasutuste mälestiste kaitse volinike üle.

1976. aastal moodustati Inspeksiooni juurde omakorda Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodiline Nõukogu. Viimase tegevusvaldkonda kuulus sisuline muinsuskaitsetöö, nagu uute mälestiste

<sup>172</sup> E-kirjavahetus Ülo Puustakuga 17.I 2012.

<sup>173</sup> Veel kord kultuurimälestusmärkidest. – Sirp ja Vasar 7.IX 1956.

<sup>174</sup> Kunstimälestiste inspektori ametikoht koondati ajutiselt 1977–1979. Just sel ajal algas suur kunstimälestiste varguste laine kirikutest. Eda Liin, Minu elulugu. Meenutusi 20. sajandi teise poole kultuuri- ja kunstielust, Tartu: Greif 2008, lk 67; 75.

väljaselgitamine, ehitus- ja maaparandusprojektide kooskõlastamine, päästekaevamised ja registrite pidamine.

1988. aastal reorganiseeriti Kultuuriministeerium Eesti NSV Riiklikuks Kultuurikomiteeks ja seoses sellega reorganiseeriti ka inspeksioon Kultuuriasutuste Valitsuse juures olevaks Kultuurimälestiste kaitse grupiks. Aasta hiljem ministeerium taastati ja grupist sai Muuseumide ja Kultuurimälestiste talitus. 1993. aastal ühendati Kultuuri- ja Haridusministeeriumid ning mälestistega tegeles ühisministeeriumi Kunstide ja kultuuripoliitika osakond.

### ***Kunstimälestiste kaitse korraldus***

Kunstiliste mälestusmärkide inspektori ametikoht loodi 1953. aastal Kultuuriministeeriumi Kunstide Valitsuse juures. 1963. aastal viidi ametikoht üle Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni, kus töötasid arheoloogia- ja ajaloomälestiste inspektorid. Kunstimälestiste inspektorid töötasid ka suuremate omavalitsuste juures. Tallinna RSN TK juures oli näiteks Linna Kultuuriväärtuste Osakond, hiljem kinnitati osakond Linnamuuseumi juurde kahe töötajaga Linnamuuseumi kultuurimälestiste kaitse osakonnana. Kunstimälestiste inspektorid töötasid kahepoolses alluvuses täites nii linnavalitsuse kui ka ministeeriumi ülesandeid.

1977. aastal kehtima hakanud üleliiduline seadus ja selle vabariiklikud variatsioonid keelustasid kultuurimälestiste väljaveo NSV Liidust. Seoses mälestiste varguse lainega ja nende arvatava jõudmisega Venemaale, eriti Leningradi, sh isegi Ermitaaži ja Peterhofi, prooviti Fredi Tompsi eestvedamisel Eesti NSV seadusesse sisse kirjutada ka Eesti NSV-st väljaviimise keeldu. See siiski läbi ei läinud.<sup>175</sup> Seoses aastatel 1977–1979 toimunud varguste lainega kirikutest moodustati Siseministeeriumi juures varguste uurimise rühm. 1979. aastal loodi aga ekspertiisikomisjon Eesti aladelt varastatud tarbekunstiteoste hindamiseks Leningradis ja Leningradi oblastis. Osaliselt õnnestus süüdlased tabada, väga paljude mälestiste varguse uurimine aga summutati.<sup>176</sup>

Üleliidulise seadusega tekitati uus mälestise liik ehk dokumentmälestised ning arvele tuli võtta kõik inimeste käes leiduvad haruldased raamatud, dokumendid, kunstiesemed, kultusesemed, noodid, mündid, ehted jne. Edasine vanaaegsete dokumentmälestiste ja muu säärase kogumine oli lubatud üksnes eriloal. Selgitavates artiklites märgiti ühelt poolt, et ära midagi ei võeta, teisalt väljenduti üheselt, et seaduse mõte on kollektsionääride kontrollimine.<sup>177</sup>

<sup>175</sup> Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011.

<sup>176</sup> Eda Liin, *Minu elulugu*, lk 131–134.

<sup>177</sup> Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitseks. – *Kodumaa* 23.II 1977; Ajaloo- ja kultuurimälestiste tõhusamaks kaitsmiseks. – *Õhtuleht* 25.I 1977.

Uus seadus kehtestati ajal, mil kogu NSV Liit valmistus 1980. aasta Moskva olümpiamängudeks. See tähendas aga enneolematu hulga välismaalaste saabumist paljudesse olümpiat võõrustanud NSV Liidu linnadesse. Olümpialinna Tallinna Kultuuriameti juurde loodi Kultuuriväärtuste Väljaveo Ekspertgrupp, mis tegeles mitte ainult mälestiste, vaid kõigi kultuuriväärtusega esemete kontrolliga ja võimalikuks väljaveoks lubade vormistamisega. Ka taasiseseisvudes piiride avanemisega vajas kultuuriväärtuste väljavedu tõhusamat kontrolli ja nii oligi väljaveo korra kehtestamine üks esimesi kultuuriministri muinsuskaitse valdkonna määrusi 1992. aastal. Väljaveo ekspertgrupp muudeti 1994. aastal Muinsuskaitseameti kultuurimälestiste ekspertiisi ja väljaveo osakonnaks. Väljaveo korraldus toimus muust ameti tegevusest suuresti sõltumatult ja päädis 2007. aastal eraldiseisva seaduse vastuvõtmisega.<sup>178</sup>

### *Tallinna ja Tartu mälestiste kaitse korraldus*

Lisaks loetletutele olid oma ametkonnad ka Tallinnal ja Tartul. 1952. aastal loodi NSV Liidus ainulaadsena Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Maja-valitsus,<sup>179</sup> mis nimetati 1958. aastal koos uue juhataja Rasmus Kangropooli ametisse määramisega ümber Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksiooniks (TAMKI). Tasub rõhutada, et otsuse luua TAMKI ei kinnitanud mitte linn, vaid Eesti NSV MN.<sup>180</sup> Ajaloo- ja vallasmälestistega oli seni tegelenud Tallinna Linnamuuseumi kultuurimälestiste kaitse osakond, mis allus nii omavalitsusele kui ka ministeeriumile. 1989. aastal moodustati osakonna baasil Tallinna Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksioon (TKI). Tallinna Inspeksioonid ühendati 1995. aastast Tallinna Muinsuskaitseametiks (TMA), mis 2000. aastal nimetati ümber Tallinna Kultuuriväärtuste Ametiks (TKVA).

Tartu Linna TSN TK Ehituse ja Arhitektuuri Osakonnas töötas vähemalt aastast 1964 arhitektuurimälestiste kaitse inspektor. Aastatel 1986–1988 tegutses linnavalituse juures paari töötajaga arhitektuurimälestiste järelevalve inspeksioon, mis hiljem taandati taas Arhitektuuri- ja Ehituse osakonna inspektorite ametikohtadeks.

### *Töötajad*

Muinsuskaitseüsteemis tervikuna töötas nõukogude perioodi lõpul kokku ligi tuhat inimest. Ajastule, aga ka valdkonnale iseloomulikult, olid ametikohad sageli nõ eluaegsed. 1983. aastal oli näiteks KRPI 275-st töötajast mälestistega tegelenud üle 25 aasta ehk siis sisuliselt sõjajärgse tegevuse

<sup>178</sup> Kultuuriväärtuste väljaveo, ekspordi ja sisseveo seadus 2007.

<sup>179</sup> Veel kord kultuurimälestusmärkidest. – Sirp ja Vasar 7.IX 1956.

<sup>180</sup> Eesti NSV MN korraldus Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse inspeksiooni moodustamisest 21.VI 1958 nr 899-k. – Eesti NSV Teataja nr 8 17.VII 1958.

algusaegadest peale 6, üle 15 aasta 12, üle 10 aasta 35 ja üle 5 aasta 46 töötajat.<sup>181</sup> Selle statistika juures tuleb silmas pidada ka, et töökohtade arv pidevalt kasvas st ametist lahkumise põhjus oli peamiselt pensioni ikka jõudmine. Võib öelda, et terve elu on kultuuripärandiga olnud seotud Helmi Üprus, Teddy Böckler, Villem Raam, Harry Otstavel, Mai Lumiste, Olev Maas, Juta Kornav, Jevgeni Kaljundi, Kalvi Aluve, Eda Liin, Evi Mirt, Elfriede Vint, Hain Toss, Mare Kask, Jaan Vali, Aet Maasik, Kalli-Maia Holland jpt.

Silmapaistvalt kaua püsisid oma ametikohal ka erinevate asutuste juhid – Rasmus Kangropool juhtis TAMKIt aastatel 1958–1998; Fredi Tomps VAMKIt aastatel 1969–1993. Kuni 1992. aastani KRPId juhitanud Heino Uuetalu alustas oma kiirelt tõusvat karjääri 1957. aastal TRT-s insenerina ja juba 1962 selle direktorina. Irene Rosenberg alustas Ministeeriumi Muuseumide- ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksioonis tööd 1957. aastal ja juhatas seda aastatel 1963–1988. Ülo Puustak oli VRV juhataja asetäitja aastatel 1971–1974, juhataja aastatel 1974–1983, vahepeal VAMKI juhataja asetäitja ning Muinsuskaitseametis osakonna juhataja 1993–2011. Muinsuskaitseametit juhtima asunud Jaan Tammel oli seljataga TMN esimehe ametikoht aastatel 1979–1981 ning aastatel 1982–1989 KRPI uurimistöõde sektori ja 1989–1993 AGU EMSi teadusdirektori positsioon. Ants Kraut juhtis TMNi aastatel 1982–1993, Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksioonis 1979. aastal alustanud Ira Einama juhtis Tallinna Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni aastatel 1989–1994. Boris Dubovik asus muinsuskaitstes tööle juba 1973. aastal ja on olnud TKVA muinsuskaitse osakonna juhataja alates 1999. aastast.

Lisaks nn eluaegsetele ametikohtadele soosis tööde korraldus ja rahastamine ka aastate, isegi aastakümnete pikkust keskendumist ühtedele ja samadele mälestisele. Tööde tempo võimaldas süvenevat ja sisulist uurimist, aga ka erinevate erialade koostööd. Sõltuvalt isiksusest kujunesid mõnikord välja nõ monopoliseeritud teemad.<sup>182</sup> Instituudi raudvara hulgas oli kolleege, kelle pühendumus noorte õpetamisel on legendaarne. Näiteks Villem Raami ja Helmi Üprust pidasid väga mitmed toona noored uurijad, mitte lihtsalt oma õpetajaks, vaid vaimseks isaks või emaks.<sup>183</sup>

Põlvkonnavahetus muinsuskaitseüsteemis algas aastatuhande vahetusel, kui Muinsuskaitseametit tuli juhtima Anneli Randla (2000–2004) ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ametit esmalt Liisa-Ly Pakosta (1998–1999) ning tema järel Agne Trummal (2000–2004, Muinsuskaitseameti peadirektor 2004–2005), kelle ametisoleku ajal noorenes oluliselt mõlema ameti koosseis.

181 Heino Uuetalu, Instituudi tegevusest viiendal tööaastal. – Kultuurimälestiste RPI Info 1.XII 1983, lk 2.

182 Intervjuu Aet Maasikuga 17.I 2012. Märkmed autori valduses; Intervjuu Kalli-Maia Hollandiga 10.XI.2011. Märkmed autori valduses.

183 Vaata näiteks Leonhard Lapin, Helmi Üprus – minu vaimne ema. – Sirp 13.X 2011; Hille Tänavsuu, Boris Duboviku ainus armastus on vanalinn. – Postimees 13.IX 2008.

## 1.2.2 Süsteemi reorganiseerimine

Muudatused muinsuskaitse struktuurides algasid juba 1980. aastate lõpul ja töid kaasa olulise kaadri ümberpaigutumise. 1987. aastal loodi Kunsti- ja vabaõhumuuseumi restaureerimisosakondade osalise ühendamise teel Vabariiklik Restaureerimiskeskus, millest 1990. aastal sai iseseisev ennistuskoda Kanut. 1980. aastate lõpus algas väikeettevõtlust soosiva uuendusliku poliitika laines esimene pereheitmine – 1988 moodustati VRV, KRPI ja Inrestaureatori baasil Vabariiklik Koondis “Eesti Restaureator”, mille alluvuses algas üsna kiiresti ametkondade vara ümberjaotamine erinevate uute ettevõtete vahel. 1989. aastal moodustasid senised riigiasutuste töötajad esimesed väikeettevõtted Vana Tallinn ja R.Projekt, järgnesid ARC Projekt (1991), Restor AS (1992), 1993. aastal eraldus AS Inrestaureatorist Inrestaureatorprojekt, ridamisi tekkis teisi eraettevõtteid. EELK Asjadevalitsuse juurde moodustati restaureerimis-remonttööde firma Wunibald, ELKS ühistu Loodus ja Arhitektuur, Rapla rajoonis teeninduskooperatiiv Ere ja mitmed teised. Kui VAMKI ja KRPI reorganiseeriti koos Muinsuskaitseameti loomisega, siis vahepeal Riiklikuks Aktsiaseltsiks nimetatud Eesti Restaureator reorganiseeriti 1996. aastal aktsiaseltsiks ja jätkas oma tööd kuni 2000. aastani. RUPI “Eesti Ehitusmälestised” baasil moodustati 1997. aastal eraõiguslik aktsiaselts Restaureatorprojekt.

VRV filiaalide ja Eesti Restaureatori baasil tekkis terve kümnendi jooksul rida iseseisvaid restaureerimisfirmasid nagu Tallinna, Pärnu, Rakvere, Jõhvi, Narva ja Haapsalu Restaureator, Restaureator T, Tõstuks, Hetika, Oberpahlen, AMT, Haspo, Restore jpt. 1976. aastast VRV koosseisus töötanud Kunstilase restaureerimise jaoskond muutus 1988. aastal väikeettevõtteks KAR-Grupp (alates 1990 aktsiaselts). Muinsuskaitseameti loomise ajal muretses Fredi Tomps, et VRV tootmisbaase võiks erastada ainult firmadele, kes vähemalt viie aasta vältel tagavad põhikirjaliselt restaureerimistööde teostamise oma piirkonnas.<sup>184</sup> Olgugi, et sellist otsust ametlikult kunagi ei vormistatud, erastamisel siiski iseenesest nii ka kujunes.

Humanitaaridest moodustasid erafirmasid arheoloogid. Päästekaevamiste mahu suurenemisega oli 1980. aastate teisel poolel teravalt päevakorda tõusnud päästekaevamisi koordineeriva asutuse loomine. Arutluse all oli olnud Eesti arheoloogia teaduspoolt valitsenud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi juurde keskaja päästekaevamisi teostava struktuuriüksuse loomine, sellest ei olnud huvitatud aga Ajaloo Instituudi juhtkond. Nii loodi väikeettevõtlaste raames 1988. aastal Eesti Muinsuskaitse Seltsi juurde arheoloogilisi päästekaevamisi teostav AGU-EMS. Juba 1988. aasta lõpuks oli AGU-EMSi koosseisus 30 inimest<sup>185</sup> ja esimesel töösuvel korraldati 18

<sup>184</sup> Kohtumise protokoll 11.II 1993. – MKA, Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994, pagineerimata.

<sup>185</sup> Toivo Kamenik, Esimene tööaasta. – Punalipp 31.I 1989.



arheoloogilist ekspeditsiooni. 1991. aastal loodi Tallinnas AS Tael, Tartus sai arheoloogiliste kaevamiste põhiliseks teostajaks Tartu Linnamuuseumi juurde asutatud mittetulundusühing "Arheoloogia ja ehitusajaloo grupp AEG". Uutest ettevõtetest sõltumata esimestel aastatel pärast Eesti Vabariigi taaskehtestamist seoses ümberkorraldustega majanduses ning nõukogudeaegsete suurte ehitusprojektide külmutamise või lõpetamisega väljakaevamiste maht oluliselt vähenes. Oma mõju oli ka uuel seadusel, mis lähtus põhimõttest, et uurimistööd finantseerib täies ulatuses ehitustööde tellija. Katkes linnuste konserveerimisprojektide rahastamine, mis tähendas ka seni suure linnusekaevamiste mahu järsku vähenemist. 1990. aastate keskel said Eesti ajaloolised linnad uuendatud muinsuskaitseala põhimäärused, millega kehtestati muuhulgas ka mullatööde kooskõlastamise nõue. Alates 1990. aastate algusest hakati linnavalitsuste juurde looma linnaarheoloogi töökohti (Pärnu, Tartu, Narva) või ühendati arheoloogiavaldkond linna muinsuskaitset korraldava ametiga (Tallinn, Viljandi, Haapsalu). Muutused ja koondamised omavalitsuste struktuuris juba sama kümnendi lõpus säilitasid arheoloogi koha vaid Tartus. Ka Tallinna uus muinsuskaitsekorraldus nägi ette vaid koosseisuvälise osalise koormusega arheoloogi töökoha.

Tagasikäik jätkus vaatamata sellele, et üldine linnakaevamiste maht suurenes 1990. aastate teisel poolel. Ehitusaktiivsus koondus peamiselt Tallinnasse ja Tartusse ning erinevad arendusele orienteeritud arengud omavalitsustes ei soosinud muinsuskaitset.<sup>186</sup>

VRV ja KRPI süsteemis töötanuist leidsid endale uusi väljakutseid ennekõike arhitektid ja restauraatorid – sündis mitmeid restaureerimisprojekteerimisfirmasid. Olgugi, et seal jagus tööd ka kunstiajaloolastele, olid arhitektide võimalused erafirmades tasuvat tööd leida märksa lihtsamad. Arhitektide lahkumine tähendas, et nii arhitektuuri- kui ka muude mälestiste riikliku kaitset korraldavatesse ametitesse jäid tööle ennekõike ajaloolased, kunstiajaloolased ja arheoloogid, kes taandusid aga seniselt uurimis- ja teadustöölt inspektoriteks-ametnikeks.

### 1.2.3 Muinsuskaitseameti moodustamine

Muinsuskaitset reguleerivate ametkondade ühendamist oli kaalutud ja osaliselt ka teostatud juba vähemalt aastast 1988,<sup>187</sup> kui toimusid ka vangerdused

<sup>186</sup> Erki Russow; Heiki Valk; Arvi Haak; Anton Pärn; Ain Mäesalu, Keskaja euroopaliku kultuuri arheoloogia: linnad, kirikud, kloostrid ja kivilinnused – Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005, Tartu 2006, <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm>, vaadatud 17.II 2012.

<sup>187</sup> Kultuuriministeerium tegi ettepaneku moodustada Ministrite Nõukogu juures vastav peavalitsus, mis tegeleks kõikide mälestiste liikidega juba 22.07.1988, samasisulisi ettepanekuid tegid järgnevatel aastatel ka teised organisatsioonid sh Eesti Muinsuskaitse Selts (18. VIII 1990). Ühendamisele seisis vastu Ehituskomitee. Täpsem kronoloogia ameti moodustamise ja seaduse koostamise ettepanekutest on toodud kultuuriminister Paul-Eerik

Kultuuriministeeriumist Kultuurikomiteeks ja tagasi ministeeriumiks. Samal ajal toimusid suured muudatused ka majanduses, sest NSV Liidus lubati perestroika osana edendada väikeettevõtlust. Erainitsiatiivil firmade moodustamine ning seniste riigiettevõtete muutmine aktsiaseltsideks tähendas mitte ainult tööülesannete, vaid ka vara ümberjagamist ja see tekitas nii eriarvamusi kui ka tõsisid pingeid.<sup>188</sup>

Uus riigikord andis üha keerulisemaks muutuva süsteemi korrastamiseks uue perspektiivi. Lisaks selgemale haldusele oli ametkondade ühendamisel ka praktiline eesmärk – mälestised olid sageli nõ ametkondadevahelised ja nendega oli aeg-ajalt ikka koordineerimatusest tulenevaid probleeme. Nii näiteks lasus arhitektuuri restauraatorite hingel matusekihi kopaga läbikavamine Niguliste kiriku taastamistöodel,<sup>189</sup> hoonete restaureerimisel jäeti piisava tähelepanuta kunstimälestised ja väärtuslikud dekoratiivsed detailid<sup>190</sup> jms. Ühise ameti moodustamine ja selleks vajalikud läbirääkimised olid pigem altpoolt ehk ametitest tulnud kui ministeeriumite suunatud initsiatiiv. Olulist survet ametite ühendamiseks avaldas ka EMS, teadupärast kuulusid sinna ka mitmed ametkonnas töötanud inimesed.<sup>191</sup>

Muinsuskaitseamet moodustati 11. oktoobril 1993, pärast kaks aastat kestnud ettevalmistusi. Peamised vaidlusküsimused olid pädevus, struktuur ja alluvus.

Ühinemise ja koondamise tõttu tekitas moodustatava Muinsuskaitseameti struktuur ja meeskond toonase seaduse ettevalmistamisel märksa tõsisemaid vaidlusi kui näiteks eraomand, mille tegelikku mõju mälestiste kaitse korraldusele toona veel väga adekvaatselt hinnata ei osatud. Erinevate stsenaariumite juures ei olnud vähetähtsad ka seni erinevaid ameteid juhtinud inimeste ning uute juhikandidaatide isiklikud ambitsioonid. Vaidlused venitasid nii seaduse koostamise kui ka ameti moodustamise protsessi. Seaduse eelnõu oli sisuliselt valmis 1992. aasta lõpuks, aga et Keskkonnaministeeriumile alluv VLAKV oli ühinemise vastu, siis ei olnud võimalik seda Riigikogule edastada.

Kuna idee ametite ühendamiseks oli õhus juba enne iseseisvuse taastamist, kaaluti ka endiste vennasvabariikide eeskujul inspektsiooni moodustamist. Nagu paljudes muudeski valdkondades, nii pidasid ka muinsuskaitsejad meie oludele sobivamaks Rootsi ja Soome eeskuju ning läbi

---

Rummo kirjas Riigisekretär Ülo Kaevatsile 23.XII 1992 nr 1-7/521. – MKA, Muinsuskaitseametuseaduse materjalid 1990–1994, pagineerimata.

<sup>188</sup> RUPI “Eesti Ehitismälestised” Teadusnõukogu tegi kriitilise pöördumise uute uurimisfirmade tööde kvaliteedi kohta. Hain Tossi kiri VAMKile 28.II 1991. – MKA, VAMKI kirjavahetus KRPIga 1-3 14.I 1988- 15.06.1993, pagineerimata.

<sup>189</sup> Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011.

<sup>190</sup> Intervjuu Viive Leitsariga 23.XI 2011. Märkmed autori valduses.

<sup>191</sup> EMSi esimehe I asetäitja Jaan Tamme kiri Eesti NSV ÜN Presiidiumile ja Eesti NSV MN-le 14.IX 1988 nr 296. – MKA, VAMKI/VLAKV kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988 – 6.IX 1993, pagineerimata.

suruti valdkonna ideoloogia kujundamisel suuremate õigustega Muinsuskaitseameti idee.<sup>192</sup> Samas võeti endale põhjanaabritest suuremad kohustused mälestiste igapäevasel haldamisel loobudes võimalikust koostööst maakonna muuseumidega ja kohalike omavalitsustega. Lisaks Kultuuriministeeriumile kaaluti allumist ka Keskkonnaministeeriumile, mille struktuuri oli pärast Ehituskomitee likvideerimist määratud VLAKV, RAS “Eesti Ehitusmälestised” ja teised ehitiste restaureerimisega seotud üksused. Ülo Puustaku hinnangul sai otsustavaks argumendiks ajaloo-, kunsti- ja arheoloogiamälestiste suurem hulk võrreldes arhitektuurimälestistega. Ministeeriumi vahetamisega kaasnenud mõned protestid johtusid ennekõike isiklikest ambitsioonidest. Seda, et jõukast ehitusvaldkonnast satutakse eelarveliselt haavatavamasse nõrke valdkonna haldusalasse ei osatud mälu ja kultuuri võidukäigu, annetuste ning ettevõtjate kiire rikastumise ajastul ilmselt ette ennustada.

### **Struktuur**

Uue ameti struktuuris tekitas suurimaid küsimusi kohalike inspektorite kaasaamine. Kultuuriministeeriumi haldusalas töötasid juba nõukogude perioodil maakonnamuuseumide või rajoonide täitevkomiteede (hiljem maavalitsuste) koosseisus inspektorid või nõunikud. Arhitektuurimälestiste kaitse oli koondatud VAMKIsse, väljaspool Tallinna tegutsesid pidevalt vaid VRV isemajandavad Tallinna, Virumaa, Kesk-Eesti, Lõuna-Eesti, Lääne-Eesti ja Saaremaa Restaureerimisvalitsused.

1989. aasta veebruarist võeti rajoonide ja linnade täitevkomiteede alluvuses tööle ka esimesed piirkondlikud arhitektuurimälestiste inspektorid.<sup>193</sup> Oma inspektori said 1989. aastal toonase nimega Kingissepa, Paide, Haapsalu ja Hiiumaa rajoonid ja Pärnu linn. Aasta hiljem Harju, Rakvere, Võru ja Viljandi rajoonid. Muinsuskaitse korraldus maakondlikul tasandil oli olnud niigi suhteliselt nõrk. Uute omandisuhete valguses ning seniste vastutajate – ametkondade, sovhooside-kolhooside – likvideerimisel, ähvardas olukorral täiesti kontrolli alt väljuda. Arutati võimalust, et maakondade inspektorid jäävad alluma maavalitsustele või kohalikele omavalitsustele, aga nende tegevust kontrollib amet.<sup>194</sup> Üsna kiirelt jõuti siiski arusaamiseni, et lihtsam on piirkondlikud inspektorid arvata Muinsuskaitseameti koosseisu. Seda enam, et omavalitsuse roll ühiskonnas oli muutunud, need ei olnud enam riigi käepikendused, vaid sõna otseses mõttes kohalikud valitsused.

<sup>192</sup> Taasiseseisvunud Lätis jäi püsima inspeksioon, Leedus on Seimi juures töötav amet ning sellele lisaks inspeksioon ning uurimisinstituut.

<sup>193</sup> Pikemalt on Muinsuskaitseameti moodustamisest kirjutanud Ülo Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis.

<sup>194</sup> Muinsuskaitseaduse eelnõu 4-1 1992. – MKA, Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994, pagineerimata.

Olulist rolli ameti töö korraldamisel mängisid ka muud ümberkorraldused ühiskonnas. Näiteks kadus koos ühismajanditega senine arheoloogiamälestiste järelevalve süsteem, olid ju majandid maakasutajatena olnud otseselt vastutavad mälestiste eest. Maad ja majad, seega ka mälestised, tagastati omanikele, kelle hulgas oli ka neid, kes polnud oma kinnistul mitte kunagi varem käinud.

Pakutud uus struktuur nägi optimaalsena ette 74 töötajat, neist kohtadel 38 ja keskuses 36. Neile lisandus veel eraldi ehitismälestiste uurimiskeskus, kuhu taheti värvata 10 uurijat.<sup>195</sup> Ameti loomise aeg langes kokku riigi nn säästueelarvete ajaga, mil Eesti riigi ja krooni stabiilsuse nimel sundis Vabariigi Valitsus kõiki valdkondi kokkuhoiule. Eriti lihtne oli see ametite puhul, mida veel ei eksisteerinudki. Nii loodi Muinsuskaitseamet paari tosina ametniku võrra väiksem, samuti tuli loobuda uurimiskeskuse ideest. Uurimine ja restaureerimine läks erafirmadele, amet jäi tegelema peamiselt järelevalvega. Kokkuhoiu nimel ja loosungi “vähendame ametnikke!” all reorganiseeriti amet inspeksiooniks 1997. aastal, mis oli ometigi Eesti kiireima majandusliku kasvu, aga paraku ka välisvõlgnevuse suurenemise aeg.<sup>196</sup> Inspeksiooniks taandamine tähendas veel täiendava kümne ametikoha kadu, olulist ametikohtade arvu kasvu ei toonud ka järgnevad aastad – juurde suudeti luua mõned maakonnainspektori ja kultuurimälestiste riikliku registri pidamiseks vajalikud töökohad, samuti seni sisuliselt mitte toimunud allveemälestiste kaitse korraldamiseks nõuniku koht.

Ametite ühendamine ja kogu töö reorganiseerimine vähendas drastiliselt seni valdkonnas töötanud inimeste arvu, Eesti erines selle poolest näiteks Leedust, kus nii suurt ametnike vähendamist ei toimunud.<sup>197</sup>

Seaduse eelnõu seletuskirjas põhjendati ametite ühendamist ja kohalike inspektorite palgale võtmist kooskõlastamise korra lihtsustumisega, aga mis peamine – erinevate ametite vahel laveerimise võimaluse vähenemisega.

### ***Riik, Tallinn ja teised omavalitsused***

Kõige suurem probleem oli Tallinna linna allumatus riiklikele põhimõtetele.<sup>198</sup> Kui nõukogude ajal otsustas muinsuskaitsealises küsimuses Tallinnas linnavalitsus ehk siis TAMKI, siis uue seadusega jäi omavalitsusele kõigest õigus järelevalve raames kontrollida, kas projektid on MKA-ga kooskõlastatud. Toonane Linnavolikogu esimees Tiit Vähi ja linnapea Jaak Tamm saatsid

<sup>195</sup> Muinsuskaitseameti struktuur. – MKA; Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994. Koondanud Ülo Puustak. Arvele võtmata materjalid.

<sup>196</sup> Mart Laar, Eesti uus algus, Konrad Adenauer Stiftung 2002, lk 196–197.

<sup>197</sup> Leedu muinsuskaitse töötas 1996. aastal 360 inimest. Kultuuri arengukava piirjooni. Koost. Alar Ojalo. Tallinn: Kultuuriministeerium 1996.

<sup>198</sup> Robert Nerman, Kas riiklik muinsuskaitse vajab muutmist? – Rahva Hääl 24.IV 1993.

isegi kirja president Lennart Merile palvega mitte välja kuulutada muinsuskaitseadust, kuna see vähendab omavalitsuste õigusi.<sup>199</sup>

Seadus võimaldas riigil siiski anda lepingu alusel oma kohustused omavalitsusele üle. Kui enamus omavalitsusi oli rahul täiendavast kohustusest vabanemisega, siis 40 aastase ajalooa TAMKI jaoks ei olnud oma õigustest ilma jäämine vastuvõetav. Tallinna Muinsuskaitseameti moodustamise järel asuti ette valmistama koostöölepingut,<sup>200</sup> paraku takerdus asjaajamine aastateks erimeelsustesse.

Seni oli peamiselt ainult toona linnaehituslikult väheolulisele vanalinnale ja vähestele väljaspool seda paiknenud mälestistele keskendunud TAMKI ka linnavalitsusest suhteliselt sõltumatult tegutsenud. Juba esimesed valdkonna välisinvesteeringud paljastasid üsna läbinähtavalt, et muinsuskaitset eeldati allumist linna poliitilisele juhtkonnale.

Sisuliselt esimene eraomandist johtuv suurem muinsuskaitseline skandaal oli Kanada eestlase Lembit Sootsi ühisettevõtte “Soots Tourismi” Pirita kloostri kompleksi kaitsevööndisse kloostri vaadet varjutava söögikoha ehitus ilma MKA kooskõlastuseta. Muinsuskaitse huvid põrkusid neil aastatel ülistatud investori võimuga. Pikaajalise bürokraadi arvamuskajastus ametnikkonna umbusku eraomandisse ja eelarvamusi selle kapitalistliku olemuse kohta: “tahetakse rajada ettevõtte, kus kõik head eestimaalased saaksid hammustada hamburgerit või pitsat, seejärel aga kiirustada edasi oma igapäevaste toimetuste juurde uuenenud turumajanduslikus ühiskonnas”.<sup>201</sup>

Läänelike toitumisharjumuste kõrval oli märksa olulisem siiski Tallinna Linnavalitsuse ja sel ajal ametis olnud linnapeade Hardo Aasmäe ja Jaak Tamme enesekindlus ignoreerida lisaks Muinsuskaitseametile ka Ülemkohtu tsiviiliasjade kohtukollegiumi otsust, mis tunnistas seaduspäraseks VLAKV ettekirjutuse ehitustegevuse peatamiseks. Ühe esimese Eestisse investeerinud väliseestlasega tülli minna kindlasti ei soovitud, vastupidi – edukas ärimudel pidi Tallinna meelitama ka teisi rahastajaid. Väidetavalt ei aidanud isegi Vabariigi Valitsuse sekkumine.<sup>202</sup>

Erimeelsused ja otsitud ning isegi poliitiliselt survestatud argumendid Tallinna ameti kirjudes riigi ametile jätkusid ka Tartu maantee läbimurde rajamisega läbi 13.–14. sajandist pärineva endise Jaani seegi kompleksi ja kalmistu, kus TAMKI allus selgelt volikogu survele. Jaan Tamme väitel valmis muinsuskaitse nõ korralekutsumiseks 1994. aasta suvel linna

199 Tiit Vähi ja Jaak Tamme kiri president Lennart Merile 24.IV 1994 nr 22/567. – MKA; Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994, pageerimata.

200 Tallinna linnavalitsuse määrus Tallinna Muinsuskaitseameti moodustamine. 25.XI 1994 nr 110. [https://oigusaktid.tallinn.ee/?id=3001&aktid=19316&fd=1&leht=1&q\\_sort=elex\\_akt.akt\\_vkp](https://oigusaktid.tallinn.ee/?id=3001&aktid=19316&fd=1&leht=1&q_sort=elex_akt.akt_vkp). Vaadatud 22.III 2012.

201 Koit Väinsalu, Ühisettevõtte “Soots Tourism” Pirital ehk Muinsuskaitse viimased päevad. – Rahva Hääl 21.IX 1992.

202 Sealsamas.

planeerimisameti eestvedamisel linnavalitsuse korralduse eelnõu TAMKI likvideerimiseks. Linnavolikogu kultuurikomisjoni sekkumine jättis inspeksiooni siiski alles.<sup>203</sup>

Olgugi, et TMA ise oli teiste linnaametite surve all, ei otsitud oma valdkonna huvide eest seismiseks riigiametiga ühist keelt peamiselt ametite töötajate isiklike vastuolude tõttu. Rävala puiestee läbimurdega tekkinud vastuolud püsisid pikalt päevakorral ja üha laienesid – lisaks Jaani seegi alale murti piike ka Kentmanni tn 6 ja 6b ajaloolise ja toona veel väga hästi säilinud endiste koolihoonete lammutamise pärast.<sup>204</sup> Riigiameti autoriteedi õhnestamiseks ründasid nii abilinnapead kui ka TMA ametnikud otse või linna ametliku uudistekanali Raepressi kaudu riiki antud kontekstis hoopis kõrvaliste teemadega nagu näiteks punamonumentide püsimine veel lõpuni korrastamata mälestiste nimekirjades.<sup>205</sup> Avaliku paanika külvamiseks sobis hästi ka seaduse mõtte väänamine väidetega, et riigi rumala seaduse tõttu on haua kaevamiseks ning hooldamiseks kalmistutel vaja muinsuskaitse litsentsi.<sup>206</sup>

Ametid tülitsevad paraku avalikult. TAMKI juhataja Rasmus Kangropool ja peaspetsialist Olaf Multer ning Kultuurimälestiste Inspeksiooni juhataja Ira Einama kaasasid sõtta ajakirjanduse, nende kõneisikute hulka kuulus ka ajakirjanik ja tulevane valdkonda kureeriv kultuuriminister (2005–2007) Raivo Palmaru.<sup>207</sup> Aktiivsed Tallinna ametnikud suutsid katta oma kriitikaga peaaegu kõik ajakirjanduslikud väljaanded Õhtulehest Äripäevani. Omapoolseid emotsionaalseid vastulauseid ei jätnud avalikkusele muidugi esitamata ka Muinsuskaitseameti värske peadirektor Jaan Tamm.<sup>208</sup> Ühe valdkonna sisetüli klaarimine ajakirjanduses ei muutnud seaduseelnõud ega kavandatud struktuuri, paraku ka mitte tüli raames tõstatatud olulist probleemi – kelle eelarves peab jaguma toetusi omanikele. Küll aga süvendas see tüli kuvandit muinsuskaitsetest kui ebaõiglaste piirangute seadjaist.

Alluvussuhted ei olnud paraku ainsad tüli allikad, leidis ka muid põhjuseid riigiameti tegevuse pidevaks ja avalikuks kritiseerimiseks ning isegi naeruvääristamiseks. Üks markantsemaid näiteid oli terviklikult säilinud kitsarööpmelise raudtee Vääna raudteejaama kompleksi kaitse alla võtmine,

<sup>203</sup> Jaan Tamm, Muinsuskaitse seadusest ja selle rakendamisest Tallinnas. – Postimees 24.IV 1996.

<sup>204</sup> Vaata peatükk 1.1.2 ja viide 123.

<sup>205</sup> Urmas Ööbik, Raepress, Maksumaksja raha eest kaitstakse ka V. I. Leninile pühendatud teoseid... – Õhtuleht 30.XI 1995; Raivo Palmaru, Muinsuskaitse käriseb igast otsast. – Sõnumileht 9.III 1996.

<sup>206</sup> Marika Milve, Muinsuskaitse range kord Tallinna kalmistutel. – Päevaleht 3.X 1998; Linda Järve, Tüli kultuurimälestiste pärast. Lenin koos seltsimeestega on kestvalt kaitse all. – Õhtuleht 5.X 1998; Kersti Neiman, Pealinn otsib ajaloo prügikastist hõbelusikaid. – Postimees 22.I 1999.

<sup>207</sup> Vaata näiteks Raivo Palmaru, Jumal kõrgel, keiser kaugel. – Rahva Hää 29.III 1994; Raivo Palmaru, Veel kord Muinsuskaitse seadusest. – Eesti Sõnumid 11.IV 1994; Raivo Palmaru, Muinsuskaitse käriseb igast otsast. – Sõnumileht 9.III 1996.

<sup>208</sup> Näiteks Jaan Tamm, Muinsuskaitseameti peadirektori kommentaare muinsuskaitse seaduse kohta. – Rahva Hää 09.IV 1994.

kus TMA süüdistas nii sõnas kui ka pildis ja nii ajakirjanduses kui ka Tallinna Volikogus Muinsuskaitset küündimatuses mälestiste valikul. TMA utreeris jaamakompleksi kaitset kollaseks kippunud meediakünnist kergelt ületava nõudega, et koos jaama käimlaga tuleks kaitsta ka lampkasti sisu.<sup>209</sup>

Riigi Muinsuskaitseametil oli esimestel tegevusaastatel haldussuutlikkusega selgeid probleeme, sest lisaks uue ameti töö korraldamisele ja meeskonna komplekteerimisele nii Tallinnas kui uue ülesandena ka maakondades, tuli üle vaadata ja uuendada ka mälestiste nimekirjad.<sup>210</sup> Stabiilselt toiminud ja võrreldes riigiga üsna suure meeskonnaga linnaamet oma territooriumi mälestiste ülevaatamisel riiki ei abistanud. Pigem vastupidi – Tallinna amet saatis mitu aastat järjekindlalt kümnete kaupa kirju nõudmisega esitada kehtiv nimekiri ja kaitsekohustuse teatised nii ametile, ministrile kui ka ajakirjandusse ja süüdistas selle taustal pealinnas vohavas korralageduses riigiametit.<sup>211</sup>

Suhted omavalitsustega selginesid mõnevõrra alles 1990. aastate lõpul kui hakati allkirjastama halduslepinguid, millega suuremates omavalitsustes anti riiklikud kohustused üle omavalitsustele. Tallinnale oli koostöölepingut pakutud juba 1994. aastal kui moodustati Tallinna Muinsuskaitseamet ja selle lepinguga oli ka linnaameti loomisel arvestatud.<sup>212</sup> Kestvate eriarvamuste tõttu jõuti halduslepinguni alles 1999. aastal kui Tallinna ameti etteotsa asus Liisa-Ly Pakosta. Esimese halduslepingu sõlmis MKA Haapsaluga 1998. aastal, Tartuga sõlmiti leping 2005. aastal. Omavalitsuste huvi halduslepingute vastu on siiski püsinud väga tagasihoidlik. Suur osa linnadest ja valdadest ei pööranud kompetentse kaadri nappuses üldse tähelepanu muinsuskaitseaduse §9 sätestatud omavalitsuste kohustusele teostada järelevalvet mälestiste üle ning jättis kogu töö mälestistega riigiameti kanda.<sup>213</sup>

## 1.2.4 Ekspertorganisatsioonid

Haridusministrit nõustav Muinsusnõukogu loodi juba 1925. aasta seadusega. 1936. aasta seadusega selle koosseisu täpsustati st määrati kindlaks asutused, kes peavad oma esindaja Nõukogusse määrama. 1949. aasta määrus lubas

<sup>209</sup> TKVA, arvele võtmata materjalid.

<sup>210</sup> Vaata ka Jaan Tamm, Muinsuskaitseadusest ja selle rakendamisest Tallinnas.

<sup>211</sup> Vaata näiteks Tallinna Muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropooli kirjad kultuuri- ja haridusministrile Jaak Allikule 04.V 1995 nr 125, 29.VI 1995 nr 195 ja Riigi Muinsuskaitseametile 18.IV 1995 nr 114 ja 12.IX 1995 nr 232, TKVA, Tallinna Muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropooli kirjad ja materjalid. Arvele võtmata materjalid; Alar Kangur, Seadus kaitseb ka Lenini teoseid. Vastab Tallinna muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropool. – Äripäev 15.IV 1996.

<sup>212</sup> Tallinna linnavalitsuse määrus Tallinna Muinsuskaitseameti moodustamine 25.XI 1994 nr 110.

<sup>213</sup> Halduslepingud on erinevatel aegadel sõlmitud Tallinna, Haapsalu, Tartu, Pärnu ja Narvaga, kus koostöö kohaliku omavalitsusega on töötanud selgelt mälestiste kasuks. Väiksematele valdadel ei ole sageli ka võimalusi koolitatud ametniku palkamiseks.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumil moodustada teaduslik-metoodilise nõukogu kultuuriliste mälestusmärkide kaitse alal, mille koosseisu kuuluvad Teaduste Akadeemia, Arhitektuuri Valitsuse, Kunstide Valitsuse, Kultuurhariduslike Asutiste Komiteede esindajad ja üksikud silmapaistvad eriteadlased kultuurimälestusmärkide uurimise ja restaureerimise alal. Nõukogu töö oli kultuurimälestusmärkide kaitse ja uurimise teaduslik-metoodiline juhtimine, restaureerimistööde teaduslike meetodite täiendamine ja kultuurimälestusmärkide teadusliku klassifitseerimise sisseseadmine. 1956. aasta vastav määrus sellist nõukogu enam ette ei näinud, aga sama aasta ajakirjandus teaduslik-metoodilisi- ja kaitsenõukogusid siiski mainib.<sup>214</sup>

TAMKI materjalide hulgast leiab aga Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Nõukogu koosoleku protokoll nr 3 veel 1958. aastast. Koosolekust võtsid osa Herman Papp, Ernst Ederberg, Voldemar Toppel, Helmi Üprus, Villem Raam, Teddy Böckler, Rasmus Kangropool, Elmo Raadik ja Ingrid Pormeister. Sama seltskond on ka hiljem Nõukogule kohaste teemadega koosolekute protokolle koostanud, aga nendes ei esine teadmata põhjusel rohkem Nõukogu nimetust. Koosolekute päevakorda kuulusid näiteks Tallinna vanalinna ajaloolise reklaami nagu saiapoe kringlid ja kingsepatöökoja saabaste kujutiste, samuti tänavalaternate jms kasutusele võtmine.<sup>215</sup>

1961. aasta seadus taastas demokraatlikud teemad nagu koostöö ühiskondlike usaldusmeeste ja kodu-uurimise toimkondadega ning nõuandvate organite moodustamise – Ehituse- ja Arhitektuurikomitee juurde tuli luua Muinsuskaitse Nõukogu ja Kultuuriministeeriumi juurde Ajaloo- ja Revolutsioonimälestiste Kaitse Nõukogu. Kultuuriministri käskkirjaga moodustatigi 1964. aastal Muuseumitöö teaduslik nõukogu, Arheoloogia- ja ajaloomälestiste kaitse teaduslik nõukogu ning Kunstimälestiste kaitse teaduslik nõukogu, (viimasel oli ka Tartu seksioon) ja Restaureerimiskomisjon. Nõukogudesse kuulusid mitme muuseumi töötajad ja oma ala eksperdid.<sup>216</sup> Teadusnõukogusid tegutses ka KRPI juures – arhitektuurimälestistega tegeles KRPI Teadusnõukogu, interjööride ja maalingutega tegeles aga kahe ameti vaheline KRPI-VRV kunstikomisjon.

Ehituskomitee juures tegutses Teaduse ja Tehnika Nõukogu Arhitektuurimälestiste kaitse teaduslik-metoodiline komisjon.

1978. aasta seadus ekspertnõukogusid ei maini, kuid need tegutsesid edasi. Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste kaitse teaduslik-metoodilise komisjoni kuulusid näiteks 1981. aastal Fredi Tomps ja Olev Maas VAMKist, Kalvi Aluve, Teddy Böckler ja Villem Raam KRPIst, Ülo Puustak ja Oskar

<sup>214</sup> Veel kord kultuurimälestusmärkidest.

<sup>215</sup> Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse inspeksioon. Kirjavahetus regenererimise küsimustes ametiasutustega (vanalinn) 1.I 1951–8.XI 1959. TLA, f 1443, n1, s12.

<sup>216</sup> Eesti NSV Kultuuriministri käskkiri nr 2 4.I 1964 Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse inspeksioon. Kirjavahetus regenererimise küsimustes ametiasutustega (vanalinn). 11.I 1956–18.XII 1965. TLA, f 1443, n 1, s 11, lk 159–162.



Vasar VRVst, Rasmus Kangroopool TAMKist, Lia Meoma Tartu Ehituse ja Arhitektuuriosakonnast, Valve Pormeister Maaehitusprojektist, Sulev Jõe Tööstusprojektist, Hugo Sepp Eesti Projektist, Leo Gens ja Rein Zobel ERKist, Vello Lõugas ja Jüri Selirand TA Ajaloo Instituudist, Karl Tihase TPIst ja Villem Raam TRÜst.<sup>217</sup>

Eesti Vabariigis taastati eelmise iseseisvusperioodi eeskujul eksperdikeskne Muinsuskaitse Nõukogu, mille loomisega sooviti tagada ühiskonna laiem osalus väga järelevalvekeskseks taandatud ameti töös. 1994. aasta seaduse kohaselt tegutses Nõukogu Muinsuskaitseameti juures. 2000. aastal kehtestatud Muinsuskaitse nõukogu põhimäärusega fikseeriti juba toimiv praktika moodustada ettepanekute ja otsuseprojektide väljatöötamiseks ajutisi ja alalisi ekspertnõukogusid arheoloogia-, arhitektuuri-, kunsti-, tehnika- ja ajaloomälestiste ning mälestiste restaureerimise küsimustes.<sup>218</sup> Hiljem on ekspertnõukogude ringi laiendatud uute esile kerkinud pärandiliikide võrra nagu maastikuarhitektuur, looduslikud pühapaigad ja muusikariistad.

2002. aasta seadusega muutus Nõukogu mitte enam ametit, vaid kultuuriministrit nõustavaks kojaks. Kui varem oli ameti peadirektoril praktikas ebamugav mitte järgida nõukogu otsuseid, siis seadusemuudatusega sõltus Nõukogu otsuste reaalne kaal poliitilise ministri suvast.

Muinsuskaitse Nõukogu ja valdkondlikud ekspertnõukogud on alates oma loomisest tasakaalustanud bürokraatiasse kalduva ameti sisulist tegevust. Muinsuskaitse nõukogusid on moodustanud ka suuremad linnad, nii näiteks on Tartu Linnavalitsuse juures vahelduva eduga tegutsenud muinsuskaitse nõukogu, kuhu kuuluvad nii linna- kui ka riigiametnikud ja Tartu arhitektid.

### 1.2.5 Arhiivid ja raamatukogud

KRPI ja selle järglane Eesti Ehitismälestised oli aastakümnete jooksul detailideni ülesmõõdistanud ja -joonistanud väga suure hulga Eesti mälestisi. Toonast põhjalikkust ja detailsuse astet ei ole suudetud siiani ületada. Arvestades aja jooksul ja eriti toimekatel 1990. aastatel toimunud ümberehitusi ning paraku ka hävinguid, on paljudel joonistel erakordne ajalooline väärtus. Joonised tehti sageli käsitsi ja kopeeriti mitmes eksemplaris. Üldjuhul jäi originaal KRPI arhiivi ja koopiad anti VRV-le ja VAMKile.

RAS Eesti Ehitismälestised andis 1994. aastal oma arhiivi üle Riigiarhiivile, mis deponeeris selle põhimahus Muinsuskaitseametile<sup>219</sup> ning alates 1991. aastast koostatud dokumendid RAS Eesti Ehitismälestistele, kuniks

<sup>217</sup> Arhitektuurimälestiste kaitse teaduslik-metoodilise komisjoni liikmete nimekiri seisuga 27.II 1981. – MKA, Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1 4.II 1981–03.II 1987, pagineerimata.

<sup>218</sup> Muinsuskaitse nõukogu põhimäärus. – RTL 2000, 51, 778.

<sup>219</sup> Riigiarhiivi ja Muinsuskaitseameti vaheline Dokumentide deponeerimise akt 01.XI 1994, MKA, arvele võtmata materjalid.

see eksisteerib iseseisva juriidilise isikuna.<sup>220</sup> 1997. aastal muudeti Eesti Ehitismälestised eraõiguslikuks aktsiaseltsiks Restauraatorprojekt ja selle senine arhiiv deponeeriti täies mahus Muinsuskaitseametile.<sup>221</sup>

MKAsse koondati ka Kultuuriministeriumile allunud TMN-i arhiiv, mis sisaldas mälestiste kohta kogutud materjale. See on ameti tööarhiiv ja ei ole Riigiarhiivi osa.

TAMKI arhiiv arvati MKA arhiivi koosseisu, kuid deponeeriti Tallinna Muinsuskaitseametile. Riik deponeeris TKVA arhiivi ka projektdokumentatsiooni aastatest 1994–1999, mil linnal iseseisev kooskõlastamisõigus puudus.<sup>222</sup>

Kui nõukogude ajal uuris ja projekteeris mälestistel valdavalt vaid KRPI, mis arhiveeris ise oma materjalid, siis alates selle töö üleandmisest eraettevõtjatele on kohustus anda igast kooskõlastatud uurimusest, eritingimusest või projektist üks nõ sundeksemplar Muinsuskaitseameti arhiivi. Muinsuskaitseameti arhiivist on kujunenud üks olulisemaid Eesti ehitisi dokumenteerivaid arhiive.

Ametite ümberstruktureerimiste ja kolimistega on osa koostatud materjale kaduma läinud. Selle põhjuseks on peetud nii hoolimatut suhtumist topelteksemplaridesse kui ka ametite ümberkorraldamisel eelkäijate töösse. Nii visati näiteks Tallinna Linnamuuseumis Kultuurimälestiste kaitse osakonna arhiiv selle liitmisel Tallinna Kultuurimälestiste Kaitse Inspektsiooniga lihtsalt minema.<sup>223</sup> Kolimiste käigus on autorile teadaolevalt Muinsuskaitseametis arhiivimaterjale äravisatud või paigaldatud sobimatutesse säilitustingimustesse ka viimastel aastatel.

Muinsuskaitseameti raamatukogu põhineb samuti oma eelkäijate raamatukogudel. Viimastel aastatel on nii arhiiv kui ka raamatukogu saanud tõhusat täiendust valdkonna pikaajaliste töötajate nii annetatud kui ka pärandatud kogude näol.<sup>224</sup>

## 1.3 Kaitse korraldus

### 1.3.1 Mälestiste nimekirjad ja kategooriad

Nõukogude ajal olid mälestised kategoriseeritud üleliidulise, vabariikliku ja kohaliku tähtsusega<sup>225</sup> mälestisteks. Üleliidulise tähtsuse saavutasid need

<sup>220</sup> Riigiarhiivi ja RAS Eesti Ehitismälestiste vaheline Dokumentide deponeerimise akt 01.XI 1994, MKA, arvele võtmata materjalid.

<sup>221</sup> Riigiarhiivi direktori Aimar Altsaare kiri Muinsuskaitseametile 18.I 1998 nr 30, MKA, arvele võtmata materjalid.

<sup>222</sup> Muinsuskaitseinspektsiooni peadirektori käskkiri 13.V 1999 nr 8-a, MKA, arvele võtmata materjalid.

<sup>223</sup> Intervjuu Mare Kasega 28.XII 2011. Märkmed autori valduses.

<sup>224</sup> Muinsuskaitseametile on üle antud Helmi Üpruse, Veljo Ranniku, Jevgeni Kaljundi jt isiklikud raamatukogud ja arhiivid.

<sup>225</sup> Näiteks 1976. aastal oli kaitse all kokku 7332 mälestist, neist 1872 olid kohaliku kaitse all. Arnold Green, Eesti NSV seaduse "Ajalo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise

mälestised, mille kohta VAMKI või TMN koostas venekeelse mälestise passi ja saatis selle Moskvasse NSV Liidu Kultuuriministeeriumile teadmiseks. Et üldjuhul sealt vastuskirja ei tulnud ja pidevalt täiendavat ühtset registrit ei peetud, on erinevatest allikatest pärinevad üleliiduliste mälestiste loetelud üksteisest erinevad.<sup>226</sup> Sarnane kolmeastmeline gradatsioon kehtis kogu Nõukogude Liidus, aga ka näiteks sotsialistlikus Tšehhoslovakkias. Kui Tšehhis mindi pärast riigikorra muutust nagu Eestiski üle ühetasandilisele nimekirjale,<sup>227</sup> siis näiteks Lätis säilis kahetasandiline süsteem – riikliku ja kohaliku tähtsusega mälestised.<sup>228</sup>

Kõigi mälestiste kaitse oli reguleeritud sama seadusega. Vabariiklikud mälestised kinnitas Ministrite Nõukogu umbkaudu korra kümnendis uuendatavate nimekirjadena, kohalike mälestiste kaitse alla võtmiseks, aga ka maha võtmiseks piisas rajoonide ning linnade tööraha saadikute nõukogude täitevkomitee (TSN TK)<sup>229</sup> määrusest.<sup>230</sup> Kohaliku kaitse rakendamise mõte oli ennekõike asjaajamise kiirus ja lihtsus. Riiklike mälestiste nimekirju kinnitati nõukogude perioodil kokku neli (1947 arhitektuur,<sup>231</sup> 1952 ajaloo-, arheoloogia- ja kunstimälestised<sup>232</sup> ning koondnimekirjad 1964<sup>233</sup> ja 1973<sup>234</sup>). Vabariiklikke nimekirju sai täiendada ainult erandjuhtudel. Ainuke teadaolev erandjuhtum oli Kasari jõe raudbetoonsilla, Tallinna vesilennukite angaari, Kadrioru staadioni tribüüni ja Laululava kui oluliste insenertehniliste mäles-

---

kohta” projektist. Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja rahvasaadik A. Greeni ettekanne. – Rahva Hääl nr 296, 22.XII 1977.

<sup>226</sup> Vaata näiteks Irene Rosenberg, Kultuurimälestiste eest hoolitsemine on üldrahvalik ülesanne. – Eesti Kommunist 1967, lk 24–25; Imbi Jeletsky, Üht seadusesõna sirvides. Juttu ajasid Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksiooni juhataja Irene Rosenberg ja ajakirjanik Imbi Jeletsky. – Õhtuleht 28.VII 1976; Olev Soans; Villem Raam, Fredi Tomps, Poolteist sajandit arhitektuurimälestiste restaureerimist Eestis. Kultuurilooline kaart 1985; Üleliidulise tähtsusega linnaehitus- ja arhitektuurimälestised Eestis, Kultuurikomitee kompetentsi kuuluvad mälestised, loetelu koostatud arvatavalt 1990. MKA, arvele võtmata materjalid.

<sup>227</sup> Josef Štulc, Czech Republic, lk 47–48.

<sup>228</sup> Juris Dambis, Latvia, lk 210.

<sup>229</sup> Alates 1977 RSN TK.

<sup>230</sup> Vaata näiteks Tartu rajooni TSN Täitevkomitee 29.11.1972 otsus nr 378 Tartu rajooni kohaliku tähtsusega ajaloo-, arheoloogia-, arhitektuurimälestistele ning looduskaitsealastele objektidele täiendavast kaitse kehtestamisest ning mõnede ajaloo-, arhitektuurimälestiste ning looduskaitse objektide kaitse alt mahavõtmisest. <http://loodus.keskkonna-info.ee/webeelis/infoleht.aspx?obj=dok&id=30>, vaadatud 30.XI 2011.

<sup>231</sup> Eesti NSV MN määrus 21.VI 1947 nr 467 Eesti NSV arhitektuuriliste muinsusesemete säilitamise ja restaureerimise abinõude kohta. Lisa nr 1 Riikliku kaitse alla võetud Eesti NSV-s asuvate arhitektuuriliste muinsusesemete nimestik. – Eesti NSV Teataja nr 19 25.VII 1947.

<sup>232</sup> Eesti NSV MN määrus Eesti NSV arheoloogia ja ajalooliste mälestusmärkide nimekirjade kinnitamine 1.XI 1952 nr 863. ERA f 1, n 3, s 524, lk 642.

<sup>233</sup> Eesti NSV MN 31.XII 1964 määrus nr 573 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. Eesti NSV Määruste Kogu 1964 nr 51 art 206.

<sup>234</sup> Eesti NSV MN 1.VIII 1973 määrus nr 346 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 4.I 1974 nr 1.

tiste kaitse alla võtmine 1988. aastal seoses Tallinna Polütehnilise Instituudi 50 aastapäeva tähistamisega.<sup>235</sup>

Kohalikke määrusi oli aga sõna otseses mõttes sadu. Sõltumata otsustasandist tegeles praktikas kõikide mälestistega VAMKI või Kultuuri-mälestiste Kaitse Inspeksioon. Nemad tegid ettepaneku millegi kaitse alla võtmiseks kohalikule täitevkomiteele, kes siis oma määrusega kaitse kinnitas ja saatis vastava teate VAMKile vajalike ettekirjutuste koostamiseks. VAMKI saatis omakorda KRPIle edasi tellimuse neile ajalooliste õiendite koostamiseks ja kaitse kohaldamiseks.<sup>236</sup> Kohalik kaitse ei tähendanud seega sugugi mitte kohalikku initsiatiivi, vaid enamasti riigi inspeksiooni jaoks lihtsamat asjaajamist.

Kohalikud mälestised osutusid üldjuhul vabariikliku tähtsusega mälestiste nn eelnimekirjaks. Ka 1980. aastate algul alustati uue nimekirja koostamist, aga valmis sellega nõukogude perioodil enam ei saadud.<sup>237</sup> Seetõttu oli ka kohalike mälestiste hulk taasiseseisvudes ebaproportsionaalselt suur. Nii näiteks oli 1989. aastal riikliku kaitse all 615 ja kohaliku kaitse all 459 arhitektuurimälestist. Lisaks neile oli veel 177 nn arvele võetud mälestist.<sup>238</sup>

1994. aasta märtsis jõustunud muinsuskaitseadus sätestas, et kohalikud omavalitsused peavad kohalike mälestiste nimekirjad Muinsuskaitseametile üle andma kolme kuu jooksul, Muinsuskaitseamet peab nii vabariiklikud kui ka kohalikud nimekirjad üle vaatama ühe aasta jooksul ja otsustama, mis olemasolevatest nimekirjadest vastavad mälestise tunnustele ja mis mitte. Kõik juba varem moodustatud linnade ja alevite kaitsetsoonid ning 1987. aastal moodustatud Rebala kaitseala<sup>239</sup> tunnustati seadusega muinsuskaitsealadeks ja aasta jooksul tuli uuendada nende põhimäärused.<sup>240</sup>

Et seaduse koostas MKA, siis võib öelda, et amet määras iseendale selgelt ülejökäiva ülesande. Tegelikuses võttis nimekirjade läbivaatamine ja põhimääruste uuendamine nii tööjõu vähesuse kui ka mälestiste rohkuse ning sageli väga põhimõtteliste otsuste langetamise tõttu loomulikult kordades kauem aega. Nimekirjade läbivaatamist pikendati 1997. aastani ja enamuse nimekirju kinnitati 1995–1997, kuid paljudel juhtudel kestis nimekirjade

235 Eesti NSV MN määrus 4.X 1988 nr 488 Eesti NSV MN I.VIII 1973 määruse nr 346 täiendamise kohta.

236 Vaata näiteks MKA, VAMKI kirjavahetus KRPIga 1-3 14.I 1988–15.VI 1993.

237 Eesti NSV Ehituskomitee Teaduse ja Tehnika Nõukogu Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodilise komisjoni 1983. aasta tööplaan 22.II 1983. – MKA, Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1 4.II 1981–03.II 1987, pagineerimata; E-kirjavahetus Ilme Mäesaluga 05.III 2012.

238 Ülo Puustak, Õiend linnaehitus- ja arhitektuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta Eesti NSV-s. – MKA, VAMKI/VLAKV kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988-6.IX 1989, pagineerimata.

239 Eesti NSV MN 24.IX 1987 määrus nr 506 Rebala ajaloolis-kultuurilise kaitseala territooriumi kohta.

240 Muinsuskaitseadus § 46, RT I 1994, 24, 391.

ülevaatamine sisuliselt aastatuhande lõpuni. Sisuliselt tekitas selline venitamine vastuolulisi olukordi juba aasta möödumisel seaduse vastuvõtmisest, probleem muutus reaalseks siis, kui tekkisid eriarvamused mõne konkreetse mälestise kaitsel. Koos uute nimekirjadega tuli vanad tühistada, paljudel juhtudel jäi see tegemata või ei olnud seda seotuse pärast mõne teise dokumendiga võimalik teha. Kõik see külvab segadust. Nõukogudeaegsete nimekirjade kehtivuse kohta nõuti õiguskantslerilt veel 1999. aastal ekspertarvamust.<sup>241</sup> Tallinna Linnavalitsus tühistas viimase, juhuslikult kehtima jäänud, kohaliku kaitse alla võtmise akti alles 2012. aastal.<sup>242</sup>

Kõige suurema probleemi tekitasid nn punamonumendid, mille teisaldamine avalikust ruumist kuni nimekirjade ülevaatamiseni oli sisuliselt seadusevastane, aga laialt levinud ja ainuõigeks peetud praktika. Näiteks Tallinnas paiknenud revolutsionäärade kujud ja büstid eemaldati Tallinna Kultuurimälestiste Inspeksiooni initsiatiivil juba aastatel 1991–1994 metallivaraste eest hoiulepanemise ettekäändel,<sup>243</sup> uued punamonumentide-vabad nimekirjad kinnitati aga mitmeid aastaid hiljem.

Lisaks olemasolevate nimekirjade korrastamisele asuti välja valima ka uusi mälestisi. Värskest asutatud DOCOMOMO Eesti grupi liikmeid töötas ka MKA-s ja seetõttu pöörati märksa rohkem tähelepanu ka kaasaegsele arhitektuurile. Igapäevases töös nõudsid uued väärtused ka rohkem tähelepanu, sest väljaspool vanalinna paiknevaid 20. sajandi ehitisi ohustas vohama hakanud väidetavalt edumeelne arendus.

Nimekirjade laiendamine tõi loomulikult esile nii põlvkondade kui ka üksikisikute erinevad põhimõtted ja seisukohad – kas rakendada kogu jõud väikesele hulgale mälestistele ja teha seda põhjalikult või killustada ennast suure hulga objektide ja põnevate nähtuste vahel lootuses, et nii õnnestub väärtustada ja säilitada pärandit selle mitmekülguses. Lisaks arhitektuurselt silmapaistvatele ehitistele hõlmas laienenud arusaam ka arvukalt lihtsamaid, sageli tüüpprojektide järgi ehitatud hooned, mille tähtsus seisnes ühiskonna ajaloo peegeldamises. Vanade ja väärivate muinsuskaitsete seas oli mitmeid, kes eitasid “kaasaegsete mälestiste” seost muinsuskaitsega<sup>244</sup> ja pidasid näiteks DOCOMOMO ettepanekuid 20. sajandi mälestiste kaitseks täiesti naeruväärseks ja asjatundmatuks.<sup>245</sup> Avalikult ja eesmärgipäraselt pilgati eriti

241 Õiguskantsler Eerik-Juhan Truuväli kiri Tallinna Muinsuskaitseametile 06.V 1999 nr 1-14/88. TKVA, arvele võtmata materjalid.

242 Tallinna Linnavalitsuse määrus 30. V 2012 nr 19 Tallinna Linnavalitsuse 1990. aasta määruste kehtetuks tunnistamine. – [https://oigusaktid.tallinn.ee/?id=3001&aktid=123292&fd=1&leht=2&q\\_sort=elex\\_akt.akt\\_vkp](https://oigusaktid.tallinn.ee/?id=3001&aktid=123292&fd=1&leht=2&q_sort=elex_akt.akt_vkp), vaadatud 13. VIII 2012.

243 Tallinna Muinsuskaitseameti juhataja Liisa Pakosta kiri abilinnapea Arved Liivrannale 19.V 1999 nr IV-1/108. TKVA, arvele võtmata materjalid.

244 Rasmus Kangropooli kiri Tallinna linnapea Ivi Eenmaale 29.IX 1997 nr IV-1/150. – TKVA, arvele võtmata materjalid.

245 Tallinna Muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropooli kirjad Kultuuri- ja Haridusministrile Jaak Allikule 22.V 1995 nr 141 ja 30.VI 1995 nr 196. – TKVA, arvele võtmata materjalid.

neid mälestisi, mis Tallinna linnavalitsuse arendusprojektide jalgu jäid.<sup>246</sup> Kohaliku omavalitsuse vastuolulistele huvidele viitas ka kultuuriminister Jaak Allik oma põhjendustes, miks omavalitsusele ei saa jätta õigust kaitse alla võtmist blokeerida.<sup>247</sup> Üleüldises kiirustamises ja sageli ka närvilises võidujooksus kinnisvaraarendusega sattus nimekirjadesse muidugi ka kaheldava väärtusega või vigaselt registreeritud mälestisi, millele avalik tähelepanu juhtimine pani ameti mitmel korral piinlikusse olukorda.<sup>248</sup>

### 1.3.2 Haldussuutlikkus

Nõukogudeaegsed mälestiste kaitset reguleerivad dokumendid, sh ka vanalinnade kaitsetsoonide põhimäärused, olid muinsuskaitsele üsna ranged.<sup>249</sup> Ajalooliste väärtuste säilitamiseks ja sobilikuks kasutamiseks tuli igasugune projekteerimine ja ehitustegevus, sh ka uusehitised muinsuskaitsealadel ja neid ümbritsevas reguleerimistsoonides kooskõlastada riikliku muinsuskaitsega. Uuringute ja kooskõlastuste nõue on omane enamikele maailma muinsuskaitseadustele, aga eraomandi puudumine või allutamine võimu taatele võimaldas muinsuskaitsele totalitaarses ühiskonnas rangeid piiranguid mitte ainult kehtestada, vaid ka rakendada. Muinsuskaitsele oli nõukogude ajal võimalus nõuda ja läbi viia hoonete kompleksset restaureerimist ning sageli isegi ette kirjutada uut funktsiooni. Kui ikkagi otsustati mõni hoone restaureerida, siis koliti see lihtsalt elanikest tühjaks. Nii näiteks tühjendati Tallinna vanalinnas üksnes IX viisaastakul (1970–1975) regeneereerimiseks elanikest 50 maja, lisaks veel 13 maja lammutamiseks. Ametliku statistika järgi tehti Olümpia-eelse kümnendi jooksul korda 436 ehk valdava enamuse vanalinna maja fassaadid.<sup>250</sup>

Muinsuskaitsele kontrolli tugevdas ka tööde teostamise monopol – mälestiste uurimine ja projekteerimine oli allutatud VRV-le ja alates 1978. aastast selle baasil moodustatud KRPI-le. Restaureerimistöid tegid enamasti

<sup>246</sup> 1997. aastal kaitse alla võetud Vääna raudteejaam jäi ette kavandatavale uuele Hiiu liiklussõlmele ja ridamajade rajoonile. Hiiu detailplaneering muinsuskaitse käes. – Eesti Päevaleht 26.II 1998; Raepress, Hiiu raudteeülesõidu ümbruses on oodata muutusi. – Postimees 24.XI 1997; Uwe Gnadenteich, Kemmerg ja prügikast riikliku kaitse all. – Sõnumileht 5.X 1998.

<sup>247</sup> Jaak Allik, Vastus Eesti Arhitektide Liidu 5. märtsi avalikule kirjale.

<sup>248</sup> Vaata näiteks Valdur Vacht, Raepress, Kultuurimälestiste nimekirja ei ole ikka veel. – Linnaleht 18.IV 1996; Rünno Saaremäe, Tallinna muinsuskaitse – hüüdjä hää! kõrbes. – Õhtuleht 2.XII 1996; Rünno Saaremäe, Kultuurimälestiste nimistu – töötlus vabal teemal? – Õhtuleht 20.XI 1996.

<sup>249</sup> Vaata pikemalt peatükid 3.2 ja 3.3 ja Riin Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s. Linnasüdame säilitamine totaalkaitse meetodil. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2009, kd 18/3-4, lk 79–98.

<sup>250</sup> Rein Koit, Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamisest ja säilitamisest aastail 1972–1982. – Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamise ja korrastamise kogemusi aastail 1972–1982, Tallinn: Valgus 1983, lk 7.

VRV ja selle filiaalide spetsialistid. Olümpiamängude eel laienes meie restaatorite hulk poolakate arvel, kelle tegevust kontrollis Ehituskomitee alluvusse spetsiaalselt poolakate töö koordineerimiseks loodud Vabariiklik Koondis Inrestaator. Viimane oli aga ühtlasi ka VAMKI järelevalve all. Poola ettevõtete Budimex ja PKZ restaatoreid ei saanud toonases ühiskonnas just konkurentideks nimetada. Poolakad olid toonase restaoreerimiseoloogia valguses hinnatud tööjõud, probleeme ja eriarvamusi tekkis aga Poolas koostatud projektidega. Hiljem anti ka kohalikele arhitektidele õigus projekteerida nn poolakate objekte.

Väljakujunenud monopol tagas koolitatud tegijad, osapoolte infovahetuse ja keskmisest kvaliteetsemad või eritellimusel saadud materjalid, kuid ka hulgaliselt probleeme. Pole vahet kas lugeda kriitikat 1974. aastast<sup>251</sup> või 1988. aastast,<sup>252</sup> ikka oli probleemiks töödega venitamine ja samasse süsteemi kuuluvate ametkondade omavahel koordineerimata tegevus.

Haldussuutmatuse kerkis üha teravamalt päevakorda 1970. aastate lõpus, kui Tallinna olümpiaregatiiks ette valmistati,<sup>253</sup> ning sealt edasi jätkuvalt läbi 1980. aastate. Ametiasutuste omavahelise koostöö puudumisest tulenevad probleemid saatsid ka ettevalmistusi Tartu Ülikooli 350. juubeliks,<sup>254</sup> näiteks alustati arheoloogia kaitsealal Botaanikaia palmimaja ehitust ilma vajalike kooskõlastusteta.<sup>255</sup>

Sõltumata sellest, et 1980. aastatel oli kogu Eesti senise ajaloo jooksul korraga ametis rekordarv nii uurijaid kui ka restaatoreid, ei töötanud süsteem piisavalt efektiivselt, et täita nii ühiskonna kui ka tellijate ootusi.<sup>256</sup> Venitamise taustal süüdistati, et VRV tegeles liiga sageli ka mitte hinnaliseks pärandiks peetud objektidega, muutudes harilikuks remondiorganisatsiooniks.<sup>257</sup>

Mõistlikke ettepanekuid olukorra parandamiseks tehti kriitika kõrval vähe. Tallinna Vanalinna päevade raames korraldati iga aasta konverents, et arutleda Tallinna vanalinna kaitse kitsaskohtade üle ja leida lahendusi. Nii spetsialistide kui ka kaasatud arvamusiidrite ettekanded aastatest 1982–1988<sup>258</sup> räägivad isegi sotsialistliku süsteemi kokkuvarisemise eelõh-

251 Eino Laks, Mitte ainult teatrimaja pärast. – Sirp ja Vasar 27.XII 1974.

252 Andres Ottenson, Muinsuskaitse hiilgus ja viletsus. – Sirp ja Vasar 27.V 1988.

253 Vaata näiteks Jaan Tamm, Kas leiduks veel rohtu, mis avitaks? – Sirp ja Vasar 22.VI 1979; Jaan Tamm, Häda ei anna häbeneda. – Sirp ja Vasar 30.III 1979; Tõnis Erilaid, Tubli maratoni asemel kiire sprint? – Sirp ja Vasar 29.IX 1978.

254 Uku Alakivi, Loodus- ja kultuuripärand on ühisvara. – Edasi 19.II 1982.

255 Enn Veenpere, Kultuurimälestiste kuu puhul. – Edasi 11.IV 1985.

256 Rein Koit, Tallinna vanalinn ja XII viisaastak. – Kaubandus, toitlustus ja teenindus Tallinna vanalinnas, Tallinn: Valgus 1987, lk 9; Rein Koit, Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamisest ja säilitamisest aastail 1972–1982, lk 7–9.

257 Ralf Amos, Vanalinn. – Noorte Hääl 4.V 1984.

258 Tallinna vanalinn kui kultuurikolle, Tallinn: Valgus 1988; Vanalinn inimese elukeskkonnana, Tallinn: Valgus 1985; Majandusmehhanism vanalinna kui kultuuriväärtuse kaitse teenistuses, Tallinn: Valgus 1986; Kaubandus, toitlustus ja teenindus Tallinna vanalinnas, Tallinn: Valgus 1987.

tul vajadusest veel suurema tsentraliseerimise järgi, sest valdajaid, rentnikke ja erinevaid remondiorganisatsioone olevat 456 vanalinna kinnistu kohta liiga palju. Peeti õigeks moodustada spetsiaalne vanalinna koondis või tsentraliseerida kõik tegevused Vanalinna Elamute Ekspluatatsiooni Valitsuse (VEEV) kätte.<sup>259</sup>

Rangest seadusest ja suletud süsteemist hoolimata ei olnud muinsuskaitse ka süsteemina kõikvõimas, sest seaduse käsuliin toimis Nõukogude Liidus sageli vaid ühe ministeeriumi raames. Riigina riigis toimivad struktuurid huvitusid tihti ainult oma valdkonna vajadustest. Mõned ametkonnad ei pidanud vajalikuks isegi nii üldtuntud ajaloolises keskkonnas kui Tallinna vanalinn muinsuskaitsejaid hoonete lammutamisest teavitada nagu juhtus näiteks Vene tn 38 puhul.<sup>260</sup> Sarnaselt lammutas Tootmiskoondis Marat 1984. aastal omavoliliselt kultuurimälestise Marie Underi sünnikodu Koidu tn 46 Tallinnas.<sup>261</sup> Jõhkra hävitustöö lunastuseks hankis Marat endale indulgentsi annetades Marie Underi mälestuse jäädvustamiseks Eesti Kultuurifondi 30 tuhat rubla.<sup>262</sup> Lammutamistest leiab kahjuks veel palju näiteid, kordades rohkem on omavolilisi mälestisi kahjustavaid remonte. Ametiasutustele kuuluvate mälestiste remonte olid kohustatud läbi viima ametkonnad ise, sageli jäi see tegemata või tehti lohakalt. Tõsisemalt asuti ametkondi korrale kutsuma olümpiamängude eelse suure korrastuskampaania ajal.<sup>263</sup> Sarnane koordineerimatus oli iseloomulik paljudele sotsialismimaaadele. Näiteks Tšehhi territooriumil lammutati 1970.–1980. aastatel umbes 30000 ehitist, mis moodustas 10% mälestiste koguarvust.<sup>264</sup> Tehnovõrkude korrastamisega tegeleti vähe ja siin jäid just vanalinnad eriti vaeslapse ossa, omandireformi ajaks olid vanalinnade kommunikatsioonid täiesti amortiseerunud. Olgugi, et tegu ei olnud muinsuskaitse vastutusala, vastutas VLAKV vähemalt moraalselt kõige eest, mis puudutas mälestisi ja muinsuskaitsealasid.

Kultuuri ja turismi edendamisega olukord muutus ja üha teravamalt tõusis päevakorda vanalinnade, eriti Tallinna, väljasuremine õhtustel tundidel

---

<sup>259</sup> Vanalinnas oli kokku 132 valdajat, VEEVi haldusalas oli 292 majavaldust ning ruume renditi 254 organisatsioonile. Rein Koit, Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamisest ja säilitamisest aastail 1972–1982, lk 5.

<sup>260</sup> Silvi Lindmaa, Koos olid muinsuskaitsehuvilised. – Sirp ja Vasar 5.III 1982.

<sup>261</sup> Marie Underi sünnipaiga korrastustalgud. – Sirp ja Vasar 24.VI 1988.

<sup>262</sup> Olev Remsu, Annetamisest. – Sirp ja Vasar 29.IV 1988.

<sup>263</sup> Vaata näiteks Eesti NSV MN korraldus 14.II 1978 nr 67-k; Eesti NSV Tallinna Linna Oktoobri rajooni RSN TK otsus 26.VII 1978 nr 174 Eesti NSV MN otsuse nr 450 p. 1 täitmisest vanalinna riiklikus kaitsetsoonis hoonete fassaadide ning territooriumite heakorrastamise kohta ametkondadele kuuluvate hoonete osas, kellele on planeeritud Tallinna Linna RSN TK poolt töövõtjad. – Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksiooni alast tegevust käsitlevad otsused ja korraldused 17.III 1970–19.IX 1979. Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksiooni alast tegevust käsitlevad otsused ja korraldused. TLA, f 1443, n 1, s 18.

<sup>264</sup> Josef Štulc, Czech Republic, lk 45.



ehk siis alalise elanikkonna vähesus.<sup>265</sup> Vanalinna rehabiliteerimisele elukeskkonnana pühendati ka 1984. aasta Tallinna Vanalinna päevad. 1972. aastal vastu võetud ja muinsuskaitsete endi koostatud Tallinna vanalinna regenereerimise projekt samas soosis elanike väljakolimist vanalinnast, et avada üha rohkem ruume avalikku kasutusse. TAMKI tegi ise mitmeid ettepanekuid elanike väljakolimiseks.<sup>266</sup>

Muinsuskaitstjad heitsid ette, et Tallinna vanalinna on vallutanud erinevad vanalinna sobimatud tehased ja ametkonnad,<sup>267</sup> samas keskendusid nad ka ise ennekõike ühiskondlikele hoonetele, sest enamuse eelpool mainitud tühjendatud majadest kohandati muuseumiks, restoraniks, kauplusteks jms. IX viisaastakul korrastati Tallinna vanalinnas elamuks vaid kaks maja.<sup>268</sup> Sama seis oli ka teistes vanalinnades, kus restauraatorite huvi äratasid ennekõike hooned, mida sai avada üldsusele.

1970.–1980. aastatel sageses koos kogu ühiskonna allakäiguga vandalism mälestiste kallal, eriti sagedaseks muutusid rüüstamised kalmistutel.<sup>269</sup> 1980. aastatel süüdati seni lõplikult selgitamata või avalikustamata põhjustel mitmed märgilised rahvuslikud sümbolobjektid ja mälestised. Ainuuksi restaureeritavatel objektidel toimus paari aasta jooksul üle paarikümne põlengu.<sup>270</sup> Teiste hulgas sai rängalt kannatada Niguliste kirik, Draamateater ning hävis Sassi-Jaani rehema ja Vabaõhumuuseumis.

Teravnes ka olukord arheoloogiamälestiste kaitsetel, sest põllumajanduse agressiivne mehhaniseeritud areng ja põllumaade laiendamine ähvardas nii teada olevate kui ka seni leidmata, võsastunud aladele peitunud, mälestiste säilimist. Arheoloogiamälestiste kaitse paranes mõnevõrra alates 1978. aastast kui senise Ajaloo Instituudi kõrval hakkasid päästekaevamisi juhatama ka Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste TMN arheoloogid.<sup>271</sup>

Riigikorra ja omandisuhete muutumise valguses on oluline rõhutada, et tänu ametite reorganiseerimisele ja nimekirjade ülevaatamisele muutus nii senine ametnike ja mälestiste arvu vahekord kui ka restaureeritavate mälestiste iseloom. Nõukogude ajal tegeles suhteliselt suur arv spetsialiste

265 Kui 1979. aastal elas vanalinnas 8322 inimest, siis 1983. aastal 4851 ja tendents näitas järjekindlat vähenemist. Ralf Amos, Vanalinn.

266 Vaata näiteks EESTI NSV Tallinna Linna RSN TK otsus nr 167 12.X 1972 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni arendamiseks 1972. aastal eraldatud elamispinna kasutamiseks. – TLA f 1443 n 1 s 18.

267 100 rida Vanalinna päevade korralduskomitee liikmelt Jüri Kuuskemaalt. – Õhtuleht 18.VI 1987; Koit Väinsalu, Kultuur vanas linnas. – Noorte Hääl 17.VI 1987.

268 Rein Koit Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamisest ja säilitamisest aastail 1972–1982, lk 6.

269 Vaata näiteks Karl Laane, Hauamälestiste kaitseks. – Õhtuleht 30.III 1985.

270 Fredi Toms, Pool sajandit ajaloolise arhitektuuri teaduslikku restaureerimist Eestis. – Pool sajandit restaureerimist Eestis 1950–2000, Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum 2009, lk 8.

271 Andres Tvaari, Arheoloogiamälestiste kaitse Eestis. – Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005. <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm>, vaadatud 15.I 2012.

võrdlemisi väikese hulga mälestistega, sest keskenduti ainult nimekirja tähtsamatele objektidele. Värsked omanikud asusid aga enam-vähem korraga tegutsema, tähelepanu nihkus avalikus kasutuses olevatelt linnustelt, linnamajadelt-muuseumitelt ja mõisatelt-kolhoosikeskustelt eraomanike valduses olevatele vernakulaarsetele mälestistele.

Taasiseseisvumine, omandireform, erastamine ja ärastamine ei muutnud oluliselt kehtinud nõudeid ning eri valdkondade omavaheline koostöö pigem paranes. Väga paljud mälestised said uued, valdavalt vastutustundlikud omanikud. Taastuma hakkas ka ühiskondlik vastutus, kuigi nii üldsuse kui ka valitsuse huvi ümbritsevate väärtuste vastu summutasid mõneks ajaks tagasilöögid majanduses. Muinsuskaitseameti loomisel plaaniti luua 10 inimesega uurimis-projekterimisosakond,<sup>272</sup> mis siiski algava kokkuhoiupoliitika valguses teoks ei saanud. Juba uutmispoliitikaga alanud erafirmade loomine jätkus uue riigikorraga õitsele lõõnud turumajandusega. Nii turg kui ka uurijad-projekterijad elavnesid kiiresti, senine mõneti juba stagneerunud valdkond<sup>273</sup> sai värskendust uute otsustajate ja tegutsejate näol.

Uued omandisuhted kiirendasid oluliselt nii uurimise, projekteerimise kui ka restaureerimise tempot, erafirmades leiba teenivad kunstiajaloolased ei saanud enam omanike ja ka tekkiva konkurentsi survele lubada kuude pikkust tööd arhiivis ega arhitektid detailseid ülesmõõdistusi ja restaureeritavate detailide jooniseid. Muinsuskaitseadusega kehtestatud suurimad piirangud on eeluuringud, eritingimused ja põhiprojekt. Kui nõukogude ajal tehti neid riigi tellimusel riigi raha eest, siis nüüd jäid kulutused omanike kanda. Lisaks suhteliselt kallile hinnale võttis nende koostamine ja kooskõlastamine aega. Varem selliste kulutustega mitte kokku puutunud omanikele tundus ja osaliselt tundub tänini, et tegu on kasutu raiskamise ja venitamisega, mis takistab tulemuseni jõudmist. Omanike oskamatus aega planeerida ja kärsitus kohe reaalse töödega alustada on üks peamisi eriarvamuste põhjusi.

Kui uurijaid-projekterijaid oli nõukogude aastatel olnud piisavalt ja turu nõudmisi suudeti enam-vähem täita, siis oskuslikke restauraatoreid oli juba nõukogude ajal pigem vähe, Eestist lahkusid ka nn Moskva rahade eest töötanud poolakad. Tegevuslubade süsteem pidi küll tagama kvaliteedi, aga loa omanike hulk ei rahuldanud turgu. Kogemustega tegijate loodud restaureerimisfirmade kõrvale tekkis mitmeid uusi, ennekõike üldehitusele spetsialiseerunud ettevõtteid. Kvalifitseeritud tööjõu nappuse tõttu palkasid paljud omanikud nii mõnigi kord restaureerimiskogemuse ja projektilugemisoskuseta ehitajaid. Kui kogemustega restauraatorid alati ei vajanudki detailset projekti, siis uute tegijate ja nende kätte usaldatud objektide jaoks oli projekti mahu pealt kokkuhoidmine suur probleem.

<sup>272</sup> Vaata pikemalt peatükid 1.2.2 ja 1.2.3.

<sup>273</sup> Intervjuu Kalli-Maia Hollandiga 10.XI.2011.

Olukorra muutudes muutusid ka senised kollegiaalsed suhted, sest senised ametivennad jagunesid kahte leeri – ühtedest said eraettevõtjad, kes koostasid projekte ja restaureerisid mälestisi, teistest ametnikud, kes otsustasid projektide kooskõlastamise üle ning tegid objektidel riiklikku järelevalvet. Eraettevõtjad sõltusid tellijast, kes muinsuskaitse põhimõtteid sageli ei adunud, ametnikud aga jätkasid harjumuspäraselt dikteerivalt ja kohati ka võimendatult kontrollivalt positsioonilt. Seniste ametikaaslaste uued omavahelised suhted, sh erineva taustaga uurijate-projekterijate ebavõrdne kohtlemine sünnitasid pikaajalisi, kohati senikestvaid pingeid ning eriarvamusi, mis sageli omanike, omavalitsuste ja laiema avalikkuse ette jõudnuna mõjutasid negatiivselt valdkonna mainet. Ajastule iseloomulikke valdkonna sisepingeid tekitas isegi konkurents kauaigatsetud kontaktide pärast teiste riikide muinsuskaitsetega.<sup>274</sup>

Mälestiste järelevalve hõlbustamiseks, eriti väljaspool linnasid, korraldati nõukogude ajal süstemaatiliselt, ligikaudu viie aastaste intervallidega, ajaloo ja kultuurimälestiste ülevabariiklike ülevaatusi, enamasti sisaldas see ka korrastustöid. Tulemuse tagamiseks toimusid ülevaatused ülevabariigilise võistluse vormis. Kohapeal vastutasid ülevaatused korraldamise eest rajoonide täitevkomiteed ning võistleva pandi ametiühingukomiteede kaudu asutused ja organisatsioonid ning loomulikult koolid, sest ühiskondlikult kasulik töö oli toona kasvatusel oluline osa.<sup>275</sup>

Selline tasuta töö vorm, seda enam, et mälestised läksid eraomandisse, riigikorra vahetuses kadus.

Eesti taasisesesivudes võttis Muinsuskaitseamet ise seadust kirjutades ainult enda õlule vastutuse kogu Eesti pärandi eest, jättes tähelepanuta näiteks Skandinaavia eeskujuga, kus muinsuskaitsetöösse on kaasatud ka muuseumid ja omavalitsused. Ametlikult lisandusid varasemale koormale vaid Tallinna mälestised. Reaalsuses tuli aga nüüd kohe ja korraga tööle asuda sisuliselt kogu nimekirjaga ja senine võimalus prioriteete enda suutlikkuse järgi paika panna kadus. Kohalikel omavalitsustel oli küll kohustus riiki mälestiste kaitsel toetada, see sõltus aga ennekõike konkreetsetest omavalitsuse töötajatest ning samuti maakonna inspektori oskusest omavalitsusi kaasata.

Vastloodud Muinsuskaitseametil oli nii uue ameti kui uue riigi ühe institutsiooni ülesehitamisest, eraõiguslike projekterijate ja restauraatoritega

<sup>274</sup> 18.V.1992 ICOMOS Eesti Rahvuskomitee üldkogul tõstatati probleemina, et erafirmad hoiavad välismaised eksperte endale ja ei jaga teavet kolleegidega. – Protokollid ja kirjavahetus. ICOMOS ERK, arvele võtmata materjalid, pagineerimata.

<sup>275</sup> Eda Liin, Lõppes kultuurimälestiste ülevaatus. – Noorte Hääl 4.X 1967; Imbi Jeletsky, Palju head eilsest homsesse. – Õhtuleht 4.IV 1972; ETA, Kultuurimälestiste ülevaatusete tulemused. – Edasi 2.IV 1972; Aleksander Koel, Ajaloo- ja kultuurimälestiste ülevaatus. Palutakse asutuste, ettevõtete, koolide ja organisatsioonide abi. – Õhtuleht 20.V 1976; Heiki Valk, Muinsusi hoidma! – Sirp ja Vasar 6.VI 1986.

koostöö korraldamisest, ennekõike aga mälestiste nimekirjade ülevaata-  
misest ja uute omanikega kaitsekohustuslepingute sõlmimisest tulenevaid  
kohustusi märksa rohkem, kui ta jõudis nii oma väikese meeskonna kui ka  
veel väiksema eelarvega kanda. Muinsuskaitseamet ei olnud paralleelselt  
ameti moodustamisega toimunud omandireformiks valmis ning ei sisuliselt  
ega ka füüsiliselt võimeline kujunenud olukorraga tegelema. Uute omanike  
vähene teadlikkus ja kogemus, samuti üleüldine uuendamise tuhin ning era-  
omandi muinsuskaitse jaoks vastuvõetamatu puutumatus surus ametnikud  
kaitsepositsioonile, õige pea hakkas haldussuutmatust kahjustama ameti  
mainet. Eneseõigustuseks asus amet oma aruannetes otsima süüdlast, seda  
oli paraku keeruline leida. Üks objektiivne näitaja oli küll väike eelarve ja  
majanduslik võimetus. Näiteks veel 1999. aastal oli ametil kogu Eesti peale  
vaid viis autot.<sup>276</sup> Sarnane haldussuutmatust iseloomustas ka mitmeid teisi  
ametkondi ning ka Kultuuriministeerium, mille kohustus oleks olnud ametit  
toetada, rabeles ise raskustes.

Muinsuskaitse harrastas sõltumata muinsuskaitsealaste liikumise käigus  
edu toonud algatusvõimest ning isamaalisest edumeelsusest sageli jätkuvalt  
nõukogulikku suhtlemisstiili kurtes, süüdistades ja paludes, selle asemel, et  
ise tegevusplaan välja pakkuda. See, et lihtsalt kurtmise peale valitsus lisa-  
ressursse ei eralda, pidi juba paari esimese iseseisvuse aastaga selgeks saama.  
Olukorda iseloomustab Riigikogu kultuurikomisjoni liikme Marju Lauristini  
vastulause riigi ja linna ameti juhtide kaebusele projektide koostamise korra  
puudumise üle: “Te ütlesite, et /esitasite märkuse/ Kultuuriministeeriumile.  
Ega maja paberit ei kirjuta ja ma usun, et ka mitte raamatukogutöötaja, teat-  
riala inimene, vaid ikkagi see sama muinsuskaitseja. Mulle tundub, et kogu  
see kurtmine, et pole instrueerivat paberit, mis ütleks omanikule seda ja  
toda – seda ei kirjuta küll Riigikogu, seda ei saa seadusena vastu võtta. Seda  
kirjutavad muinsuskaitseametnikud. Paljud asjad, millest te siin rääkisite,  
oleksid pidanud olema ette kantud järgmiselt: meie ei ole teinud seda, meie  
ei ole teinud teist. Miks? Võib-olla olete te seda teinud, aga miks pole sellest  
siis kuulda? Me ei taha hakata murdma sisse uksest, mis ammu lahti on. Meid  
huvitab, miks te pole sellest uksest sisse astunud, mis teid on takistanud?  
Kas te olete teinud ettepaneku muuta nt karistumäärasid? Kes pole neid  
siis vastu võtnud? Kas olete koostanud instrueerivad paberid? Kas need on  
ministeerium tagasi lükanud? Mis realselt sünnib? Miks neid asju ei ole?”<sup>277</sup>

Mälestiste rikkumine ja hävitamine oli seadustega keelatud ja 1994. aasta  
seadus lubas rakendada ka tsiviil-, kriminaal- ja haldusvastutust. Kui mälestist  
aga tõesti rikuti või hävitati ja isegi siis kui süüdlane oli tõestatud, puudusid  
reaalsed ja mõjusad mehhanismid süüdlase vastutusele võtmiseks. Üks kõige  
markantsemaid näiteid oli Tartu ärimehe Neinar Seli isetegevusliku remondi

<sup>276</sup> Riigikogu kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 10. 29.IV 1999.

<sup>277</sup> sealsamas.

käigus rikutud Anatoli Podtšekajevi projekteeritud eramu Tartus, Elva tn 15. 1999. aastal ebaseaduslikult alustatud remondi trahvimisel ei olnud sisulist mõtet, sest trahv kui karistus oleks legaliseerinud kujunenud olukorra. Amet pöördus politseisse kriminaalasja algatamiseks. 2003. aastal otsustas politsei ka muinsuskaitsete teistkordse pöördumise peale, et mälestise hävitamisel puudub kriminaalasja koosseis, kuna hoone on eraomandis.<sup>278</sup>

Suuremat selgust ei toonud ka 2002. aasta seadus, mis kirjutas täpsemalt lahti ainult juriidilise isiku vastutuse mälestiste säilimise eest. Alles 2004. aasta muudatusega sisse toodud ettekirjutise ning sunniraha ja asendustäitmise rakendamine võimaldas MKA-l operatiivselt ning mis peamine – tõhusalt sekkuda mälestiste võimaliku rikkumise puhul.<sup>279</sup> Ka muutusid seaduse ees nüüd võrdselt vastutavaks nii füüsilised kui ka juriidilised isikud.

1996. aastal ratifitseeris Riigikogu Euroopa Nõukogu lepingute seerias 1992. aastal Vallettas vastu võetud Arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooni<sup>280</sup> ja 1985. aastal Granadas vastu võetud Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsiooni.<sup>281</sup> Nii nagu maailmapärandikonventsioon, nii on ka arheoloogia- ja arhitektuuripärandi konventsioonid oma sisult kooskõlas Eesti seadusandlusega, samas ei ole neid seotud kohalike seadustega.

Riigikogu kultuurikomisjoni liige Tõnis Lukas tutvustas viimase konventsiooniga kaasnevat avaliku võimu õigust nõuda kaitstava vara omanikult tööde teostamist või omaniku suutmatuse korral teostada need tööd ise, samuti rakendada kaitstava vara sundostu. Täiesti erinevalt toona tava-pärasest, nõukogude aja pärandina vohavast kriitilisest retoorikast, arvas Lukas Muinsuskaitse Seltsi edasiviivast kogemusest kantuna ja võimalik, et ka kinnisvaraomanike rahustamiseks, et Eestis suhtuvad lai avalikkus ja ka Riigikogu liikmed muinsusvaramusse võib-olla natuke hoolikamalt ja on täitsa reaalne, et oma riigi õigusaktides võime käsitleda sundostu teistmoodi kui teised riigid.<sup>282</sup>

### 1.3.3 Eraomand

Huvi pärandi vastu oli riigikorra muutumise aastatel väga suur, 1980. aastate lõpp – 1990. aastate algus oli arhitektuuriajaloo avastamise buum. Kui 1980. aastatel korrastasid mõisaid edukad kolhoosi(esimehe)d, siis 1990. aastate

<sup>278</sup> Väinu Rozental, Heade suhete linn Tartu – kõik sõpradele. – Äripäev 20.IV 2007.

<sup>279</sup> Sunniraha rakendamise surve korra korra näiteks mälestis nr 8688 Elamu, Tallinn Narva mnt 26.

<sup>280</sup> Arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooni ratifitseerimise seadus. – RT II 1996, 36, 134.

<sup>281</sup> Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsiooni ratifitseerimise seadus. – RT II 1996, 36, 133.

<sup>282</sup> VIII Riigikogu stenogramm 9.X 1996, <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcommand=steno&date=844858800&pkpkaupa=1&paevakord=1900003379>, vaadatud 12.I 2012.

algul, kohe kui avanes võimalus midagi erastada või osta, pidasid ka ennast uues ühiskonnas tõestavad ärimehed prestiižseks ja seisusekohaseks endale hankida ja korrastada mõni mõisahoonne. Need, kes endale mõisa osta ei jõudnud, elasid edulugudele kaasa seltskonnakroonikates või käisid nädalalõputi maal uudistamas. Suurt huvi tunti talude, aga ka maa-arhitektuuri silmapaistvate sümbolobjektide tuulikute ja vesiveskite vastu. Erastati ja osteti kortereid vanalinnades ning mälestisteks tunnistatud elamutes. Kaitse all olevate elamute nimekiri laienes ennekõike juugendlike ja funktsionalistlike linnaelamute arvel, mis muutusid samaaegselt ihaldusobjektideks ka kinnisvaraturul.

Olgugi, et erastamises tajuti ohtu, et kaob kontroll mälestiste käekäigu üle, töötas uus ühiskond samas uusi ja hoolivaid peremehi. Hirm eraomandi ees ja ettepanekud jätta mälestised riigi või omavalitsuse valdusesse olid pigem lokaalsed ja sõltusid rohkem konkreetsest ametnikust kui üldisest poliitikast. Nii näiteks tegi Rasmus Kangropool ettepaneku, et Tallinna vanalinna muinsuskaitsealal peaks kõik majad linna kätte jääma.<sup>283</sup>

Eraomanduse kaitseks astus südikalt välja Eesti Muinsuskaitse Selts, kes deklareeris, et “toetab põhimõtteliselt omandivormide paljusust ega pea otstarbekaks mälestiste kuulumist valdavalt riigi- või munitsipaalomandusse. EMS mõistab hukka muinsuskaitseõuete kasutamise seaduslikule omanikule või pärijale vara tagastamata jätmise ettekäändena. EMS loeb õigeks tagastada sundvõõrandatud mälestised viivitamatult pärast uue valmiva muinsuskaitse seaduse rakendamist.”<sup>284</sup> Huvi varade tagastamiseks oli seotud seltsi seotuse ja rahalise sõltuvusega välis-eestlastest. EMS osutas täiesti ametlikult ja raha eest väliseestlastele teenuseid varade tagastamise või kompenseerimise korraldamisel ning samuti sundüürnikega suhtlemisel. Et seltsis oli palju ajaloolasi, oli neil küllalt liikmeid, kes orienteerusid arhiivides ning oskasid kiirelt leida omandiõigust puudutavaid dokumente. Stockholmi Eesti Muinsuskaitse Seltsi (SEMS) juhatuse aruandes täheldatakse, et seltsi liikmete arv on kasvanud 400lt 600le tänu varade tagastamise aktsioonile. Samas juhitakse murelikult tähelepanu ideoloogilisele ebakõlale, et tänu omandireformile on SEMS-st kujunemas äriettevõte.<sup>285</sup>

Tallinna väärtuslikemate pindade ühiskondlikus kasutuses hoidmiseks moodustati Tallinnas komisjon, mis valis välja erastamisele mittekuuluvad mitteiluruumid. Kõige suurema tähelepanu all olid vanalinna hooned. Hiljem on neid nimekirju korduvalt redigeeritud.<sup>286</sup>

<sup>283</sup> Andres Aua, Muinsuskaitsejad kalduvad pessimismi. – Õhtuleht 16.V 1992.

<sup>284</sup> Eesti Muinsuskaitse Seltsi volikogu omandi- ja maareformi asjus. – Õhtuleht 3.XII 1991.

<sup>285</sup> Alur Reinansi kiri Aktuaalne olukord varade tagastamise küsimuses 26.08.1992; Stockholmi Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatuse aruanne 1991 kohta. – Stockholmi Eesti Muinsuskaitse Seltsi dokumendid. 20.II 1990– september 1992. Õed Agnia (Rutt) ja Elga Eliaser. ERA, f 4991, n 1, s76; Intervjuu Küllö Arjakasega 11.XI 2011. Märkmed autori valduses.

<sup>286</sup> TKVA, arvele võtmata materjalid.

Muinsuskaitseadusega põhimõtteliselt jätkati senist mälestiste säilitamise, restaureerimise ja dokumenteerimise korda. Kõik mälestised on seaduse ees võrdsed, riigi või kohaliku omavalitsuse omandil ning tekkival eraomandil vahet ei tehtud ega tehta. Uute omandisuhete valguses peeti siiski 1994. aasta muinsuskaitseaduse eelnõu seletuskirjas vajalikuks rõhutada, et omandile seati kitsendusi juba 1936. aasta seadusega. Tõhusamateks hoobadeks eraomanike tegevuse kontrollimisel jäid võimalus rakendada ajutist kaitset ning õigus mälestisi ohustavad tööd seisma panna. Esimese osas võeti eeskuju lätlastelt, kusjuures viimane tundus ilmselt ka seaduse kirjutajatele toonasel eraomandi pühaduse ajastul radikaalne, sest seletuskirjades viidatakse õigustuseks nii 1936. kui ka 1978. aasta seadustele ja sellest johtuval järjepidevusele.

### 1.3.4 Muinsuskaitse eelarve Nõukogude Eestis

Nõukogude võim pani juba oma esimeste aktidega mälestised “teenima” ehk mälestistel kehtis täiendav rendikohustus. 1949. aasta määruses olid arhitektuurimälestised kategoriseeritud kasulikkuse alusel:

“1) mida ei saa kasutada praktiliseks otstarbeks (vanad müürid, võiduvärravad, monumendid, kunstipärased piirdetarad, sillad, purskkaevud, hauasambad jms);

2) mida saab kasutada ainult teaduslikeks ja muuseum-näidisasutisteks;

3) mida võib kasutada majanduslikuks otstarbeks [...] võimaldades nende kasutamist asutistele ja organisatsioonidele rendi alusel.“

Sama määrusega lisati kaitsekohustusteatistele veel ka kaitse-rendilepingud. Ehituskomitee nõudel tuli kõik mälestised vastavalt ka lahterdada.<sup>287</sup>

Sarnane mälestiste jaotus esineb veel 1956. aasta määruses, edaspidi kehtestatakse uute määruste lisana ka kõrgendatud renditasude määrad, mis erinesid vastavalt funktsioonile (kaubandus, tööstus, ladu, kontor, kultuurharidus ja muu) ning need omakorda vastavalt hoone konstruktsioonidele (kivi ning sega- ja puithooned).<sup>288</sup>

Ka muinsuskaitsealadel kehtisid täiendavad renditasud. Teenitava tulu suurt kasvu kasutati argumendina näiteks Tallinna vanalinna kaitsetsooni moodustamisel.<sup>289</sup> Saaremaal kehtestati aga sissesõidutasu nii sise- kui ka välituristidele.<sup>290</sup> Saadav täiendav tulu suunati restaureerimisse st “kultuurimälestiseks tunnistatud objektide majandusliku kasutamise eest seaduslikus korras kindlaksmääratud kõrgendatud rendisest kantakse kõik tavalist ren-

<sup>287</sup> Arhitektuurimälestiste Inspektsiooni vaneminseneri A. Toomi kiri Tallinna Inspektsioonile 14.VIII 1981. – MKA, VAMKI kirjavahetus KRPI-ga 1-2 9.II 1959–18.VI 1991, pageerimata.

<sup>288</sup> Eesti NSV MN määrus nr 573 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s.

<sup>289</sup> Dmitri Bruns, Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid, lk 21.

<sup>290</sup> Intervjuu Fredi Tompsiga 22.V 2009. Märkmed autori valduses.

dimaksu ületavad rahasummad rendile andja poolt Eesti NSV Kultuuriministeeriumi või Eesti NSV Riikliku Ehituskomitee eriarvele. Neid summasid kasutatakse ainult kultuurimälestisteks tunnistatud objektide riikliku kaitse huvides vajalikkude uurimis-, projekteerimis- ning restaureerimis- ja remonttööde finantseerimiseks, samuti nende objektide populariseerimiseks". Linnadel oli kohustus edastada VAMKIlle nimekirja kõigi mitte-eluruumide rentnike ja nende kasutada olevate pindade suuruse kohta.<sup>291</sup> Tallinna ja Tartu tulud läksid kummagi linna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsiooni või osakonna eriarvele.<sup>292</sup> Rasmus Kangropool hindas tagasivaatavalt aasta rendituluks Tallinnas ca 650 tuhat rubla. Rendist teenitud tuluga restaureeriti Vene tn 17, Dominiiklaste klooster, Kiek in de Kök, Raekoda, Neitsitorni kohvik, osaliselt Nigulistes ja Piritas kloostris tehtud töid ning enamike linnamüüri tornide katused.<sup>293</sup>

Lisaks riigieelarvele saadi raha ka ametkondade isemajandavate tootmisüksuste kaudu. Näiteks VRV restaureerimistööde eelarvetesse oli arvestatud 10% tootmisbaaside arendamiseks.<sup>294</sup> Muinsuskaitsele suunatavat lõivu võeti ka mälestiste pildistamise ja filmimise eest ning müügikioskite paigaldamise eest ürituste ajaks. Viimane säärane hinnakiri koostati veel 1989. aastal.<sup>295</sup>

Restauraatorite arv ja positsioon, aga ka suhted omavalitsustega olid eriti nähtavalt paranenud pärast linnade kaitsetsoonide kehtestamist, sest suure hulga uute objektide restaureerimiseks vajati oskuste ja vastavate õigustega tööjõudu. Nii loodi 1972. aastal Tallinnas Vanalinna Elamuekspluatatsiooni Valitsus, maakondadesse hakati pärast 1973. aastal vanalinnade kaitsetsoonide moodustamist rajama VRV filiaale, nõukogude aja lõpuks oli neid kokku 22. Mõnes maakonnas oli filiaale mitu, sest neid loodi ka linnadesse, kus kaitsetsoonid ega ka eriti mälestisi ei olnud, nagu näiteks Elvasse, Põlvasse ja Orissaarde. Eelarve küsimustes oli suhteline autonoomia Ehituskomitee süsteemis selge eelis, sest näiteks Läti Teaduslik Restaureerimisvalitsus oli Läti NSV Kultuuriministeeriumi alluvuses sunnitud arhitektuurimälestiste kõrval märksa enam tegelema uuemate hoonetega remontides kõikvõimalikke klubisid, kinosid, raamatukogusid ja kultuuriministeeriumi teisi allasutusi.<sup>296</sup> Süvenevas defitsiidiühiskonnas oli muinsuskaitsele niššitootena omapärane

<sup>291</sup> VAMKI juhataja Fredi Tompsi kiri Haapsalu ja Kingissepa rajooni RSN TK-le Ajaloolise keskuse riikliku kaitsetsooni hoonete täiendav rent 18.I 1988 nr 26-7-10. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988- 6.IX 1993, pagineerimata.

<sup>292</sup> Eesti NSV MN määrus nr 573. Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s.

<sup>293</sup> Rasmus Kangropool, Tallinna Linna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspektsioon, 23.XI 1994. TKVA arhiiv, arvele võtmata materjalid.

<sup>294</sup> E-kirjavahetus Ülo Puustakuga 17.I 2012.

<sup>295</sup> Eesti NSV Riikliku Hinnakomitee 10.VII 1989 hinnakiri nr 9-75 "Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse all olevate arhitektuurimälestiste valdajate poolt osutatavate teenuste hinnakiri". – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988- 6.IX 1993, pagineerimata.

<sup>296</sup> Jüri Kuuskemaa, Riia vanalinna regenereerimisest. – Sirp ja Vasar 23. VIII 1985.



lisaboonus, sest mälestistel tehtavad tööd sobisid erinevate ametkondade viis-aastakuplaanidesse ja mis veel tähtsam – aruannetesse. Mälestiste abil avanesid ka omavalitsustele uued rahastamise, aga ennekõike ehitusmaterjalide fondid. Restaureerimistööd võimaldasid maksta ka kõrgemat palka. Ka mälestistena mitte arvel olevate ajalooliste hoonete puhul võis VAMKI nõusolekul restaureerimiseloomuga töodel rakendada nn restaureerimistööde üksushindeid. VAMKIle saadeti vastavaid taotlusi kümnete kaupa.<sup>297</sup> Restaureerimishinde kasutamine oli ka üks väheseid võimalusi mõjutada mitte-mälestistes interjööride säilitamist. Näiteks A. Adamsoni tn 2 Tallinnas sisetööl keeldus VAMKI restaureerimishinde kasutamisest ja tegi karmi kriitikat tööde käigus ahjude ja teiste originaaldetailide väljalõhkumise kohta.<sup>298</sup>

Aga süvenev materjalidefitsiit ei jätnud mõjutamata ka muinsuskaitsejaid. Nii näiteks kurdeti otsesõnu, et “ENSV 50. aastapäevaks valmistumine on takerdunud seoses fassaadi värvi puudumisega”.<sup>299</sup> Olümpiamängudega alanud Tallinna vanalinna fassaadide värvimine tookord nii hinnatud “Kenitex” importvärviga toimus sisuliselt nii kaua kuni oli valuutat värvi ostmiseks.<sup>300</sup> 1980. aastate lõpu kirjavahetus sisaldab mitmeid äraütlemisi näiteks katusekivide ja – pleki osas, mida lihtsalt kõigile tahtjaile ei jagunud.<sup>301</sup>

Vastupidiselt rajoonide tellimusel tehtud ehitustöödele ei olnud restaureerimistööd seotud riikliku plaaniga ja omavalitsused said restauraatorite abiga korda mitmed plaanivälised objektid. Riigieelarvest eraldati muinsuskaitsele aasta-aastalt üha suuremaid summasid. Ainuüksi Tallinnas eraldati restaureerimiseks IX viisaastakul (1971–1975) 4,2 miljonit, X viisaastakul (1976–1980) 28,7 miljonit ja XI viisaastakul (1981–1985) 40 miljonit rubla.<sup>302</sup> Tööd jagus lõputult, restaureerimisega tegelevaid inimesi oli Eestis üle tuhande<sup>303</sup> ja sisuliselt oli restauraatoritest ja projekteerijatest ikkagi pidevalt puudus.

<sup>297</sup> Vaata näiteks VEEVi jaoskonna juhataja K. Karu kiri VAMKI-le 23.II 1988 nr A-15/292 “Kalevi” Jahtklubi töödeks ja Tallinna Linna RSN TK Elamute Valitsuse juhataja asetäitja I. Pihela kiri Ehituskomiteele 17.II 1988 nr 3/6-9/162 A. Adamsoni tn 2 interjööritööde asjus. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldkõigustes 18.I 1988–6. IX 1993, pagineerimata.

<sup>298</sup> Ehituskomitee esimehe asetäitja Voldemar Herkeli kiri Tallinna Linna RSN TK Elamute Valitsuse juhataja asetäitjale I. Pihelale 02.III 88 nr 26-7-51. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldkõigustes 18.I 1988– 6.IX 1993, pagineerimata.

<sup>299</sup> Tallinna linna RSN TK 07.IV 1988 toimunud Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorrastamise töökomisjoni istung Protokoll nr 3. TAMKI . Koopiad vanalinna kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorrastamise töökomisjoni protokollidest ja tööplaanidest 9.II 1988–23.XI 1989. TLA, f 1443, n 1, s 81a.

<sup>300</sup> Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorrastamise töökomisjoni istungi protokoll nr 100 19.XII 1988. – MKA, Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1, s nr 2 22.X 1966–18.III 1980, pagineerimata.

<sup>301</sup> MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldkõigustes 18.I 1988–6.IX 1993.

<sup>302</sup> Andres Ottenson, Muinsuskaitse hiilgus ja viletsus.

<sup>303</sup> Intervjuu Fredi Tompsiga 22.V 2009.

Kui siia lisada veel Poola restauraatorite kaasamisega ja Moskva 1980. aasta olümpiamängude regatilinna ilustamiseks nõ otse Moskvast eraldatud täiendavad summad<sup>304</sup> ning 1970.–1980. aastatel jõukate kolhooside-sovhooside panus mõisate ja tuulikute restaureerimisse, siis tagantjärele tundub, et valdkonnas raha pigem jagus kui nappis.

1980. aastate lõpul sai ühiskonna murrangu ühe tunnusena hoo sisse annetuste kultuur. 1987. aastal asutati NSV Liidu Kultuurifondi struktuuri osana Eesti Kultuurifond (EKF). Suur osa selle väljamakseid oli seotud lastega, aga fondi algusaastatel oli väga suur osa nii tuludest kui ka kuludest seotud kultuuripärandiga ja arhiividega. Sarnaselt EMSiga tegi EKF tõhusat tööd välis-Eesti suunal ning läbi EKF-i liikusid mõnda aega ka EMSi rahad ja algas Eesti Rahva Muuseumi (ERM) maja ehituseks raha kogumine.<sup>305</sup> Annetajaid oli seinast sein – eraisikuid ja tööstusettevõtteid, kultuuriinimesed annetasid meeleldi honorare. Annetusi, eriti ERMi fondi, koguti ka kõikvõimalikel üritustel ja erinevatel alustel kogunenud seltskondadelt, nii näiteks annetas 200 rubla sanatooriumi Tervis 251. vahetus.<sup>306</sup>

Kuni 1991. aastani oli EKF-l õigus asutada ise või olla osanik väikefirmades, kes maksid oma tulumaksu mitte riigi, vaid EKF-i arvele. 1991. aastal selline võimalus tühistati välja arvatud kolme tänaseks tundmatu EKF-i ettevõtte osas – Plintos (ehitus ja restaureerimine), Pumet (puu- ja metallitöö) ja Prisma (kaubandus), kes võisid endiselt oma tulumaksu EKF-le kanda. Alates 1990. aasta oktoobrist lubati aga ettevõtetel vähendada maksustatavat tulu Ülemnõukogu (ÜN) Presiidiumi ja valitsuse registreeritud fondidele, loomeliitudele, kirikutele ja usuühingutele tehtud annetuste ulatuses.<sup>307</sup>

1991. aastal loodi Kultuurifondiga sisuliselt konkureeriv Eesti Rahvuskultuuri Fond (ERKF). Selle moraalne edu oli alustamine nõ puhtalt leheltil ilma nõukoguliku taustata. EKF vajus aastatuhande vahetusel varjusurma, ERKF on aga peamiselt suurannetajate ja nimeliste fondide abil muutunud üheks suuremaks kultuuritegevuse toetajaks riikliku Kultuurkapitali kõrval. ERKF-st mälestiste korrashoiuks üldjuhul toetusi ei eraldata, küll aga on eraldatud stipendiume uurimistegevuseks.

### 1.3.5 Muinsuskaitse eelarve Eesti Vabariigis

1994. aasta muinsuskaitseaduse tööühma protokollidest käib läbi huvitavaid finantsideid. Üldiselt on võrreldes muude teemadega rahastamisest

<sup>304</sup> Tallinna vanalinna korrastamiseks eraldati Olümpia-viisaastakul 25 miljonit rubla, mis oli sama palju kui kulus Pirita Purjespordikeskuse ehitamiseks. Rasmus Kangropool, Tallinna vanalinna regenereerimisest. – Eesti ehitismälestised. Aastaraamat. Toim. Tiit Masso. Tallinn: Valgus 1990, lk 13–14.

<sup>305</sup> Kultuurifondis. – Sirp ja Vasar 20.V 1988; Olev Remsu, Annetamisest.

<sup>306</sup> Kultuurifondis.

<sup>307</sup> Eesti Kultuurifondis loeti raha ja määrati toetusi. – Sirp ja Vasar 12.IV 1991.

siiski juttu vähe ja seegi on üsna ebakonkreetne. Riigi ja üksikisiku huvide tasakaalustamiseks kaaluti nii hüvitusi kui ka maksusoodustusi.

Esimestes seaduse eelnõudes arvestatakse renditulude, kodu- ja välismaiselt turismilt saadud kasumi, mälestisi kujutava kommertsreklaami kasutamismaksude ning maksudega ettevõtetelt, kelle tegevus ohustab mälestisi, nii nagu see oli toimunud nõukogude ajal.<sup>308</sup> Unistati, et ameti igakordsel ettepanekul saab teha soodustusi laenule, raha koguneb vabatahtlikest annetustest. Lääneriikide, ennekõike English Heritage', aga ka NSV Liidu Kultuurifondi Eesti allfondi eeskujul taheti luua Eesti Muinsuskaitsefond.<sup>309</sup> Jaan Tamm on ühe võimaliku finantseerimisallikana märkinud, et seadust tehes loodeti ka Kultuurkapitali (Kulka) taastamisele ja selle muinsuskaitse sihtkapitali moodustamisele.<sup>310</sup> Ometi ei saanud Kulka olla realistlik ja läbi-räägitud alternatiiv, sest vaid mõni kuu hiljem vastuvõetud kultuurkapitali seadus muinsuskaitse sihtkapitali ette ei näinud.<sup>311</sup>

Uued omandisuhted tegid lõpu renditasude süsteemile ja seadusesse jõudis vaid üldsõnaline võimalus saada riigieelarvest või siis kohalikult omavalitsuselt toetust mälestise korrastamiseks.<sup>312</sup> Seadust täiendavad toetuse andmise ja soodustuste tegemise kord ei olnud ega ole siiani kuigi omanikusõbralikud, sest raha tuleb taotleda sisuliselt aasta ette ja eelarve sõltub riigieelarvest. Esimese kehtestatud korra järgi tuli arvesse võtta omaniku "varalist seisundit" st eeldati, et soodustusi tehakse vaid majanduslikult kind-

308 Näiteks Eesti NSV Riikliku Hinnakomitee 10.VII 1989 nr 9-75 "Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse all olevate arhitektuurimälestiste valdajate poolt osutatavate teenuste hinnakirjas" määrati tariifid mälestiste fotografeerimise, filmimise, ajutiste müügipunktide jms eest. Uusim mälestiste kasutamise renditariifide määрус pärines 29.XII 1984 ja looduskasutuse kompensatsioonimaksude kohta mälestiste kaitsetsoonides 13.II 1990. – MKA; Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994, pagineerimata.

309 Muinsuskaitseaduse eelnõu 4-1 1992. – MKA, Muinsuskaitseaduse materjalid 1990–1994. Koondanud Ülo Puustak, pagineerimata; Kultuuri arengukava piirjooni, lk 38.

310 Ajutiselt õnnestus moodustada orelite sihtkapital, kuid ei enam. E-kirjavahetus Jaan Tammega 14.III 2011.

311 Kultuurkapitali seadus – RT I 1994, 46, 772.

312 Muinsuskaitseadus – RTI 1995,4,37.

§ 29. Omaniku (valdaja) õigused: (1) Mälestise omanikul (valdajal) on õigus saada tasuta Muinsuskaitseametilt või tema kaudu:

1) mälestisega seonduvat teaduslikku ja muud informatsiooni; 2) konsultatsioone mälestise hooldamiseks ja kasutamiseks.

(2) Muinsuskaitseamet on kohustatud omaniku (valdaja) soovil vallasmälestise tasuta hoiule paigutama.

(3) Mälestise omanik (valdaja) võib saada riigieelarvest Muinsuskaitseameti kaudu või valla- või linnaeelarvest toetust mälestise hooldamiseks, konserveerimiseks või restaureerimiseks, samuti valve- ja signalisatsioonisüsteemi paigaldamiseks. Riigieelarvest toetuse andmise korra kehtestab Vabariigi Valitsus.

(4) Kinnismälestise ja selle kaitsevööndis oleva kinnisasja kasutamise kitsendused kompenseeritakse vastavalt seadustele maa maksustamishinna vähendamise või maamaksust vabastamisega.

(5) Vabariigi Valitsus võib mälestise omanikule (valdajale) kehtestada muid soodustusi.

lustamata omanikele.<sup>313</sup> Samal ajal määrati näiteks Leedus seadusega väga konkreetselt, et riik finantseerib riigile kuuluvate ja kohalikud omavalitsused neile kuuluvate mälestiste restaureerimist ning eraomanikud saavad taotleda mälestise hooldamiseks ja restaureerimiseks tehtud kulutuste hüvitamist juhul, kui neile kuuluv mälestis on avatud üldsusele või kui kaitsega kaasnevad piirangud vähendavad majandustegevuse kasumit. Samuti nägi Leedu seadus ette, et kõik mälestiste rikkumise eest määratud trahvisummad suunatakse mälestiste kaitsele.<sup>314</sup>

Eestis vabastati maamaksust maamaksuseaduse alusel pühakodade alune maa ja kalmistud, samuti võib taotleda maksuvabastust maalt, kus majandustegevus on keelatud.<sup>315</sup> Viimast soodustust ei ole aga taotluste puudumise tõttu tänaseni rakendatud.<sup>316</sup>

Kui võrrelda omaniku õiguste peatükki paar kuud hiljem kehtestatud Eesti kaitstavate loodusobjektide seadusega,<sup>317</sup> siis on muinsuskaitse seadus ka sellest selgelt vähem omaniku huvide kaitseks. Kaitstava loodusobjekti omanikule anti õigus kehtestada külastustasu, kaitse-eeskirjaga sätestatud kitsendused ja kohustused vähendasid maa maksustamishinda, majandustegevuse välistamisel vabastati maa maamaksust ja kaitsekorrast põhjustatud kohaliku omavalitsuse tulude vähenemist tuli tasakaalustada riigieelarve vahenditest. Kinnisasja omanikule anti isegi õigus nõuda riigilt kaitseala loodusreservaadis või sihtkaitsevööndis paikneva kinnistu väljaostmist.<sup>318</sup>

Tekib paratamatu küsimus, miks muinsuskaitse ei seisnud sama hoolikalt mälestiste omanike õiguse eest. Nagu nõukogude ajal, nii jagati ka nüüd vastutus laiali riigi, omavalitsuste ja omanike vahel panemata kellelegi peale omanike erilisi kohustusi ja kaotades samas ka valdkonna senised sissetulekud. Seaduse koostamist juhtisid seni Kultuuriministeeriumi haldusalas töötanud ametnikud, nende eelarve ja rahakasutus oli muinsuskaitse kahest harust seni olnud tagasihoidlikum, sest rahaliselt kaalukam pool – ehituste restaureerimine – oli ju olnud teise ametkonna rida. Suur osa restaureerimis-eelarvest oli seni kulunud suurtele objektidele ehk peamiselt linnustele, muuseumihoonetele ja kirikutele. Sellised sajandeid püsinud suurobjektid ei saanud aga püksirihma pingutavas värskes riigis loomulikult püsida hädavajalike ja kiirete kulutuste real. Üllatav on aga see, et muinsuskaitse ei osanud nii ulatuslikku kärpimist ja seega ka spetsiifilise eriala marginaliseerumist ette näha. Häta jäid nii omanikud kui ka spetsialistid. Riiklikud tellimused

313 Kultuurimälestise omanikule (valdajale) riigieelarvest toetuse andmise korra”, “Kultuurimälestise omanikule (valdajale) soodustuste tegemise korra” ja “Kultuuriväärtusega leiu eest leidjale tasu maksmise korra” kinnitamine. – RT I 1995, 4, 37.

314 Republic of Lithuania law on protection of immovable cultural heritage 22.XII 1994 no i-733. Official translation. § 27 ja 28. – <http://www.kpd.lt/en/node/1699>, vaadatud 16.III 2012.

315 Maamaksuseadus – RTI 1993,24,428.

316 Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011.

317 Kaitstavate loodusobjektide seadus §28. – RT I 1994, 46, 773.

318 sealsamas § 27 ja 28.

kaotasid nii restauraatorid kui ka näiteks arheoloogid<sup>319</sup> ja see vähendas järjekindlalt valdkonnaga seotud inimeste arvu.

Muretsedes eraomandisse minevate mälestiste edasise korrashoiu ja omanike koostöövalmiduse pärast nähti küll ette riigipoolse toetuse võimalus, kuid seaduse sõnastust lugedes tundub, et seda ei peetud väga oluliseks.<sup>320</sup> Ilmselt oli siin oma osa ka harjumusel restaureerida peamiselt suuri esindusobjekte. Võttes küll vastutuse jagamisel eeskuju lääneriikidest, jäeti piisava tähelepanuta sealne seadustega tagatud riigi abistav roll üldrahvaliku tähtsusega kultuuripärandi säilitamisel.

Ehitiste korrashoidmiseks kuluvad summad muutusid seda suuremaks, mida täpsemaid nõudmisi muinsuskaitse mälestiste omanikele kehtestas. Uuringute, eritingimuste ja projekteerimise üleandmine eraettevõtlusele tekitas paratamatult omanikule lisakulutusi. Mälestiste sageli väga vilets seisukord, muutis nende korrashoiu ka jõukamatele omanikele õige kiiresti väga koormavaks.

Vastutuse jagamine, massiline ja kontrollimatu mälestiste erastamine ja ärastamine sageli ainult suulise või siis juriidiliselt mitte siduva lubaduse eest need korda teha, võimaldas valitsustel kerge südametunnistusega kärpida muinsuskaitse niigi nappi eelarvet. Nii näiteks kukkus muinsuskaitse investeeringute eelarve 1993. aasta 18 miljonilt 1994. aastal 10 miljoni kroonini, ameti keskmine investeeringute eelarve on püsinud ligi kaks kümnendit keskmiselt ca 15 miljoni krooni (1 miljon eurot) juures.<sup>321</sup> Muinsuskaitse ametkondade reorganiseerimine kaotas ka kõik uurimisüksused ja seega ka nende eelarved. Kui seni oli läbi Kultuuriministeeriumi ja Ehituskomitee kasutatud riigi rahakoti erinevaid sahtleid, siis nüüd jäi kasutusele vaid üks ja seegi riigi prioriteetidest üks viimaseid.

Muinsuskaitseamet jätkas oma senist suunitlust jagades riigieelarvest avarii-restaureerimistoetusi jätkuvalt suurtele kogukondlikele objektidele. Aastatel 1996–2002 kõikus toetust saanud mälestiste arv 27 ja 54 vahel, mis teeb keskmiselt kaks-kolm objekti maakonna kohta. Oluliselt kasvas toetatavate objektide arv alles 2000. aastate keskpaigas, kui suuremat osa eelarvest hakati eraldama mitte enam kirikutele ja mõisatele, vaid eraomanduses olevatele üksikobjektidele.<sup>322</sup> Ühelt poolt on siin tegu Muinsuskaitseameti enda suunamuutusega, teisalt aga omanike teadlikkuse ja huvi tõusuga, sest oluliselt suurenes ka taotlejate arv.

<sup>319</sup> 1990. aastate alguses toimusid vaid kahed linnusekaevamised, kokku kuivasid ka teaduskaevamised. – Andres Tvaari, Arheoloogiamälestiste kaitse Eestis.

<sup>320</sup> Muinsuskaitseaduse § 29 toonitab ennekõike õigust infole ja konsultatsioonile. Hoolduseks, restaureerimiseks ja remontimiseks võib omanik toetust küsida. – Muinsuskaitseadus RT I 1994, 24, 391.

<sup>321</sup> Kultuuri arengukava piirjooni, lk 36.

<sup>322</sup> Muinsuskaitseamet. Tehtud tööd aastatel 1996–2010. <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/tood>, vaadatud 15.XII 2011.

Riigikogu enda roll nii eelarve kinnitamisel kui ka jagamisel on aga osutunud nii mitmepalgeliseks, et võimu kuritarvitamise kohta on osutanud tähelepanu ka Riigikontroll. Juba 1993. aastal suunas Riigikogu märkimisväärse osa ameti eelarvest mitte-mälestistele,<sup>323</sup> 2007. aastal aga määras kultuuri-minister Riigikogu rahanduskomisjoni ettepanekul ja vastuolus Vabariigi Valitsuse kehtestatud korraga raha mitmele objektile, kust ei olnud ametile isegi avaldust laekunud.<sup>324</sup>

Imeväike ja manipuleeritav eelarve on läbi kogu iseseisvusperioodi MKA üks suurimaid nõrkusi. Kuna amet ei võtnud endale seadusega rahalisi kohustusi, jäi ta ka täielikku sõltuvusse riigieelarve tõusudest ja mõõnadest.

## 1.4 Üldistusi

Nõukogude ajal elas muinsuskaitse läbi mitmeid reforme ja uuendusi. Muinsuste kaitse oli killustatud erinevate ametite vahel – ühte mälestiste nimekirja haldasid liigiti nii Kultuuriministeerium kui ka Ehituskomitee ning vähesel määral kohalikud omavalitsused. Selline süsteem soosis arhitektuurimälestisi. Rajoonides ja muuseumides töötasid mitmepoolse alluvusega mälestiste metoodikud, järelevalve maapiirkondades toimis valdavalt siiski vaid restaureeritavatel objektidel. Ametkondade stabiilsust ja järjepidevust hoidsid aastakümneid süsteemis töötanud inimesed.

Kehtinud seadusandlus oli muinsuskaitsele üsna range ja totalitaarses ühiskonnas ei olnud selle järgimine eriti keeruline. Kontroll mälestistel toimuva üle oli seda hõlpsam, et puudus eravaldis ja igasugused restaureerimis- ja ehitustööd toimusid ennekõike suurtel avalikel objektidel. Probleemid tulenesid ennekõike teadmatusest ja erinevate otsustustasandite omavahelisest koordineerimatust tegevusest. 1961. aastal võeti vastu Eesti NSV ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse seadus, 1978. aastal hakkas siin kehtima üleliidulise seaduse kohalik versioon. Seadused fikseerisid mälestiste kaitse üldised põhimõtted. Tagantjärele hinnates oli 1978. aasta seaduse olulisim puudus vastutuse hajutamine, mille tagajärjel vähenes ühiskondlik vastutus. Samas kujunes välja kohalik riiklik pärandi kaitse süsteem ja traditsioon.

Toona mälestisteks tunnistatud pärandi kaitse oli Nõukogude Eestis võimude soositud ja samas oma ajastu kontekstis rahvuslikult edumeelne valdkond. Mälestiste kaitse oli üks neid valdkondi, kus Eesti sai uhkeldada oma eristaatusega – esimene vanalinna kaitsetsoon ja esimene seadus kogu NSV Liidus. Samuti eristus Eesti koos Läti ja Leeduga ülejäänud liiduvabariikidest oma erineva arhitektuurse keskkonna ning restaureerimistraditsioonidega.

<sup>323</sup> Jaan Tamm, Muinsuskaitse ja riigieelarve. – Rahva Hääli 23.II 1993.

<sup>324</sup> Riigikontrolli aruanne, lk 30–31.

Muinsuskaitse oli siirdeperioodi alguses ühiskonnas ideoloogiliselt soositud valdkond. Pärandi väärtustamine ja säilitamine oli rahvusriigi loomise moraalne eeldus, elati kõrgendatud ühiskondliku vastutuse laineharjal. Nii pärandi väärtustamiseks kui ka kaitseks oli loodud ja loodi juurde erinevaid fonde, koguti annetusi väliseestlastelt, partneritelt ja sõpradelt välismaalt, aga ka kodumaalt.<sup>325</sup> Ausse tõsteti nii rahvuslik Eesti talu kui ka euroopalik mõis.

Hoolimata kultuuripärandi hoidmise rahvuslikust ja kultuurilisest tähtsusest ei suutnud muinsuskaitse end siiski kehtestada riikliku prioriteedina – riigieelarve keskendus esimeses järjekorras sotsiaal- ja riigikaitsevaldkonnale, samuti kiiret korraldamist nõudnud välisesinduste loomisele. Kahekümne aasta jooksul on muinsuskaitse valdkonna rahastus võrreldes teiste valdkondadega vähenenud.

Riigi ülesehitamise käigus taandus muinsuskaitse patriotismiks, selle kõlapind turumajanduses üha vähenes ja muinsuskaitseline aktiivsus pigem segas ühiskonna ümberkorraldamist. Muinsuskaitse hakkas kaotama oma päevakajalisust ühiskonnas – rahvuslik ajalugu oli tagasi võidetud, mälestus-sambad olid korras, innukad huvilised otsid kokku esinduslikke mälestisi ja erastamise negatiivne pool ei andnud veel tunda.<sup>326</sup> Uute konkureerivate huvide nagu välisreisid, kinnisvara soetamine jms kõrval muutus juba tuttav muinsuskaitse ka varasemaga võrreldes ebahuvitavaks.

1990. aastate keskpaigas algas muinsuskaitstes nõ vinguv ajastu, mida iseloomustasid järjest süvenevad konfliktid omanike ja omavalitsustega ning valdkonna sisetülid. Reformitud ning ülejõukäiva töökoormuse käes vaevlev amet sai vaevu toimima hakata, kui valitsuse kokkuhoiupoliitika tõttu taandati amet 1997. aastal inspeksiooniks.<sup>327</sup> Sisulist muudatust sellega ei kaasnenud, ainult niigi drastiliselt vähendatud koosseisu vähendati veel kümne inimese võtta, müüki pandi Lai tänav 29 hoone. Inspeksioon vabastati seni ameti tööülesannete hulka kuulunud muinsuskaitsetöö korraldamisest, sellega pidi tegelema nüüd ministeerium. Sisuliselt tähendas see juba niigi puuduliku ent hädavajaliku teavitus- ja uurimistöö lõputut edasilükkamist, sest ka ministeerium sellega tegelema ei hakanud. Muinsuskaitse tähtsus marginaliseerus poliitikute silmis ja 2001. aastal tegi Reformierakond ettepaneku inspeksioon likvideerida ja koondada mälestiste kaitse ühe osakonnana ministeeriumisse. Olulise vastuargumendina lasti käiku

<sup>325</sup> Väga suur osa sellest kulus siiski peamiselt nn mäluobjektidele – ausammastele ja kalmistutele.

<sup>326</sup> Vastutustundetute eraomanike tegevusetuse tagajärjel on Eesti sisuliselt kaotanud näiteks Hõreda, Inglise, Neeruti, Ao jpt mõisad. Väga raskest olukorras on näiteks juba Eesti Vabariigi I perioodil kaitse alla võetud ja hiljem üleliidulise tähtsusega mälestised Kolga ja Riisipere mõisad.

<sup>327</sup> Valitsuse kokkuhoiupoliitika nägi ette 1310 riigiametniku koondamise, samal ajal jagati Kultuuri- ja Haridusministeerium kaheks. Vajalike uute ametikohtade loomiseks kaotati Spordiamet. Keeleamet nimetati ümber Keeleinspeksiooniks.

UNESCO maailmapärandi konventsiooni ratifitseerimisega võetud kohustus moodustada üks või mitu ametit mälestiste kaitse koordineerimiseks.<sup>328</sup>

Muinsuskaitse ei olnud kaugeltki mitte ainus reformides räsitud riigiamet, sarnaseid lõputuid ümberkorraldusi toimus näiteks samamoodi iseisvuse alustalana väärtustatud looduskaitse valdkonnas. Samas hilisemaid arenguid võrreldes suutsid looduskaitsejad tagada tänu tugevamale eelarvepoliitikale nii seadusloomelise kui ka materiaalse kindlustunde. Looduskaitse eelis oli omanikku märksa rohkem toetav seadus ja konkreetsem ülesandepüstitus – rahvuspargid ja looduskaitsealad on väljakujunenud identiteediga ja seotud kindla territooriumiga. Ka välisabi ei eraldatud mitte ainult üksikutele emotsionaalsetele projektidele, vaid Eesti lülitus püsirahastusega Natura võrgustikku.

Eesti Vabariigi muinsuskaitseaduse koostamisel võeti aluseks varasemad kogemused. Iseloomulik oli nn eestiaegsete tegevuste taastamine, aga paljuski võeti üle ka nõukogude perioodil sissetöötatud ideed. Sisuliselt omanikule/valdajale seni kehtinud kitsendused ei muutunud ja õigused pigem laienesid. Õigused jäeti aga seaduse ja eelarvega tagamata. Võiks öelda, et selles osas lähtus seadusloome mitte lääne eeskujust vaid nõukogulikust kogemusest ja oli uues majanduskasvule orienteeritud ühiskonnas poliitiliselt naiivne ja lühinägelik. Muinsuskaitse ei võidelnud endale välja head positsiooni riigieelarves, aga ei pakkunud ka mingit alternatiivi. Süsteem ei kohanenud inimeste muutunud nõudmistega ja seetõttu olid konfliktid omanikega paratamatud. Olukorda mõjutas kindlasti erinevate ametkondade ja seeläbi ka eelarvete ühendamine. Eriti valusalt mõjus eelarvele enda lahtisidumine ehitusvaldkonnast ja taandumine ainult Kultuuriministeeriumi haldusalas olevaks nn pehmeks teemaks. Kultuuriministeeriumi positsioon demokraatlikus kapitalistlikus ühiskonnas oli nõrgem kui totalitaarses ühiskonnas, sest kultuuri ei vajatud võimu ideoloogia tööriistana. Seadus jäeti sidumata teiste tähtsamate Eesti Vabariigi seadustega. Nii näiteks ei olnud kuni miljööväärtusliku hoonestusala mõiste sissetoomiseni 2002. aasta planeerimisseaduses muinsuskaitse otsest seost ehitust ja planeerimist reguleerivate seadustega välja arvatud üldsõnaline kooskõlastamiskohustus.

Ametkondade ühendamine samas vähendas sisemist konkurentsi, parandas koostööd ja ühtlustas nõudeid erinevatele mälestiste kategooriatele. Institutsionaalselt ja muinsuskaitse seisukohalt oli seni omavalitsustele allunud endiste metoodikute koondamine ühte Tallinnast juhitavasse struktuuri kogu valdkonna arengut silmas pidades väga oluline. Seeläbi loodi mitte ainult eeldused üle riigi sarnaste nõuete kehtestamiseks, vaid tagati ka

<sup>328</sup> Riigikogu Kultuurikomisjoni protokoll nr 174 29.V 2001 [http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content\\_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011620011](http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011620011), vaadatud 24.III 2012; Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011.



muinsuskaitse tegevuse ja tähelepanu jõudmine kõikjale Eestisse. Maakonnainspektoriteks värvati väga erineva erialase taustaga inimesi. Kuna inspektorid töötasid maakondades sisuliselt üksi, võttis nende väljakoolitamine ühtseks meeskonnaks siiski aastaid.

Samas osutus maavalitsuste juurest ametikohtade ületoomine eelarveliselt nõrgaks lahenduseks. Seadus ei pannud maavalitsustele ega ka kohalikele omavalitsustele rahalisi kohustusi oma piirkonna mälestiste säilitamisel ja vastava ametikoha puudumist tõlgendati ka vastutusest vabastamisena. Nii nagu riigi tasandil, nii pöörati ka kohalikes omavalitsustes uuenevas ühiskonnas esimeses järjekorras tähelepanu sotsiaalobjektidele ja taristule. Mälestised kujunesid koormaks, millest iseseisvuse esimesel kümnendil üritati pigem vabaneda.

Muinsuskaitse ametnike arvu vähendamine absoluutse miinimumini nii majanduse mõõna kui ka tõusu aegadel sunnib tõdema, et muinsuskaitse on olnud iseseisva riigi valitsuse erinevate koosseisude jaoks marginaalne teema. Muinsuskaitstes puudub juba loomu pooldest valitsejatele nii oluline progressi ja arengu idee. Kogu valdkonna toomine Kultuuriministeeriumi alla kaotas sideme majanduse ja prioriteetselt toetatavate erialadega. Eesti Vabariigi esimene vabade valimiste järel ametisse määratud peaminister Mart Laar, kes ajaloolasena oli töötanud Kultuuriministeeriumis kultuurimälestiste peaspetsialistina, olnud üks Muinsuskaitse Seltsi eestvedajaid ja rahvuslike püsiväärtuste hoidjaid, on oma meenutustes Vabariigi Valitsuse tööst aastatel 1991–2002 ennast täielikult distantseerinud kultuurivaldkonnast ja seega ka muinsuskaitsest.<sup>329</sup> Riigi ülesehitamine nõudis prioriteetsete valdkondadena ennekõike majanduse, rahanduse ja sotsiaalse struktuuri korrastamist. Eesti kultuur oli lihtsalt au sees ja tagas riigi järjepidevust ja stabiilsust. Nõukogude kord oli ületatud kultuurilise vastupanuga, mis tipnes laulva revolutsiooni ja muinsuskaitse liikumisega. Toonases olukorras võiski kultuuri kestvus tunduda enesestmõistetavana harjumatu teute probleemide nagu töötus ja eelarve puudujääk kõrval. Neoliberaalse maailmavaate maaletoonud valitsuses eeldati, et rahvusriigis püsib pärand ilma riigi sekkumiseta. Tähelepanuta jäeti või lükati teadlikult tulevikku demokraatlike traditsioonidega riikides toimiv põhimõte, et avalikust huvist tulenevad riiklikud piirangud eeldavad ka moraalset ja materiaalist kompensatsiooni.

2002. aastal võeti erinevate huvigruppide survele vastu uus, mõnevõrra pehmem muinsuskaitse seadus. Leevendused puudutasid aga ennekõike arhitekte ja kinnisvara arendajaid. Mitmed seadusega tehtud leevendused muudeti mõne aasta jooksul tagasi, sest seadus usaldas liigselt omanike ja arhitektide teadmisi ja vastutustunnet ajaloo ees. Sama enneaegne siinsele ärikäitumisele oli ka 2002. aastal Põhjamaade eeskujul koostatud planeerimisseadus.

---

<sup>329</sup> Mart Laar, Eesti uus algus.

Märksa enam sobis kohalike oludega 2002. aasta seadusega ja selle hilisemate täiendustega ametile antud õigus rakendada hoolimatute omanike suhtes sunnimeetmeid.

## 2 Eesti ja rahvusvaheline muinsuskaitse

Kaasaegse euroopaliku muinsuskaitse koostöö üks olulisemaid sündmusi oli 1931. aastal Ateenas toimunud Ajaloomälestiste arhitektide ja inseneride I rahvusvaheline kongress. Seal vastuvõetud ja hiljem Ateena harta nime all tuntuks saanud dokument on üks esimesi rahvusvahelise kaaluga muinsuskaitse aluspõhimõtteid sätestavaid kokkuleppeid.<sup>330</sup> Spetsialistide koostöö seisnes 1930. aastatel ennekõike kogemuste- ja infovahetuses. Eesti panus rahvusvahelisse muinsuskaitseesse oli toona sisuliselt olematu.

Nõuannetest rahvusvaheliste reegliteni jõuti alles II maailmasõja järel ja ennekõike sõja tagajärgede tõttu ning peamiselt UNESCO egiidi all. 1954. aasta Haagi konventsioon,<sup>331</sup> mis reguleerib kultuuripärandi kaitset sõjalise konflikti ajal ja 1970. aasta Kultuuriväärtuste ebaseadusliku väljaveo lepe<sup>332</sup> kannavad mõlemad endas veel hirmu võimalike sõjaliste konfliktide ees. Kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsioon (1972) kõneleb aga juba 1960. aastatel spetsialistide tasandil toimunud arutelude laienemisest ühiskondlikule kandepinnale. Endiste asumaade vabanemise, suurriikide kasvanud poliitilise ja majandusliku surve, ning nii globaalse saastamise kui ka keskkonnateadlikkuse poliitilises ja ökoloogilises virrvarris kerkis esile mõiste “inimkonna ühine pärand”. Kultuuripärand muutus inimkonnale eksistentsiaalselt tähtsaks ning tõusis samasse väärtuskategooriasse taastumatute loodusressurssidega.<sup>333</sup>

Eesti elas sel ajal koos nn vennasvabariikidega raudse eesriide taga. Nõukogude Liit osales küll UNESCO konventsioonide väljatöötamisel ja ICOSI töös,<sup>334</sup> aga rahvusvaheline koostöö ei olnud mitte üleliiduline huvi,

<sup>330</sup> Vaata pikemalt Andrzej Tomaszewski, *From Athens 1931 to Venice 1964. History and actuality.* – In *Memoriam Alois Riegl*, lk 107-114.

<sup>331</sup> Haagi Konventsioon kannab edasi 1907. aasta Haagi Resolutsiooni Hague Resolutions Concerning the Law and Customs of War on Land põhimõtet, et ajaloopärandit tuleb säästa pommitamisest.

<sup>332</sup> *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property*, 14 XI 1970 [823 U.N.T.S. 231].

<sup>333</sup> Janet Blake, *On Defining the Cultural Heritage.* – *The International and Comparative Law Quarterly* vol 49, nr 1 2000, lk 61–85, lk 62, 69.

<sup>334</sup> Mark Boguslavski, *Rahvusvaheline kultuuriväärtuste kaitse*, lk 7–16.

vaid pigem Moskva spetsialistide monopol. Liiduvabariikide jaoks olid 1960. aastatel kontaktid isegi Varssavi pakti riikidega harvad, lääneriikidest rääkimata. Alates 1960. aastate lõpust, ennekõike aga 1975. aastal Helsingi Euroopa Julgeoleku- ja Koostöökonverentsil rahvusvahelise läbikäimise põhimõtete kokkuleppimise järgselt, võimaldati spetsialistidele õppekursioone ja komanderinguid välismaale.<sup>335</sup> Nn valuutavaba vahetuse korras sõitsid muinsuskaitjad uurima Poola, Ungari, Saksa DV, Bulgaaria ja toonase Tšehhoslovakkia kolleegide kogemusi. Mõned restauraatorid pääsesid isegi Soome.<sup>336</sup>

Sõltumata vähesest ja enamasti Moskva kaudu kulgevast teabest, võib juba 1960. aastatel loodud Tallinna muinsuskaitseala ja uuenenud mälestiste nimekirjade näitel väita, et Eesti muinsuskaitse arenes paralleelselt ja samas vaimus ühe olulisema maailma muinsuskaitse ideoloogiat sõnastanud dokumendi Veneetsia harta (1964) põhimõtetega. Muinsusteadlikkuse kujunemise aastad Läänes olid ka Eestis ühiskondliku aktiivsuse ning väärtushinnangute mõtestamise aeg. Lilian Hansar on tähendanud, et 1960. aastatel ilmunud artiklid, eriti aga Helmi Üpruse artiklid vanalinna kaitsmise vajadusest kultuurilehes "Sirp ja Vasar" olid üllatavalt vabad nõukogulikust ideoloogiast.<sup>337</sup> Nii ei saa paraku öelda paljude 1950. aastate, eriti aga 1980. aastate alguse muinsuskaitset puudutavate kirjatükkide kohta, kus ka kultuuripärand on seotud ajastule iseloomuliku parteilise retoorikaga.

Arhitektuuripärandi kaitse toomis nagu kogu arhitektuuri valdkond ka 1970.–1980. aastatel muu ühiskonna stagnatsioonist sõltumata suhteliselt edukalt, sest tegu oli loomingulise ja üsna korralikult rahastatud alaga.<sup>338</sup> Seda soosis ka alanud tihedam suhtlus rahvusvaheliste kolleegidega. 1973. aastal toimus ICOMOSi kollokvium Vilniuses. Restauratorid sõlmisid rahvusvahelistel konverentsidel sidemeid ja toodi kaasa välismaist erialast kirjandust.<sup>339</sup> NSV Liidu liiduvabariikide restauraatoreid ühendasid restauraatorite spartakiaadid ja Balti vabariikide restaureerimisorganisatsioonid pidasid omavahelist sotsialistlikku võistlust.<sup>340</sup> Eestis käisid teiste liiduvabariikide esindajad õppimas ja eeskuju võtmas, sest Eesti erines nii oma pärandi, ennekõike aga restaureerimiseideoloogia ja -praktikaga teistest. Ainstateks, kellelt Liidu piires ise mõõtu võtta ja kogemusi vahetada oli, peeti leedukaid.<sup>341</sup>

335 Vaata ka Eda Liin, *Minu elulugu*, lk 71.

336 VRV Põhja-Eesti tootmisjaoskonna juhataja Madi Nappa oli stažeerinud Poolas, Saksa DV-s, Soomes ja Bulgaarias. Andres Ottenson, *Miks me restaureerime?* – Noorte Hääl 10.VII 1985.

337 Lilian Hansar, *Helmi Üprus and the Old Town of Tallinn*. – *Baltic Journal of Art History*, autumn 2011 spring 2012, lk 57–76, lk 64.

338 Krista Kodres, *Müüdidiloojad ja teised*. – *Ehituskunst* 1991 nr 5, lk 3.

339 Muinsuskaitseametile üle antud Helmi Üpruse raamatukogu sisaldab peamiselt 1970. aastatest pärinevaid välismaiseid raamatuid.

340 Hardo Loog, *Naabrite sõbralik võistlus*. – *Õhtuleht* 26.IX 1978.

341 Vaata näiteks Hardo Loog, *Naabrite sõbralik võistlus*; Jüri Kuuskemaa, *Restaureerimisbuum Leedus III*. – *Sirp ja Vasar* 15.IX 1978.

1983. aastal korraldas KRPI Tallinnas NSVL Kultuuriministeeriumi ülesandel sotsialismimaade neljanda rahvusvahelise nõupidamise teemal “Ajaloo-, kultuuri- ja museoloogiliste väärtuste arvestuse metoodika ja tehnika”, kus osalesid 60 Saksa DV, Poola, Tšehhoslovakkia, Ungari, Bulgaaria ja Nõukogude Liidu spetsialisti.<sup>342</sup> 1985. aastal toimus Tallinnas aga juba märksa laiemas rahvusvahelise publikuga ICOMOSi kollokvium. 1989. aastal aga Põhjamaade muinsuskaitse spetsialistide seminar, kus osales ka ICCROMi arhitektuurikursuste juhataja Jukka Jokilehto.

Nälg lääne kogemuse ja maailma tavade õppimise järgi oli muinsuskaitse sama oluline kui teistel elualadel. Sõltumata sellest, et nii mõnedki muinsuskaitsejad käisid korduvalt välismaal, tuli sinna pääsemiseks läbida Moskvast loa ja viisade saamise kadalipp ning tunda ennast rahvusvahelistel konverentsidel vaese sugulase rollis. Pealesunnitud alandus tekitas tunde, et lääne kogemus on igas eluvaldkonnas võrreldamatult parem ja edumeelsem.

Taasiseseisvudes oli rahvusvaheliste kokkulepetega liitumine iseenesest mõistetav riiklik ambitsioon. Sama oluline kui lepingute ratifitseerimine oli ka spetsialistide liitumine rahvusvaheliste erialaorganisatsioonide ja -liitudega. Uued ühingud sekkusid kiiresti ja otsustavalt nõ ühiskondlike valvekoertena kohaliku otsustustasandi tegevusse.

1980. – 1990. aastad tähistasid aga omakorda suuri arenguid ka läänelikus muinsuskaitseideoloogias. Üha edenev rahvusvaheline koostöö, Maailmapärandikomitee ja ekspertorganisatsioonide tegevus soodustas arutelusid pärandi mõiste ja kaitsemeetodite üle. Ridamisi koostati rahvusvahelisi kitsamale valdkonnale suunatud juhenddokumente nagu Firenze harta parkide kaitseks 1982. aastal,<sup>343</sup> linnade kaitse problemaatikat suunav Washingtoni harta 1987. aastal,<sup>344</sup> Arheoloogiapärandi kaitse harta 1990. aastal<sup>345</sup> ning juba jõuliselt traditsioonilist rekonstrueerimiseideoloogiast välja murdev autentsusele pühendatud Nara dokument 1994. aastal.<sup>346</sup> Pärandimõiste avardumist peegeldavad ka pika arutelu protsessi järel 2000. aastatel vastu võetud Veealuse pärandi kaitse konventsioon (2001),<sup>347</sup> Vaimse kultuuri-

---

<sup>342</sup> Kultuurimälestiste RPI Info 1.XII 1983, lk 2.

<sup>343</sup> ICOMOS. Historic Gardens (The Florence Charter 1981), [http://www.international.icomos.org/charters/gardens\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/gardens_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.

<sup>344</sup> ICOMOS. Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987), [http://www.international.icomos.org/charters/towns\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.

<sup>345</sup> ICOMOS. Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990), [http://www.international.icomos.org/charters/arch\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/arch_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.

<sup>346</sup> ICOMOS. The Nara Document On Authenticity (1994) <http://www.international.icomos.org/charters/nara-e.pdf>, vaadatud 16. VIII 2012.

<sup>347</sup> UNESCO. Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage 2001, [http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL\\_ID=13520&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13520&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html), vaadatud 16. VIII 2012.

pärandi kaitse konventioon (2003),<sup>348</sup> Arhitektuuri restaureerimise printsiipide harta (2003),<sup>349</sup> Pärandipaikade harta (2008)<sup>350</sup> ja Kultuuriradade harta (2008).<sup>351</sup> Eesti ühines seega uuenevate arusaamadega muinsuskaitsemaailmaga.

## 2.1 Balti Muinsuskaitse Komitee

Juba enne Muinsuskaitseameti loomist alustasid Kultuuriministeerium ja kaitset korraldavad ametkond lõimumist maailma muinsuskaitsega, millest annab tunnistust MKA arhiivis säilitatav ulatuslik kirjavahetus nii rahvusvaheliste organisatsioonide kui ka erialaspetsialistidega.<sup>352</sup> Üheks kõige olulisemaks suunaks kujunes Euroopa Nõukogu ning selle egiidi all Euroopa muinsuskaitsepäevade korraldamine alates 1993. aastast. Üheks kõige suuremaks rahvusvaheliseks ettevõtmiseks oli 1994. aastal korraldatud konverents “Muinsuskaitse ja linnaehituse probleemid ajaloolistes ees- ja väikelinnades”.<sup>353</sup>

1993. aastal loodi kolme Balti riigi kultuuriministeeriumi eestvedamisel Balti Muinsuskaitse Komitee, et kogemusi vahetada ning vastastikku toetada integreerumist Euroopa Nõukogu struktuuridesse. Lisaks ühtsele pärandipoliitikale kavandati ka näiteks ühesugust viitade kujundust ja ka ühise pärandil põhineva kultuuriturismi projekti ellu kutsumist.<sup>354</sup> Komiteesse kuulus 12 liiget – iga riigi kultuuriminister määrast sinna neli esindajat.<sup>355</sup> Balti Komitee tegevus hääbus mõne aastaga, sest ahvatlused lääne suunal ei soosinud Balti koostööd ei muinsuskaitse ega ka muudes valdkondades.

---

348 UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003, [http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL\\_ID=17716&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html), vaadatud 16. VIII 2012.

349 ICOMOS. ICOMOS Charter- Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage (2003), [http://www.international.icomos.org/charters/structures\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/structures_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.

350 ICOMOS. The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites, [http://www.international.icomos.org/charters/interpretation\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.

351 ICOMOS. The ICOMOS Charter on Cultural Routes, [http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.

352 MKA, Kirjavahetus väliskorrespondentidega 1.1-9.

353 Kutseid osalemiseks saadeti sõna otseses mõttes üle maailma. – MKA, Kirjavahetus väliskorrespondentidega 1.1-9; Barbi Pilvre, Puitasumid hukutab eesti otsustajate mentaliteet. – Hommikuleht 15.IX 1994.

354 Meeting of the Baltic Heritage Committee. Protokoll 19.V 1995. – MKA, Baltic Heritage Committee dokumendid (protokollid, kirjavahetus) 1.1-9.

355 Sealsamas.

## 2.2 UNESCO maailmapärandikonventsioon ja -nimekiri

UNESCO 16. novembri 1972. aasta üldkoosolekul Pariisis võeti vastu maailma kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsioon.<sup>356</sup> Selle üks dramaatilisest ajenditest – Assuani tammi rajamine maailma ühe võimsama hüdroelektrijaama ehitamiseks ja selle tõttu Abu Simbeli templite võimalik uputamine oli otseselt seotud Ameerika Ühendriikide ja NSV Liidu omavahelise konkurentsiga Põhja-Aafrikas mõjuvõimu saavutamiseks nn sõbraliku abi korras mandri elektrifitseerimiseks.

Nii NSV Liit kui ka Ameerika Ühendriigid osalesid maailmapärandikonventsiooni ettevalmistamisel. Konventsiooni rakendamisega nõukogudemaaküll ei kiirustanud, sest NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium ratifitseeris kõnealuse UNESCO konventsiooni alles 1988. aastal.

Väärrib tähelepanu, et muidu esirinnas püsimise nimel pingutanud NSV Liit venitas seega tosin aastat oma pärandi maailmapärandi nimekirja esitamise – kui maailma esimesed kolmteist paika kanti pärandi nimekirja juba 1978. aastal ja igal aastal lisandus kümneid uusi, siis Nõukogude Liidu esimesed – Peterburi ajalooline keskus, Moskva Kremli väljak, Kiži saare puitehitised ning toonasest Ukraina NSV-st Püha Sofia katedraal koos kloostri ja ning Petšersk-Lavra, samuti Usbeki NSV-st Hiiva linna ajalooline süda Itchan-Kala – kanti nimekirja alles 1990. aastal. Maailmapärandi nimekirja saamine eeldas rahvusvaheliste ekspertide kohalekutsumist ja neilt hinnangu saamist ja see ei olnud NSV Liidus kombeks. Tõsisemalt hakatigi maailmapärandi nimekirja kandideerimiseks end maailmale juba veidi avanud riigina ette valmistuma alles 1989. aastal Minskis toimunud ICOMOSi kollokviumiga.

Kõigepealt võeti vastu otsus moodustada nimekiri nõukogude kultuuri-pärandist.<sup>357</sup> VAMKI saatis esimeste Eesti ettepanekutena Tallinna ja Kuresaare vanalinnade muinsuskaitsealad, Koguva küla, Pirita kloostri varemed, Tartu Jaani kiriku ja Tallinna Laululava.<sup>358</sup>

NSV Liidu ICOMOSi esimeste maailmapärandi nimekirja mõeldud ettepanekute seas oli väidetavalt ka Tallinna vanalinn. Arvatavasti mõjutas Tallinna esitamist ka 1989. aastal Tallinnas toimunud muinsusteoreetiline seminar, kus osalesid Moskva, Läti ja Leedu restauraatorid, aga ka Põhja-maade spetsialistid ning ICCROMi eksperdina Jukka Jokilehto.<sup>359</sup> Seminar

<sup>356</sup> Vaata ka Riin Alatalu, Mis on maailmapärand?; Riin Alatalu, Kas pärand kuulub rahvale, riigile või maailmale?

<sup>357</sup> NSVL Kultuurifondi esimehe asetäitja O. Karpuhhini kiri Eesti Kultuurifondi esimehe asetäitjale Kalle Liivile 28.VI 1988. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988–6.IX 1993, pagineerimata.

<sup>358</sup> VLAKV juhataja Fredi Tompsi kiri Eesti Kultuurifondile 13.VII 1988 nr 26-7-117. – MKA, VAMKI kirjavahetus KRPIga 01.I 1988–15.VI 1993, pagineerimata.

<sup>359</sup> Juhan Maiste, Mitte liiga hilja. – Reede 11.XI 1989.

päevakorras oli muuhulgas kohtumine linnavalitsuse esindajatega vanalinn UNESCO maailmapärandi nimekirja lülitamise teemal.<sup>360</sup>

Tallinn saatis väidetavalt oma kandideerimismaterjalid Moskvasse,<sup>361</sup> edasi neid aga väga suure tõenäosusega ei saadetud, sest vanimad Tallinna puudutavad materjalid ICOMOSi Dokumentatsioonikeskuses Pariisis pärinevad 1994. aastast.<sup>362</sup> Ilmselgelt said kandideerimisel saatuslikuks muutunud poliitilised olud.

Eesti Vabariik ratifitseeris maailmapärandi konventsiooni 27. jaanuaril 1996. aastal,<sup>363</sup> ettevalmistused maailmapärandi tiitlile pürgimiseks olid siiski alanud juba varem. Tallinna Volikogu kultuurikomisjon moodustas 22. juunil 1995. aastal töörühma Tallinna kandideerimise ettevalmistamiseks. Komisjoni kuulusid Kalli-Maia Holland, Tiina Mägi, Sulev Roosma, Jaan Sotter ja Jaan Tamm. 1996. aasta mais organiseeris Tallinna Muinsuskaitseamet ka maailmapärandile pühendatud konverentsi.<sup>364</sup>

Ka Tallinna nimetamisel ei pääsetud tavapärastest linna ja riigi erimeelstest. Kui riigi amet pingutas maailmakaardile jõudmise nimel, siis Tallinna linn, see tähendab ennekõike Tallinna Muinsuskaitseamet, ei olnud täiendavatest piirangutest huvitatud.<sup>365</sup> Selles kontekstis on tähelepanuväärne, et Tallinna vanalinn esitati maailmapärandi nimekirja väiksema territooriumina kui toona kehtinud vanalinn muinsuskaitseala. Selle põhjuseks ongi tagantjärele peetud nii Tallinna muinsuskaitsejuhtide põhimõttekindlat keskaja-truudust kui ka riigi ja linna emotsionaalsest tüli. Kui riik soovis UNESCOlt abi kohaliku arendustegevuse ohjamiseks, siis linn tahtis rahvusvahelise kontrolli alla usaldada võimalikult väikese ala. UNESCO kilpi kohalike probleemide lahendamisel asuti rakendama sisuliselt kohe peale nimekirja kandmist edastades Maailmapärandi Komiteele esmalt Sauna tn 10, hiljem juba ka Suurtüki tänaval toimunud lammutuste ning Viru hotelli juurdeehituse materjalid.<sup>366</sup>

1999. aastal laiendati oluliselt toona juba Tallinna vanalinn muinsuskaitsealaks ümbernimetatud mälestise, eriti suures ulatuses aga selle kaitsevööndi piire. Siis määrati vanalinn muinsuskaitsealale ka vaatekoridorid ja -sektorid.<sup>367</sup> UNESCO kaitseala piirid said sama ulatuse 2008. aastal. Kaitse-

<sup>360</sup> Konverents "Architectural Conservation Methodology" ürituste programm 8.–13.X 1989 – MKA, VAMKI kirjavahetus KRPIga 01.I 1988–15.VI 1993, pagineerimata.

<sup>361</sup> E-kirjavahetus Jaan Sotteriga 14.IX 2011.

<sup>362</sup> E-kirjavahetus Maxime Wotquenne'ga 4.–12.XII 2011.

<sup>363</sup> UNESCO kultuuripärandi kaitse konventsioonide ratifitseerimise seadus. – RT II 1995, 10, 53.

<sup>364</sup> Jaan Tamm, Tallinna vanalinn – 40 aastat muinsuskaitseala, 10 aastat UNESCO maailmapärandis, lk 106–107.

<sup>365</sup> Alar Kangur, Seadus kaitseb ka Lenini teoseid. Vastab Tallinna muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropool; Telefoniintervjuu Jaan Tammega 25.VIII 2010. Märkmed autori valduses.

<sup>366</sup> Vaata pikemalt Jaan Tamm, Tallinna vanalinn – 40 aastat muinsuskaitseala, 10 aastat UNESCO maailmapärandis, lk 106–107.

<sup>367</sup> Eesti Vabariigi Valitsuse määrus Tallinna vanalinn muinsuskaitseala põhimääruse, piiri ja kaitsevööndi piiri kinnitamine nr 279, 28.IX 1999. – Riigi Teataja I, 6.XI 1999, 72, 692.



ala suurendamist nii kohalikul kui ka rahvusvahelisel tasandil ajendas vajadus kindlustada jõulisem muinsuskaitsealine kontroll.

1998. aastal sõlmiti UNESCOga koostöömemorandum, millega UNESCO lubas abistada Eestit nii liikuva kui ka liikumatu kultuuripärandi kaitsmisel ja ennistamisel, samuti anda Ülemaailmse Pärandi Fondi kaudu ning eelarveväliseid vahendeid koondades toetust Tallinna ajaloolise keskuse säilitamiseks. Lisaks tehnilisele toele uute mälestiste esitamisel sisaldas memorandum ka lubaduse UNESCO abile Ladina kvartali projektis, millega taheti taasintegreerida Tallinna ajalooline keskus linna igapäevaellu. Eesti lubas vastukaaluks kõigiti tugevdada ülemaailmse kultuuri- ja looduspärandi kaitse konventsiooni tõhusat rakendamist, ja jälgida süstemaatiliselt ja pidevalt ülemaailmse kultuuripärandi nimekirja võetud objekte. Samuti lubati luua Tartu Ülikooli juurde kultuurijuhtimise UNESCO õppetool.<sup>368</sup>

Eesti ratifitseeris konventsiooni ja sõlmis memorandumi. Sarnaselt teiste riikidega, kuid samas mõnevõrra ootamatult noore ja püüdliku riigi jaoks, kus seaduseloome oli veel tegemisel, ei antud konventsioonile ei seaduse jõudu ega seotud seda kohaliku seadusandlusega. Seda ei nõudnud ei UNESCO aga ka mitte Muinsuskaitseamet, olgugi et UNESCOle saadetud taotlus sisaldas väidet, et pürgimine maailmapärandi nimekirja aitab taas teadvustada planeerimise tähtsust ja UNESCO kaitset vajatakse kohaliku võimu survestamiseks.<sup>369</sup> Esimene kohalik seadusandlik dokument, kus on üleüldse viidatud maailmapärandi konventsioonile, on 2003. aastal kinnitatud Tallinna vanalinna muinsuskaitseala põhimäärus. Muinsuskaitse seadusesse lisati viide UNESCO-le alles 2011. aastal. Sarnaselt jättis Muinsuskaitseamet teiste õigusaktidega sidumata ka muinsuskaitse seaduse.

## 2.3 ICOMOS Eestis

1965. aastal asutati Varssavis kinnismälestiste, arhitektuursete ansamblite ja ajalooliste paikade säilitamise, kaitse ja väärtustamisega tegelev vabatahtlike ekspertide ühendus ICOMOS.<sup>370</sup> Koheselt moodustati selle rahvuskomitee ka NSV Liidus ja sinna kuulusid ennekõike valdkonna tippametnikud. Kõige

<sup>368</sup> Memorandum koostöö kohta Eesti Vabariigi ning Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsiooni (UNESCO) vahel, RT II 1998, 37, 75.

<sup>369</sup> Tallinna vanalinn. Taotlus varade lülitamiseks maailmapärandi nimekirja. Tallinn, 1996. TKVA, arvele võtmata materjalid.

<sup>370</sup> International Council of Monuments and Sites on eesti keelde tõlgitud mitmeti. Eesti Rahvuskomitee asutamisdokumentides tõlgiti see kui Rahvusvaheline Mälestusmärkide ja Ajalooliste Paikade Nõukogu, põhikirja registreerimisel 22.I 1993 kasutati Rahvusvahelise Kinnismälestiste Nõukogu nimetust. UNESCO Eesti Rahvuslik Komisjon kasutab nimekuju Rahvusvaheline Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu; Vaata pikemalt Riin Alatalu, ICOMOS – Rahvusvaheline Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu, lk 104-105.

staažikam ICOMOSi liige Eestis on Fredi Tomps, kes kuulus 1978. aastast NSV Liidu komiteesse Vabariikliku Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni juhatajana.

1988. aastal saatis Ehituskomitee NSVL ICOMOSile ettepaneku võtta liikmeks ka Juhan Maiste. Moskvast tulnud kiri kiitis Maiste kandidatuuri põhimõtteliselt heaks, otsus komitee liikmete arvu suurendamiseks lubati teha lähitulevikus.<sup>371</sup> 1989. aastal tegi Leedu Kultuuriministerium Eestile, Lätile ja Valgevenele ettepaneku moodustada ICOMOSi regionaalne grupp NSVL ICOMOSI raames.<sup>372</sup> Kumbagi ettepanekut ellu ei viidud, Moskvast saabus kiri, et seoses ameerika dollarites makstava liikmemaksuga on tungivalt soovitatav komitee liikmete arvu piirata või leida ise vahendeid liikmemaksu tasumiseks.<sup>373</sup>

1973. aastal korraldasid NSV Liit ja Tšehhoslovakkia rahvusvahelise kollokviumi Vilniuses, päris koju kätte jõudis ICOMOS 1985. aastal kui sarnane rahvusvaheline kollokvium "Arhitektuurimälestiste kaitse ja kaasaegse kasutamise probleemid" toimus Tallinnas. Tallinna saabusid 15 riigi esindajad<sup>374</sup> ja seda sündmust on peetud Tallinna jõudmiseks rahvusvahelisele muinsuskaitse kaardile. Suurüritus oli pingutamist väärt, sest Tallinna külastas teiste seas ICOMOSi president Michel Parent. Konverentsi ettevalmistusse suhtuti täie tõsidusega – ligi aasta varem moodustati Ehituskomitee esimehe käskkirjaga konverentsi ettevalmistamiseks peakomisjon ja kolm alakomisjoni: ehitus-restaureerimistöde komisjon, ettekannete, näituste ja kultuuriürituste komisjon ning majandus- ja transpordikomisjon. Kokku määrati ettevalmistuste eest vastutama 33 inimest.<sup>375</sup> Lisaks konverentsile avati Nigulistes konverentsile pühendatud näitus. VAMKI tellis konverentsi külastajatele kingituseks Olev Soansilt kultuuriloolise graafilise kaardi "Poolteist sajandit arhitektuurimälestiste restaureerimist Eestis", samuti ilmus ajakirja Ehitus ja Arhitektuur erinumber.<sup>376</sup>

<sup>371</sup> NSVL ICOMOSI esimehe S. Petrovi kiri Ehituskomitee esimehel Rein Kvellile 20.X 1988. – MKA, VAMKI. ICOMOSi dokumendid 1-11 2.II 1985–14.XI 1991, pagineerimata.

<sup>372</sup> Leedu Kultuuriministeriumi kiri Valgevene NSV Kultuuriministeriumile, Läti NSV Kultuurikomiteele ja Eesti NSV Ehituskomiteele 09.VI 1989. – MKA, VAMKI. ICOMOSi dokumendid 1-11 2.II 1985–14.XI 1991, pagineerimata.

<sup>373</sup> J. Hiltsevski kiri ICOMOSI NSVL Komiteest 18.X 1991. – MKA, VAMKI. ICOMOSi dokumendid 1-11 2.II 1985–14.XI 1991, pagineerimata.

<sup>374</sup> Osalesid Bulgaaria, Etioopia, Jugoslaavia, Norra, NSV Liit, Poola, Prantsusmaa, Rumeenia, SDV, Soome, Tšehhoslovakkia, Taani, Ungari, USA, Vietnam.

<sup>375</sup> Eesti NSV Riiklik Ehituskomitee käskkiri 1985.a. Eesti NSV-s toimuva ICOMOSi rahvusvahelise kollokviumi ettevalmistava komisjoni moodustamine ja tööplaani kinnitamine 04.VII 1984. – MKA, Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1–1 4.II 1981–03.II 1987, pagineerimata.

<sup>376</sup> Arhitektuurikroonika '85, lk 156–158; 164; Ehitus ja arhitektuur 1985 nr ½; ICOMOS-i kollokvium Tallinnas. – Sirp ja Vasar 14.VI 1985.

Kollokviumi ettevalmistamise tööplaani kuulusid aga ka restaureerimistööd väliskülastele esitletavatel objektidel nagu Kuressaare, Rakvere ja Narva Hermannii linnus, Angla tuulikud, Niguliste, Karja ja Muhi kirik, Kudjape kalmistu, Koguva küla, Sagadi ja Rägavere mõis, Loewenschede torn ning firma “Meloodia” esinduskauplus Niguliste tn 4 Tallinnas.<sup>377</sup>

1990. aasta oma ootamatute olukordade ja sageli improviseeritud lahenustega võimaldas iseseisvumist ka ICOMOSi liinis – olles ühekandimeestena sama rongiga teel ICOMOSi peassambleele Lausanne’i, otsustasid Toms koos Läti Kultuuriministeeriumi kultuuriväärtuste nõuniku Martins Apinise ja Leedu Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Valitsuse juhataja Jonas Glemžaga eralduda NSV Liidu komiteest ja moodustada kolmeliikmeline Balti komitee. Rongis koostati pöördumine ICOMOSi Büroole, kohale jõudes saadi operatiivselt ka toetav vastus.<sup>378</sup>

Kolmik jätkas üksmeeles Baltimaade esindamist kuni Apinise hukkamiseni autoavariis. Balti komitee ühendas NSV Liidu traditsioone jälgides jätkuvalt vaid tippjuhte ja sisulist tegevust ei toimunud. Rahvusvaheliste organisatsioonide kohalike allüksuste taastamine või loomine oli taasiseseisvunud riigis iseenesestmõistetav nii riigi kui ka vabakonna tasandil.<sup>379</sup> Ka ICOMOSiga uutel alustel liitumiseks tekkis huvigrupp, kes kutsus 27. veebruaril 1992. aastal kokku Eesti Rahvuskomitee Asutava Kogu. Ettevalmistus oli korralik, esimeseks koosolekuks olid valmis nii põhikirja projekt kui ka ideed edasiseks. Kutsed saadeti 17 organisatsioonile ning 30 üksikisikule, lisaks avaldati koosoleku kuulutus ajalehes “Sirp”.<sup>380</sup>

Üks asutamise initsiaatoritest, kunstiajaloolane Kaur Altoa, tutvustas asutaval kogul uue organisatsiooni võimalike töösuundadena spetsialistide ja omanike harimist ning omavalitsustele ja kodanikele suunatud muinsuskaitsest propagandat. Kõige olulisem organisatsiooni eesmärk oli aga selleks ajaks väga paljude organisatsioonide ja ettevõtete vahel jagunenud erialainimeste koostöö parandamine, info liigutamine ja rahvusvaheliseks ühistgevuseks võimaluste loomine. Olgugi et riigistruktuuri suuremad muutused olid veel ees, oli muinsuskaitsemaastik paari aastaga juba killustunud ja külvanud endiste kolleegide vahele uusi pingeid. ICOMOSi eesmärk oli luua kord suhtlemises väliskolleegidega, mis tähendas ennekõike seda, et info igasuguste välisekspertide saabumisest pidi jõudma võrdselt kõigi liikmeteni. Toonast janu külastuste järgi iseloomustab protokollitud mure, et erafirmad püüavad hoida nende külastistena Eestis viibivaid välisspetsialiste võimalikult

377 1985.a. ICOMOSi kollokviumi ettevalmistamise tööplan. – MKA, Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus I-1 4.II 1981–03.II 1987, pagineerimata.

378 Intervjuu Fredi Tomsiga 22.V 2009.

379 16.XI 1992 loodi ka Rahvusvahelise Muuseumiühingu ICOMi Eesti Rahvuskomitee

380 Pealkirjastamata. – Sirp ja Vasar 14.02.1992.

ainult endale, samas kui mõistlik oleks eksperte kasutada restaureerimistevõime huvides laiemalt.<sup>381</sup>

Kultuuri- ja haridusminister Paul-Eerik Rummo registreeris Rahvusvahelise Kinnismälestiste Nõukogu (ICOMOS) Eesti Rahvuskomitee (ERK) põhikirja 22. jaanuaril 1993.<sup>382</sup>

Asutajaliikmeid oli 30, neist juhatusse valiti tervelt seitse. Oodatud populaarsuse asemel sattus aga vastloodud organisatsioon erimeelsustesse ja sekeldustesse.

Viis inimest olid enne rahvuskomitee loomist jõudnud kirjutada avalduse liitumaks Balti komiteega. Kutse ERK asutamiskoosolekule saadeti ka neile. Ent sellest viisikust liitus kohe vaid Teddy Böckler, komiteest jäi varsti eemale Fredi Tomps. Lisaks neile jäid nii raha- kui ka muinsuskaitse süsteemi reformist tulenenud pingete tõttu eemale ligi pooled asutajaliikmed.

ICOMOSi rahvusvaheline liikmemaks oli toona 20 USD, kujuures Pariisist emaorganisatsioonile makstava summa miinimum oli 300 USD iga komitee kohta. Asutamiskoosolekul kehtestati poolaasta liikmemaksuks 100 rubla, mai algul otsustati see aga tagastada ning maksu suuruse määramisega oodata Eesti krooni kehtestamiseni.<sup>383</sup> Liikmemaksu suurus – 300 krooni – otsustati alles novembri lõpus. Summa oli rahareformi järgses olukorras paljudele ülejõukäiv ja nii pakuti huvilistele võimalust olla 100 krooni eest ainult rahvuskomitee ja mitte nn suure ICOMOSi liige.

Olgugi, et leidus neid, kes olid nõus liikmemaksu kohe täies ulatuses tasuma, eksisteeris komitee aastaid vaid riigieelarvest taotletud liikmemaksude toel. 1994. aastal valitsus raha ei eraldanud,<sup>384</sup> väidetavalt langes just seetõttu liikmete arv 16-lt kümnele.<sup>385</sup> Ka välisülekande protseduur ise oli veel taasiseseisvuse esimestel aastatelgi keeruline, pealegi nõuti raha nn kõvas valuutas. Komitee esimese ülekande Pariisi tegi Kaur Alttoa oma välisreisil Münsteri pangas. Lisaks lonkavale maksedistsipliinile kulus mõnel liikmel korduvatest meeldetuletustest hoolimata ka vormikohase eluloo esitamiseks paar aastat.

Segadust põhjustas ka Balti komitee tegevuse lõpetamine. Vaid kaks nädalat pärast asutamiskoosolekut kohtusid Riias riikliku muinsuskaitse süsteemi

<sup>381</sup> Eesti Rahvuskomitee üldkogu koosoleku protokoll 18.V.1992. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>382</sup> EV Kultuuri- ja haridusministri käskkirja 22.I.1993 nr 264. – ICOMOS ERK, pagineerimata; Rahvuskomitee registreeriti ümber MTÜ Eesti ICOMOSina 11.VI.2009.

<sup>383</sup> ICOMOS ERK juhatuse koosolek 04.V.1992. Protokoll. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>384</sup> ICOMOS ERK üldkogu koosoleku protokoll 25.IV.1994. Valitsus ei rahulda rahataotlust. Kõik, kes soovivad edasi liikmed olla tasuvad hiljemalt 15.IV.280+100.- krooni. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>385</sup> Kiri Kultuuriminister Jaak Allikule 20.X.1995. Palume erandkorras toetada 1996.aasta liikmemaksu tasumisel 10 x 145 FRF + eelmise aasta võlg 250 FRF (kokku ca 4855.- krooni). Kõrge liikmemaksu tõttu on ERK liikmete arv algsest 16 liikmest kahanenud kümnele, mis ähvardab edaspidi inimeste suhteliselt väikeste sissetulekute tõttu viia ICOMOS ERK likvideerimiseni. Arvestades, et Eesti on UNESCO liige, mille I järgu allorganisatsiooniks on ICOMOS, ei ole meie arvates RK likvideerimine soovitatav. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

esindajatena Koit Väinsalu Eesti Kultuuriministeeriumist, Läti Kultuurimälestiste Inspektsiooni direktor Juris Dambis ja Leedu Kultuuripärandi Teadusliku Uurimise Keskuse direktor Vitas Karciauskas ning leppisid nõukogude traditsioone järgides ministeeriumite tasandil kokku valitsusväliste ekspertorganisatsioonide loomise protseduurid:

1. Luua eraldi ICOMOSi komiteed igas Balti riigis, et seejärel astuda samaaegselt/ühiselt ICOMOSi liikmeks.

2. Luua töögrupp, kuhu igast riigist kuuluks kaks inimest, et valmistada ette dokumendid Balti riikide üheaegseks liikmeksastumiseks.

3. Dokumentide ettevalmistamine viia lõpule 1.juuniks 1992.<sup>386</sup>

Sarnaselt oli 1990. aastal loodud ka Balti Arhitektide Liitude Assotsiatsioon. Ühist katusorganisatsiooni luues järgisid arhitektid Rahvusvahelise Arhitektide Liidu (UIA) soovitusel tekitada niiviisi kohalik UIA sektsioon. Luba siduda ennast lahti NSV Liidu Arhitektide Liidust saadi alles 26.IV 1992.<sup>387</sup>

ICOMOSi Eesti Rahvuskomitee selline nõukogulik normeerimine ei istunud ja esimees Kaur Alttoa esitas protesti ühise töögrupi moodustamise ja ministeeriumile allutamise nõude osas.<sup>388</sup>

Arhitektide Liidu kui pika traditsiooniga organisatsiooni jaoks võis Balti koostöö olla harjumuspärane, samuti oli see iseenesest mõistetav ministeeriumiametnike jaoks. ICOMOSi loomisel kerkib aga esile toonane püüe vabaneda nõukoguliku ja sunnitud bürokraatliku pärandina tajutavast kuuluvusest Baltikumi, lõunanaabrite asemel eelistati suhelda põhja- ja läänenaabritega.

Eriarvamused asjade käigu üle andsid põhjust nii mõnekski mahlakaks kirjaks ICOMOS ERK ja Kultuuriministeeriumi vahel ning ainest juba rahvapärimuseks muutunud lugudele kohalike konfliktide kohta.

Samal ajal kui ERK ja Kultuuriministeerium teravusi vahetasid teavitas Jonas Glemža Balti komitee nimel nii asjaomaseid riike kui ka ICOMOSi Bürood, et Balti komitee toetab igati rahvuskomiteede loomist ning lõpetab oma tegevuse kohe nende registreerimise järel.

Nagu arvata, oli uuel ühendusel plaane palju, aga nagu Eesti muinsuskaitsele iseloomulik, tegutses peamiselt mõne tegusa inimese eestvedamisel ja tema teema raames. Kõige aktiivsemad liikmed olid Kaur Alttoa, Helve Ilves, Jevgeni Kaljundi, Mart Keskküla, Ants Kraut, Jaan Tamm ja Hain Toss. Kaljundi eestvedamisel sai üheks tegevussuunaks Narva, et uuesti väärtustada nõukogude võimust räsitud linna. Appi saadi ka väliseestlaste muinsuskaitsele ja 1995–1996 toimuski ICOMOSi eestvedamisel Narvas mitu üritust.<sup>389</sup> Helve Ilvese ja Kaur Alttoa initsiatiivil võeti väga teravalt päevakorda mit-

<sup>386</sup> Koit Väinsalu kiri Kaur Alttoale 3.IV. 1992. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>387</sup> Hindrek Kesler, 20 aastat Balti Arhitektide Liitude Assotsiatsiooni. – Sirp 22.X 2010.

<sup>388</sup> Kaur Alttoa kiri Koit Väinsalule 14.V 1992. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>389</sup> Näiteks 08.III 1995 konverents 51 aastat Narva vanalinna pommitamisest; 29.VI 1995 Narva 650 aastapäev; 16.IX 1995 Euroopa Muinsuskaitsepäev Narvas; 7–8.IX 1996

med restaureerimismetoodika ja praktika küsimused sh vajadus korraldada ministeeriumi ja asjakohaste asutustega ühine arutelu “restaureerimismetoodikas valitsevast anarhiast üle saamiseks”.<sup>390</sup> Jaan Tamme initsiatiivil osales ICOMOS aktiivselt ka muinsuskaitseaduse koostamisel. Demokraatliku vabaihendusena tehti märkusi näiteks seaduse algsesse versiooni sissekirjutatud nn ületsentraliseerimise kohta. Ühtlasi sooviti tugevdada ka Muinsuskaitse Nõukogu positsiooni – selle otsused peaksid olema ametile ja selle direktorile mitte nõuandvad, vaid kohustuslikud. Muuhulgas tehti ettepanek, et Muinsuskaitseameti peadirektori peaks määrama ametisse mitte kultuuriminister, vaid Nõukogu soovitusel Vabariigi Valitsus, sest ameti töö on seotud mitme eri ministeeriumi valitsusalaga. Lisaks omaniku kohustustele riigi ees, soovitati seaduses selgelt sõnastada ka riigi kohustused omaniku ees.<sup>391</sup>

Rahvuskomitee algatas ka diskussiooni maailmapärandiobjektide valimiseks ning osales Tallinna vanalinna kandidatuuri esitamise ettevalmistamises. Peamiselt Jaan Tamme initsiatiivil hoidis ICOMOS üleval diskussiooni Haagi konventsiooni<sup>392</sup> ratifitseerimiseks ja täitmiseks.

1990. aastate aktiivsus oli noort organisatsiooni arvestades iseenesest mõistetav. Ometi on Eesti Rahvuskomitee liikmete arv iseseisvusaastatel püsinud kogu aeg tagasihoidlikuna kõikides kümne ja kahekümne vahel. Sama seis on ka Lätis ja Leedus. Kui Soome ligi 200-liikmelist ja Rootsi ligi 150-liikmelist Rahvuskomiteed peetakse ekspertarvamuse sõnastajaks nii kohalikul kui rahvusvahelisel tasandil, siis Eestis on ICOMOSi nõ ühiskondliku valvekoera roll sõltumata aeg-ajalt päevakorda võetud üksikküsimustest jäänud tagasihoidlikuks. Peamine põhjus peitub ilmselt selles, et suur osa Eesti komitee liikmetest on üht- või teistpidi ametkondliku otsustasandiga seotud. Seetõttu ei ole ICOMOS mitte valdkonna arvamusliministrid, vaid pigem probleemsetes olukordades tagavarakaart. Eesti vabaihendustele iseloomulikult aktiveerub komitee ühise mure esilekerkimisel ja taandub muul ajal soodustusi ja staatust pakkuvaks klubiks.

## 2.4 Eesti DOCOMOMO Grupp

Ülemaailmne 20. sajandi arhitektuuri dokumenteerimise ja kaitse organisatsioon-võrgustik (Documentation and Conservation of buildings, sites

---

konverents Narva ja Ivangorod – kaks kindlust Narva jõe kahel kaldal. ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>390</sup> ICOMOS ERK juhatuses koosolek 22.IX 1992. Protokoll. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>391</sup> ICOMOSi ERK märkused Eesti Muinsuskaitse seaduse 1992.aasta novembrikuu eelnõu kohta. Vastu võetud juhatuses koosolekul 14.XII 1992. – ICOMOS ERK, pagineerimata.

<sup>392</sup> Relvakonflikti korral kultuuriväärtuste kaitse Haagi konventsioon. – RT II, 2005, 9.

and neighbourhoods of Modern Movement) hakkas kujunema alles 1980. aastate lõpul ja liikumine ise institutsionaliseeriti 1991. aastal. Rahvusvaheline DOCOMOMO sündis restaureerimiskampaaniast – päästmist vajas sanatoorium Zonnestraal Madalmaades Hilversumis.<sup>393</sup>

Kui ICOMOSi puhul liituti juba toimiva, traditsioonidega organisatsiooniga, siis DOCOMOMOga liitus Eesti sisuliselt ajal, mil organisatsioon oli alles lapsekingades. 1992. aastal Saksamaal Dessaus Bauhausi hoones toimunud DOCOMOMO II konverentsil löid Eestit esindanud Krista Kodres, Karin Hallas ja Mart Kalm Eesti töögrupi. Tollal kolmeliikmeline ja üksnes Arhitektuurimuuseumi töötajatest koosnenud organisatsioon kasvas mõne aastaga 10-liikmeliseks spetsialistide töögrupiks.

DOCOMOMO grupi loomist eristas ICOMOSi omast selle loojate taust – kui valdavalt riigisüsteemist tulnud pidasid oluliseks koostööd ja ministeeriumi toetust, siis DOCOMOMO tegutses märksa iseseisvamalt.

DOCOMOMO loomine tähistas mitmel moel uusi tuuli huvis muinsuskaitse vastu. Esiteks oli tegu akadeemilise huviga. Teiseks tõsteti esile lähiajaloo mälestised, millega ametlik muinsuskaitse oli tegelenud siiani suhteliselt vähe, õigem on öelda, et praktiliselt üldse mitte. 20. sajandil ehitatud hooneid oli kaitse all üksikuid, pärast II maailmasõda püstitatud ehitistest oli kaitse all vaid Tallinna Laululava. DOCOMOMO põhitähelepanu oli suunatud poliitiliselt ning ühiskondlikult väga olulisele perioodile meie ehituskunsti – iseseisva riigisüsteemi aastatele. Kui juba 20. sajandi algul asuti otsima Eesti rahvusliku arhitektuuri olemust ning arutleti talutare plusse ja miinuseid, siis nõukogude okupatsiooni tingimustes sai 1920.- 1930. aastate funktsionalismist kui nn eestiaegsest arhitektuurist meie rahvusliku arhitektuuri ideaal.

1995. aastal koostas DOCOMOMO Eesti grupp Eesti 20. sajandi arhitektuuri väärtuslike hoonete nimestiku, neist üheksa esitati 20. sajandi rahvusvahelisse DOCOMOMO registrisse.<sup>394</sup> Eesti plaanitud TOP 100 ehitise nimekiri kasvas 143-ni ja see esitati 1995. aastal Muinsuskaitseametile kaitse alla võtmise kaalumiseks ning maakonnaarhitektidele teadmiseks.<sup>395</sup> Nimekirjas olnud objektidest on kaitse alla võetud vaid mõned.

Kui ICOMOSi tegevuses andsid tooni ametnikud ja restauraatorid, siis DOCOMOMO keskendus peamiselt teoreetilistele artiklitele ja teaduslikule lähenemisele.<sup>396</sup>

<sup>393</sup> Karin Hallas, DOCOMOMO – tegutseda valvekoerana. Rahvusvaheline DOCOMOMO nüüd ka Eestis. – Sirp 9.X 1992.

<sup>394</sup> Villad Rüütli 1a ja Lõuna 2a ning Rannahotell ja Rannahoone Pärnus, Uus Tare elamute grupp, Pärnu mnt 6, Kunstihoone, E. Lenderi Tütarlaste Gümnaasium ja Raua 2 Tuletõrjehoone Tallinnas. – The modern movement in architecture: selections from the DOCOMOMO registers. Eds Dennis Sharp, Catherine Cooke, Rotterdam: 010 Publishers, 2000.

<sup>395</sup> Ülevaade DOCOMOMO Eesti töögrupi tegevusest, s.a. – DOCOMOMO, pagineerimata.

<sup>396</sup> Mart Kalm, DOCOMOMO Eestis: kas mõikab? – Ehituskunst 1996 nr 15. DOCOMOMO eri, lk 7–8; Krista Kodres, DOCOMOMO: arhitektuuri kaitse ja selle võimalused Eestis.

Teooria oli siiski vaid osa DOCOMOMO väljundist. Juba esimestest ühingat tutvustavatest artiklitest alates rõhutab DOCOMOMO täpselt samamoodi nagu ICOMOS, et ekspertorganisatsiooni roll on tegutseda ühiskondliku valvekoerana.

DOCOMOMOlt küsiti arvamust või võttis see ise initsiatiivi ning korraldas arutelusid näiteks Teaduste Akadeemia Raamatukogu, Kunstihoone, Tallinna Panga filiaali, Pärnu Rannahotelli ja Rannakohviku, Viljandi Vabadussõja mälestussamba taastamise, Roosikrantsi 4b eramu ja paljudes teistes küsimustes.<sup>397</sup> Samuti Tallinna Olümpiapurjespordikeskuse kaitse alla võtmise teemal.<sup>398</sup> DOCOMOMO asus muinsuskaitse kaitseks välja näiteks Võru pangamaja ümberehitamise asjus.<sup>399</sup> Kohtuti ka uute akende, sh katuseakende tootjatega, et piirata moodsate tehnoloogiate ja materjalide pealetungi<sup>400</sup> jne. Seda, et DOCOMOMO arvamusega arvestati, näitab ka Muinsuskaitseametis välja kujunenud praktika saata 20. sajandi arhitektuuri puudutavast kirjavahetusest sageli koopia DOCOMOMOLE.<sup>401</sup>

Uuel aastatuhandel on DOCOMOMO sekkumine ühiskondliku valvekoerana muutunud küll mõnevõrra harvemaks, kuid see toimib. DOCOMOMO on suutnud oma suures osas sõltumatu liikmeskonnaga püsida eemal muinsuskaitse siseintriigidest, kuid kitsa eriala konkurentidena ei moodusta ka ühtset meeskonda.

## 2.5 ICCROM

Eesti muinsuskaitstes töötavad peamiselt ajaloolase, arheoloogi, arhitekti ja inseneri haridusega inimesed, kelle muinsuskaitsealased teadmised põhinevad üldjuhul töö käigus saadud kogemusel. Ka praktilist restaureerimistööd teevad enamasti alles töö käigus restauraatoriks õppinud ehitajad. Uurimis-instituutide ja restaureerimisvalitsuse süsteemi laialisaatmise järel läks konkurents uutele alustele, Muinsuskaitseamet keskendus ametnike väljaõppele.

ICOMOSi, kui üksikisikuid ühendava UNESCO ekspertorganisatsiooniga liituti kohe taasiseseisvumise esimestel aastatel, teadustöö ja restaureerimismetoodikaga tegeleva Kultuuriväärtuste Säilitamise ja Restaureerimise Rahvusvahelise Uurimiskeskuse ICCROM põhikirjaga ühinemise seadus võeti aga vastu alles 2000. aastal,<sup>402</sup> ajal, mil Muinsuskaitseametit asus juhtima

Ehituskunst nr 7 1993, lk 10–11.

<sup>397</sup> Ülevaade DOCOMOMO Eesti töögrupi tegevusest, s.a. – DOCOMOMO, pagineerimata.

<sup>398</sup> Jaan Tamm, Riigi Muinsuskaitseameti kiri 05.II 1996 nr 91. – DOCOMOMO, pagineerimata.

<sup>399</sup> Mart Kalm, Märgukiri 13.XII 1996. – DOCOMOMO, pagineerimata.

<sup>400</sup> Mart Kalm, Eesti DOCOMOMO ülevaade tegevusest 1995–1997 10.XII 1997. – DOCOMOMO, pagineerimata.

<sup>401</sup> DOCOMOMO arhiivist moodustab märkimisväärse osa kirjad Muinsuskaitseametilt.

<sup>402</sup> Kultuuriväärtuste säilitamise ja restaureerimise rahvusvahelise uurimiskeskuse põhikirjaga ühinemise seadus. – RT II 2000, 23, 139.



teadustööle ja ekspertteadmistele orienteeritud Anneli Randla. ICCROM oli sisuliselt esimene võimalus rahvusvaheliseks enesetäiendamiseks konserveerimise ja restaureerimise erialal. Põhikirjaga ühinemise ajal oli õhus plaan luua Vilniusesse ICCROM-i regionaalne keskus Baltimaade, Ukraina ja Valgevene tarbeks.<sup>403</sup> Paraku ei saanud Vilniuse keskust korralikult tööle, soikus ka katse luua Vilniusesse ICCROMi moraalse toega Baltimaade ühine restaureerimiskool.<sup>404</sup> Siin, nagu ka ekspertorganisatsioonide loomise puhul, ei näidanud Eesti ise üles piisavat huvi Balti koostööks.

Taasiseseisvumise ajastul asuti hoopis kiirelt otsima kontakte kolleegidega peamiselt Soomes ja Rootsis. Toimus mitmeid vastastikuseid visiite, kõige järjepidevamaks muutus koostöö Gotlandi Ülikooliga. Eestis on käinud lühematel ja pikematel töövisiitidel väliseksperthe.

Eesti muinsuskaitseeadus oma tegevuslubade süsteemiga on oma olemuselt protektsionistlik st teiste riikide uurijate, projekteerijate ja restauraatorite töö Eesti mälestistel ei ole välistatud, kuid nad peavad enne hankima tegevusloa, mis eeldab kohalike restaureerimistavade tundmaõppimist. Restaureerimine on siiski kõikjal Euroopas nišiettevtõtlus ja tegijaid pigem napib kui jagub naaberriikidesse konkureerima ja nii on välisrestauraatoreid Eestisse tulnud pigem riiklike programmide raames. Poolakate abi Eesti restauraatoritele lõppes 1990. aastate algul. 1997. aastal alustas Eestis Rootsi riigi abipaketi raames tööd Rootsi firma Celandier Eesti AS, mille tuntuimad tööd on Tallinnas Kadrioru lossi restaureerimine ja Väike-Patarei 3 näidisprojektina korrastatud ajalooline puitelamu, kus leidis endale kodu parimaid põhjamaiseid traditsioone järgiv Säästva Renoveerimise Infokeskus. Puithoonete väärtustamisest kujunes omal maal suurt lammutamist pealt vaadanud Rootsi muinsuskaitsete jaoks omalaadi missioon Eestis. Rootslaste aktiivsus aitas tõhusalt kaasa puitasumite väärtustamisele, mida üldises uuendamistuhinas ähvardas kiire häving. Välisabi restaureerimistegevusele on siiski olnud väiksem kui paljude muudel elualadel.

## 2.6 Üldistusi

Nii nagu Eesti arhitektuur<sup>405</sup> nii edenes ka sinne muinsuskaitse nõukogude ajal teadmises, et ollakse kogu NSV Liidu parim. Need, kellega muinsuskaitse ideoloogia ja praktika üle arutleti, olid Leedu, vahel ka Moskva ja

<sup>403</sup> Kultuuriväärtuste säilitamise ja restaureerimise uurimise rahvusvahelise keskuse (ICCROM) põhikirjaga ühinemise seadus. Seletuskiri 09.III 2000. <http://www.kul.ee/index.php?path=38&EelnID=10>.

<sup>404</sup> Baltic Heritage Committee protokoll 22.V 1997. – MKA, Baltic Heritage Committee dokumendid (protokollid, kirjavahetus) 1.1-9, pagineerimata; E- kirjavahetus Anneli Randlaga 05.XII 2011.

<sup>405</sup> Krista Kodres, Müüdidloojad ja teised, lk 4-5.

Valgevene kolleegid. Eesti esimene suur tutvustus maailmale oli 1985. aasta ICOMOSi kollokvium. Suurejooneliselt ettevalmistatud üritus saigi meid maailmale ainult parimas valguses tutvustada. Esimene suurem ehmatuse tabas muinsuskaitse 1989. aastal, kui Tallinnasse tulid Jukka Jokilehto ICCROMist ja Soome kolleegid Maija Kairamo ning Thorborg von Konow ning vastupidiselt varasemale kogemusele kuuldi hingedriipivat kriitikat lääne restauraatorite silmis juba iganenud restaureerimisvõtete ja -materjalide kasutamise kohta ning etteheiteid keskaja avastamise nimel hilisemate kihistuste eemaldamise pärast.<sup>406</sup>

Maailm avanes üheaegselt pärandimõiste laienemisega, suured reformid nii muinsuskaitse halduses kui ka praktilises restaureerimises ja üldine uuen-dusmeelsus võimaldasid kaasaegsemate restaureerimisvõtete ja -ideoloogiate suhteliselt valutult omaks võtmist.

Tallinna vanalinna kandmine maailmapärandi nimekirja oli osa riigi enesemääramisest rahvusvahelises struktuuris. Koos integreerumisega rahvusvahelisse poliitikasse, sidus Eesti end rahvusvahelise vastutusega kultuuri-pärandi säilimise eest.

Eesti suhe välisekspertidega ja rahvusvaheliste organisatsioonidega on olnud vastuoluline, sest Eestis oldi pigem harjutud naabrite kiitusega. Rahvusvaheliste ekspertide karmi hinnangut oodati väga, aga ennekõike selleks, et kohapealseid vastuolusid klaarida. Selline tellitud kriitika on paljudes olukordades tekitanud avalikkuse jaoks paralleeli kauge tsaari karistussalgaga, kes probleeme, ennekõike aga nende põhjusi tundmata piitsahoope jagas.

Nii muinsuskaitse kui ka ajakirjandus on Tallinnast kui maailmapärandilinnast kirjutades lähtunud kahetsusväärset sageli eeldusest, et maailmapärandi nimekirjas olemine ei ole mitte auasi, vaid nimekirja haldav Maailmapärandi komitee on kõrgeim kohus, kes peab sekkuma siis, kui koha peal üksmeelele ei jõuta.

Eesti ühiskond ei ole UNESCO tähelepanust muinsuskaitsele palju pidanud, sellest ei ole kujunenud üldrahalikku auasja. Tallinnast räägitakse UNESCO kontekstis pigem negatiivsetest arengutest, Struve meridiaanikaarest aga peaaegu mitte üldse. Kui Tallinna kandmine maailmapärandinimekirja oli selle pika kaitsealaks olemise harjumuse tõttu suhteliselt enesestmõistetav ja ka nõ vajalik esimene linnuke normaalse riigi tulemusnäitajate tabelis, siis oma sisult palju ainulaadsema Struve meridiaanikaare kandmine samasse nimistusse 2005. aastal oli juba vähemhuvitav lisaboonus. Ainulaadse maakera mõõdistamise projekti nimetamine pärandiks johtus peamiselt Soome initsiatiivist ja on kümne riigi – Norra, Soome, Venemaa, Eesti, Läti, Leedu, Valgevene, Moldaavia ja Ukraina ühispärand. Eesti ootamatult vähest huvi selle mälestise nimetamisel näitab ka see, et Tartu Ülikoolile kui G. W. Struve koduülikoolile ei ole nominatsioonis võrreldes

---

<sup>406</sup> Juhan Maiste, Mitte liiga hilja.

teiste mõõdistamispunktidega nõutatud isegi mitte sümboolset lisatähelepanu võrreldes looduses paiknevate punktidega. Struve meridiaanikaare nimetamisega tegeles peamiselt Maa-amet ja Eesti Geodeetide Ühing. Selle ettevõtmise vähene seos Muinsuskaitseametiga annab tunnistust jätkuvalt vähesest koostööst riigi erinevate ametite vahel.

Sarnaselt materiaalsele pärandile ei pea meie 2008. aastal UNESCO vaimse kultuuripärandi nimekirja kantud laulupidude korraldajad ega kajastajad oluliseks märkida, et tegu ei ole mitte ainult eestluse, vaid inimkonna pärandiga.<sup>407</sup>

Janu kontaktide järele läänemaailmaga ja selle nimel tehtud pingutused olid vabanevas ühiskonnas iseenesestmõistetavad. Rahvusvaheliste organisatsioonidega liitumine ja koostöö välismaa kolleegidega oli osa iseseisva riigi ülesehitamisest ja oluline nii ekspertide kui ka riigi kehtestamise ja tutvustamise jaoks. Muinsuskaitse valdkonnas oli rahvusvaheline koostöö iseseisvuse esimesel kümnendil väga eksperdi-keskne, uute organisatsioonide edukus on sõltunud nii neid juhtivatest inimestest kui ka nende seotusest muinsuskaitse ametkondadega. Ekspertorganisatsioonid väljendasid valdkonna demokraatiat, sest nad võtsid vabakonnana oma õlule nn kriitilise valvekoera rolli. Vastavalt vajadusele on seistud nii Muinsuskaitseameti poolt kui ka vastu. Eesti on sujuvalt omaks võtnud DOCOMOMO rahvusvahelise päästeaktsioonide idee, mis näeb ette ohustatud hoonetele moraalse toetuse saamist allkirjade kogumise näol, paraku on sellised aktsioonid paljudes küsimustes osutunud demoraliseerivalt ühepoolseks.<sup>408</sup> Kuna valvekoera rolli reklaamiti ka ise, seostab avalikkus ekspertorganisatsioone esimeses järjekorras seltskonnana, kes aktiveerub millegi vastu võitlemiseks.

Samas on ekspertorganisatsioonid tegelenud Eesti pärandi tutvustamisega maailmas ja paljudes spetsiifilistes küsimustes kohati tõhusamalt kui Kultuuriministeerium või Muinsuskaitseamet ning on selgelt kaasaegse muinsuskaitse ideoloogia maaletoojad.

---

<sup>407</sup> 2009. aasta laulu- ja tantsupeo kavaraamatus mainiti UNESCOt vaid korra ja sedagi alles leheküljel 232. – Laulu- ja tantsupeo teataja. ÜhesHingamine. Tallinn: Eesti Laulupeo- ja Tantsupeo SA 2009; 2011. aasta XI noorte laulu- ja tantsupeo teatajas ei viidatud UNESCOle aga üldse. – Laulu- ja tantsupeo teataja. Maa ja Ilm. Tallinn: Eesti Laulupeo- ja Tantsupeo SA 2011.

<sup>408</sup> Näiteks Sakala keskuse lammutamise vastu koguti 9000 allkirja, aga hoone lammutati siiski. Allkirjade kogumise tipp-10. – Eesti Ekspress 31. III 2010.

# 3 Mälestised riigi ja kodanike vahel. Pärandi defineerimine ja hierarhia

Mälestiste valik ja kaitse on teadlik ja seadustega toetatud ajaloolise tõe kujundamise vahend, sest millegi mälestiseks tunnistamine või mitte tunnistamine on lisaks ajaloolisele, kunstilisele ja arhitektuursele ka poliitiline hinnang konkreetsele nähtusele ajaloos. Nii näiteks ei tekitanud mõisahoonete lammutamine ehitusmaterjali saamiseks 1920. aastate ühiskonnas ega ka nõukogudeaegsete arhitektuurset väärtuslike ehitiste lammutamine 1990. aastate Eestis väga suure osa kodanike jaoks erilisi vastuolusid. Nii võõrvallutajate kui ka kohaliku pärandi päästmisel nii teadliku kui ka hoolimatu lammutamise eest on muinsuskaitse olnud sageli võimuvastane roll. Eriti teravalt tõusis see esile näiteks II maailmasõja järgsetes katsetes päästa Narva vanalinna ja teisi laastatud Eesti linnu. Muinsuskaitse on läbi aegade balanseerinud rahvusluse ja võimutruuduse piirimail.

1960. aastatel muutus kogu maailmas oluliseks traditsioonilise keskkonna, ajalooliste hoonete ja esemete väärtustamine ning keskkonnateadlikkus vastukaaluna sõjajärgsele industrialiseeritud ehitusele, tööstuse kasvule, linnastumisele, tarbimisühiskonna kujunemisele ja saastamisele. Eestis, aga ka teistes represseeritud maades, oli kultuur ja pärand seotud ka rahvusliku eneseteadvuse püsimise ja tõusuga šovinistliku poliitika tingimustes. 1960. aastate algusest tõusis uuesti pärast sõjast põhjustatud katkestusi keskmine haridustase, taastus intelligentsi positsioon, kultuurielus osalemist peeti oluliseks, eesti keele ja rahvuslike kultuuritraditsioonide väärtustamine oli rahva seas väga kõrge. Vastuseis režiimile toimus läbi kultuuri – kunstide, ülikoolide, ajakirjanduse ja seltsiliikumise.<sup>409</sup>

Stabiliseeruv maailmas muutus oluliseks minevik ja ühiskonna järjepidevus – kollektiviseerimise eest linna kolinud ja Siberist tagasi saabuvad inimesed mõtestasid pärast esmaste olmemurede lahendamist oma identiteeti uues elukohas,<sup>410</sup> maale jäänud vanaemad, sünnitalud ja perekonna

<sup>409</sup> Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim. Peeter Vihalemm, Taru Ülikooli Kirjastus 2004, lk 3–7.

<sup>410</sup> 1980. aastatel elas küsitluse põhjal vaid 34% täiskasvanud eestlastest seal, kus nad on sündinud. Vaata Ene Hion, Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Meie muutuv elulaad. Tallinn:

hauad hakkasid tasapisi omandama pärandi tähendust. Moodsa modernismi kõrval hinnati üha enam ajaloolist keskkonda, teadlik armastus esivanemate pärandi vastu aitas end positsioneerida okupeeritud riigis. See suhtumine toetas omakorda riiklikku muinsuskaitset oma eesmärkide saavutamisel.

Muinsuskaitsetöösse oli pärandihoidjana sõltumata võimumonumentide kaitsmise kohustusest tänu oma subjektile sisse kodeeritud rahvusliku vastupanu alltekst, sest muinsuskaitse tegeles valdavalt siiski asjadega, mis olid olnud olemas enne okupatsiooni.

1960. aastate NSV Liitu iseloomustab kultuuriline elavnemine ja ideoloogilise surve lõdvenemine ning hetkeks võis tõmmata paralleele mujal Euroopas toimuvaga. Samal ajal kui vabas maailmas valmistati ette mälestiste kaitse kaasaegseid põhimõtteid sätestavat Veneetsia hartat (1964), laienes pärandi mõiste ka Eestis oluliselt ja järjekindlalt. Kui 1970. aastaid iseloomustatakse üldjuhul kui ideoloogilise tasalülitamise ja stagnatsiooni perioodi, siis nii kultuuri- kui ka looduspärandi kaitse jätkas endisel võidukäiku ja laiendas oma tegevusvälja – sarnaselt muu maailmaga hakati tähelepanu pöörama üha erinevamale, nooremale ja argisemale pärandile. Omandireformi väljakuulutamise ajaks 1991. aastal oli muinsuskaitse jõudnud romantilistelt linnusevaremetelt ja ohvrikindide veerelt sisuliselt vastsete omanike koduõuele ja isegi tuppa. Koos pärandi mõiste avarumisega hakkas aga kaduma kontroll mälestiste seisukorra üle. Oluline roll oli ka muudatuste tempol. Kui omaaegne tööjõu nappus ning keskendumine üksikutele sümbolobjektidele jättis enamiku nii vanadest kui ka uutest mälestistest puutumata, siis riikliku iseseisvuse taastamise järgne omanikuuhkus, kirk ümbritsevat korrastada ja muuta, kasumlikult arendada ning õhinapõhiselt tegutseda pörkus paratamatult muinsuskaitsete alalhoidlikkuse ja konservatiivsusega, kes tajusid, et ilma jõulise kontrolli ja sekkumiseta ei suudeta omanike plaane hallata.

Ajaloo käsitus on alati valikuline ja sõltub selle tõlgendaja teadmistest ja eesmärkidest. Kultuur on igasuguse võimu jaoks propaganda vahend. Ka kirjandus või muusika saab olla võimu teenistuses, kultuurimälestised on aga eranditult kõik seaduse jõuga legaliseeritud valikud. Millegi pärandiks pidamine sümboliseerib konkreetse ajastu ja ühiskonna suhet oma kultuuri<sup>411</sup>, selle riiklikuks mälestiseks tunnistamine on aga selge poliitiline akt.

Riiklikku muinsuskaitset on sageli võrreldud muuseumitega. Väga suur osa muuseumitest on olnud võimu ideoloogia kandjad, riiklike muuseumide ülesanne on didaktiliselt jutustada ühiskonna progressiivset kulgu.<sup>412</sup> Muuseumiekspositsiooniga on inimesel ajutine ja teadvustatud kokkupuude, nii ruumiline kui ka ajaline distants, näitusel nähtut tõlgendatakse sõltuvalt teadmistest ja kogemustest. Mälestised, ka algse funktsiooni ammu mineta-

Eesti Raamat 1988, lk 22.

<sup>411</sup> Janet Blake, *On Defining the Cultural Heritage*, lk 68.

<sup>412</sup> Vaata ka Mariann Raisma, *Aegruum nõukogudeaegses muuseumiekspositsioonis*. – *Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole*. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 75–81.

nud kohad nagu näiteks linnamäed või kloostrid, on aga sõltumata vanusest seotud igapäevase elu ja tegutsemisega ning nii füüsiliselt kui ka inimeste teadvuses seetõttu alaliselt olemas ning pidevalt muutumas. Muinsuskaitse oma mälestiste nimekirja ja restaureeritava pärandi valikuga on nii Eesti Vabariigi, Eesti NSV kui ka taastatud Eesti Vabariigi aegadel olnud vahend, millega saab kujundada ja mõjutada teadmisi ajaloost ja riiklikust kuuluvusest. Lisaks peegeldavad nimekirja täiendused erinevatel ajastutel nii ühiskonna kui ka uurijate jaoks päevakajalisi teemasid.

1920.–1930. aastate nimekirjas on ühtpidi tunda teatavat ettevaatlikust mälestiste valikul, samas aga juba üsna laia haaret, sest nimekirjade koostamisse olid kaasatud noored ja ambitsioonikad rahvusteaduste ja kunstiajaloo õppejõud. Nimekiri oli ennekõike arheoloogia ehk siis muinasaja kui võõrvallutuste eelse aja keskne. Ehitatud pärandist oli esindatud esimeses järjekorras oma ajaloolisuse ja traditsioonidega esile kerkiv keskaeg – Tallinna linnamüür ning esimesed vanalinnas kaitse alla võetud hooned, linnused või nende varemed ja keskaegsed kirikud. Aga juba ka arhitektuurselt eriti silmapaistvad baltisakslaste mõisad.<sup>413</sup> 1930. aastate keskpaigas pikendati nimekirja rohkem kui kahesaja ehitise võrra, mille hulgas oli nii uuemaid kirikuid, aga ka kümnete kaupa mõisahooned.<sup>414</sup>

Esimeses nõukogudeaegses nimekirjas 1947. aastast oli varasemast loetelust eemaldatud sõjas hävinu, sh näiteks Tartu Kivisild, nimekiri pikenes aga kiiruga mälestiseks kuulutatud lammutamisohtu sattunud taastamiskõlblike varemete ja mõnede tähtsamate ehitiste võrra. Tundub, et nimekirja koostamisel tugineti selgelt varasemale Vabariigi-aegsele nimekirjale, lisatud lammutusohus olevatest hoonetest oli varasemas nimekirjas vaid mõni üksik.

Ideoloogiline valik torkab loomulikult kõige jõulisemalt ja riiklikult suunatavamalt silma nõukogude perioodi ajaloomälestiste loetelus. 1952. aasta nõukoguliku isamaalis-patriootliku suunitlusega nimekiri kuulutas revolutsioonilisi konspiratiivkortereid ja -trükikodasid, partisanide võitlus- ja peatumispaiku ning Suurt Isamaasõda ülistavate mälestiste ja monumentidega uue ajalookirjutuse algust. Olgugi, et just ideoloogiliste mälestiste tutvustamisele nii üldsusele, eriti aga koolilastele pööras võim läbi kogu okupatsiooniperioodi erilist tähelepanu,<sup>415</sup> kadusid nn punamonumendid nii taastatud Eesti Vabariigi avalikust ruumist kui ka inimeste teadvusest

<sup>413</sup> Teedeministeeriumi ehitusjaoskond. Kirjavahetus uute hoonete püstitamise ja vanade lammutamise asjus. Varemeiks muutunud või hävima jäetud ehitiste nimekiri ja muinsuskaitsele võetud ajalooliste muinasvarade nimestik 1935–1940. ERA, f 2218, n 1, s 84; Vaata ka Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand, lk 49–52.

<sup>414</sup> ERA, f 2218, n 1, s 84.

<sup>415</sup> Näiteks 1964. aasta rahvusvahelise kultuurimälestiste kaitse aasta oli suuresti pühendatud nn Nõukogude vabastajate mälestusmärkide ja paikade tutvustamisele. Vaata Elfriede Vint, Oleviku teenistuses. – Sirp ja Vasar 4.XII 1964; revolutsioonimälestised olid ka üldlevinud kooli- ja klassiekskursioonide sihtpunktid.

väga kiiresti. Nimekirjade puhastamine võttis rohkem aega kestes peaaegu aastatuhande vahetuseni, see ei sõltunud aga ideoloogiast, vaid MKA haldussuutmatusest.

Riigikorra ja omandisuhete muutumine mõjutas oluliselt pärandi mõistmist ja haldamist. Kõige vähem muudatusi kaasnes nõ traditsiooniliste mälestiste nagu arheoloogiapärandi, linnuste ja keskaegsete ehitiste kaitsel, sest need jäid üldjuhul riigile ja peale mõningate erandite ei jäänud jalgu ka uusehitistele. Alljärgnevalt käsitlem mõningaid mälestiste liike, mille kuvand on ajas kõige rohkem muutunud.

### 3.1 Talu- ja külaarhitektuur

1913. aastal võttis Eesti Rahva Muuseum Oskar Kallase õhutusel vastu otsuse rajada oma vabaõhumuuseum, ajalehtedes kutsuti rahvast üles säilitama vanu ehitisi tulevase muuseumi jaoks.<sup>416</sup> 1920. aastate teisel poolel tegutses Tallinnas muuseumi loomise nimel Eesti Vabaõhumuuseumi Ühing.<sup>417</sup> Lätlased avasid Riias oma vabaõhumuuseumi juba 1924. aastal, Eestis selleni 1920.–30. aastail siiski ei jõutud, kuid Eesti Rahva Muuseumis tegeleti aktiivselt taluarhitektuuri uurimise ja tutvustamisega. Mälestiste nimekirjast me taluehitisi siiski veel ei leia. Vabariigi-aegsed püüdlused, sh riiklikud kampaniad moderniseerida Eesti talu olid suunatud küll tulevikku, aga tugevalt kantud rahvuslike elementide säilitamise põhimõttest.<sup>418</sup>

1950. aastatel võeti esmalt kohalike mälestistena kaitse alla mitukümmend talu, nende kaitsmise põhjus ei olnud aga mitte etnograafiline väärtus, vaid seotus revolutsioonilise vastupanuvõitlusega. Värvikamate näidetena võib esile tõsta Võisilma talu, kus 1922. aastal toimus Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorte Ühingu I kongress ja Kulli talu, mille ruumides ja õuel õöl vastu 14. veebruari 1918. aastal toimus Eesti Punakaardi relvastatud kokkupõrge valgekaartlastega.<sup>419</sup>

1956. aasta mälestiste kaitse määrusega kehtestati ajutiselt uus mälestiste liik – maaehituse mälestismärgid, mis 1961. aasta seadusega küll juba kaob. Uus liik oli ennekõike seotud Vabaõhumuuseumi rajamisega, sest määruse lisaga anti kohalikele RSN TK-dele ülesanne esitada Ministrite Nõukogule

<sup>416</sup> Eesti Vabaõhumuuseum. Ideest tegudeni. Toim. Merike Lang. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum 1996.

<sup>417</sup> Juta Saron, Karl Tihase elutöö – Suitsutare 4. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum 2007, lk 289–299, lk 289.

<sup>418</sup> Vaata pikemalt Elo Lutsepp, Uudisasundused – 1930. aastate sotsiaalpoliitika ja arhitektuuri kohtumisi. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2006; Riin Alatalu, Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand.

<sup>419</sup> Eesti NSV MN 31.XII 1964 määrus nr 573 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s; Eesti NSV MN 1.VIII 1973 määrus nr 346 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 4.I 1974 nr 1.

15. detsembriks 1956. aastal maaehituste mälestusmärkide ettepanekud ja viivitamatult alustada vabaõhumuuseumi ületoomisele kuuluvate objektide nimestike koostamisega ja läbitöötamisega, nende seisukorra kohapealsete ülevaatustega ning organiseerida nimetatud objektide kaitset. Ilmselt sellest määrusest johtuvalt võetigi Eesti Vabaõhumuuseum samaaegselt avamisega vabariikliku tähtsusega mälestisena kaitse alla.<sup>420</sup>

1958. aastast säilinud parandustega nimekirjas on loetletud kaitse all olevatena või võetavatena rahvuslike suurmeeste sünnikodud nagu Ants Laikmaa talu, Carl Robert Jakobsoni talu-muuseum, Ernst Peterson-Särgava kodukoht ja samal aastal muuseumina avatud Anton Hansen Tammsaare sünnitalu. Et tegu oli esimese põlve haritlastega, olid nad üldjuhul sündinud talus. Neile lisandusid veel Amandus Adamsoni maja Paldiskis ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi majamuuseum Võrus.<sup>421</sup>

1964. aastal kehtestatud ülevabariigiline nimekiri on uuenenud muinuskaitselise mõtteviisi esindaja sisaldades keskaegse pärandi kõrval lisaks mainitud Vabaõhumuuseumile ka Angla tuulikuid ja Mihkli talu Saaremaal, samuti mitmeid maanteekürtse. Etnograafiliste mälestiste nimekiri täienes ka 1973. aastal. Maanteekürtside ja samuti 1970. aastate lõpul tähelepanu osaks saanud vesiveskite väärtustamine viitab nii omaaegsetele otsustele alustada valdkonnauuringutega kui ka seotusele konkreetsete uurijatega.<sup>422</sup> Aga ka restauraatorite ja laiema üldsuse huvile, sest nii Viitna kui ka Audru Kuldlõvi kürtis ning kohvik Adavere tuulikus muutusid ennistamisega kultuslikeks söögi- ja peopaikadeks.

Taluarhitektuuri väärtustamisega said Hansalinnad ja pärisorine talu ootamatult võrdse väärtuse ja tähelepanu osaliseks. Möödaniku musealiseerimine sobis ka nõukogulikule ideoloogiale, minevik suitsutares tõstis esile helget olevikku. Eksootilist keskaega ja muuseumi keskkonda surutud arhailist rehetare sobis näidata nii kohalikule kui ka välituristile. Siseturismi soosis autoomanike arvu suurenemine, aga ka populaarsed töökollektiivide ekskursioonid. 1968. aastal kaitse alla võetud Koguva külast ei möödunud peatumata peaaegu mitte ükski ekskursioonibuss.

Ometi sai just 1960. aastatel talu lisaks museaalsele väärtusele ka rahvusliku alltooni, sest just siis hakkas nõukoguliku tüüpehituse vastandina levima vanavarakultus, tühjaks jäänud talusid kohandati suvekodudeks, kodu- ja aiakujunduses andsid tooni õllekapad, vokirattad ja veskikivid.

<sup>420</sup> Eesti NSV MN määrus 20.X 1956 nr 264. Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse alla kuuluvate kultuurimälestusmärkide arvelevõtmise, kaitse organiseerimise ja kaitse kontrolli tugevdamise kohta; Lisa: põhimäärus kultuurimälestusmärkide kaitse kohta. – Eesti NSV Teataja nr 16 24.XI 1956

<sup>421</sup> ERA R f 1797, n 3, s 827.

<sup>422</sup> Maanteekürtse uuris Kalvi Aluve, Maakürtsid ja hobupostijaamad Eestis, Tallinn: Kunst 1976; vesiveskeid inventeeris Olev Suuder, Lõuna-Eesti vesiveskite ajalooline ülevaade, 1990. Muinuskaitseameti arhiiv, A-2750.



Ilmusid taluarhitektuuri ja etnograafilist pärandit tutvustavad raamatud.<sup>423</sup> Vastupidiselt muu maailma üleilmastumisele ja multikultuursuse süvenemisele hoogustus Eestis rahvuslik-kultuuriline enesessesulgumine.<sup>424</sup> VRV eelarvest restaureeriti muuhulgas Mihkli talumuuseumi Saaremaal, Koguva küla, Uku talu, Mart Saare kodutalu Hüpassaares (1972), Rudolf Tobiase majamuuseumi Käinas (1973), Villem Kapi maja Suure-Jaanis (1973) ja A. H. Tammsaare sünnikodu Albus (1977).<sup>425</sup> 1970. aastate alguses pööras ka noor arhitektide põlvkond lääneliku modernismi kõrval tähelepanu rahvuslikele ehitustraditsioonidele.

1973. aasta mälestiste nimekirjas oli lisaks ajalooliste isikutega seotult ajaloomälestistena kaitse alla võetud taludele juba 22 maa-arhitektuuriga seotud arhitektuurimälestist. Kaitse alla võeti näiteks Tika talu Läänemaal, Reediku talu Saaremaal, Kaarle ja Kohvimäe talud Lääne-Virumaal ja filmi "Kevade" võttepaigana aastal 1969. aastal tuntuks saanud Hinni talu Põlva- maal, samuti mõned veskid ja kõrtsid. Et nõukogude ajal võeti omandiküsimusele tähelepanu pööramata terveid ansambleid ühe objektina kaitse alla, on täpse statistika tegemine keeruline, ühe objektina oli kaitse all näiteks 96 objekti Koguva külast sh hooned, kiviaiad, teed ja haljastus, samuti olid ühe statistilise ühiku alla koondatud kõik Vabaõhumuuseumi hooned.

Mälestiste nimekirjade ülevaatamisega 1990. aastatel kustutati nimekirjast revolutsioonilised talud, arhitektuurimälestistest praagiti välja halvas olukorras Reediku talu Saaremaal, Mäe talu Lääne-Virumaal, Hansu-Jürka ja Laose talud Pärnumaal. Neist viimase rehemaja võeti 2006. aastal uuesti kaitse alla, talu pukkтуulik oli paraku juba hävinud.

1989. aastal algatati toiduainete defitsiidi tõttu riikliku meetmena, samas rahvuslikkuse tõusuperioodil edumeelne põlistalude taastamise kampaania.<sup>426</sup> EMS ja ERM pühendasid 1989. aasta muinsuskaitsekuu nii kultuurilooliste kui ka uustalude väärtustamisele.<sup>427</sup> Sõltumata neist ettevõtmistest ja üleüldisest talu kui rahvusliku püsiväärtuse vaimustusest 1990. aastatel talusid riikliku kaitse alla ei võetud. Oma osa on siin ka 1990. aastate keskpaigas kulmineerinud eluolu allakäigul maapiirkondades ja sellega kaasnenud talude tühjenemisel püsielanikest.

Uus laine taluarhitektuuri riiklikul väärtustamisel algas alles uuel aastatuhandel, kui Muinsuskaitseamet hakkas tegelema Rebala muinsuskaitseala etnograafiliste väärtustega ja pärast pikki vaidlusi taaskord ka Ruhnu saarega.

423 Karl Tihase, Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst 1974; Tamara Habicht, Eesti rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst 1977; Tiina Vöti, Talutoa sisustus. Tallinn: Eesti Etnograafiamuseum 1984; Tiina Vöti, Õllekannud. Tallinn: Kunst 1986 jne.

424 Anu Kannike, Kodukujundus kui kultuuriloomine: etnoloogiline Tartu uurimus. Tartu: Eesti Rahva Muuseum 2002, lk 62.

425 Ülo Puustak, 30 aastat ehitusmälestiste restaureerimisest Eesti NSV-s. – Ehitus ja arhitektuur 2–1982, lk 4.

426 Eesti NSV taluseadus. – ÜVT 1989, 39, 611.

427 Toivo Kamenik, Esimene tööaasta.

Ka külaarhitektuuri nagu meiereide, tuulikute, vesiveskite ja külapoodide vastu hakati huvi tundma alles 2000. aastatel, kui suur osa nõukogude aja lõpuni veel üsna ehedal kujul püsinud ajaloolisest arhitektuurist oli tundmatuseni ära moderniseeritud või hoopis hüljatud.

## 3.2 Mõisad

Esimesed mõisaid võeti kaitse alla juba 1920. aastatel st üsna pea pärast mõisnike võimu kukutamist ja maareformi. Suhtumine häärberitesse oli noores riigis vastuoluline,<sup>428</sup> mõisaarhitektuuri väärtustamist mõjutas seisusliku korra kaotamine, paljudel juhtudel ka häärberite toona veel suhteline noorus. Kirjavahetus mõisate kaitseks algas juba 1920. aastate keskpaigas, sest mõisahooned müüdi ja anti erakätesse sisuliselt lammutamiseks. Arhitekt Ernst Ederbergi eestvedamisel tegi Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti osakonna juhataja Gottlieb Ney järelepärimisi nii omavalitsustele kui ka mitme mõisa valdajale Põllutöömινisteeriumile palvega loobuda kavandatavast mõisate – näiteks Mõniste ja Mõisaküla mõisa – lammutamisest, kuna need on arhitektuuriliselt huvipakkuvad ja neid kavatseti kaitse alla võtta. Esimestest pöördumistest ei olnud siiski abi.<sup>429</sup> Esimeste mõisatena võeti kaitse alla Riisipere, Raikküla, Väana, Lohu ja Kiltsi. 1930. aastatel lisati uusi mälestisi, aga ka kustutati olemasolevaid jooksvalt,<sup>430</sup> mistõttu tuleb säilinud nimekirjadesse suhtuda sageli pigem kui ettepanekutesse mõisate osas, mis väärriks kaitset. Arvatavalt 1936. aastast pärinevas nimekirjas oli mitukümmend erinevaid ajastuid esindavat mõisahäärberit.<sup>431</sup>

1947. aasta arhitektuurimälestiste nimekirja koostamisel lähtuti varasemast nimekirjast, sest hilisemaid lisandusi on seal nii mõisate kui ka teiste mälestiste liikide osas vähe, küll aga on äratuntav varasemate mälestiste ülevõtmine. Mõisatest olid lisaks eelloetletutele mainitud vaid Kolga, Saue, Saku, Muuga ja Suuremõisa. 1947. aasta nimekirja koostamisega oli seotud mõisate lammutamise vastu välja astunud Ernst Ederberg ja seetõttu on mõisate nii väikene arv nimekirjas mõneti üllatav. Võimalik, et oma osa mängis hädavajadus keskenduda ennekõike lammutamisohus linnadele.

1964. aastal lisati nimekirja peamiselt Järva- ja Lääne-Virumaa mõisaid, mõned üksikud ka teistest piirkondadest. Kui 1964 oli vabariikliku tähtsusega mälestiste nimekirjas 314 arhitektuurimälestist, siis üheksa aastat hiljem lisandus veel 275, neist väga paljud olid mõisad.<sup>432</sup> Edaspidi jätkus mõisate kaitse alla võtmine kohalike mälestistena.

<sup>428</sup> Vaata pikemalt Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand, lk 52–53, 72–78.

<sup>429</sup> ERA f 1108, n 5, s 374, lk 64–67.

<sup>430</sup> Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand, lk 49–52.

<sup>431</sup> ERA f 2218, n 1, s 84.

<sup>432</sup> Nõukogude ajal kehtinud süsteemi järgi moodustas kompleks sõltumata hoonete ja rajatiste arvust ühe tervikliku mälestise.

Mõisate tähtsusele Eesti arhitektuuris pööras Helmi Üprus tähelepanu juba 1960. aastate algul.<sup>433</sup> Ametliku süstemaatilise mõisate inventeerimiseni jõudis KRPI silmapaistvate mõisatega Lahemaa Rahvuspargi loomise (1971) tõukel ja Üpruse eestvedamisel alles 1970. aastatel. 1976–1978 tegi mõisatest esialgse ülevaate Veljo Ranniku, hiljem täpsustas seda tööd töögrupp, kuhu kuulusid noored uurijad Juhan Maiste ja Ants Hein.<sup>434</sup>

Mõisad ei pakkunud huvi üksnes muinsuskaitsele – sajand pärast mõisatelt talude väljaostmise algust olid kolhoosid kasvanud endiste mõisamaade mõõtu. Jõuka kolhoosi staatusesümboliks sai mõnel pool moderne kolhoosikeskus, kus aga võimalik, kohalik mõisahäärber. 1983. aastal ilmunud albumis “Eesti küla ehitab” on supermoodsate kolhoosikeskuste kõrval esile tõstetud osaliselt kolhooside-sovhooside eestvedamisel restaureeritud Palmse mõisa (1972–1982), Maardu mõisa (1977–1978), Alatskivi lossi (1981–1982), Lasila mõisa (1976–1977), Voore mõisa, Olustvere mõisa, Jõgisoo mõisa valitsejamaja (1966–1982) ja Kiiu tornelamut (1973).<sup>435</sup>

Nõukogude impeeriumi piiride avanemise ajastu langes sobivalt ühte ajaga, mil KRPI, VAMKI ja kolhooside pingutused mõisate väärtustamisel olid selgelt ja mitmel pool silmaga näha. Üksteise järel ilmusid mõisaid tutvustavad raamatud, nii mõnestki neist anti bestsellerina kordustrükke.<sup>436</sup> Kaeblemine ebaõigluse, teoorjuse ja peksupingi pärast asendus uhkusega meie kõige esinduslikuma ja euroopalikuma pärandivaldkonna üle. Mõisad võimaldasid läbi baltisaksa aadliseisusest suguvõsade, nende vaimse ja materiaalse pärandi pärijana “matsirahval” integreeruda Euroopasse ning anda Noor-Eesti idealistlikule rahvuslikule juhtmõttele “olgem eestlased, aga saagem eurooplasteks” kadakasakslikult materiaalne vorm. Esialgu ei tekitanud huvi mõisate vastu ka pingeid varanduse pinnalt, sest üldjuhul ei olnud baltisakslastel mõisatele enam seaduslikku õigust. Tendents oli pigem vastupidine – juba hääbuma kippuvad ning samuti läbi suurte raskuste *Umsiedlungi* järel oma elu üles ehitanud suguvõsad jagasid nostalgiast kunagise kodumaa vastu ja avanenud võimalusest küllastada suguvõsade jaoks märgilisi paiku lahkelt nõu ja abi.

Ebakõlad tekkisid aga mitmete nii kohalike kui ka välismaiste ärimeeste katsetega lõigata väljakujunemata ärikultuuriga riigis vähe investeerides suuri kasumeid. Näiteks 1991. aastal moodustasid kolm jõukat majandit Saue Agrofirma, Tallinna Näidislinnavabrik ja Viru-Nigula kolhoos ning aktsiaselts Hatu

<sup>433</sup> Vaata näiteks Helmi Üprus, Tänapäeva teenistuses. – Sirp ja Vasar 30.IX 1960.

<sup>434</sup> Olev Suuder, Inventory of Manors – Future of the Past. – Baltic Journal of Art History. Autumn 2011 Spring 2012, lk 77–86.

<sup>435</sup> Eesti küla ehitab. Koost. Vello Viirmaa. Tallinn: Eesti Raamat 1983.

<sup>436</sup> Näiteks Tiit Rosenberg, Eesti mõisad. Tallinn: Olion 1994; Juhan Maiste, Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst 1996; Ants Hein, Hüljatud mõisad. Tallinn: Hattorpe 1996; Ants Hein, Viljandimaa mõisad. Tallinn: Hattorpe 1999; lisaks mitmeid pisitrükiseid ja näitusi nii mõisate kui ka aadlisuguvõsade kohta.

Mõis aktsiaseltsi Eesti Mõisad, mille eesmärk oli tõsta mõisad mitte ainult au sisse, vaid väärtustada neid ka kui sissetuleku allikaid. Aktsiaseltsi mõte oli vahendada mõisate valdajate ning (välis)kapitali kontakte, mis aitaks mõisakompleksid tervikuna välja arendada. Aktsiaseltsi nõukogus oli ka baltisaksa päritolu värske Saksamaa suursaadik Eestis,<sup>437</sup> seda vedasid kaks soomlast ja kaks eestlast. Eesti Vabariigi juriidilist ebaküpsust arvestades õnnestus neil sõlmida Riigivaraametiga leping, mille alusel tegutses aktsiaselts Riigivaraameti usaldusorganisatsioonina Eesti Vabariigi territooriumil asuvate mõisaansamblite taastamist, kasutamist ja võõrandamist puudutavates küsimustes. Isemeelne tegutsemine ja ligi 90 Eesti mõisa omanikuga lepingu sõlmimine ajal, kui paljudel juhtudel oli veel sageli selgusetu, kelle omanduses mõis üldse on, ei saanudki lõppeda muud moodi kui pahandustega.<sup>438</sup>

Mõisate erastamine ja ärastamine toimus ajal, mil VLAKV oli just eriti väljaspool suuremaid linnu väga nõrgalt esindatud. Mõnes maakonnas olid küll alates 1989. aastast tööl arhitektuurimälestiste inspektorid, kuid neid ei jagunud kõikjale, seni omavalitsuste juures töötanud nõunikud olid killustatud uute tööülesannete vahel. 1992. aastal kommenteeris VLAKV juhataja asetäitja Ülo Puustak, et kui enne kaebasid vähemasti naabrid, siis nüüd ei ole ka neil teiste tegemiste jälgimiseks aega.<sup>439</sup>

Mõisavaimustus peegeldas algavat ühiskondlikku kihistumist. Juba nõukogude aja lõpul kooperatiividega raha teeninud ettevõtlikud uusrikkad avastasid mõisates võimaluse tõusta sotsiaalses hierarhias. Üleüldine mõisavaimustus tähendas, aga mitte ainult ühiskondliku, vaid ka mälestiste mitteametliku hierarhia teket.

Et suur osa restauraatorite energiast kulutati keskaegsetele hoonetele ja linnustele, ei sõltunud otseselt mälestiste staatusest. Nagu juba eelpool märgitud muutusid 1960. aastatel, eriti aga 1971. aastal Lahemaa rahvusparki rajamisega ja seal Altja näidisküla loomisega taluarhitektuur ja keskaeg sisuliselt võrdselt tähtsaks ja need neelasid enamuse restaureerimisrahadest. Alates 1980. aastatest tõmbasid aga mõisad oma ajaloolise, arhitektuurse ja kunstilise mitmekihilisuse, ennekõike aga esinduslikkusega endale enamuse nii uurijate, restaureerijate kui ka üldsuse tähelepanust, mõisa-armastus saavutas oma tipu massilise erastamise aastatel.<sup>440</sup> Tähelepanu pöördi peamiselt uhketele häärberitele, arusaam, et mõis on majanduslik kompleks, mille iga lüli toetab nii majanduslikku kui ka arhitektuurset terviklikkust, on tulnud hilinemisega.

437 Mõisa köis enam ei lohise. – Postimees 23.IX 1991.

438 Toomas Püvi, Mõisamõtteid. – Rahva Häääl 18.VII 1992, 21.VII 1992; Tiina Tammer, Mõisa köie jagajad. – Rahva Häääl 2.VII 1992, 3.VII 1992, 4.VII 1992; Rein Helme, Mõisa köis ei pea lohisema. – Rahva Häääl 29.VII 1992; Jaan Tamm, Veel kord mõisa köie jagajatest. – Rahva Häääl 8.VIII 1992.

439 Tiina Tammer, Kui mets ja maa saavad meitele. – Rahva Häääl 1.V 1992.

440 Hein, Ants. Ohtu mõisast ja mitte ainult. – Sirp ja Vasar 19.VIII 1988.

Mõisavaimustusel on samas selge roll muinsuskaitse maine allakäigul, sest väga suur osa neist osutusid uutele omanikele suhteliselt kiiresti ülejõu käivateks. Mõisaomanikud jõudsid kuni maareformini üsna sageli pankrotti, mõisate võlakoormad taastusid koos erastamisega. Mitmete mõisate omanike vahetamise tempo on olnud varasematest sajanditest isegi kiirem. Väga paljude suurestajate hilisemates ühiskonda ärritanud finantsskandaalides on esile kerkinud ka erinevate mõisate kurb saatus. Et need olid seotud tuntud inimeste ja suurte rahadega, ületas see alati uudiskünnise. Enesest mõistetavalt on omanikud üritanud vastutuse oma tegevusetuse eest vee- retada ametnike kaela. Ja muinsuskaitse ongi osutunud Eesti õigusruumis sellises olukorras selgelt jõuetuks. Näiteks Hõreda mõis, kus veel 1989. aastal EMS entusiastlikult suvemalevat korraldas, müüdi 1995. aastal toona ühele jõukamale ärinaisele Tiiu Silvesele, kes Eesti ühel unikaalsemal mõisal ilma katuseeta lihtsalt ära mädaneda lasi. 1990. aastate lõpus pandi häärberile küll MKA eelarveliste vahenditega uus katus, kuid kaotused olid pöördumatud. Sama seis on näiteks Ingliste ja Neeruti mõisaga, mille omanikud on ilmekalt näidanud Eesti rikaste edetabeli esindajate suhtumist kultuuripärandisse. Samuti võib esile tõsta Muraste mõisa, mille 2001. aastal toimunud süütamise kahjud kindlustus küll Paldiski kauaaegse linnapea Jaan Möldereri perekonnale välja maksis, kuid mida mõisa korrastamiseks ei kasutatud<sup>441</sup> ja mõis on endiselt varemtes.

Teatav stabiilsus mõisamaastikul saabus alles uuel aastatuhandel, 2003. aastal tekkis ka esimene mõisaomanike ühendus – Eesti Mõisate Ühing. Vastupidiselt mitmele teisele mälestiste liigile, osutusid suures plaanis paremini kaitstuteks need mõisad, mis jäid omavalitsuste või riigi kätte ja millel püsis funktsioon kooli, vanadekodu, haigla või koolituskeskusena, sest see võimaldas saada hiiglaslike komplekside korrastamiseks suuri investeeringuid, sh ka välisabi. Eesti Vabariigi üks edukamaid muinsuskaitse suurprojekte on olnudki mõisakoolid – 1920. aastatel lahendati mõisahoonete kasutuselevõtuga üle 200 maakooli ruumiprobleeme. 2001. aastal käivitunud ja alates 2004. aastast Norra riigi abiga toimiv Mõisakoolide riiklik programm on üks eeskujulikumaid ja süstemaatilisemaid restaureerimis- ja regionaalarengu programme.

### 3.3 Kirikud

Mõisatega samaväärse tähelepanu osaliseks 1980. aastatel said kirikud, mille rehabiliteerimist ka eesti ühiskonnas võib märkida kui osa NLKP peasekretäri Mihhail Gorbatsõvi perestroika poliitikast. Restaureatorid tegelesid siiski

---

<sup>441</sup> Arvi Tapver, Mölder sai Muraste mõisa põlengu eest 2,8 miljonit küsitaval moel. – Eesti Päevaleht 26.IV 2001.

kirikutega, kui meie ühe vanima ehitatud pärandiga, intensiivselt pea läbi terve nõukogude perioodi. Nii näiteks olid 1958. aastal Tallinna Arhitektuurimälestusmärkide Majavalitsuse bilanssi kuulunud 40 ehitist 19 sakraalse iseloomuga.<sup>442</sup> Linnuste restaureerimise kõrval leiti pidevalt raha ka kirikutele, aga ideoloogilistel põhjustel tehti seda pigem vaikselt ja kärata,<sup>443</sup> sest ka nn liberaalsetel 1960. aastatel üritasid kohalikud võimud avalikul tasandil kirikuid vältida. Nii näiteks soovitas kohaliku täitevkomitee esimees Villem Raamil Haapsalu 1963. aasta kultuuripäevadel tungivalt lõpetada programmi raames kirikute külastamine.<sup>444</sup> Kui 1980. aastate keskpaigas veel karistati kooliõpilasi jõulude ajal kirikus käimise eest, siis 1980. aastate lõpul, ideoloogilise kontrolli väljanaanemise ajal, tormasid inimesed seda suurema vaimustusega kirikuid avastama. Hüppeliselt kasvas kirikus laulatatud abielude ja ristitud laste arv, erakordselt suur oli see rahvusliku liikumise ja ka kirikuõpetajate avaliku ja poliitilise aktiivsuse<sup>445</sup> kõrgperioodil 1989.–1990. aastal.<sup>446</sup> Aktiivsusest kirikute korrastamisel annavad tunnistust ka “Arhitektuurikroonikas ’90” esile tõstetud mitme kiriku restaureerimisprojektid.<sup>447</sup>

Kirikust sai omamoodi mälestise sünonüüm. Näiteks EMSi juhatuse koosolekutel räägiti praktilise restaureerimistegevuse kavandamisel sisuliselt ainult kirikute katustest.<sup>448</sup> Kirikud said toona arvestatavat välisabi sõpruskogudustelt, samuti kohalike ja välis-eestlaste annetusi. Suur osa kogutud rahast kulus kirikute interjööride ning pastoraatide korrastamiseks ja vajaliku inventari soetamiseks, et parandada igapäevast toimimist.

Eestlaste suhe kirikutega siiski jahenes ja seda suhteliselt kiiresti. Avaliku tähelepanu objektidena püsisid ennekõike Tallinna ja Tartu kirikud, mille restaureerimise rahastamine muutus erakondadele poliitilise kapitali kogumise vahendiks. Reformierakonna Tartus karjääri alustanud poliitikud tõestasid oma võimekust Tartu Jaani kiriku restaureerimisel kuni selleni välja, et toonane Tartu linnapea Andrus Ansip deklareeris ajakirjanduses, et “Lõppema peab muinsuskaitseinspektsiooni endise juhi Jaan Tamme peost suhu elamise strateegia – nii palju kui täna raha on, nii palju ka ehitaja müüri laob.” Tartu Linnavalitsuse ja riigi tagatisel võeti kiriku ennistamiseks 40 miljonit krooni laenu.<sup>449</sup>

442 Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse juhtimise üleandmise akt 1958. TLA, f 1443, n 1, s.12a, lk 7.

443 E- kirjavahetus Ülo Puustakuga 22.XI 2011.

444 Eda Liin, Minu elulugu, lk 71.

445 1988. aastal loodi Eesti Kristlik Liit ning klubi Portaali, 1989. aastal loodi Eesti Kristlik-Demokraatlik Liit.

446 Näiteks Kadrina kirikus ristiti 1985 20, 1988 34 ja 1992 26 inimest, laulatati vastavalt 3, 2 ja 3 paari. 1989. aastal ristiti aga 216 inimest ja laulatati 12 paari. – EELK Kadrina Katriina koguduse arhiiv.

447 Arhitektuurikroonika ’90.

448 Vaata näiteks Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatuse protokoll 2.III 1989; 23.III 1989. – EMS, Juhatuse koosolekute protokollid.

449 Martin Pau, Jaani kirik ootab 40-miljonilist laenu. – Tartu Postimees 12.III 2001.

Aga ka maakihelkondade kirikute remondiraha on Eesti Vabariigis õige sageli kasutatud peibutusena valimiskampaaniates. Riigikogu on mitmel korral sundinud Muinsuskaitseametit oma niigi nappi eelarvet suunama kriitilistelt kohtadelt iluravi vajavatele kirikutele.<sup>450</sup> Paraku on nii mõnelgi korral asjakohane tõmmata paralleele Juhan Liivi tuntud jutustusega “Peipsi pääl”.<sup>451</sup>

Valimislubadused ja lehmakauplemine on paraku kahjustanud pigem antud kontekstis süütu Muinsuskaitseameti kui poliitikute mainet.

MKA jaoks on Eesti kirikute restaureerimine olnud selge prioriteet ja väga suur osa iseseisvusaastate napist eelarvest on kulunud kirikute restaureerimisele. 2003. aastal algatati riiklik programm “Pühakodade säilitamine ja areng” (2003–2013),<sup>452</sup> mis ühelt poolt suurendas täiendava eelarvega kirikute rahastamist ja samas vabastas MKA eelarvest summasid ka teiste mälestiste liikide jaoks.

Kirikute restaureerimisega on seotud Eesti restaureerimise parimad meistrid ja kirikutele on eraldatud arvestatav osa MKA eelarvest. Samas on Eesti kirikud, ennekõike EELK, alates annetuste vähenemisest 1990. aastate keskpaigas olnud mitte ainult suurimad abi saajad, vaid ka MKA tegevuse ja suutlikkuse karmimad avalikud kritiseerijad. Kirik on siinkohal lähtunud eeldusest, et kuna usk oli nõukogude perioodil ametlikult ühiskonnast välja surutud, siis on kirikul õigus ebaõigluse hüvitamisele ja riiklikule hoolekandele.<sup>453</sup> Samas on kirikuõpetajad sageli eeldanud, et limalikud seadused ja reeglid kirikus ei kehti. Eriarvamused vaimulike ja koguduste õigusest omavoliliselt toimetada Eesti vanima ehitatud ja vaieldamatult arhitektuuri- ja kunstiajaloo seisukohalt väärtuslikuma pärandiga tipnesid 2005. aastal kui Vigala kiriku noor õpetaja pintseldas omavoliliselt ja sobimatu koostisega värvidega üle Christian Ackermanni töökojast pärit 17. sajandi altari ja kantsli.<sup>454</sup> Skandaali tulemusena alustas MKA aasta hiljem kirikuõpetajate ja koguduse ametikandjate süstemaatilist koolitamist.

---

<sup>450</sup> Riigikontrolli aruanne; Mart Kalm, Olulise tähtsusega riikliku küsimusena kultuuripärandi kaitse arutelu. XI Riigikogu stenogramm 18.I 2011, <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcommand=steno&pkpkaupa=1&toimetatud=1&toimetamata=0&date=1295339889&paevakord=7840>, vaadatud 09.III 2012.

<sup>451</sup> Uppumissurmas mehed lubasid pääsemise korral kirikule suure lühtri. Õnnelikult koju jõudes ei raatsitud väikesest küünlajalast rohkem anda. Juhan Liiv, Peipsi pääl. Tallinn: Eesti Raamat 2008.

<sup>452</sup> Pühakodade säilitamine ja areng. Riikliku programmi eelnõu 2003. <http://www.muinas.ee/files/P%C3%BChakodade%20s%C3%A4ilitamine%20ja%20areng.pdf>, vaadatud 09.III 2012.

<sup>453</sup> Erle Iher, Kes otsustab kiriku käekäigu üle? – Eesti Kirik 03.IV 2002.

<sup>454</sup> Rapla maakond Vigala vald Kivi-Vigala küla. Vigala kiriku altar ja kantsel. Seisundi hindamine 2005. MKA, A-6256 (ERA, f 5025, n 2, s 7201).

### 3.4 Tallinna vanalinn

Tallinna vanalinna keskaegse pärandi hoidmisest saame rääkida juba alates 19. sajandist ning teadlikust ja tõhusast kaitsest alates 1920. aastatest.<sup>455</sup> Tallinna vanalinn oli üksikobjektide näol tõhusalt esindatud nii sõja-eelsetes kui ka sõja-järgsetes nimekirjades. 1947. aastal kehtestati ajutiselt ka Toompea kaitsetsoon, mis sarnaselt Narva vanalinna kaitsetsoonile hilisematest nimekirjadest lihtsalt kaob.<sup>456</sup>

Võib väita, et Eestis tärkas ajaloolise keskkonna tervikliku kaitse mõte kümmekond aastat varem, kui sõnastati Veneetsia harta. 1955. aastal tegi Helmi Üprus ettepaneku kujundada Tallinna vanalinnast linn-muuseum ja väärtustada mitte ainult üht st jõuka kaupmehe elamu tüüpi, vaid väärtustada vanalinna kui funktsionaalset ja arhitektuurset tervikut.<sup>457</sup> Vana Tallinna linn-muuseumiks kujundamise mõte oli restaureerida ja rekonstrueerida eksponaatidena mõned vanalinna iseloomulikud hooned, esmajoones enamlevinud elamutüüpide ning kaubaaitade hulgast. Üpruse eestvedamisel tehtud uuringuid aastatel 1958–1961 võib pidada esmaseks katseks väärtustada üksikhoonete kõrval vanalinna kui ajaloolist tervikut.<sup>458</sup>

Konkreetsed vanalinna muinsuskaitseala loomise mõttega esines Üprus TRT 10. aastapäeva näitust tutvustavas artiklis.<sup>459</sup> 1960. aastal tegi Rasmus Kangropool Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioonile ettepaneku luua kogu vanalinna hõlmav kaitsetsoon ja loobuda üksikute objektide täiendavast kaitsenimekirja lülitamisest.<sup>460</sup> Muinsuskaitseala mõiste toodi sisse ka 1961. aasta kultuurimälestiste kaitse seadusesse.<sup>461</sup> Asi jäi siiski toppama kuni uue linnaarhitekti Dmitri Bruni ametisse astumiseni, kes idee 1966. aastal ametlikul tasandil läbi surus.<sup>462</sup>

Tallinna vanalinnast kujunes Moskva ja ülejäänud NSV Liidu jaoks lääneliku ajaloolise linna näide. Eva Näripea on massimeedias levitatud vanalinna kultuse läbi püüdnud dekonstrueerida heroilist imagot kandva muinsuskaitse rahvusliku vastupanu tugipunkti müüti. Riikliku huvina pandi vanalinn

455 Vaata ka Karin Hallas, Arhitektuurimälestiste kaitse ajaloo: 1920.–1930. aastad, lk 95–121.

456 Vaata pikemalt Riin Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s. Linnasüdamete säilitamine totaalkaitse meetodil.

457 Helmi Üprus, Tallinn kui linn-muuseum. – Rahva Hääl, 18. III 1955.

458 Helmi Üpruse tööst Tallinna vanalinna kaitsel vaata Lilian Hansar, Helmi Üprus and the Old Town of Tallinn, lk 57–76.

459 Helmi Üprus, Tänapäeva teenistuses.

460 TAMKI juhataja Rasmus Kangropooli kiri Eesti NSV MN Riikliku Ehituse ja Arhitektuuri Komitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksiooni juhatajale Hugo Rennikule 12.XI 1960. – Kirjavahetus Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomiteega arhitektuuri mälestusmärkide kaitse alal 18.08.1953–24.09.1964. TLA, f 1443, n 1, s 10.

461 Eesti NSV seadus Eesti NSV kultuurimälestiste kaitse kohta. – Eesti NSV ÜN Teataja nr 23 15.VI 1961.

462 Vaata pikemalt Riin Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s, lk 86–89.



turismitootena Nõukogude välismajanduse mehhanismi osana teenima rahvusvahelises majanduses osalemiseks hädavajalikku välisvaluutat. Nii turismi kui ka ideoloogilisi eesmärke silmas pidades oli kõige mugavam muuta kesk- aegne vanalinn sarnaselt vabaõhumuuseumile argielust isoleeritud museaal- seks eksponaadiks, millel on kultuuri- ja meelelahutuse funktsioon.<sup>463</sup>

Vanalinna restaureerimine ja hoonete kohandamine muuseumiks, mis võimaldas neid täiuslikult eksponeerida, võis riigivõimule ja kindlasti ka paljudele muinsuskaitsetele tunduda toona ahvatleva võimalusena. Tallinna keskaja eksponeerimiseks sobiliku ehitise otsimist alustati juba 1950. aastatel.<sup>464</sup> Vaimustusega korrastati ruume Linnamuuseumi, Dominiiklaste kloostri, Raevangla, Tarbekunstimuuseumi, Kiek in de Köki, Meremuuseumi ja Adamson-Ericu muuseumi tarbeks. Samuti restaureeriti Raekoda, Lasteloomingu Maja (praegu Kullo Lastegalerii), Noorsooteater (praegu Linna- teater), Neitsitorn ja Malemaja, mis olid kõik avatud üldsusele. Kuid juba siis võeti ägedalt sõna vanalinna kui elukeskkonna säilitamise nimel.<sup>465</sup> Kõige mõjusam tegur vanalinna muuseumiks muutumise vastu oli haldussuutmat- us, selle vastu ei aidanud isegi 1980. aasta olümpiamängud, mille eeskujuli- ku toimumise nimel Tallinnas kõvasti pingutati. Vanalinna kujundamine nn turistilõksuks jäi teostamata, sest vanalinnas oli palju elanikke, keda ei olnud kusagile kolida, samuti toimetasid siin erinevad ministeeriumid ja asutused, kellel puudus piisav motivatsioon vanalinnast lahkuda.<sup>466</sup> Juba 1976. aastal kohustati keskasutusi likvideerima vanalinnas paiknevaid ja seda risustavaid ettevõtteid, kuid seda ei tehtud.<sup>467</sup> Eesti NSV Kergetööstusministeeriumile tehti näiteks konkreetne ülesanne viia vanalinnast aastail 1981-85 välja seitse Tallinna vanalinna sobimatu tööstusettevõtet ja selleks eraldati seitsmel kor- ral ka maad, aga seda korraldust lihtsalt ei täidetud. Analoogiline seis oli Eesti Meditsiinitehnika, Kinomehhaanika Eksperimentaaltehase, Kommu- naari ja mitme teise ettevõttega.<sup>468</sup>

Taasiseseisvumine ja eraomandi taasteke tõstis seni suhteliselt viletsate kommunikatsioonide ja elutingimuste tõttu<sup>469</sup> väheatraktiivse vanalinna kiirelt kinnisvarabuumi keskmesse. Kui veel 1988. aastal arvasid mõned asjatundjad skeptiliselt, et Tallinnast ei saa kunagi väga suurt turismiobjekti, sest siin ei ole

<sup>463</sup> Eva Näripea, Dissonantne pärand ja turistlik pilk. Tallinna vanalinna restaureerimisest ja (kinematograafilistest) representatsioonidest. – Ehituskunst / Estonian Architectural Review 2005 nr. 43/44, lk 56–70.

<sup>464</sup> TLA f 1443, n 1, s 11.

<sup>465</sup> Vaata näiteks Rasmus Kangrool, Tallinna vanalinna regenereerimisest, lk 11.

<sup>466</sup> Sealsamas.

<sup>467</sup> Uno Valdre. Vanalinna funktsionaalne struktuur ja selle parandamise abinõud. – Vanalinn inimese elukeskkonnana, Tallinn, Valgus 1985, lk 31.

<sup>468</sup> Andres Ottenson, Muinsuskaitse hiilgus ja viletsus.

<sup>469</sup> 1977. aastal oli vaid 18% Tallinna vanalinna korterites sooja vee varustus. Rasmus Kangrool, Tallinna vanalinna regenereerimisest, lk 11.

selleks tingimusi,<sup>470</sup> siis mõne aastaga olukord muutus. Piiride avanemisega kujunes Eesti kiiresti väga populaarseks ja huvipakkuvaks uueks sihtpunktiks ning Tallinna vanalinn oli vaieldamatult kõige tähtsam kohalik atraktsioon.

Omandireformi eesmärk oli omandisuhete ümberkorraldamine, et tagada omandi puutumatus ja heastada omandiõiguse rikkumisega tehtud ülekohus, aga samuti ka vaba ettevõtluse tagamine ja eelduste loomine turumajandusele üleminekuks. Vanalinn oligi ennekõike ahvatlev kaubandus- ja üüripind, mille nutikamad ettevõtjad erinevaid juriidilisi skeeme kasutades kiiresti oma valdusesse haarasid. Vanalinnas toimetamise kasumlikkus kajastub ka arvukates eriarvamustes, milliseid pindu erastada ja milliseid mitte ning kas omavalitsusel on õigus teha ettekirjutusi kasutustotstarbe osas. Nii ettevõtjad kui ka Tallinna Linnavalitsus tellisid üksteise võidu advokaadibüroodelt juriidilisi arvamusi, et oma seisukohti kindlustada.<sup>471</sup>

Eraomanike stardipositsioon oli välisfinantseeringute ja laenuturu avanedes parem ja motivatsioon suurem kui kärbeta all kannatavatel riigiametitel ja omavalitsustel. Eratellimusel restaureeritavate objektide arv kasvas hüppeliselt ja vähendatud koosseisuga ning riigiametiga kooskõlastamise õiguse pärast kembeldes aega kulutav Tallinna Muinsuskaitseamet kaotas väga paljudel juhtudel kontrolli toimuva üle. Avalik arvamus hindas loomulikult keskkonna kiiret parandamist ning elas kaasa uute omanike pingutustele. Defitsiidiühiskonnast tulnuna rõõmustati iga uue avatava kohviku, restorani või poe üle. Ka endine peaminister märkis 2002. aastal oma tagasivaates tunnustavalt, et Tallinnas on kerge eristada heas korras olevaid omanikele tagastatud maju endiselt riigi või omavalitsuse käes olevatest laokil pindadest.<sup>472</sup>

Vanalinna suhteliselt kiirele korrastamisele aitas kaasa ka välisriikide huvi ja panus oma saatkondade sisseseadmisel.

### 3.5 Teised Eesti vanalinnad

Tallinna muinsuskaitseala kogemus äratas laiemat huvi ja juba 1969. aastal toimus Moskvas nõupidamine ajalooliste linnakeskuste säilitamisvõimaluste uurimiseks. Näiteks Leedu NSV Kultuuriministeeriumi ja Riikliku Ehituskomitee ühise otsusena valiti säilitamisväärseteks 67 Leedu linna ja alevi ajaloolised keskused.<sup>473</sup> Eestis tehti juba 1967. aastal ettepanek ka väiksemate linnade kaitsetsoonide loomiseks.<sup>474</sup>

<sup>470</sup> Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatus protokoll 28.I 1988. – EMS, pagineerimata.

<sup>471</sup> Näiteks Advokaadibüroo Mody, Häääl & Partnerid 14.IV 2003; Advokaadibüroo Aivar Pily 11.II 2004. –TKVA, arvele võtmata materjalid.

<sup>472</sup> Mart Laar, Eesti uus algus, lk 132.

<sup>473</sup> Fredi Tomps, Arhitektuurimälestiste kaitsest Eesti NSV-s, lk 16.

<sup>474</sup> Helju Sirel, Ajalooliste linnakeskuste tekke, ajaloolise arengu, linnaehitusliku kujunemise ja hoonestuse uurimine ning rekonstrueerimispõhimõtete väljatöötamine muinsuskaitse ja

VRV eestvedamisel toimusid aastatel 1967–1970 uurimistööd kaitse- ja reguleerimistsoonide määramiseks.<sup>475</sup> Kui Tallinnas keskenduti ennekõike keskajale, siis väikelinnade põhiväärtuseks hinnati lisaks keskajal väljakujunenud linnastruktuurile ka 18.–19. sajandil rajatud hoonestust.<sup>476</sup> 1973. aastal kehtestati üheksa Eesti linna – Tartu, Pärnu, Viljandi, Rakvere, Kuressaare, Võru, Haapsalu ja Lihula<sup>477</sup> – kaitsetsoonid ja nende ühine põhimäärus. Muinsuskaitseameti arhiivis leiduva dokumentatsiooni järgi valmistati ette ka kaitsetsoone ümbritsevad ehitustegevuse reguleerimistsoonid, põhimääruse tekstis need siiski ei kajastu.<sup>478</sup> Uuendatud ja individuaalsed põhimäärused said linnade muinsuskaitsealad alles 1990. aastatel.

Lisaks eelloetletutele kaaluti 1970. ja 1980. aastatel ka Kärkla, Narva-Jõesuu, Kallaste ja Sindi kaitsetsoonide moodustamist, kuid see takerdus erinevatel põhjustel. Kallaste ja Sindi kohta koostati siiski põhjalik dokumentatsioon.<sup>479</sup> 1980. aastatel arutleti ka Laekvere kui Eesti Vabariigi aegse tervikliku alevikeskuse kaitset, aga see idee ei kandnud vilja.<sup>480</sup> Valga linnatuumik kerkis päevakorda alles iseseisvusaastatel ja Valga sai muinsuskaitseala 1995. aastal.<sup>481</sup>

Kaitsetsoonide kaitsmisega bürookraatlikus masinavärgis tegeles peamiselt Fredi Tomps. Üldjuhul ei tekitanud kaitsetsoonide moodustamine erilist vastuseisu, seda enam, et kaitsetsoonid moodustasid linnade territooriumist tühise protsendi: Kuressaare oma 3,2 ja Haapsalu 4,7 protsendiga olid suurimad. Ka Tallinna kaitsetsoon hõlmas vähem kui sajandiku kogu linna territooriumist. Kultuuripärandi eest vastutasid ka kohalikud täitevkomiteed, aga kaitsetsoonide määramisel siiski mingit erilist diskussiooni ei kohalike

---

kultuuriloo aspektidest. – MKA; VAMKI. Kirjavahetus VRV-ga 1-4 s 5. 11.I 1971- 21.XII 1973; Helju Sirel, Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Tallinn, 1972. MKA, s P-1428; Kaitsetsoonidest vaata pikemalt Riin Alatalu, Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s, lk 79-98.

<sup>475</sup> Haapsalu materjalid valmistasid ette kunstiajaloolased Marta Hermat ja Villem Raam, arhitekt Ervin-Johan Sedman, Kuressaares (1952-1988 Kingissepa) kunstiajaloolane Helju Sirel ja Kalvi Aluve, Paides Sirel ja arhitekt Albert Kukkur, Rakveres Sedman, Tartus kunstiajaloolane Otto Prints ja arhitekt Ago Lüüs, Viljandis Sirel ja Sedman, Võrus Hermat ja Sedman. Vaata ka Eesti NSV väikelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonid. Tallinn, 1970. MKA, s P-1290, lk 2.

<sup>476</sup> Helju Sirel, Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist, lk 57.

<sup>477</sup> Lihula oli siis veel alev ja sai linnaõigused 1993. aastal.

<sup>478</sup> Eesti NSV MN määrus Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 9. III 1973, nr 10.

<sup>479</sup> Eva Laarmann, Ettepanek Kallaste vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide määramiseks. Tallinn, 1981. MKA, s A-674.

<sup>480</sup> Intervjuu Ülo Puustakuga 18. V 2009. Märkmed autori valduses.

<sup>481</sup> Vabariigi Valitsuse määrus Tallinna Vanalinna muinsuskaitseala ja Valga linnatuumiku muinsuskaitseala põhimääruste ja piiride kinnitamine, 27.II 1995. Riigi Teataja I, 14.III 1995, 24, 339.

ega avalikkusega ei toimunud ja seda ei eeldatudki.<sup>482</sup> 1960. – 1970. aastatel elavnes ehitustegevus kõikjal Eestis, lisaks uutele tehastele kerkisid kõikjal ka uued paneelelamu piirkonnad, “kodanlikest” puitelamutest vabanemine muutus mõnes linnas omaette eesmärgiks ja muinsuskaitsealine väärtus oli seejuures pigem tülik. Nii näiteks tutvustab 1976. aastal ilmunud Haapsalu esindusraamat uusehitiste kõrval ka linna ajalugu ja märgib ära kehtiva kaitsetsooni,<sup>483</sup> samal aastal ilmunud raamat Võrust aga kiitleb puumajakeste arvu kiire kahanemisega ja lubab, et linn heidab endalt oma 200. aastapäevaks “viimased vanad, räbaldunud hoonete hilbud” ning “rõivastub kivvi, klaasi ja betooni”. Paari kvartali säilitamise vajadust põhjendatakse Friedrich Reinhold Kreutzwaldi mälestuse hoidmisega, juba mõned aastad kehtinud vanalinna kaitsetsooni olemasolu selle linna tutvustuses ei mainita.<sup>484</sup>

Et nõukogude aastatel välituriste üldjuhul väikelinnadesse ei lubatud, ei toonud ka muinsuskaitsealaks kuulutamine kaasa erilist turismi- ega ehitussurvet, välja arvatud juba varem üleliidulise kuulsusega suvituskohtades Pärnus ja Haapsalus ning piiritsoonis olevas Kuressaares. Tartus oli suurem restaureerimisbuum seotud Ülikooli 350. aastapäevaga 1982. aastal. Samas ei toonud väikelinnade kaitsetsoonid kaasa ka nii suuri piiranguid kui Tallinnas. Kui pealinna 1966. aasta kaitsetsooni põhimäärus keelas üldreeglina uusehitiste püstitamise ning juurde- ja pealeehitused ja seda võis teha ainult täitevkomitee igakordsel loal ja eritingimuste alusel,<sup>485</sup> siis väiksemate linnade põhimäärustes nii otsest keeldu sõnastatud ei olnud, kooskõlastamise kohustus küll. Põhimäärus nägi kõigi linnade jaoks ette kaitsetsoonide kõrge ehitustiheduse vähendamiseks tehniliselt ja ehitusajalooliselt väärtusetu ning ajaloolise keskuse üldilmet rikkuva hoonestuse järkjärgulist likvideerimist.<sup>486</sup>

Selleks koostatigi Haapsalu, Pärnu, Kuressaare ja Paide ajaloolistele keskustele uued, varasemast põhimõtteliselt erinevad detailplaneerimisprojektid, millega püüti parandada vabaplaneeringulise mõtteviisi tulemusel vanalinnadesse püstitatud mastaapsete tüüphoonete tekitatud ebakõla.<sup>487</sup>

Kaitsetsoonide kehtestamise järel laienes VRV rajoonidesse, nõukogude aja lõpuks oli VRV-l 22 filiaali. Mõnes rajoonis oli filiaale isegi mitu ja neid loodi ka linnadesse, kus kaitsetsooni ei olnud, näiteks Elvasse, Põlvasse ja Orissaarde. Restaureerimisaktiivsus kaitsetsoonides sõltus nii KRPI kui ka VRV ettevõtlikkusest. Kõige agaramalt toimetati linnade ajaloolise ilme

482 Intervjuu Hain Tossiga 1. IV 2009. Märkmed autori valduses.

483 Haapsalu. Koost. Roman Haavamägi. Tallinn: Eesti Raamat 1976, lk 91.

484 Võru. Koost. Elmo Ploom. Tallinn: Eesti Raamat 1976, lk 47, 90.

485 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni põhimäärus. Eesti NSV MN 2.VIII 1966 määruse nr 360 lisa nr 1.

486 Eesti NSV MN määrus “Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse” ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta.

487 Liivi Künnapu, Postmodernistlikud kaheksakümnendad. – Eesti XX sajandi ruum. Tallinn: Leonhard Lapin ning “Ruum ja vorm 2000” toimikond 1999, lk 262-294, lk 263.

kujundamisel Pärnus, Paides ja Kuressaares. Filiaalide rajamine tekitas koostöö kohalike võimudega, sest nende kaudu avanesid uued rahastamise, aga ennekõike ehitusmaterjalide fondid. Kohalike kaasamiseks moodustati regenereerimisnõukogud, mille esimehe koht pakuti tavaliselt täitevkomitee esimehele, nõukokku kuulusid ka VRV filiaali juhataja, muinsuskaitse esindaja ja kohalik arhitekt. Nõukogu põhiülesanne oli restaureeritavate objektide pingerea määramine.<sup>488</sup>

Vastupidiselt rajoonide tellimusel tehtud ehitustöödele ei olnud restaureerimistööd seotud riikliku plaaniga ja omavalitsused said restauraatorite abiga tehtud mitmed plaanivälised objektid. Suurte objektide, näiteks Kuressaare linnuse, restaureerimiseks eraldatud vahendite arvel said restaureeritud ka väiksemad objektid nagu näiteks Kuressaare tuulik.<sup>489</sup>

Dokumendid, sh ka Tallinna ja teiste linnade kaitsetsoonide põhimäärused, olid oma olemuselt ranged ja muinsuskaitse kindlustas jõudumööda oma positsiooni vanalinnade planeeringuliste küsimuste dikteerijana. Ajalooliste väärtuste säilitamiseks ja mõistlikuks kasutamiseks allutati ajaloolise linnasüdame projekteerimine ja ehitamine erikorraale, mille järgi igasugune projekteerimine ja ehitustegevus, sh uusehitised kaitsetsoonis ja seda ümbritsevas reguleerimistsoonis, tuli riikliku muinsuskaitsega kooskõlastada.<sup>490</sup> Ilmselt sellise seadustega tagatud ja kohalikest huvigruppidest sõltumatu jõupositsiooni tõttu leiab juba 1980. aastate dokumentidest omavalitsuste taotlusi kaitsetsoone vähendada, sest need takistavat linnade arengut.<sup>491</sup>

Vastuolud kohaliku tasandi ja riigi vahel said uue hoo iseseisvusaastatel. Näiteks Pärnu linnavolinikud tegid muinsuskaitsealade põhimääruste uuendamisel aastatel 2003–2006 ettepanekuid kaitseala territooriumi vähendamiseks, Võrus koguni ala kaotamiseks. Kuressaare linnavolikogu ei soostunud üldse muinsuskaitseala põhimäärust kooskõlastama, pidades kaitsmist väärivaks vaid linnust.<sup>492</sup> Kui nõukogude ajal soosis kohalike täitevkomiteede ja muinsuskaitsete koostööd VAMKI eraldatud raha ja vahendid, siis taasiseseisvudes muutus just väikelinnades määravaks üksikute omanikearendajate diktaat ja ambitsioon eneseteostuseks. Kui Tallinna vanalinnas oli omandireformiga eluruumide osakaal tagastamisele/erastamisele kuulunud pindade osas suhteliselt väike, siis teistes Eesti linnades ja eeslinnades oli äri- ja üüritulu teenivaid pindu võrreldes elamutega vähem. Vanalinnade elamud läksid suures osas endistele omanikele ja neilt sageli edasi müüki

<sup>488</sup> Intervjuu Fredi Tomsiga 22.V 2009.

<sup>489</sup> Intervjuu Lilian Hansariga 25.III 2012. Märkmed autori valduses.

<sup>490</sup> Vaata ka Helju Sirel, Paide ajalooline linnakeskus, lk 57–62; Eesti NSV MN määrus “Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse” ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta.

<sup>491</sup> Vaata näiteks RUPi “Eesti Ehitusmälestised”, Paide vanalinna kaitsetsooni korrektuur ja kaitsenimekirja täiendamine. Tallinn 1989. MKA, s A-2522.

<sup>492</sup> Intervjuu Lilian Hansariga 10.VI 2009 Märkmed autori valduses.

või siis erastati need korterite kaupa. Muinsuskaitse oli nõukogude aastatel tegelenud väiksemate vanalinnade elamutega minimaalselt, sest VRV filiaalid keskendusid suurematele avalikus kasutuses olevatele objektidele. Veel vähem oldi tegeletud nõustamise ja järelevalvega, sest lisaks Tallinnale oli oma mälestiste inspektor ainult Tartu Linnavalitsusel. VLAKV palkas esimesed piirkondlikud arhitektuurimälestiste inspektorid alles 1989. aastal<sup>493</sup> ja sedagi vaid üksikutes rajoonides. Et muinsuskaitsealadel olid kehtinud kuni 1994. aasta seaduse ja sellele järgnevate põhimääruste vastuvõtmiseni ranged, aga samas suhteliselt üldised piirangud, seisis MKA värsketel maakonnainspektoritel ees tohutu tööpõld uute omanikega suhtlemisel ja enda kehtestamisel.

Väikelinnad jäid võrreldes tõmbekeskuste Tallinna, Tartu ja Pärnuga siiski siirdeajastu esimese kümnendi uuenduslikest ambitsioonidest suuresti puutumata.

### 3.6 Ajaloolised eeslinnad

Puitasumite kaitseks hakati sõna võtma juba 1970. aastatel. Järjekindluse eest puitasumite väärtuse tutvustamisel tuleb esile tõsta Silvi Lindmaad ja Robert Nermani.<sup>494</sup> Nerman oli ka üks esimesi, kes juhtis avalikult tähelepanu ajaloolise ehitusmaterjali ja detailide kergekäelisele asendamisele ja nõudis materjali taaskasutuse süsteemi sisseseadmist.<sup>495</sup> VRV uurija Leonhard Lapin koostas 1974. aastal ettepanekud Tallinna kesklinnas asuvate arhitektuuri-ajalooliselt eriti väärtuslike objektide riikliku kaitse alla võtmiseks,<sup>496</sup> mis paraku jäid riuilile. Puitasumite väärtustamisel oli üks olulisemaid teetähiseid ENSV Arhitektide Liidu noorte sektsiooni 1980. aastal korraldatud “Tallinna seminar”, kus kõige rohkem pöörati tähelepanu toona väga päevakajalistele Nõmmele ohustavatele arengutele, aga käsitlemist leidsid ka Tallinna vanemad puitlinnaosad.<sup>497</sup> 1980. aastate keskpaigas tõusis taas päevakorda ajalooliste puitelamutega asumite totaalne rekonstrueerimine. Arhitektid Irina Raud ja Rein Hansberg koostasid detailplaneeringu Kalamaja asendamiseks uue samamahulise hoonestusega,<sup>498</sup> samal ajal valmis neil ka koos Ene Auriku, Tiina Niguli ja Ignar Fjukiga Tallinna keskosa detailplaneering, mis kuulutas Lenini puistee<sup>499</sup> läbimurdega kadu Süda tänava piirkonnale. Irina Raud tut-

<sup>493</sup> Pikemalt on Muinsuskaitseameti moodustamisest kirjutanud Ülo Puustak, Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis.

<sup>494</sup> Vaata näiteks Silvi Lindmaa, Mis saab Tallinna puitarhitektuurist? – Sirp ja Vasar 18.XI 1977.

<sup>495</sup> Robert Nerman, Remonditööd äärelinnas muinsuskaitse seisukohalt. – Õhtuleht 22.VI 1983.

<sup>496</sup> Leonhard Lapin, Ettepanekud Tallinna kesklinnas asuvate arhitektuuri-ajalooliselt eriti väärtuslike objektide riikliku kaitse alla võtmiseks. Tallinn 1974, MKA P–1963.

<sup>497</sup> Tallinna seminar 25.–27.IV 1980. Koost. Ignar Fjuk. Eesti NSV Arhitektide Liit, s.a.

<sup>498</sup> Raivo Juurak, Mis saab Kalamajast? – Õhtuleht 19.XI 1987.

<sup>499</sup> Alates 1991 Rävala puistee.

vustas entusiastlikult ka ajakirjanduses vajadust lammutada amortiseerunud hooneid mitte ainult Kalamajas ja Süda tänaval, vaid kõikjal linnas.<sup>500</sup> 1930. aastatel poolelijäänud Tallinna eeslinnade uuendamise ideest ja toona Pärnu maantee äärde rajatud arhitektuurselt silmapaistvast linnaruumist innustatuna ja vastukaaluks Tallinna vanalinnas nn Lembitu kvartali hoonestamisel äärmuseni laskunud muinsuskaitsele<sup>501</sup> pooldasid agulite asendamist ka näiteks kunstiajaloolased Leo Gens ja Voldemar Vaga.<sup>502</sup>

Teisalt ilmus ajakirjanduses arvukalt artikleid puumajade kaitseks<sup>503</sup> ning VAMKI tegi 1987. aastal ettepaneku moodustada Kadrioru muinsuskaitseala. Puitmajade kaitseks ja esimeses järjekorras Kadrioru kaitse alla võtmiseks tegi pöördumise ka Ajaloo Instituut.<sup>504</sup> Tallinna Linnavalitsus lükkas nii selle plaani kui ka muud ettepanekud puitasumite ning üksikute puitmajade kaitsmiseks tagasi.<sup>505</sup> Kadrioru asumi kohta koostati siiski järjekindlalt uuringuid. Esimeste regulatsioonideni jõuti alles 1999. aastal, kui koostati Kadrioru pargiala ning elamu- ja spordipiirkonna tsoneerimiskeem, mis sai soovituslikuks aluseks üldistele ehituspõhimõtetele Kadriorus. Realne pööre Kadrioru kaitsel toimus alles 2001. aastal, kui Tallinna üldplaneeringuga kehtestati Eesti esimesed kaheksa miljöövääruslikku hoonestusala.<sup>506</sup>

1988. aastal saatis värskelt taastatud Nõmme Heakorra Selts VAMKI-le pöördumise võtta ligi 40 vääruslikku hoonet Nõmmel kaitse alla ning kaaluda kaitseala loomist.<sup>507</sup> Oma vastuskirjas kritiseeris VAMKI üldtuntud tõsiasja, et TAMKI, kelle ülesandeks oli tegeleda kogu linna kultuuripärandiga, ei tundnud mingit huvi vanalinnast väljapoole jääva pärandi vastu ja sisuliselt töötas selle väärtustamisele vastu.<sup>508</sup> Väärrib rõhutamist, et samal aastal Ehi-

500 Irina Raud, Linnakeskuse perspektiivarengust. – Õhtuleht 24.I 1986; Ivo Laks, Kalamaja 33 kvartalit. – Sirp ja Vasar 16.I 1987.

501 Vaata pikemalt peatükk 5.2.1.

502 Leo Gens, Agulipsühholoogia ja Tallinna tulevik. – Sirp ja Vasar 17.I 1986; Voldemar Vaga, Hinnang Tallinna Süda tn kvartali kohta. – Sirp ja Vasar 4.XI 1988.

503 Vaata näiteks Robert Nerman, Vanalinn väljaspool kaitsetsooni. – Õhtuleht 4.VII 1987; Robert Nerman, Koriluse legaliseerimine. – Õhtuleht 30.XII 1988.

504 Raimo Pullat, Ea Jansen, Heino Arumäe, Ene Mäsak, Ajaloo Instituudi kiri Eesti NSV MN esimehe asetäitjale A. Soidlale, Tallinna Linna RSN TK esimehele Harri Lumile; VAMKI juhatajale Fredi Tompsile ja TAMKI juhatajale Rasmus Kangropoolile 07.VI 1988 nr 1-23/421. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988–6.IX 1993, pagineerimata.

505 Robert Nerman, Kas riiklik muinsuskaitse vajab muutmist?

506 Tallinna Linnavolikogu 11.I 2001määrus nr 3 Tallinna üldplaneeringu kehtestamine.

507 Nõmme Heakorra Seltsi esimehe Koit Väinsalu kiri VAMKIle 10.VI 1988. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988- 6.IX 1993, pagineerimata.

508 VAMKI juhataja Fredi Tompsi kiri Tallinna linna RSN TKle, RUPi "Eesti Ehitusmälestistele", Eesti NSV TA Ajaloo Instituudile ja Nõmme Heakorra Seltsile 30.VI 1988 nr 26-7-109. – MKA, VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988- 6.IX 1993, pagineerimata.

tuskomitees toimunud nõupidamisele Nõmme muinsuskaitseala moodustamisest ei ilmunud kohale mitte ühtegi TAMKI esindajat.<sup>509</sup>

1997. aastal soovitas MKA Pirita üldplaneeringuga väärtustada ka Merivälja, Mähe, Kose ja Maarjamäe kultuuriväärtusliku miljööga piirkonnad.<sup>510</sup> Reaalselt jõuti selleni alles 2009. aastal, kui Pirita linnaosa üldplaneeringuga kehtestati Merivälja ja Pirita-Kose miljööväärtuslikud hoonestusalad.<sup>511</sup>

Tartus tehti esimesed katsed võtta puitlinnaosad kaitse alla 1995. ja 1996. aastal, mil kehtestati Karlova, Tammelinna, Tähtvere ja Toometaguse linnaehituslikud kaitsealad.

20. sajandi eeslinnadele pööras tähelepanu ka 1993. aastal korraldatud rahvusvaheline konverents “Eesti sajandivahetuse ja kahe maailmasõja-vaheliste aastate puitarhitektuur”, mille kokkuvõtteks koostati resolutsioon pöördumisega maa-, linna-, alevi- ja linnaosavalitsuste ning kõigi omanike poole pööramiseks tähelepanu meie ajalooliste eeslinnade ainulaadsusele ning nõudega võtta kiiremas korras tarvitusele abinõud puithoonestuse säilitamiseks.<sup>512</sup>

Ajakirjanduses ilmus mitmeid artikleid uute omanike harimiseks. Läbi 1993. aasta avaldas Hommikuleht Barbi Pilvre eestvedamisel artiklite sarja “Elukeskkond. Tallinna kante”, kus avaldasid inspireerivaid artikleid näiteks Mart Kalm, Jüri Arrak, Ott Raun, Karin Hallas jt.<sup>513</sup>

1994. aastal korraldas Muinsuskaitseamet Euroopa muinsuskaitsepäevade raames rahvusvaheliste osavõtjatega konverentsi “Muinsuskaitse ja linnaehituse probleemid ajaloolistes ees- ja väikelinnades”, mis päädis nii nagu aasta varem toimunud konverents resolutsiooniga pöörduda kõigi omavalitsuste poole ajalooliste eeslinnade kaitseks.<sup>514</sup>

<sup>509</sup> Eesti NSV Ehituskomitees toimunud nõupidamise protokoll Tallinna Nõmme linnaosa riikliku kaitse küsimustes 29.IX 1988. – MKA; VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimustes 18.I 1988– 6.IX 1993, pagineerimata.

<sup>510</sup> Riigi Muinsuskaitseameti peadirektori kiri AS Eesti Projektile 20.III 1997 nr 234. – TKVA, arvele võtmata materjalid.

<sup>511</sup> Tallinna Linnavolikogu 17.IX 2009 otsus nr 179 Pirita linnaosa üldplaneeringu kehtestamine.

<sup>512</sup> Konverentsi “Eesti sajandivahetuse ja kahe Maailmasõja-vaheliste aastate puitarhitektuur” resolutsioon Tallinnas 29.IV 1993. – MKA, VAMKI. Kirjavahetus välissuhetest lisadega 1-9. 5.V 1968–01.VI 1993, pagineerimata; Vaata ka Margus Välja, Puumaja on väärtus. – Rahva Häääl 19.V 1993. Konverentsi materjalide põhjal ilmus artiklite kogumik Eesti puitarhitektuur. Koost Karin Hallas. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon 1999.

<sup>513</sup> Vaata näiteks Mart Kalm, Parteimaja tagune, endine Sibulaküla. – Hommikuleht 10.VII 1993; Mart Kalm, Uue maailma, Pärnu maantee tagune. – Hommikuleht 17.VII 1993; Mart Kalm, Politseiaed – Pioneeride väljak. – Hommikuleht 31.VII 1993; Mart Kalm, Tõnismägi – peenema elu peegeldusi. – Hommikuleht 3.VII 1993; Mart Kalm, Veerenni – agulitagune oas. – Hommikuleht 24.VII 1993; Jüri Arrak, Laidoneri suvilas on Vabadussõja muuseumi koht. – Hommikuleht 3.VII 1993; Ott Raun, Kaupmehe tänaval punases rõngas. – Hommikuleht 10.VII 1993; Barbi Pilvre, City piiril magnetväljas. – Hommikuleht 17.VII 1993.

<sup>514</sup> Kutseid osalemiseks saadeti sõna otseses mõttes üle maailma. – MKA, Kirjavahetus väliskorrespondentidega 1.1-9, pagineerimata; Barbi Pilvre, Puitasumid hukutab Eesti otsustajate mentaliteet.



Sõltumata elavast tähelepanust 1990. aastatel ajalooliste eeslinnade kaitsele mujal kui Tartus ei jõutud, osaliselt oli selle põhjuseks TAMKI eelpool mainitud passiivsus väljaspool vanalinna paikneva pärandi kaitsel ning väikelinnade teatav provintsistumine.

Riiklikul tasandil anti alternatiivina muinsuskaitsealadele võimalus teraviklike piirkondi kaitsta 2002. aastal jõustunud planeerimisseadusega, mis võimaldas kohalikel omavalitsustel kehtestada miljööväärtuslikke hoonestusalasid. Esimesena tegi seda Tallinn kehtestades juba 2001. aastal linna üldplaneeringuga kaheksa miljööala, 2005. aastal järgnesid Tartu, Viljandi ja teised linnad.

Eeslinnadele pöörati küll tähelepanu, nende kaitseks aga samme ei astunud. Just 1990. aastatel kaotasid aga eeslinnad väga palju oma ajaloolisest olmest ja hoonestusest. Kui nõukogude ajal ähvardas eeslinna kvartalite kaupa lammutamine ja asendamine, siis ettevõtmise laia haarde tõttu selleni sageli ei jõutud. Pärast tagastamist ja erastamist hakati aga arendama kruntide kaupa. Ehitusettevõtted keskendusid ennekõike tagastatud kinnistute ülesostmisele, sest südalinna lähedastes eeslinnades oli mugavalt olemas vajalik taristu. Sadade omanike üheaegne tegutsemine ning vastupidiselt 1980. aastate eelarvelisele viirelemisele pöörlema hakanud raha viis olukorra pärandikaitsjate jaoks lootusetult kontrolli alt välja. Algselt põhjamaise demokraatia eeskujul nõ pehmete piirangutega mõeldud miljööalad, kus kaitstakse ennekõike mahtusid ja haljastust, on just sellise kinnistu-põhise arenduse tagajärgede tulemusel muutunud oma kümneaastase ajaloo jooksul kohati täpsemalt reglementeeritumateks ja ajaloolist substantsi rangemalt säilitavamateks aladeks,<sup>515</sup> kui seda on muinsuskaitsealad. Kui mälestiste puhul heidab avalikkus sageli ette ülalt alla kehtestatavaid piiranguid, siis tänane rangus miljööaladel tuleneb sageli kohaliku kogukonna ootustest täpsemate piirangute järele. Mälestistel kehtivad piirangud vaid üksikutele omanikele, muinsuskaitse- ja miljööaladel on tegu solidaarselt jagatud vastutusega.

### 3.7 Eesti Vabariigi arhitektuur 1918–1940

Taasiseseisvumise aja kõige populaarsem teema – Eesti Vabariik – oli nõukogude aja lõpul ehitismälestistena arvuliselt tagasihoidlikult, see-eest kõrgetasemeliselt esindatud. Funktsionalistlikku arhitektuuri, mis kandis endas mälestust sõjaelsest vabariigist hakati uue lainena hindama 1970. aastate lõpul, kui käivitus uuesti vahepeal põlu, sisuliselt keelu alla sattunud

<sup>515</sup> Vaata näiteks Tallinna Linnavolikogu 16.IV 2009 otsus nr 78 Teemaplaneeringu Tallinna kesklinna miljööväärtuslike hoonestusalade piiride määramine ja kaitse- ja kasutustingimuste seadmine kehtestamine.

eramuehitus. Eriti jõuliselt asusid funktsionalismi propageerima ja seeläbi Eesti Vabariiki avalikult meenutama “Tallinna kooli” arhitektid.<sup>516</sup> Eramuehitus rehabiliteeris ja tõi taas käibele mõiste “villa”.<sup>517</sup>

Juba 1973. aastal kanti vabariiklike mälestiste nimekirja ka esimesed vabariigi-aegsed ehitised linnades – Urla maja ja Pärnu mnt 6, Oma Kolde elamute grupp, Prantsuse Lütseum ja Vabariigi Presidendi Kantselei Tallinnas, Mudaravila ja Rannahotell Pärnus ning Eesti Panga hoone Tartus. Tallinnas, Pärnus ja Tartus oli riikliku kaitse all kokku veerandsada 1920.–1930. aastatel ehitatud hoonet, mujal Eestis mitte ühtegi. 1980. aastate lõpul lisandus siiski mõningaid kohaliku kaitse alla võetud hooneid.

Iseseisva riigi pealinnas kordus 1990. aastatel taas 1930. aastate linnalembesus, avalikult arutleti linnaplaneerimise ja ansambliisuse üle. Nimekirjade ülevaatamisega võeti ka mujal Eestis kaitse alla mitmeid 1920.–1930. aastate linnaehitisi nagu näiteks üliõpilasseltside ja -korporatsioonide hooned Tartus, aga ka seni vähe tähelepanu pälvinud esindushooned väikelinnades ja alevites.

Riik pingutas järjepidevuse nimel oma esindusobjektide nagu Riigikoguhooone (Herbert Johanson, Eugen Habermann 1920–1922, restaureerimisprojekti autorid ja konsultandid Leila Pärtelpoeg, Ülar Saar, Mart Kalm, Mari ja Kaarel Kurismaa, Helve Ilves, 1997) Presidendi kantselei ja Eesti Panga peahoone (Ferdinand Adoff, H. Johanson, E. Habermann, 1935; restaureerimisprojekt Mait Summatavet) autentse taastamisega. Initsiatiiv tuli uutelt valdajatelt ja rahastus riigieelarvest, MKA oli kaasatud ainult järelevalve osas. Omavalitsused, aga ka lapsevanemad ja vilistlased kiirustasid vabariigi aastatel püstitatud esinduslike koolihoonete, näiteks Prantsuse Lütseumi ja Jakob Westholmi Gümnaasiumi kui samuti eduka riigi sümbolite korrastamisega. Tärkav majanduseliit võttis enda kanda Eesti Vabariigi edukuse näitena Pärnu Rannahotelli, Rannahoone jt taastamise.<sup>518</sup> Eesti aja taastamine oli ühiskondlik teema, isegi uusehitiste, eriti eramute, puhul muutus populaarseks vabariigi-aegse ehitusstiili jälgendamine, mis on püsinud tänaseni.

### 3.8 Nõukogudeaegne arhitektuur

Mälestiste kaitse alla võtmiseks on loomulik ja vajalik teatav ajaline distants, mistõttu on normaalne, et nõukogude perioodil selle aja ehitisi veel kaitse alla ei võetud. Erandi moodustasid siin nõukogude aastatel rajatud monumendid ning 1988. aastal TPI 50. aastapäeva tähistamise puhul kaitse alla

<sup>516</sup> Leonhard Lapin, Seitsmekümnendate ruum. – Eesti XX sajandi ruum. Koost. Leonhard Lapin. Tallinn: Leonhard Lapin ning “Ruum ja Vorm 2000” toimkond 2000, lk 216.

<sup>517</sup> Vaata näiteks Mart Kalm, Eesti XX sajandi arhitektuur, lk 394–397.

<sup>518</sup> Loetletud funktsionalistlike hoonete restaureerimisest on pikemalt kirjutanud Andres Kurg, Taastatud interjäär – laastatud interjäär. – Eesti XX sajandi ruum, Koost. Leonhard Lapin. Tallinn: Leonhard Lapin ning “Ruum ja Vorm 2000” toimkond 2000, lk 332–333.

võetud Tallinna Laululava. Nõukogude arhitektuuri kaitse alla võtmine algas 1990. aastate lõpul ennekõike unikaalehitiste nagu Valve Pormeistri projekteeritud Tallinna Lillepaviljoni (ehitatud 1958, mälestis 1997) ja Kurtna Linnukasvatuse Katsejaama keskusehoone koos säilinud originaalsisustusega ja ansambli osana kujundatud maastikuga (1965–1966; 2001); Uno Tõlpuse, Peeter Tarvase ja Olga Kontšajeva Kalevi Spordihalliga (1962; 1999). Nõukogude perioodi arhitektuuri väärtustamine oli keeruline mitmel põhjusel – suur osa ehitistest olid üsna uued ja nende arhitektid veel loominguliselt tegusad, väga suur probleem oli ka halb ehituskvaliteet. Suure osa Eesti arhitektide maailmatasemel loomingust olid tellinud jõukad majandid, mille likvideerimine tühjendas terveid külasid. Ennekõike oli probleem ideoloogiline, sest üldsus eelistas kõik nõukogude-aegse ühtviisi hukka mõista. Nõukogude perioodi arhitektuur vajas muinsuskaitse jaoks samasugust teatavat kodustamist nagu baltisakslaste pärand enne sõda.<sup>519</sup>

Okupatsiooni pärand on vastuoluline kõikjal maailmas. Väga suurt poleemikat tekitanud juba lammutusloaga Tallinna Linnahalli kaitse alla võtmine (1999), Sakala keskuse lammutamise ja Turisti poe lammutamise ohu kontekstis saab võrdluse tuua Berliini lossi asemele ehitatud Saksa Demokraatliku Vabariigi Palee (1973–1976) lammutamisega 2006. aastal, millele eelnes pikaajaline antipropaganda ajakirjanduses, rõhutades ehituse halba kvaliteeti ja ideoloogilist sobimatust. Ka seal, nii nagu Tallinnaski oli taustaks arendus- ja ehitusfirmade tugev lobitöö.<sup>520</sup>

Arhitektid ise on seni olnud väga tagasihoidlikud oma hoonete kaitsel. Seoses jätkuvate lammutus- ja ümberehitustaotlustega algatasid Kultuuriministeerium ja Muinsuskaitseamet 2007. aastal Eesti 20. sajandi arhitektuuri kaitsmise ja väärtustamise projekti, mille eesmärk on välja selgitada ajavahemikus 1870–1991 ehitatud arhitektuuri paremik. Kaasaja algdaatumiks on valitud Eesti arengut oluliselt mõjutanud raudtee rajamise aasta, 1991. aasta on piiriks, sest taasiseseisvunud Eesti arhitektuurile on vara anda muinsuskaitse hinnangut.

### 3.9 Mälestussambad ja kalmistud

Nõukogudeaegsetes ajaloomälestiste nimekirjades domineerisid erinevad tööliste ja talurahva liikumistega seotud kohad, Kodusõja ja Suure Isamaasõja, kommunistliku partei ja revolutsioonikangelastega seotud paigad ja loomulikult oli nende seas arvukalt erinevaid mälestussambaid. Nn

<sup>519</sup> Vaata pikemalt Kristina Jõekalda, Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand.

<sup>520</sup> John V. Maciuka, Castles in the Sand: Architektuurpolitik im Herzen Berlins. – ettekanne VIII rahvusvahelisel Kirde-Euroopa ajaloo konverentsil “Rekonstrueerimise ja moderniseerimise vahel: avalikud arutelud ajalooliste linnasüdame üle 20. ja 21. sajandil” Tallinna Linnaarhiiv 15.–17.IX 2011. Autori märkmed.

punamonumentide väljaarvamine nimekirjadest oli 1990. aastate mälestiste nimekirjade ülevaatamise suurim sisuline muutus. Punamonumentide teisdamine oli mitte niipalju riiklik kuivõrd ühiskondlik tellimus – kui nõukogude võimul kulus Vabadussõja monumentide teisdamiseks ligi kümmeaastat, siis kommunismi ideoloogia tunnismärgid eemaldati enamuses sisuliselt kohe taasiseseisvumise järel. Okupatsioonisammaste väljaarvamisega kaasnes ka bürokraatlikku segadust – enamasti teisdati, aga nii mitmelgi juhul ka lõhuti, mälestusmärgid ammu enne nende nimekirjast kustutamist. Tallinnas alustati sammaste eemaldamisega 1991. aasta sügisel. ÜN Presiidiumi korraldusel eemaldati Johannes Vares-Barbaruse monument, Linnavalitsuse korraldusel Johannes Lauristini, Mihhail Kalinini, Viktor Kingissepa, Vladimir Iljitš Lenini ja Jevgeni Nikonovi monumendid. Rida nii punamonumente, aga paraku ka näiteks Jaan Koorti “Kits”, Kentmanni kooli ja paljude kultuuritegelaste mälestustahvliid teisdati varguste ja vandalismi hirmus. Selleks ajaks olid metallivargad paljude teiste skulptuuride, tähiste, hauamonumentide jms kõrval juba ära tassinud näiteks Eduard Viiralt mälestustahvli, Karl Jungholtzi ja Theodor Altermanni bareljeefid, Peeter Süda büsti ning koguni kaks korda kajaka Juhan Smuuli skulptuuri õlalt.<sup>521</sup> Vandalismist häiritud EMSi Volikogu kutsus avalikult üles otsustama iga mälestusmärgi saatust eraldi.<sup>522</sup>

Nõukogudeaegsed seadused tunnistasid mälestistena haudasid ning mõisnike hauakabeleid, kuid mitte kalmistuid (va arheoloogiamälestised ja ka mõned talukalmistud). 1947. aastal oli siiski erandina kaitse alla võetud Kopli, Kalamaja ja Mõigu kalmistud, et säästa neid hävitamisest, 1953. aastal trükitud nimekirjas neid, samuti nagu vanalinnades hävitatud hooneid, enam ei eksisteeri.<sup>523</sup> 1947. aasta nimekirjas olid vabariigi-aegsest nimekirjast ülevõetuna Viru-Nigula, Ilumäe, Kadrina, Kullamaa, Karuse, Ridala, Kaarma, Püha, Karja, Ambla, Türi ja Peetri kirikud, aga nüüd koos kalmistuga. 1964. aastal lisandusid neile Kolga-Jaani, Pilistvere, Paistu ja Suure-Jaani, aga mitte enam kalmistu, vaid kirikuaias nime all. Vastavalt muudeti ka varem kaitse alla võetud kalmistute nimetused.

Kalmistutele hakati rohkem tähelepanu pöörama 1970. aastate alguses – 1972. aastal möödus 200 aastat Katariina II ukaasist, mis keelas kirikutesse matmise ja tähistas seega uute kalmistute rajamise algust. Ajakirjanduses ilmus mitmeid, peamiselt kodu-uurijate kirjutisi, aegajalt korraldati ühel või teisel kalmistul ka talgupäevi.<sup>524</sup>

521 Õiend Tallinna monumentide ja Tallinna Kultuurimälestiste Inspektsiooni olukorra kohta seisuga 1.X 1992. TKVA, arvele võtmata materjalid.

522 ETA, Iga mälestusmärgi saatus tuleb otsustada eraldi. – Päevaleht 13.IX 1991; M. Mägi, Mälestusmärgid peaksid jääma. – Põhjarannik 12.IX 1991; V. Promet, Kultuurimälestiste kaitse. – Valgamaalane 15.X 1991.

523 Muinsuskaitse osakonna vanem arhitekt Saguri kiri Arhitektuuri Mälestusmärkide Maja-valitsusele 13.VII 1953 lisa. – TLA, f 1443, n 1, s 10.

524 Vaata näiteks: Voldemar Miller, Vanad kalmistud 200 aastat. – Sirp ja Vasar 5.X 1973; Harald Rebane, Kalmukirjad. – Noorte Hääl 22.X 1983; Karl Laane, Kalmude

KRPI uuris ja inventeeris Eesti kõige tuntumaid ajaloolisi surnuaedu,<sup>525</sup> mälestiste tüüpide loetellu ja nimekirjadesse lisandusid kalmistud, siiski alles 1994. aasta Eesti Vabariigi muinsuskaitseseadusega ja sellest ajast alates on mälestiste registrisse kantud suur osa Eesti surnuaedadest.

Oma osa kalmistute kaitsel oli ka 1990. aastate alguses lahvatanud värvilise metalli varguste lainel, kõige rohkem kannatasid selle tõttu hauatähised.<sup>526</sup>

Kalmistud ja mälestussambad tõusid muinsuskaitse huviorbiiti siiski ennekõike koos muinsuskaitseeltside liikumise ja ühiskondliku murranguga. Tegu oli inimestele väga südamelähedase ja isikliku teemaga – kalmistud olid konkreetsete inimestega seotud paigad ja monumendid ebaõiglaste kannatuste kunstilised sümbolid. 1920. aastatel oli pea kõikidesse suurematesse asulatesse patriotismist rajatud vabaduse eest langenutele kannatusi heroiseerivaid mälestusmärke- ja tahvleid. Omal ajal tulevastele põlvedele vabaduse eest peetud võitluse meeldetuletuseks rajatud sambad täitsid oma missiooni sõltumata aastakümnete tagusest likvideerimisest. Üldrahvalik sammaste taastamise kampaania andis neile uue tähenduse okupatsiooni-aastate kannatuste lunastajana ning järjepidevuse taastajana. Üks teise järel kerkisid purustatud mälestussammaste koopiad või lapiti kokku säilinud fragmente,<sup>527</sup> sammaste taasavamisest sai rituaal, millest võtsid peaaegu alati osa ka muinsuskaitse ametnikud.

### 3.10 Üldistusi

Kuningas Karl XI 1666. aastal kehtestatud plakati ideoloogia, mille järgi mälestis oli midagi iidset, haruldast ja kasutuseta, püsis Eestis ligi 300 aastat. Eesti kontekstis võib siiski juba alates esimese Muinsusnõukogu kokkukutsumisest 1925. aastal rääkida üsna avarast muinsuskaitsest mõtlemisest ja oma ajastu kontekstis laiahaardelisest mälestiste nimekirjast. Muinsuskaitset korraldasid noored ja ambitsioonikad, Eesti rahvusteadusi sisuliselt oma elutööna edendama kutsutud välismaised professorid Ilmari Manninen, Aarne Michaël Tallgren ja Sten Karling, aga loomulikult ka kohalikud sügava missioonitundega Muinsuskaitse nõukogu liikmed nagu Harri Moora, Voldemar Vaga, Gottlieb Ney, Ferdinand Linnus, Ernst Ederberg, Hans Kruus ja Eerik Laid. Lisaks neile kujundasid avalikkuse muinsusteadlikust Kristjan Raud, Oskar Loorits, Ants Laikmaa ja paljud teised väga erinevate elualade tuntud esindajad.

---

kõne. – Noorte Hää! 13.VIII 1983; Jüri Püvi, Mida teha vanade hauaplatsidega? – Rahva Hää! 2.IX 1987; Eduard Rajari, Samal teemal. – Rahva Hää! 23.IX 1987.

<sup>525</sup> Jaan Bärenson, Mõni sõna kalmistutest. – Noorte Hää! 10.VIII 1986.

<sup>526</sup> Tiina Tammer, Millega lüüakse hingekella. – Rahva Hää! 13.VI 1992; Kunsti ja kultuuriväärtusi ähvardavast ohust. – Õhtuleht, 26.II 1992.

<sup>527</sup> Monumentide teisaldamisest ja taastamisest on pikemalt kirjutanud Marek Tamm, lk 89-120.

1920. aastatel soodustas nii seisuse- kui ka rahvuspõhise ühiskonna kogemus noore riigi taotlust põlistada oma kultuuri ja seda mitte ainult võõrvõimu eelse muinasaja ülistamisena. Mälestiste nimekirju koostati esialgu katse-eksituse meetodil, tähele pandi juba ka võõrvallutajate pärandit ja asuti seda kohaliku väärtusena integreerima.

Teise maailmasõja järgsetel aastatel tuli tegeleda sõjas purustatu päästmisega, samaaegselt kinnitas okupatsioonivõim ideoloogiliselt kanda ka muinsusmaastikul. Uuest riikliku pärandi mõiste sihikindlast laienemisest saame rääkida alates 1960. aastatest ja uue lainena alates 1990. aastate lõpust.

1961. aastal kehtestatud uus seadus, 1964. aasta mälestiste nimekiri ja 1966. aasta Tallinna vanalinna muinsuskaitseala moodustamine andsid muinsuskaitsele uue, kaasaegse mõõtme. Nimekirjade laiendamine 1990. aastatel, eriti aga 2000. aastatesse jääv argise pärandi ja lähimineviku väärtustamine käis ja käib endiselt käsikäes üleüldise ajaloo mõiste avardumisega.

Alates 1960. aastatest muutus muinsuskaitse oma reeglitega argipäeva osaks, ometi ei toonud see nõukogude aastatel ei üksikisikutele ega ka asutustele oluliselt kohustusi juurde. Suvilaks muutunud talus vokitale või veskikivile dekoratiivse koha otsimine oli tavainimesele samasugune hobi nagu kolhoosiesimehel majandi raha eest mõisas restaureerimistöde juhtimine. Hoonete, sh ka elamute korrastamine oli nõukogude aastatel nii või teisiti riigi ülesanne.

Muinsuskaitse liikumise tõusuaastatel, st Eesti Vabariigi taastamise aja järgul, päevakorda kerkinud ajaloo huvi avardas oluliselt inimeste silmaringi ning pakkus võimalust saada osa põnevast pärandist kas siis mööda mõisaid ja kirikuid ringi sõites, ennast ja lapsi ristides või kohaliku Vabadussõja samba taastamiseks annetades. Ebakindlas poliitilises olukorras andis pärandi tundmaõppimine nii rahvuslikku kui ka riiklikku enesekindlust, läbi pärandi sai Eesti ühiskonda defineerida riigina ja leida ühisjooni Euroopa ja Põhjamaade kultuuriga. Nõukogude aastatel oli järjekindlalt rõhutatud eestlaste ajalugu matsirahva kannatusloona saksa parunite orjuses. Rüütelkonna pärandi sidumine kohaliku ajaloo ja kultuuriga oli oluline nii ühiskonda nivelleerinud okupatsioonile vastandumiseks kui ka riiklikul tasemel enesehinnangu tõstmiseks. Mõisakultuuri, aga ka euroopaliku kultuuri alustalaks oleva kirikuelu väärtustamise edu põhines siiski aastakümnete pikkusel muinsuskaitse selgitustööl.

Taasiseseisvumise periood oli erakordne ühiskondliku võrdsuse aeg, mil igaüks võis unistada mitte ainult veel alles jagamata mõisate omaniku seisusest või Pärnus noobli funkvilla ostmisest ja selle korrastamisest, vaid ka sellise tegevuse läbi oma isiklikust moraalsest ja materiaalsest panusest Eesti üldrahvaliku pärandi hoidmisel mõne sobiliku fondi või välisinvestori abiga.

Tagastamine, erastamine ja ärastamine tõi inimesed kiirelt tagasi reaalsusesse. Kui linnamajad enamasti tagastati omanikele, siis mõisaid ostsid

valdavalt riskialtid inimesed, väga suurt huvi mõisate vastu tundsid ka erineva tausta ja huvidega välismaalased. Õige mitmed mõisad said endale hooltsad ja püüdlikud peremehed, nende vaeva ja edu esitlesid erinevad seltskonnakroonikad. Paraku oli ka neid, keda motiveeris vaid kasumlik kapitalipaiutus ja neid, kes jätsid pädeva mõisavalitseja palkamata. Suur osa mõisaid oli juba enne omandireformi väga halvas olukorras ja ei saa väita, et nende erakätesse minek oleks peale mõne erandi kohe nende olukorda kardinaalselt halvemaks muutnud. Muinsuskaitse jaoks oli suurem probleem see, et tänu suurte objektidega äritsejatele sattus muinsuskaitse rahaskandaalide keskmesse jõuetu riigiameti võrdkujuna.

Kui maal paiknevaid mälestisi ohustas ennekõike tegevusetus, siis linnades hoopis kirk uhiuute büroo- ja eluhoonete järele, ulmelisi kasumeid töötavatest hotellidest ja restoranidest rääkimata. Linnakeskkonnale läheneti “Plats puhtaks!” mentaliteediga, kaasaegne standard eeldas kõige, mis vana ja laokil jalust pühkimist.

Omandireformiga kaasnenud esimeste suuremate skandaalide ajal oli kogu muinsuskaitse süsteem alles värskelt reformitud. Kogemuse puudumine ja süsteemi uudsus ning nõrkus, kehtiv õigusruum, eriti aga ameti toonane haldussuutmatuse ei jätnud reaalselt võimalust olukorra ohjamisega toime tulla. Muinsuskaitse ei olnud omandireformiks valmis. Sellegipoolest Muinsuskaitseamet ise ei küsinud ja ega keegi ka ei pakkunud juriidilist tuge selleks, et sundida mitmeid pahatahtlikke eraomanikke mälestisi säilitama. Vastupidi – valitsus, riigiametid ning loomulikult meedia kultiveerisid neoliberaalset kuvandit eraomandi puutumatuses. Eraomand oli miski, mis pidi täiuslikult vastanduma nõukogudeaegsele peremehetusele. Uued omanikud aga sõdisid nõukogude ajast sissejuurdunud kombe kohaselt igasuguste riigi kehtestatud normide vastu. Omanikel puudus valdavalt huvi koostööks, sest muinsuskaitse ei olnud ei juriidiliselt ega ka eelarveliselt võimeline omanikke nende uues vastutavas rollis toetama. Projektide ja tegijatele esitatud nõudeid ei käsitletud nõuande ja kvaliteedina, vaid piirangutena.

Eriti valusalt mõjutas pärandit muinsuskaitsejate endi aastakümneid tegemata töö – mälestiste nimekirjade uuendamine. Olgugi, et uutest pärandiliikidest ja ka konkreetsetest mälestise kandidaatidest oli räägitud, kirjutatud ja uuritud juba ammu, asuti mälestiste nimekirju uuendama valdavalt alles 1995. aastal st 22 aastast pärast eelmise nimekirja kinnitamist. See töö võttis aastaid ja on osaliselt tänaseni ellu viimata.

Nõukogudeaegsed seadused nägid ette mälestiste gradatsiooni, reaalsuses mälestistel siiski vahet ei tehtud. Eesti Vabariigi muinsuskaitse seadusega mälestiste jagamine tähtsuse järgi kaotati, seda enam, et kehtivat jaotust ei olnud võimalik kasutusele võtta – suur osa viimastel kümnenditel tunnustatud pärandist oli kehtiva süsteemi tõttu hinnatud kohaliku tähtsusega pärandiks. Mälestiste võrdsustamisega vabastas MKA ennast eriti

üleminekuperioodil ajaloo ümberhindamise tõttu väga kriitiliseks osutada võinud ülesandest anda hinnang ühe või teise nähtuse väärtusele Eesti ajaloo jaoks sama tähtis kui Mihkli talu, Nissi kirik või Narva Kreenholmi vabrik – näitab Eesti muinsuskaitse mõtlemise edumeelsust ja on nii okupatsiooni kui ka kiirustava keskkonna kaasajastamise tingimustes suutnud säilitada Eesti kultuurmaastiku eripära ja mitmekesisust.



## 4 Vabakond ja muinsus- teadlikkus

Eesti avalikkuse ettekujutus muinsuskaitse toimimisest on vähemalt 1980.–1990. aastatel seotud kodanikuühiskonnaga ja eriti muinsuskaitse seltside liikumisega.

Alates 1960. aastatest oli ametlik muinsuskaitse ennast kõige tähtsamate mälestiste kaitsel üsna jõuliselt maksma pannud, kogu valdkonnas kokku töötas ligi tuhat inimest, kehtis üsna range seadus ja jagus nii raha kui ka võimude toetust, pidevalt oli töös mitmeid objekte üle Eesti. Ometigi kerkis üha teravamalt esile tõsiasi, et suur osa meie mälestistest on väga halvas olukorras, sest restaureerimistööd, kuigi üldjuhul põhjalikud, toimusid vaid tühisel protsendil mälestistest. Kokku teostati aastatel 1950–1985 remondi-, konserveerimis- ja restaureerimistöid kõigest 300 arhitektuurimälestisel.<sup>528</sup>

Oma mõju üldisele olukorrale avaldas loomulikult ka pärandi mõiste laienemine seni väärtustamata valdkondadele. 1970. aastate lõpu ja 1980. aastate alguse huvi mõisate, vesiveskite jms vastu laienes muinsuskaitsejatel laiemale üldsusele. Kultuuriavalikkust mõjutas ka tõsiasi, et suur osa ametlikult tunnustamata pärandist oli nii pika hooldamatuse kui ka rüüstamiste tagajärjel selleks ajaks juba väga silmatorkavalt halvas seisukorras. Suur osa pärandist oli aga ametlikul tasandil üldse teadvustamata.

Peremeheta ühiskonnas oli nii tavakodanike aga ka mälestisi kasutavate ametiasutuste ja täitevvõimu suhtumine kultuuripärandisse sageli väga hoolimatu. Nõukogulik mentaliteet avaldus ka üleüldises heakorras – vanalinnade ja vanemate hoonete, samuti teede ja tänavate hooldamatus ja lagunemine oli teravas kontrastis vastvalminud magalatega. Okupatsiooni-eelsete elamutega piirkondade kohta võeti käibesse halvustav nimetus – kõdurajoon.

Samas, mida sügavamale argipäeva imbus okupatsiooni surve ja mida harramaks muutus lootus nõukogude võimu ajutisusest, seda rohkem otsiti tuge

<sup>528</sup> Fredi Tomps, Eesti arhitektuurimälestiste kaitsesest ja kasutamisevõimalustest. – Ehitus ja Arhitektuur 1985 nr 1/2, lk. 3; vaata ka Heino Uuetalu, Arhitektuuripärandi uurimine ja projekteerimine aastail 1978–1988, lk. 3-9; Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 425–432.

pärandist st ajaloolise järjepidevuse nii vaimsetest kui ka füüsilistest tunnusemärkidest.

Meid ümbritsenud ja ümbritsev lagunev pärand on vastuolus eestlase enesekuvandiga muinsusteadlikust rahvast. 1987. aastal massiliikumiseks muutunud muinsuskaitse seltside tegevus tõstis teravalt esile inimeste igatsuse heakorras-tatud ja minevikku austava keskkonna järele. Puhtus ja kord olid muutunud inimeste ettekujutuses vaba ühiskonna sünonüümiks, lagunemine ja hoolimatus seostus nõukogude okupatsiooni ja võõra mentaliteediga. Kui nõukogude perioodil avaldati ajakirjanduses ja albumites pilte ennekõike restauraatorite hoole all olevast keskaegsest ja etnograafilisest pärandist, siis muinsuskaitse liikumise ajal pildistatav objekt muutus. Muinsuskaitse Seltsi eestvedamisel korraldatud fotovõistlustele saadeti ennekõike pilte, mis peegeldasid traagilist hävingut – varemeid, lagunenuid talusid ja linnamaju, pöördumatult kadunud ajalugu.<sup>529</sup> See tendents jätkus aastatuhande vahetuseni, mil ajakirjanduses hakati mälestistega seoses avaldama rohkem edu- kui häbilugusid.

Muinsuskaitse liikumine avardas oluliselt pärandi mõistet hõlmates lõpuks ka rahvuslikult meelestatud poliitika. Käesolevas peatükis käsitlen kodanikuühiskonna toimimist ja püsimist suletud ja kontrollitud ühiskonnas ning selle seost pärandi väärtustamise ja kaitsega ning miks just muinsuskaitsest sai üks olulisemaid mootoreid riigi taastamisel.

## 4.1 Kodanikualgatus hirmuühiskonnas

Tagantjärele on paljudes eluvaldkondades otsitud märke sihikindlast vastutöötamisest nõukogude survepoliitikale.<sup>530</sup> Süsteemi tulemuslik seestpoolt õõnestamine eeldas laiapõhjalist, kultuuritaustal ja traditsioonidel tuginevat tegutsemist lubatud ja paljudel juhtudel ka võimude soovitud tegevuste raamides. Kompromissitult ja põhimõttekindlalt aatelist vastupanu esindasid vaid väikesed seltskonnad esmalt metsavendade, hiljem poolsalajaste klubide, dissidentide või mõne karismaatilise üksikisiku näol. Enesealalhoiu instinktist lähtuvalt leidis enamus inimesi oma väljundi pigem võimudele vastuvõetavates raamides.

Võõra režiimi vastu saab rohujuure tasandil hakata kodanikuallumatusena. Suure osa eestlaste jaoks kehastus konflikt ennekõike kultuurilise allumatusena, veendumusena, et erinetakse immigrantide massist kui nõukoguliku elulaadi tootjast ja levitajast.<sup>531</sup>

Taasiseseisvumise eeldus ehk laiade ühiskonna kihtide demokraatlik maailmavaade püsis ja kinnistus peamiselt rahvuslikku vaimset, materiaalselt

529 Ülo Josing, Muinsuskaitse fotovõistlus. – Sirp ja Vasar 11.VIII 1987.

530 Vaata näiteks Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004.

531 Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul, lk 66.

ja looduspärandit esindava nõ üldrahvaliku vastupanuliikumise najal, mis leidis väljundi laulupidude, loodus- ja muinsuskaitseliikumise näol. Nende valdkondade areng ja suhe riigivõimuga oli erinev.

#### 4.1.1 Laulu- ja tantsuharrastus

Teise maailmasõja järel pidid nii eestlased kui ka migrandid otsima esmalt normaalseid elamistingimusi ja seltskondlikuks tegevuseks ei jagunud jõudu. Kodanikualgatus pärssis ka põhjendatud hirm võimalike repressioonide ees. Ometi püsis sissejuurdunud eestlaslik seltsiliikumise traditsioon ja põlisrahvus koondus taas õige kiiresti mitmetesse, valdavalt rahvuspõhistesse ühendustesse nagu laulukoorid, kodu-uurimis- ja looduskaitseringid. Laulukoorid andsid toonastes oludes legaalse võimaluse tegeleda rahvusliku kultuuri, sh ka rahvarõivaste- ja kommetega ning pakkusid vabameelsemat seltskondliku elu.

Laulupidude traditsiooni jätkumise oluline eeldus oli, et korraline laulupeo toimus 1947. aastal, enne kui Nõukogude Liit oma repressioonid täie jõuga rakendas.<sup>532</sup> “Mu isamaa on minu arm” oli 1947. aasta laulupeol veel ametlikus kavas, 1949. aasta küüditamisega kinnistunud totalitarismis muutus see alates 1950. aasta laulupeost juba keelatud laulu laulmisena lauljate ja publiku manifestatsiooniks. Lõpulaulude võimuvastalisest ülevusest hoolimata ja vaimse pärandi tähtsust alahindamata, püsisid laulupeod riigiaparaadi ametlikult soositud, kuid kontrollitud kultuuriharrastusena.

Füüsilist pärandit hoida oli keerulisem. 1947. aastal kinnitati arhitektuurimälestiste nimekiri, mis võttis üle enamiku Eesti Vabariigi aegsetest mälestistest. Kuid neile lisati, arvatavalt Eesti NSV Arhitektuuri Valituse Muinsuskaitse osakonna juhataja Ernst Ederbergi eestvedamisel, mitmeid pommirünnakutes kannatada saanud, kuid taastamiskõlbulikke ehitisi sh arvukalt üksikhooneid Narvas ja Tallinnas. Valik ei saanud olla juhuslik – just need hooned läksid alates 1949. aastast lammutamisele ning kalmistud hävitamisele. Katse neid nimekirja lisamisega hävingust säästa luhtus. Kui 1947. aasta laulupeo reklaamiti veel kui traditsiooni jätkamist, siis 1950 alustati just nagu tühjalt kohalt ning laulupeo osutus hoopis austusavalduseks esimese tööka viisaastaku lõpule.<sup>533</sup> Samamoodi lõi uue ametliku ajalookäsitluse 1952. aasta ajaloomälestiste nimekiri, millega anti riikliku mälestise staatus arvukatele linnamajadele ja taludele, kus oli toimunud revolutsioonilisi põrandaaluseid koosolekuid. Uut pärandit st uut ajalugu asuti põlistama uute muuseumite, kohalike ürituste ja kooliekskursioonide abil.

<sup>532</sup> Kristin Kuutma, Laulupeo kui kodanikualgatuse erivorm. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutaval kultuurimaastikul. Koost. Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996, lk 43–44.

<sup>533</sup> sealsamas, lk 45.

## 4.1.2 Looduskaitse

Eesti Loodusuurijate Selts oli asutatud 1853. aastal, juba 1910 asutati esimene kaitseala – Vaika Linnukaitseala. 1935. aastal võeti vastu looduskaitse seadus. Eesti Vabariigis muutus looduskaitse mitme teise valdkonnaga läbipõimudes valitsemis- ja haldussüsteemi oluliseks osaks. Enne teist maailmasõda ilmus mitu loodusajakirja nagu “Eesti Loodus”, “Loodusvaatleja”, “Loodus”, “Eesti Looduskaitse” ja “Loodushoid ja Turism”. Pärast teist maailmasõda oli looduskaitse liikumine tegus üle maailma. Eestis taaskäivitus see kerge viivitusega – 1955. aastal loodi ENSV Teaduste Akadeemia Looduskaitse Komisjon, 1957. aastal võeti vastu Eesti NSV looduskaitse seadus, sealt edasi kehtestati esimesed looduskaitsealad, keelualad ning loodusõpperajad. 1963. aastal võeti tööle metskondade looduskaitseinspektorid. 1958 hakkas uuesti ilmuma ajakiri “Eesti Loodus” ning samal aastal asutati Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering. 1966. aastal loodi Eesti Looduskaitse Selts (ELKS). 1967. aastal hakkas ilmuma ajakiri “Horisont”.

ELKS tegevus oli oma loomult kultuurilooline, linnulaulu ja puisniitude kõrval pöörati väga palju tähelepanu kultuuripärandile, korraldati talgud linnamägedel ja mujal. Eestimaa loodusest sai kõrgeim rahvuslik väärtus, mis 1970. aastatel, eriti pärast Lahemaa Rahvusparki rajamist 1971. aastal, hakkas omandama Aili Aarelaidu tsiteerides “fetišistlikku” kuju. Oma karismaatiliste liidritega nagu Jaan Eilart ja Veljo Ranniku, vaba vaimuga väljasõitute ja koosolekutega ning Eestimaa looduse okupantide eest kaitsja rolliga kujunes ELKS vastupanukultuuri oluliseks lüliks<sup>534</sup>, mis sai oma täisvõimsuse fosforiidisõjaga 1987. aastal. Selleks ajaks oli liikmete arv kasvanud 21 tuhandeni, allüksusi oli 49.<sup>535</sup>

Nii ametkondliku kui ka vabakondliku looduskaitse tegevus sai väga laia kandepinna tänu üldsuse huvile, aga ka arvukatele artiklitele ajakirjanduses ning mitmetele legendaarsetele raadio- ja telesaadetele. Legendi kuulsuse on saanud nii Veljo Ranniku ja Olaf Gehrke saatesari “Looduse kaitsel” kui ka Fred Jüssi saatesari “Looduse aabits” Eesti Raadios ja paljud teised lühemad ja pikemad esinemised.

## 4.1.3 Kodu-uurimine

**Kolmas** rahvuslikku identiteeti toetav üldrahvalik liikumine Eestis oli kodu-uurimine, mida võib pidada ka muinsuskaitse seltside eelkäijaks. Eesti Kodu-uurimise Selts (EKUS) oli asutatud juba 1939. aastal Eesti Teaduste Akadeemia juures, nõukogude võim lõpetas selle tegevuse 1944. aastal. Kodu-uurimine sai uuesti ametliku heakskiidu 1958. aastal, kui Eesti NSV TA juurde asutati kodu-uurimise komisjon, mis sisuliselt jätkas omaaegse

<sup>534</sup> Aili Aarelaid, Loom ja loodus seltsitegevuse alusena. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuv kultuurimaastikul, lk 208.

<sup>535</sup> Nõukogude Kultuurifondi Eesti Vabariikliku osakonna asutamiskonverentsi protokoll 17.IV 1987. ERA f 5021, n 1, s 5.

seltsi korraldustööd. Komisjon võttis ülesandeks kodu-uurimise kandepinna laiendamise. Komisjonil olid tollastes rajoonides kodu-uurimise toimkonnad ja lai aktiivsete kaasalööjate võrk, kohalikke ringe oli ligi 100. Hinnanguliselt tegutses nõukogude aastatel oma 5000 harrastus-kodu-uurijat. Juba kodu-uurimisringide liikmeskond küündis 1500-ni, piirkondlikel seminar-kokkutulekutel osales sadu inimesi. Haridusministeeriumi toel õpetati alates 1968. aastast 19 koolis valikainena kodu-uurimise aluseid, järgmisest aastast käivitusid populaarsed üle-eestilised koolinoorte kodu-uurimiskonverentsid. Kodu-uurimisliikumisega on eri aegadel olnud hõivatud erineval moel pea pooled koolid.<sup>536</sup> Näiteks inglise keele kallakuga koolides õpiti Eesti ja Tallinna kodulugu inglise keelse ainena.

Kodu-uurijate seast sai muinsuskaitse endale nii mõnegi nõ seadusejärgse partneri ehk usaldusmehe. Usaldusmehe tegevus sõltus ennekõike isikust ja mõne maakonna näidet ei saa laiendada kogu Eestile. Nii näiteks jõudis Velise küla mees Aleksei Parnabas olla korraga nii kodu-uurija, loodus- ja ka kultuurimälestiste ühiskondlik inspektor, Rapla rajooni ajalehe Ühistöö kuulisa Koduloolane kaastööline ning Sillaotsa talumuuseumi rajaja. Tema eestvedamisel käisid Raplamaal regulaarselt huvilistega kohtumas KRPI ja TMN töötajad.<sup>537</sup> Mujal Eestis oli säärast aktiivsust märksa vähem.

#### 4.1.4 Kultuuripärand

Otseselt muinsuskaitsega oli seotud 1957. aastal Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse juurde moodustatud Kaastöökomisjon. Komisjon oli kodu-uurimusliku suunaga ja korraldas asjahuvilistele regulaarselt kaks korda kuus loenguid Tallinna ajaloo teemadel, aga korraldas ka arutelusid arhitektuurimälestiste kaitse küsimustes.<sup>538</sup> 1958. aastal oli Kaastöökomisjoni registreeritud 59 liiget.<sup>539</sup>

<sup>536</sup> Komisjoni korraldustöö tulemusena anti välja ligikaudu 50 trükist, millel oli kande roll meie pärandkultuuri teadvustamisel. Nii ilmusid näiteks Eestimaad tutvustav mahukas koguteos "Kas tunned maad" (1965), "Kodu-uurija käsiraamat" (1966), kogumikud "Kodu-uurimise teateid", seminar-kokkutulekute kogumikud (tuntud pealkirjade all nagu "Tartu rajoonis", "Valga rajoonis" jne.), perfokaartide komplektid metoodiliste materjalidega tollaste rajoonide kohta, õpilaste kodu-uurimistöde kogumikud. Publitseeriti ka ühisväljandeid teiste asutustega nagu Loodusuurijate Selts, rajoonide täitevkomiteed, TA Ajaloo Instituut jt. Komisjonist eraldi ilmusid lisaks veel mitmed paikkondi tutvustavad kirjutised, näiteks seeria "Siin ja sealpool maanteed", mis leidis oma kindla koha väga paljudel kodustel raamaturiiulitel. Vaata ka <http://www.ekus.ee/kodu-uurimine/>, vaadatud 15. IX 2012.

<sup>537</sup> Sillaotsa Talumuuseumi kogudest. <http://www.velise.ee/artiklid/>. Vaadatud 18. XII 2011.

<sup>538</sup> Tallinna Linna Tööräha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse kaastöökomisjonis peetud ettekannete käskkirjad 21.12.1956–03.07.1957. TLA, f R-285, n 1, s 74; Tallinna Linna TNS Täitevkomitee Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse Kaastöökomisjoni kirjad koosolekute kohta. Rudolf Kenkmaa kirjad komisjonile 13.01.1952–02.11.1960. TLA, f R-285, n 1, s 409; Rasmus Kangropooli kiri Heino Gustavsonile 15.XII 1960. – TLA, f 1443, n 1, s 11.

<sup>539</sup> TLA, f 1443, n 1, s 12a, lk 4.

Okupatsiooni ajal oli ka mitmeid sõpruskondlikke ringe, kus vastastikusel usaldusel räägiti muuhulgas ka ajaloost. Poolsalaja käisid koos sõjaeelsed akadeemilised seltsid ja korporatsioonid. Oma tegevust legaliseerida oli märksa lihtsam täiesti uutel organisatsioonidel. Üks enim tuntud on 1974. aastal asutatud raamatuklubi Tõru, mis tutvustas ja reklaamis ise regulaarselt oma tegevust ajakirjanduses.<sup>540</sup> 1976. aastal moodustasid Jõgeva noored Ants Paju eestvõttel klubi “Hekto”, mille tegevus ületas isegi üleliidulise meedia künnise. Koos ei käidud ainult meelt lahutamas, vaid korrastati ka näiteks talgute korras Jõgevamaa parke. “Hekto” eeskujul tekkis ulatuslik noorteklubi liikumine, mis levis nii Eestis kui ka väljaspool Eestit.

Tiina Mägi initsiatiivil käivitus 1975. aastal VRV ja VEEVi käepikendusena “Kodulinna” liikumine. Koolilaste vabatahtlikke tööpäevi tutvustas aastatel 1975–1989 Eesti Televisiooni samanimeline noortesaade, mis püüdis kujundada noore põlvkonna hoiakuid ja hoolivat suhtumist oma kultuuri. Nõukogude aja lõpuks oli liikumisega ainuüksi Tallinnas eri aegadel seotud enam kui 7000 noort. Tallinna eeskujul tekkisid oma “Kodulinnad” ka Pärnus, Tartus, Rakveres ja Tõrvas. Ka 1979–1984 Tartus tegutsenud ajalootudengite “Noor-Tartu” sai tuule tiibadesse “Kodulinna” vaimususest.<sup>541</sup> “Kodulinna” kogemus on mitmetel tänapäevast ühiskonnas tuntud inimestel, koolilaste liikumine aitas käivitada ka hilisemat muinsuskaitseklubide liikumist.

1978. aastal moodustati Tallinnas J. Tombi nimelise Kultuuripalee juures muinsuskaitseklubi. Selle hingeks olid Kultuuripalee töötaja Kati Läll ning TAMKist Ott Sandrak. Erinevalt paar aastat hiljem KRPI juurde moodustatud samanimelisest klubist koondas see mitte erialainimesi, vaid erinevatel elualadel töötavaid huvilisi. Korraldati ekskursioone ja loenguid. Mõnel juhul ka koristustöid. 1981 koliti tegevus Matkamajja, et olla toonaste arusaamade järgi mälestistele lähemal st vanalinnas. Sihiks seati pääseda VEEVi egiidi alla, et laiendada VEEVi töötajate ja vanalinna elanike arvelt liikmeskonda ja kandepinda.<sup>542</sup>

“Kodulinn” oli neist organisatsioonidest ainus, mille põhitegevus, küll laste tööjõu varal, oli suunatud materiaalse pärandi füüsilisele korrastamisele, pärandiharidus oli sellise tegevuse lahutamatu lisa. Teised liikumised keskendusid uurimistööle, mälu hoidmisele ja seltskondlikule elule, mõned kevadhõngulised talgud olid pigem lisategevus. “Kodulinna” liikumine teises uue riigikorraga kui kadusid riiklikud ja omavalitsuse restaureerimistöökodad ning vähenes töös olevate ühiskondlike objektide hulk – lastele ei jagunud enam tööd. Eraomanikud laste rakendamisest, aga seeläbi ka nende harimisest enam huvitatud ei olnud. Sellest hoolimata tegutseb “Kodulinn” pisut teisenenud moel tänaseni.

<sup>540</sup> Peamiselt Trivimi Velliste sulest ilmusid igal aastal ülevaated väljasõitudest. Vaata näiteks Trivimi Velliste, Kultuuriloolisse Kõrg-Virusse. – Sirp ja Vasar I.VIII 1986.

<sup>541</sup> Mait Raun, Teevad aina uueks Eesti loo. – Tuna 2004 nr 1, lk 154–156, lk 155.

<sup>542</sup> Jüri Kuuskemaa, Muinsuskaitse klubi alustab 4. hooaega. – Õhtuleht 24.IX 1985.

Kodanikeühendused tegutsesid usinalt, kuid siiski teatavate tõusu- ja mõõnaperioodidega. Määravam kui ideoloogiline surutis oli majanduslik olukord. Nii kaotas 1947. aastal taasasutatud ja iseseisvusaastate põllumeeste-, naisseltside- ja kodukaunistamisliikumise atmosfääri edasi kandnud Eesti Aianduse ja Mesinduse Selts 1970. aastate lõpul – 1980. aastatel oma rahvusromantilise alltooni. Seni ennekõike aastanäitustel rahvuslikku käsitööd, Eesti kodu, talupoeglikku vaimsust ja traditsioonilist looduskäsitlust edendanud selts taandus 1970. aastate lõpu sotsialistliku majanduse üldkriisis väetiste, purgikaante jt defitsiitsete kaupade jagajaks. Plaanimajanduse kõverpeeglis kasvas liikmeskond 1979–1989 kolmekordseks ulatudes ligi 30 tuhande liikmeni.<sup>543</sup>

#### 4.1.5 Fondid

Perestroika nähtusena loodi 17. aprillil 1987. aastal pool aastat varem asutatud NSV Liidu Kultuurifondi allüksusena Eesti Kultuurifond, selle asutajate hulka kuulusid Eesti rahvusliku kultuurieliidi tipptegijad. Fondi loomisel peetud kõned keskendusid sisuliselt kõik pärandi kaitse ja selleks vajaliku harituse probleemidele. Ainult EKP KK ideoloogiasekretär Rein Ristlaan tuletas oma ideoloogilisest vastutusalast tulenevalt meelde, et ka kaasaegsest Nõukogude Eesti kultuuri rikkused vajavad paremat säilitamist.<sup>544</sup> Kultuurifond käivitus edukalt, kultuurilehes “Sirp ja Vasar” avaldati korralisi ülevaateid raha laekumise kohta. Esimestel aastatel tehti väljamakseid nii “Kodulinnale” kui ka Muinsuskaitse Seltsile, samuti mälestusmärkide jms rajamiseks. 1990. aastate väljamaksed on suunatud pigem erinevate kultuuriürituste korraldamisele, kõige rohkem toetati kirjastamist ja erinevaid välisreise.<sup>545</sup> Kultuurifond lõpetas oma sisulise tegevuse aastatuhande vahetusel.

1991. aastal loodi Kultuurifondile konkurent Eesti Rahvuskultuurifondi (ERKF) näol. Olgugi, et ENSV Kultuurifondi loomisel oli osalenud Eesti kultuuriavalikkus oli sel teatav nõukogude taust, millest eelistati uue fondi loomisega vabaneda.<sup>546</sup> ERKF jätkab tänaseni koos oma arvukate allfondidega edukalt rahvusliku loomingu ja pärandi toetamist.

Kultuurifondi loomisega tuletati inimestele meelde, et annetamine on eestlastele “igiomane rahvuslik tegevus” – annetuste rahaga ehitati nii

<sup>543</sup> Aili Aareleid, Loom ja loodus seltsitegevuse alusena. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuvall kultuurimaastikul. Koost Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus 1996, lk 207.

<sup>544</sup> Nõukogude Kultuurifondi Eesti Vabariikliku osakonna asutamiskonverentsi protokoll 17.IV 1987. – Nõukogude Kultuurifondi Eesti Vabariikliku Osakonna asutamiskonverentsi materjalid. ERA, f 5021, n 1, s 5.

<sup>545</sup> Mittetulundusühingu Eesti Kultuurifond asutamiskoosoleku protokoll, asutamisleping ja põhikiri; Nõukogu koosolekute protokollid lisadega. 13.IX 1994–03.VII 1996, ERA, f 5021, n 1, s 21.

<sup>546</sup> Külle Arjakas, Iga amet tahab õppimist. – Mitme tule vahel. Meenutusi, pildistusi, arutlusi, analüüse. Tartu: Bookmill 2011, lk 262–268.

Aleksandri kooli kui ka Estonia Seltsimaja.<sup>547</sup> Kultuurifondi edu ja läänერიი- kide eeskujul asuti moodustama veel mitmeid erinevaid fonde.

1992. aastal asutati näiteks erakapitalil projekteerimisfirma AS Loodus ja Arhitektuur eestvedamisel Eesti Restaureerimisfond, mille eesmärk oli aidata kaasa Eesti kultuuri- ja arhitektuurimälestiste säilitamisele, taastamisele ja restaureerimisele. Et restaureerimiseks st heategevuseks suunatud raha oli tulumaksuvaba, loodeti firmade toetusele.<sup>548</sup>

1998. aastal tehti katse luua Šotimaa eeskujul ringlusfond, mis tegeleks ajalooliste hoonete korrastamisega ja investeeriks nende müügist saadud tulu järgmise mälestise korrastamisse.<sup>549</sup>

1990. aastal asuti ette valmistama Eesti Kultuurkapitali seadust. Erinevatel asjaoludel jäi see toppama – Kultuurkapitali seadus võeti vastu alles 1994. aastal. Kultuurivaldkondade rahastamine langes aga katastroofiliselt ja toonases veel kõrgendatult kultuurilembeses ühiskonnas hakati linnades ja maakondades moodustama omi piirkondlikke kultuurkapitale näiteks Lääne-Virumaal, Tartus ja Pärnus.

Nii need kui ka paljud teised algatused hääbusid aja jooksul, sest nõukogude aja lõpul tulnud helded annetused nii kodu- kui ka välismaalt kuivasid uutes majanduslikes oludes kokku. Sõltumata mõnedest õnnestunud kampaniatest ei ole annetamisest kujunenud eestlaste jaoks enesestmõistetavat vahendit ühiskonna edendamiseks.

#### 4.1.6 Ametkondlikud ühingud

1978. aastal kehtima hakanud Eesti NSV seadus “Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta” nägi ette laiade elanikkonnakihtide kaasamise ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ühinguga. Tegu oli laiema praktika fikseerimisega – alates 1960. aastatest asus moderniseeruv nõukogude süsteem soosima kodanikualgatuse erinevaid vorme, kõige lihtsam oli seda teha erialaseltsides.<sup>550</sup> Esimene säärane ühing loodi Gruusia NSV-s 1959. aastal ja 1967. aastaks oli seal juba üle 325 000 liikme<sup>551</sup> ja aasta hiljem ligi 500 000 liiget.<sup>552</sup> Gruusia elanike arvu arvestades tekitab nii suur liikmete arv kahtlust, ent kindlasti oli sel palju liikmeid, sest Nõukogude ajastule iseloomulikult oli kuulumine riiklikult loodud vabatahtlikusse organisatsiooni muudetud haridus- ja teadusasutuste töötajatele sisuliselt kohustuslikuks. Gruusia ühing

<sup>547</sup> Mirjam Peil, Kultuurifond ja traditsioon. – 25.XII 1987; Olev Remsu, Annetamisest.

<sup>548</sup> Kaja Rõõmus, Eesti Restaureerimisfond. – Harju Elu 12.V 1992; Armand Karjatse, Kultuuri- ja arhitektuurimälestiste kaitseks asutati Restaureerimisfond. – Õhtuleht 14.V 1992.

<sup>549</sup> Enne Lakk, Uus maimuke on sündinud. – Eesti Ekspress 1998. <http://blog.ekspress.ee/Arhiiv/Vanad/1998/32/kommentaar.html>, vaadatud 24.III 2012; e-kirjavahetus Andri Ksenofontoviga 18.–27.I 2012.

<sup>550</sup> Aili Aarelaid, Riigisotsialismist tulnuil on mõndagi ühist, lk 67.

<sup>551</sup> Irene Rosenberg, Kultuurimälestiste eest hoolitsemine on üldrahvalik ülesanne, lk 24–25.

<sup>552</sup> Jüri Selirand, Kultuurimälestiste kaitse ühingust. – Sirp ja Vasar 12.VII 1968.



osutus tänu oma rahvuslikule eesmärgile üsna populaarseks, neli korda aastas anti ühiskondlikel alustel välja ajakirja “Kultuurimälestiste sõbrad” ning erinevate suveniiride müümisega teeniti olulist lisa muinsuskaitse eelarvele.<sup>553</sup> Paljudes teistes liiduvabariikides taandus ühing sõjaveteranide vennashaudade hooldamise ühinguks.<sup>554</sup>

1966. aastal toimus Tallinna üleliiduline muuseumitöötajate seminar. Toonase Etnograafiamuuseumi restauraator Arnold Kärbo tegi ettepaneku moodustada üleliiduline restauraatorite ühing. Ettepanek võeti rõõmuga vastu, üleliidulisest ühingust siiski asja ei saanud, küll aga moodustati 1967. aastal ametkondliku alluvusega Eesti esemekonservaatoreid ühendav Eesti NSV Ehitustööstuse Teaduslik-Tehnilise Ühingu Restauraatorite sektsioon.<sup>555</sup> Asutajaliikmeid oli 22, 1980. aastate keskpaigas oli Restauratorite Ühingul liikmeid juba üle 140. Esemere restauraatorid korraldasid regulaarselt teoreetilisi seminare ja suviseid metoodilisi talguid.<sup>556</sup>

Üldiselt edumeelses Eestis kultuurimälestiste kaitse ühingut ei loodud, kuigi katseid selleks tehti. Näiteks Jevgeni Kaljundi tegi 1968. aastal vastava üleskutse ajakirjanduses.<sup>557</sup> Ka 1978. aasta seadusega nõutud ametkondlikus alluvuses toimivat mälestiste kaitse ühingut Eestis erinevalt teistest liiduvabariikidest ei moodustatud.<sup>558</sup> Nagu eelpool viidatud, käivitati Ott Sandraku eestvedamisel 1978. aastal J. Tombi nimelises Kultuuripalees Muinsuskaitseklubi. Koit Väinsalu sõnul olid Ott Sandrak ja Trivimi Velliste plaaninud aga juba 1982. aastal uue ühingu loomist.<sup>559</sup>

Nõ seadusejärgse ehk siis ministeeriumi kontrollitava ühingu moodustamist pidurdas aga paarikümne aasta jooksul tehtud ettepanekutest hoolimata ennekõike ministeerium ise.<sup>560</sup>

Entusiastlikud KRPI ja VRV töötajad moodustasid 1982. aastal Kultuurimälestiste Kaitse Klubi (KKK), mida ei registreeritud aga mitte Ehituskomitee ega Kultuuriministeeriumi juures, vaid toona ülipopulaarse ja lisaks loodusele ka kultuuripärandit väärtustava Eesti Looduskaitse Seltsi vabariikliku sektsioonina. Uus klubi koondas ligikaudu 40 inimest, sinna kuulusid näiteks Villem Raam, Tiina Linna, Silvi Lindmaa, Fredi Tomps, Ira Einama,

553 E-kirjavahetus Nato Tsintsabadzega 5.I 2012; Jüri Selirand, Kultuurimälestiste kaitse ühingust.

554 E-kirjavahetus Ants Krautiga 9.V.2012.

555 Hiljem tuntud Eesti Restauratorite Ühenduse nime all.

556 Arnold Kärbo, Restaureerimise ajaloost Nõukogude Liidus. – Raamat – Aeg – Restaureerimine V, Tartu Riiklik Ülikool 1984, lk 12–16; Irene Rosenberg, Kultuurimälestiste eest hoolitsemine on üldrahvalik ülesanne, lk 24–25; Endel Valk-Falk, Restaureerijate töömailt. – Sirp ja Vasar 20.III 1981; Trivimi Velliste, Uus kultuurikolle. – Sirp ja Vasar 23.I 1987.

557 Jevgeni Kaljundi, Meilgi tuleks ühing luua. – Sirp ja Vasar 24.V 1968.

558 Vaata ka Jaan Tamm, Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitsjad olid koos.

559 Koit Väinsalu, Muinsuste kaitseks. – Edasi 19.VII 1987.

560 Võitlus mõtteviisi pärast. Vastab Eesti Muinsuskaitse seltsi esimees Trivimi Velliste. – Sirp ja Vasar 1988/8; Jüri Selirand, Kultuurimälestiste kaitse ühingust. – Sirp ja Vasar 12.VII 1968.

Ülo Puustak, Boris Dubovik, Jaan Tamm, Hain Toss, Enn Siim, Rita Arman jt.<sup>561</sup> Klubi mõte oli laiendada silmaringi ja avardada diskussioonivõimalusi. Nooremaid spetsialiste häiris eriti olümpiaregatiiks valmistumise hoogtööde ja kiirustamisega esile kerkinud erinevate ametkondade ignorantsus ja muinsuskaitse ametkondadega mitte arvestamine. Laiemast platvormist ja arutelust loodeti abi. Lisaks klubi liikmete harimisele ja mõnele tutvustavale artiklile peamiselt “Sirbis ja Vasaras” sündis klubi eestvõtmisel ajalehe “Noorte Hää” pühapäevane rubriik “Kultuurimälestised vajavad kaitset”.<sup>562</sup> Kuna ministeerium ülevabariigilise ühingu moodustamiseks jätkuvalt initsiatiivi üles ei näidanud, tegi Fredi Toms ajakirjanduses üleskutse moodustada ELKS-i juurde veel uusi kultuurimälestiste kaitse klubisid.<sup>563</sup>

1984. aastal tegi jällegi Tartu puidurestauraator Arnold Kärbo ettepaneku moodustada veel üks muinsuskaitsega tegelev selts. Kärbo kirjutas ja rääkis sel teemal nii toonase Ministrite Nõukogu esimehe esimese asetäitja Indrek Toomega kui ka Ehituskomitee esimehe Rein Kvelliga. Olgugi, et Ülo Puustak valmistas Kvelligale ette ideed soosiva kirja, ei viidud seda ellu, õhus oli ka teatav konkurents Eesti Restaatorite Ühenduse ja ELKS Kultuurimälestiste Kaitse Klubiga.<sup>564</sup>

## 4.2 Eesti Muinsuskaitse Selts

Uue alguse sai muinsuskaitse klubide loomine alates 1986. aastast ja tipnes nende katusorganisatsiooni Eesti Muinsuskaitse Seltsi loomisega. Muutunud ühiskondlikud olud andsid liikumisele hoopis uue tähenduse. Juba eksisteerinud klubid olid uute jaoks pigem ajast ja arust ja seetõttu sündisid varasematest tegijatest üle vaadates kiirelt legendid nagu oleks Eesti muinsuskaitseliikumine alles nüüd alguse saanud. Juba esimeste klubide moodustamisel olid tunda isiklikud ja poliitilised ambitsioonid. Paar esimest aastat aktiivselt toimetanud Kultuurimälestiste Kaitse Klubi oli 1987. aastaks muutunud juba mõnevõrra passiivseks. Uusi tulijaid huvitas tuntud arvamustliidrite nagu näiteks Villem Raami nõ ülekutsumine seltsi juhiks.<sup>565</sup>

Loodav uus laiapõhjaline ühing tuli seaduse järgi Kultuuriministeeriumi juures registreerida. Juba poliitiliselt käärivas ühiskonnas, kus igasuguste uute liikumiste teke ohustas võimude silmis sisejulgeolekut, osutus ootamatult

<sup>561</sup> O. Paomees, Kultuurimälestiste klubi 1983. aastal. – Kultuurimälestiste RPI Info. 1.XII 1983, lk 9–10.

<sup>562</sup> Silvi Lindmaa, Kultuurimälestiste RPI info 4.XII 1984, lk 11.

<sup>563</sup> Fredi Toms, Kultuuriväärtused vajavad kaitset. – Noorte Hää 13.VIII 1983.

<sup>564</sup> Intervjuu Ülo Puustakuga 27.01.2011.

<sup>565</sup> Intervjuu Tiina Linnaga 07.11.2011. Märkmed autori valduses. Tiina Linna sõnul käisid Mart Laar ja Trivimi Velliste Tiina Linnalt kui KKK initsiaatorilt küsimas kas Villem Raami saaks nõ vabaks anda.

kasulikuks, et KKK oli registreeritud vaid ELKS sektionina. Eesti Muinsuskaitse Seltsi loomise vajadust sai seega põhjendada sellega, et ametkondliku alluvusega kultuuriväärtuste kaitse ühingu ega seltsi, mida seadus nõudis, Eestis ja väidetavalt ainsana kõigest liiduvabariikidest, ei eksisteerinud.<sup>566</sup> Ilma sellise kaaluka argumendita oleks olnud võimalik ka registreerimisest keelduda. Kultuuriministeerium proovis siiski ühingu loomisele vastu seista väites, et “üldjoontes on meil niigi kõik korras”.<sup>567</sup> Stagneerunud ministeeriumi juhtkond ei vajanud täiendavat tüli aktiivsete kodanike näol. Kultuuriministeeriumi juurde loodi Eesti NSV ajaloo ja kultuurimälestiste kaitse ühingu organiseerimiskomitee<sup>568</sup> ja seltsi põhikiri nägi tõepoolest korralikult ette, et EMS tegevust juhib ja kontrollib ENSV Kultuuriministeerium, arhitektuurimälestiste kaitse osas ENSV Ehituskomitee.<sup>569</sup> Tuleb täiendavalt rõhutada, et sellise alluvuse ja põhikirjaga seltsi näol oli tegu esimese kõiki mälestiste liike ühendava organisatsiooniga sõjajärgses Eestis.

Kõrvalepõikena võib märkida, et 1988. aasta 18. mail algas Moskvas üleliiduline nõupidamine, kus arutati tõhusa riikliku ja ühiskondliku muinsuskaitsemehhanismi loomist, kultuuri ja ajaloopärandi restaureerimise ja kasutamise probleeme. Uutmispoliitika osana töötas NLKP KK välja määruse abinõudest ülevenemaalise muinsuskaitse seltsi tegevuse edasiseks täiustamiseks. See, kas otsus oli ajendatud Eestis juba laialt levinud muinsuskaitse liikumisest või uue üleliidulise muinsuskaitse seaduse ettevalmistamisest, jääb edaspidiseks uurida.<sup>570</sup>

12. detsembril 1987 loodud Eesti Muinsuskaitse Selts oli massiorganisatsioon juba enne loomist, sest see moodustati 1987. aasta jooksul tekkinud arvukate muinsuskaitseklubide baasil.<sup>571</sup> 1986. aasta oktoobris toimus Jüris klubide esimene kokkutulek, mille käigus valiti Eesti Muinsuskaitseklubide Nõukogu eesmärgiga asutada Eesti Muinsuskaitse Selts.<sup>572</sup> Seltsi enneolematu edu põhineski tõenäoliselt selle erakordsel ajastatusel, ehk Vellistet tsiteerides: “Muinsuskaitse oli õhus rippuv sotsiaalne tellimus, see oli küpseks saanud aja ja varasema hooletuse käsk, ettekirjutis.”<sup>573</sup>

566 Anneli Ammas, Täna 20 aasta eest loodi esimene avalik vastupanuliikumine Eestis. – Eesti Päevaleht 12.XII 2007; Mati Mandel, Kas vajame muinsuskaitse seltsi? – Töörahva lipp 07.IV 1987.

567 Jaak Viires, Eesti Muinsuskaitse Seltsi loomisel. – Kultuurimälestiste RPI Info 1.IV 1987, lk 9.

568 Anneli Ammas, Täna 20 aasta eest loodi esimene avalik vastupanuliikumine Eestis.

569 Eesti Muinsuskaitse Seltsi põhikirja projekt. – Sirp ja Vasar 25.IX 1987.

570 TASS, Rahva vaimne vara. – Rahva Hääl 17.VI 1988.

571 Trivimi Velliste on rõhutanud, et 1987. aastal purustati senine kodanikuühenduste rekord – kui 1872. aastal moodustati 54 Aleksandrikooli abikomiteed, siis 1987. aastal 65 muinsuskaitse klubi. Võitlus mõtteviisi pärast. Vastab Eesti Muinsuskaitse seltsi esimees Trivimi Velliste. – Sirp ja Vasar 1988/8

572 Ülevaade klubide nõukogust ilmub EMS 25 juubelivaljaandes. – Ants Kraut, Muinsuskaitseklubid ja kultuurimälestiste kaitsjad asutavat kogu asutamas.

573 Võitlus mõtteviisi pärast. Vastab Eesti Muinsuskaitse seltsi esimees Trivimi Velliste. – Sirp ja Vasar 1988/8

Mihhail Gorbatšovi soosingul avanenud ühiskonnas tekkis üleüldine valmidus liituda erinevatesse seltsidesse ja ühendustesse. Eestis taastati samal ajal ju kiiruga ja innustunult ka akadeemilisi teadus- ja üliõpilasorganisatioone. EMS kaasas tudengid ja haritlaskonna, aga just muinsuskaitse oli suurepärase võimaluse organiseerumiseks ka neile, kes nn eestiaegsetesse (akadeemilistesse) organisatsioonidesse ei kvalifitseerunud, aga ometi tahtsid osaleda isamaalises tegevuses. Kuna EMS haaras oma tiiva alla umbes 5000 kodu-uuriijat, ei olnud kuigi keeruline kasvada kiirelt kümnetuhande pealiseks jõuks.

EMS kujunes sama kiirelt ajakirjanduse lemmikuks, sest klubide juhid kirjutasid ise artikleid ning andsid meeleldi intervjuusid. Pakkuda oli positiivseid, aga samas intrigeerivaid, nii nostalgias, ebaõigluse heastamisest kui ka edasiviivast tegutsemisest kantud eesti rahvuslikkust rõhutavaid sõnumeid. Nii vabariiklikes kui ka kohalikes ajalehtedes ilmus mitu aastat kümnete kaupa tutvustusi seltsi igast sammust.

Ajastule iseloomulikult võeti seaduses pakutava ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ühingu asemel kasutusele suupärasem, isamaalisemalt kõlavam ja mis peamine – vabariigi-aegset seadusandlikku terminoloogiat ning rahvusliku seltsiliikumise ideoloogiat taastav Muinsuskaitse Seltsi nimi. Tagantjärele on riigi taastamise vaimustuses avaldatud arvamust, et mõiste muinsuskaitse kui nõ eestiaegne termin oli nõukogude ajal peaaegu et keelatud,<sup>574</sup> mis siiski ei vasta tõele. Sõltumata sellest, et toonasest seadusandlusest sõna muinsuskaitse ei leia ning Eesti Nõukogude Entsüklopeedia viitab märksõna “muinsuskaitse” all “kultuuripärandi kaitsele”, esines see läbi nõukogude perioodi sageli erinevates artiklites ja kirjades.<sup>575</sup>

Oluline on hoopis see, et laiema tähendusega nimetus võimaldas traditsioonilisest mälestiste kaitsest märksa avaramat tegevusvälja. Nii propageeris selts ka hingedepäeva ja emadepäeva traditsiooni taastamist ning jaanipäeva ja eriti jõulude väärtustamist vanima traditsiooniga perekondliku pühana.<sup>576</sup> Juhatuse tasandil oli arutluse all ka naistepäeva kui nõukoguliku meelsusega traditsiooni põlu alla panek.<sup>577</sup>

Ootused ja ettekujutus, millega EMS peaks tegelema, olid väga erinevad. Muinsuskaitse valdkonnas töötavad inimesed ootasid abikäsi mälestiste korrastamisel. 7. veebruaril 1987 toimunud II muinsuskaitseklubide kokkutulekul toonitas Villem Raam: “Esimeses järjekorras nimetaksin muinsuskaitse

<sup>574</sup> E-kirjavahetus Heiki Valguga 23.I 2011.

<sup>575</sup> Mõistet “muinsuskaitse” on näiteks korduvalt kasutanud ka üldiselt väga võimutruu mehena tuntud akadeemik Juhan Kahk. Juhan Kahk, Eesõna asemel. – Teine elu. Kultuuriväärtuste restaureerimisest, Kunst 1979, lk 5–6; Juhan Kahki ettekanne. Nõukogude Kultuurifondi Eesti Vabariikliku osakonna asutamiskonverentsi protokoll 17.IV 1987, ERA, f 5021, n 1, s 5.

<sup>576</sup> Kultuurifondis.

<sup>577</sup> Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatuse protokoll 2.III 1989. – Juhatuse koosolekute protokollid. EMS, pagineerimata.

usaldusmeeste võrgu loomist. Teiseks nimetaksin mälestiste pideva hoolduse korraldamist.<sup>578</sup> Ka arheoloog Vello Lõugas nägi seltsis ennekõike teotahetelist, mälestisi korrastavat ning tutvustavat, samuti arheoloogilistel kaevamistel osalevat väge.<sup>579</sup>

Olgugi et arvukad muinsuskaitse klubid korraldasid talguid, harivaid kõneõhtuid ja ekskursioone, tugevat usaldusmeeste võrku seltsist ei sündinud, ka otsene abi riigi ametitele juba kaitse all olevate mälestiste hooldamisel jäi napiks. Muinsuskaitse tegevuse osakaal langes eriti pöördelisel 1989. aastal. Seltsi juhatusse kuuluvad muinsuskaitseametnikud nagu Ants Kraut ja Jaan Tamm tegid nii juhatuse kui ka volikogu koosolekutel märkusi, et selts ei tegele piisavalt ja oma kuvandile kohaselt reaalse korrastustööga ega ka mitte kultuuripärandi propagandaga. Seltsi poliitiline tiib ignoreeris neid märkusi ja keskendus jõuliselt poliitilistele deklaratsioonidele ning ajaloo teadvustamisele.<sup>580</sup> Seltsi esimees Trivimi Velliste ütles juhatuse koosolekutel korduvalt otse välja, et praegu ei ole kirikukatuste ja muinsuskaitsekuudega tegelemiseks aega, need peavad ootama oma riiki.<sup>581</sup> Teise äärmusena tegid ametnikest arheoloogid EMSi Volikogul ettepaneku moodustada Tegelik Muinsuskaitse Selts.<sup>582</sup>

Poliitiline olukord kanaliseerus ja ka mõnevõrra rahunes juba 1990. aastaks ja juba enne Eesti Kongressi valimisi 19. veebruaril 1990 võttis juhatuse vastu otsuse loobuda poliitikast, et tegeleda süvitsi muinsuskaitsega.<sup>583</sup> Ilmselt oli juhatuse otsusest üksi vähe, sest sügisel hakati avalikkusele saatma sõnumeid nagu: “Muinsuskaitse Selts keskendumas muinsuste kaitsele”<sup>584</sup> ja “Erakonnad tulevad ja lähevad, muinsuskaitse jääb”, uue teemana tõstatati nn punamonumentide kogumine Maarjamäele.<sup>585</sup>

Olud olid aga pöördumatult muutunud ja 1992. aasta alguseks tunnistas EMS avalikult, et kuna algne, Eesti Vabariigi taastamisele suunatud, tegevusprogramm oli täidetud, siis on organisatsioon kriisis. Pakutud uued tegevussuunad – näiteks mälestuste kogumine 1950. ja 1960. aastate kohta osutusid tõenäoliselt siis veel liiga vähestele huvipakkuvaks.<sup>586</sup>

Selts tõstis fookusesse hävitatud riigi ja selle tunnimärkidena Vabadussõja sambad, kangelaste ja kommunistiohvrite hauad, metsavendade punkrid, nõukogude võimu muudetud tänavate ja paikade nimed jms ning

578 Trivimi Velliste, Muinsuskaitse seltsi poole.

579 Vello Lõugas, Muinsuskaitse seltsi loomise eel. Arheoloogiamälestiste kaitsest Eestis. – Sirp ja Vasar 4.XII 1987.

580 Vaata näiteks Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatuse protokoll 2.III 1989; 23.III 1989. – Juhatuse koosolekute protokollid. EMS, pagineerimata.

581 Sealsamas.

582 Toivo Kamenik, Muinsuskaitse seltsi volikogus. – Vooremaa 25.V 1989.

583 Mait Raun, Muinsuskaitse Selts ja poliitika, lk 76.

584 Heidi Hanson, Muinsuskaitse Selts keskendumas muinsuste kaitsele. – Päevaleht 15.IX 1990.

585 Epp Alatalu, Erakonnad tulevad ja lähevad, muinsuskaitse jääb. – Päevaleht 21.IX 1990.

586 Valdur Raudvassar, Kriisist ja selle ületamisest. – Postimees 25.II 1992.

jättis ametliku mälestise staatusega objektid pigem varju. Selts seadis esikohale mälu, pidades esmatahtisaks korrastada meie teadmisi omariiklusest. Kultuuri järjepidevuse taastamiseks andis EMS välja “Toimetisi”, millega prooviti lugejani tuua “murdosakesegi sellest rikkusest, mis loodi Eesti iseseisvuse kahe aastakümne jooksul”.<sup>587</sup> Memuaaride kogumisega äratati mitmekülgset tähelepanu, üheks äärmuslikuks seigaks oli Mart Laari vastu algatatud kriminaalasi seoses ühe okupatsioonivõimude poolt süütute inimeste eriti võlgast piinamist puudutava loo avaldamisega. Mart Laari kaitseks astus välja isegi Tartu Riikliku Ülikooli ajalooteaduskonna dekaan Allan Liim öeldes, et “Mart Laari kohtuasi on suunatud otseselt Eesti Muinsuskaitse Seltsi algatatud mälestuste kogumise vastu. Näeme selles katset hirmutada mälestuste kogujaid ning mälestuste rääkijaid ja üleskirjutajaid, laiemalt aga püüet takistada ausa ajaloo kirjutamist.” Kriminaalasi mõjus reklaamina ja kasvatas mälestuste koguhulga väidetavalt mitmekordseks.<sup>588</sup>

Memuaaride kogumise, tagakiusatute õiguste jalule seadmise ja Vabadussõja sammaste taastamisega mindi poliitikasse veelgi võimsama sõnumiga kui looduskaitse fosforiidisõjaga ja laulukoorid 1988. aasta “Eestimaa laulu” ja sellele järgnenud öölaulupidudega, sest EMS keskendus suurimale ühisele ülekohtule – oma riigi kaotusele.

EMS osutus oma nimest ja eesmärkidest hoolimata siiski sisuliselt algusest peale valdavalt poliitiliseks liikumiseks, mis konkureeris muutuvus ühiskonnas võimu nimel nii Eestimaa Rahvusliku Sõltumatuse Partei (ERSP), Kodanike Komiteede, Rahvarinde ja teiste esile kerkinud poliitiliste liikumistega. Rivaalitsemine oli pigem avalik ja sõltumata iseseisvusliikumise haprusest, võideldi juba siis tulevase võimu nimel.<sup>589</sup>

Seltsi eelis oli väga paindlik organisatsiooniline struktuur – klubid moodustusid väga erinevate huvidega, samas aadetelt homogeensetest rühmitustest, mis olid keskjuhtkonnaga väga lõdvalt seotud.<sup>590</sup> Klubide rohkus ja piirkondlik tegutsemine aitas ära hoida ka sisemist konkurentsi ja võimuvõitlust, sest ambitsioonikatele isikutele jagus piisavalt väarikaid positsioone. Avaliku kuvandi loomisel ja toetuse kogumisel võrdluses teiste poliitiliste liikumistega oli oluline, et EMS oma talgute ja memuaaridekogumisega tegi ära midagi konkreetset ja silmaga nähtavat. Sarnane, tegudel põhinev edu

<sup>587</sup> Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetisi. Koost. Peeter Ilus, Kalle Käsper. Tallinn: Valgus 1989; Peeter Ilus, Kalle Käsper, Eesti Muinsuskaitse Seltsi “Toimetised”. – Harju Elu 17.IX 1988.

<sup>588</sup> Allan Liim, Seisukohad Mart Laari vastu tõstetud süüdistuse asjus. – Edasi 19.III 1989; Herbert Lindmäe, Jaan Sootak, Eesti NSV Prokuratuuris on algatatud kriminaalasi. – Edasi 19.III 1989; Mart Laar, Ise küsin, ise vastan. – Maaleht 28.II 1991.

<sup>589</sup> Erinevaid liikumiste vahelisi probleeme ja eriarvamusi kajastavad Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatuse 1989.–1990. aasta protokollid. – Juhatuse koosolekute protokollid. EMS, pagineerimata.

<sup>590</sup> Mait Raun, Muinsuskaitse Selts ja poliitika, lk 72.

saatis ka Rahvarinnet, kui see organiseeris ligi 2000 inimest elektrikaabli kraavi kaevama toppama jäänud Rahvusraamatukogu ehitusele.

Lisaks füüsilisele jõule oli aga ülioluline nii apoliitilise kui ka poliitilise ajaloolise pärandi kasutamine EMSi ideoloogilise kapitali, õigustuse ja toena. Tänu sellele oli EMS sisuliselt ka esimene liikumine, kellel õnnestus nn kodu- ja välis-Eesti ühendamine. Emigreerunud kogukonnad olid 1980. aastateks muutunud sügavalt stagneerunud Eesti suhtes üsna umbusklikeks.<sup>591</sup> Juba palju varem käivitunud ja Eestis väga tugeva rahvusliku identiteediga looduskaitseliikumine välismaal elavaid inimesi nii palju ei puudutanud, sest nad ei olnud siinset loodust aastakümneid või paljud isegi mitte kunagi näinud, ega tajunud niivõrd isiklikena reaalseid ohtusid. Ka neid väheseid, kes Eestis käisid, ei lubanud nõukogude võim enamasti Tallinnast kaugemale, veel vähem kuhugi loodusesse. 1980. aastatel oli kõige tegusamas eas põlvkond, kes olid lahkunud Eestist lapseas või juba eksiilis sündinud. Nende mälestus materiaalsest pärandist sai olla suhteliselt ähmane ja pigem romantiline vanemate jutustus kaotatud paradiisist maaliliste linnuse varemete, heakor- rastatud talude, esinduslike linnadega ja vanematele kuulunud, armastusega ehitatud ja hoitud kinnisvaraga, mis nüüd olid kuulu järgi hooldamata ja kus suure tõenäosusega elasid ajaloolise ülekohtu kinnituseks muulased. Kui materiaalse pärandiga võis suhe olla nõrk, siis side esivanemate, sugulaste ning nende saatusega püsis tugev. Muinsuskaitse Seltsi keskendumine mälule, inimeste saatusele ja toimunud ebaõigluse avalikustamisele puudutas sügavalt neid, kes olid aastakümnete eest sunnitud oma elu uuesti alustama. Välismaal oldi küll kursis nii looduskaitse kui ka mälestiste kaitse probleemidega, aga just Muinsuskaitse Selts kui mälu hoidja vastas kõige paremini välis-eestlaste ootustele ja vajadustele.<sup>592</sup> Ka 1989. aastal käivitunud suvemalvad orienteerusid noortele väliseestlastele ja nende kaasamisele Eesti ellu.

Muinsuskaitseliikumine aitas esile kerkida uutel inimestel nii kodu- kui ka välis-Eestis. Seltsi juhtkond – Trivimi Velliste, Mart Laar, Küllö Arjakas, Tõnn ja Henn Sarv, Illar Hallaste – käisid korduvalt tekkivate välis-Eesti muinsuskaitse seltside rahastusel välismaal ning neile korraldati kohtumisi mitte ainult sealsete eestlaste, vaid ka mõjukate ühiskonnategelastega.<sup>593</sup> Sisuliselt koolitasid välis-eestlased seltsi kaudu välja meie poliitikuid, enamik neist liitus parempoolsete erakondadega.

Selts kaasas väga palju noori, kes olid huvitatud mitte lihtsalt keskealiste inimeste kõnekoosolekutest ja vanavanemate memuaaridest, vaid reaalsest tegevusest, võimalusest isamaalistes ettevõtmistes isiklikult osaleda. Koolilaste kaasamine, seltsi tegevuste kaudu neile Eesti ajaloo õpetamine, tagas tulevastele parempoolsetele parteidele pikaks ajaks lojaalse valijaskonna.

<sup>591</sup> Rein Taagepera, Millal siis veel... – Edasi 5.III 1989.

<sup>592</sup> Intervjuu Marje Reinansiga 18.11.2011. Märkmed autori valduses.

<sup>593</sup> ERA, f 4991, n 1, s 76.

Eesti iseseisvuse taastamine oli täiesti erakordne, kuna see põhines arvukatel erinevatel liikumistel, huvigruppidel ja üksikisikutel. On iseloomulik, et peaaegu kõik Eesti inimesed tunnetavad läbi erinevate liikumiste oma isiklikku panust riigi taastamisel. Erinevates võtmerollides olnud isikud on ühe või teise liikumise rolli selles tohutus läbimurdes erinevalt rõhutanud. ERSP üks liidritest Lagle Parek rõhutab oma memuaarides koostööd EMSiga ja seda, et Molotov–Ribbentropi pakti ja Tartu rahu- lepingu tähistamine oli küll ERSP poliitiline programm, aga see sobis ka EMSi tööd täiendama.<sup>594</sup> Marju Lauristin mainib samas enda toimetatud ja 1997. aastal ilmunud kogumikus nii EMSi kui ka ERSP-d ainult möödam- minnes ja peab iseseisvuse taastamist üksnes Rahvarinde teeneks.<sup>595</sup> Edgar Savisaar ei pea aga EMSi oma kõnedes ja memuaarides sisuliselt üldse märkimist väärivaks.<sup>596</sup>

Eesti ühiskond muutus väga kiiresti ja 1990. aastate kesksaigaks oli olu- kord stabiliseerunud juba sedavõrd, et ilmusid esimesed teaduslikud üldis- tused siirdeühiskonna kohta. Nii näiteks avaldas ajakiri “Akadeemia” 1995. aastal Aune Allika ja Kristel Karu artikli “Ajalooteadvus. Ülevaade teooriast ja empiirilisi andmeid Baltikumist”. 1996. aastal ilmus Aili Aarelaiu toime- tatud põhjalik kogumik “Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuu- rimaastikul”.

Juba siis sai üldistada ühiskonna teatavat tühimust kodanikualgatuses- ning kultuurivaldkonna väljatõrjumist riiklike prioriteetide esireast. Juba taasiseseisvumise esimestel aastatel võis täheldada olulist mentaliteedimuu- tust – mineviku asemel otsiti tähendust tulevikust, rahvusriigist pöörati sil- mad Euroopasse.<sup>597</sup> Aili Aarelaid kirjutab, et taasiseseisvumise algaastad näi- tasid, et kitsastes majandusoludes ja segases sotsiaalses kontekstis kaotasid ühiskondlikud kokkulepped oma aktuaalsuse. Eestlasest sai kiiresti pigem kibestunud ja teistele näpuga näitav *homo postsovieticus* kui tolerantne kaas- kodanik. Aarelaid põhjendas seda, miks taastuva ja samas uueneva kodani- kualgatuses üheks leitmotiiviks oli vastupanu, sallimatus ja riigilt oma õiguste taganõutamine sellega, et eestlaste kui rahvuse huve on ajaloo rängalt maha surutud. 1996. aastal antud hinnangu järgi oldi toona Eesti ühiskonnas kok- kuleppimuse idee tunnetamisega alles poolel teel: rohujuure-tasandil kippus

<sup>594</sup> Lagle Parek, Mina ei tea, kust ma rõõmu võtan. Tallinn: Kunst 2010, lk 296–311.

<sup>595</sup> Marju Lauristin, Peeter Vihalemm, Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997) – Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives in the Estonian Post-Communist Transition. Eds Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Tartu University Press, lk 73–126.

<sup>596</sup> Edgar Savisaar, Rein Ruutsoo, Kadri Simson, Aadu Must, Erik Terk, Küllö Arjakas, Rai- mond Kaljulaid, Rein Veidemann, Ester Šank, Rahvarinne 1988 (Kakskümmend aastat hiljem). Tallinn: Tallinna Linnavalitsus 2008; Edgar Savisaar, Peaminister: Eesti lähiaja- lugu 1990–1992. Tartu: Kleio 2004.

<sup>597</sup> Aune Allikas, Kristel Karu, Ajalooteadvus. Ülevaade teooriast ja empiirilisi andmeid Bal- tikumist. – Akadeemia 1995 n3, lk 451–477, lk 473.



domineerima alt-üles süüdistav hoiak, valitsevates struktuurides aga ülalt-alla patroneeriv toimetamine.<sup>598</sup>

EMSi tähendus hakkas kaduma üsna kohe pärast taasiseseisvumist, sest selle kõrgeastatel oldi keskendunud poliitilisele võitlusele ja laiul hulki hõlmavad pärandi reaalsed kaitset ei kinnistatud traditsioonidega. Karismaatilised liidrid suundusid poliitikasse ning olgugi, et juba 1989. aastal oli seltsi poliitilisi ambitsioone põhjendatud vajadusega “tagada tulevase riigitüüri juurde muinsussõbralikke inimesi”,<sup>599</sup> ei pööranud moodustatud Valitsus ja Riigikogu muinsuskaitse liikumisele suuremat tähelepanu. Uues tempos toimivas ja üksikisikule palju avaramaid võimalusi pakuvas ühiskonnas kadus inimeste huvi kõnekoosolekute järele, Vabadussõja sambad olid taastatud ja mitmeteks aastateks heas seisukorras. Sama seis oli ka muuseumides, mis sarnaselt muinsuskaitsega olid 1980. aastate lõpus võitnud oma uutmoodi esitletud kogude ja julgete näitustega üldsuse südame. Muuseumide kõige madalama külastatavuse aasta oli 1993. Muinsuskaitse nii täpset statistikat ei võimalda, aga arvata võib, et suhtumine muinsuskaitsele oli sama leige. Madala, kuid siiski palgaliste töötajatega muuseumitele on nendel aastatel ette heidetud vähest seotust kogukondadega.<sup>600</sup> Paari palgalise töötaja, kuid peamiselt ühiskondlikel alustel töötavalt Muinsuskaitse Seltsilt ei saanud samamoodi neil aastatel palju rohkemat nõuda. Muuseumid ja muinsuskaitsejad ei olnud ainsad – varjusurma vajasid ka mitmed erialaprofessionaale liitvad ühendused, nii näiteks taandus kuni aastatuhande vahetuseni avalikust debatist ka seni tegus ja stabiilse liikmeskonnaga Arhitektide Liit.

EMSi tegevusetust tunnistas ka selle kauaaegne esimees Velliste väites 1999. aastal, et aeg on küps ühiskondliku muinsuskaitse liikumise taassünniks, aga seda uues kvaliteedis.<sup>601</sup> Velliste eestvedamisel moodustati samal aastal Riigikogu Muinsuskaitse Ühendus, kuhu kuulus 27 saadikut, Riigikogu X koosseisu Ühenduses oli juba 30 liiget, XI koosseisus aga kõigest 17 liiget. Muinsuskaitse ühendus keskendus peamiselt oma liikmete harimisele ja teema päevakorras hoidmisele.

Aili Aarelaiu hinnangul kaotas koos sotsialismi kollapsi ja iseseisvuse taastamisega kodanikualgatus oma keskse motivatsiooni tagada eestlaste rahvuslik ellujäämine ja identiteet, oma finantsilise heaolu ja oma privileegi demonstreerida rahvuslikku suletust ja ahistamist kui kõrgemat vorrust. Samuti kadus rahvust homogeniseeriv olemus – kui sotsialismi ajal ei

<sup>598</sup> Aili Aarelaid, Kodanikualgatus, seltsid ja tsiviilühiskond. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus 1996, lk 14.

<sup>599</sup> Eesti Muinsuskaitse Seltsi juhatusse protokoll 23.III 1989. – Juhatusse koosolekute protokollid. EMS, pagineerimata.

<sup>600</sup> Antud ajajärgust muuseumides on pikemalt kirjutanud Mariann Raisma, Pärand ja pere-stroika. Muutused muuseumides 1980. aastate lõpul–1990. aastate alguses. – Kunstiteaduslikke uurimusi kd 18/3-4 2009, lk 99–124.

<sup>601</sup> Riigikogu kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 10. 29.IV 1999.

sõltunud seltsi kuulumine sotsiaalsest hierarhiast, siis postsotsialistliku ühiskonna kiire sotsiaalse diferentseerumisega jagunesid vabatahtlikud algatused vastandlike huvigruppide vahel.<sup>602</sup> Esimesed iseseisvusaastate kultuuriväärtusliku keskkonna kaitseks loodud uued kodanikuühendused lähtusid sisseharjunud võimuvastasusest ja ühise vaenlase otsimisest. Nõmme Heakorra Selts (1988), Pelgulinna Selts (1990), Kadrioru Selts (1995) Nõmme Tee Selts (1998) ja Supilinna Selts (2002) ja mõned teised taastati või loodi keskkonna ja väärtuste hoidmiseks, sisuliselt aga paljuski võitluseks riigi, omavalitsuse ja arendajatega. Mõned neist lagunesid paari aastaga. Uue sajandi alguses kujunesid selgemaid huvigruppe liitvad ühendused nagu MTÜ Eesti Veskivaramu (2003), Eesti Mõisate Ühendus (2003) ja Eesti Mõisakoolide Ühendus (2003). Samal ajal, aga siiski selgelt märksa tasakaalukamas õhkkonnas, hakkasid kujunema ka pigem koostööle kui vastupanule suunatud uue põlvkonna asumiselsid nagu Uue-Maailma Selts (2006), Telliskivi Selts (2009), uus Kadrioru Selts (2010), Vanalinna Selts (2011), aga ka liikumine Teeme ära! (2008).

### 4.3 Üldistusi

Arvamus, et eestlased on võõrvõimu all olles väärtustanud oma kultuuri, olnud uhked oma raamatu- ja teatrilembuse ning traditsioonide austamise ja järjepidevuse üle,<sup>603</sup> on üldlevinud ja osa meie rahvuslikust enesekuvandist. Nõukogude aastatel pingutati selle nimel, et erineda ülejäänud liiduvabariikidest, olla neist “kultuursemad”.<sup>604</sup> Selline mentaliteet eeldas ühiskonna tugevust ennekõike rohujuuretasandil. Eestile oli läbi nõukogude perioodi iseloomulik väga tugev seltsiliikumine, mis ka võimude poolt kontrollituna tagas siiski demokraatlikud võimalused osaleda igapäevaselt ühiskonna elus. 1970.–1980. aastatel erinevate klubide moodustamine oli omamoodi lubatud piiride kompamine, katsed võtta ühiskonna areng enda kätte. Head näited nagu “Kodulinn” said meedia vahendusel tuntuks ja omandasid edasipüüdlikkuse etaloni staatuse. Pidev tähelepanu aitas ühtlasi püsida vabakondlikel liikumistel elujõulisena. Ametlik loodus- ja muinsuskaitse, vabakond ja meedia olid vastastikusel seoses edendades üksteise tegevust ja vajadusel tekitades nõ ringkaitse – väga raske oli töötada vastu populaarse valdkonna eesmärkidele. Loodus- ja pärandikaitse koostöömimine oli ühiskonna väärtushinnangute kujundamisel väga oluline.

<sup>602</sup> Aili Aarelaid. Vaba kodanik ja iseseisvuse kollisioonid. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus 1996, lk 112–126.

<sup>603</sup> 1980. aastatel tehtud küsitlustes rõhutasid inimesed oma lugemishuvi, eriti sümpaatiat ajalooliste romaani ja muu ajaloo-alase kirjanduse vastu. Vaata näiteks Ene Hion, Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Meie muutuv elulaad, lk 64, 66, 69.

<sup>604</sup> Aili Aarelaid, Šokk odava riigikultuuri kadumisest. – Sirp 23.X 1992.

Eesti Muinsuskaitse Selts ei olnud sugugi esimene ei seltsi- ega ka muinsuskaitse liikumise edendaja, tema edu ja kuulsus põhines erakordselt õigel ajastatusel. EMS on oma tekkeloolt ennekõike kui oluline tugev lüli perestroika ja ühiskondlike murrangute aegsetest liikumistest ja sellel on kindel koht totalitaarse ühiskonna kokkuvarisemisel. EMSi teene on ühiskonna ajaloolise mälu taastamine, ilma milleta ei oleks hirmuühiskonnas elanud inimesed suure tõenäosusega julgenud okupatsiooni vastu astuda. EMS kujundas aastakümneteks erinevate põlvkondade muinsusteadlikkust ja austust kohaliku pärandi vastu.

Seltsiliikumise kulminatsiooni lühiajalisuse tõttu jäid siiski pikaajalised ja elujõulised traditsioonid loomata, ei jõutud tegeleda ka usaldusmeeste võrgu kinnistamisega. 1990. aastate suured muudatused ühiskonnas tähendasid väga suuri muudatusi ka inimeste isiklikus elus. Võimalus rännata laias maailmas, tegeleda ettevõtlusega ning kapitalistlikus ühiskonnas inimeste kasvanud igapäevased kohustused oma elukvaliteedi tagamisel ei jätnud enam aega minevikus sobramiseks. Kuna inimeste töökoormus suurenes ja erinevates eluküsimustes tekkinud konkurents nõudis pingutusi, loobuti esimeses järjekorras vabatahtlikust tööst. Algselt massiliselt noori inimesi kaasanud liikumine taandus suhteliselt kiiresti pigem nostalgiliseks pensionäride koguks. Sarnane seis iseloomustas 1990. aastatel enamikke ühiskondlikke liikumisi, muudatusi on toonud alles ühiskonna stabiliseerumisega sh ka erastamise-järgse elukoha vahetuste laine raugemisega tekkinud huvi ümbritseva keskkonna, püsiväärtuste säilitamise ning ka töö ja kodu kõrval uute tegevuste vastu.

Õige kiiresti rauges ka huvi, ennekõike aga võimalused hea eesmärgi nimel annetamiseks. Nõukogude aja lõpul ei olnud annetamine koormav, sest defitsiidiühiskonnas ei olnud rahal kaupadega katet. Eesti Vabariik andis harukordse võimaluse parandada elustandardit ja see ei olnud odav. Läbi terve iseseisvusaja on Eesti jätkuvalt püsinud oma naabritest märksa madalama elatustasemega riigina ja seetõttu ei ole siin välja kujunenud ka nii enesest mõistetavat harjumust toetada ühiskonna edendamist nagu näiteks väljakujunenud traditsioonidega jõukates riikides.

Kodanikuühiskonna passiivsuse kümnendil muutus eestlaste rahvuslik ellujäämine riigi ülesandeks. Värskest reformitud, haldussuutmatuse ja sisetülide käes vaevlev riiklik kultuuri- ja pärandipoliitika oli paraku just sel ajal ise alles kujunemisjärgus ja seetõttu väga heitlik. Varemest ülesehitatud mälu kippus taas unustusse vajuma ja lagunema.

Vabakonna elavnemine 2000. aastatel ja taastärganud huvi piirkondliku pärandi vastu võib osutada märgiks siirdeühiskonna ületamisest ja väärtuspõhise ühiskonna kujunemisest.

# 5 Muinsuskaitse ja kaasaegne arhitektuur

Säilitamine ja arendamine on sageli vastuolusid põhjustavad eesmärgid. Eri-  
arvamused, mida säilitada ja mida asendada, saadavad kogu inimkonna ehi-  
tuslugu. Michel Foucault on oma arutlustes võimu üle tõstnud esile võimu  
kandjatena arstid, kirikuõpetajad, kohtunikud ja psühhiaatrid, aga välistanud  
arhitektid, sest arhitektid võivad küll kujundada keskkonda, aga inimestel on  
võim arhitekti üle, sest neil on vaba voli lõhkuda tema loomingut.<sup>605</sup> Tugeva  
muinsuskaitse traditsiooniga riikides on ka muinsuskaitsetel võim arhitek-  
tide üle, sest nad saavad anda hinnanguid, mida säilitada ja mida lammuta-  
tada. Kaasajal oleme jõudnud arhitektide ja muinsuskaitsete omavahelises  
vahekorras paradoksaalsesse olukorda, sest kunagi varem ei ole ehitamine  
ja seega ka lammutamine kulgenud nii võimsa tempoga, et arhitektid saavad  
ise kogeda oma loomingu hävingut. Eesti ehitusmaastikul ei tunnista täna  
sisuliselt mitte keegi peale muinsuskaitsete arhitektide autoriõigust. Põne-  
vamad debatid, kui arhitektid hakkavad ise muinsuskaitset oma projektee-  
ritud majade säilitamist nõudma, seisavad ilmselt veel ees.

Eestis läbi aastakümnete laia kõlapinda leidnud vaidlustes vanade hoone  
säilitajate ja uusi hooneid loovate arhitektide vahel on püütud nii naeruvää-  
ristada muinsuskaitset kui ka luua arhitektidest muinsuse vaenlast. Suu-  
remad debatid on üldjuhul ületanud meediakünnise ja mõjutanud seeläbi  
muinsuskaitse avalikku kuvandit.

Ehitatud keskkond kujunes üheks väheseks teemaks, mis võimaldas  
nõukogude ajal mingitki avalikku arutelu. 1963. aastal vallandas arhitekt  
Paul Härmsoni provokatiivne idee murda läbi Tallinna vanalinna magistraal  
ajakirjanduses arvamused laviini, mis sumbus pärast vanalinna  
kaitsetsooni kehtestamist 1966. aastal. Selle ja ka mitmete hilisemate suurte  
linnaehituslike ideede ja arendusprojektide juures nagu näiteks Tallinnas  
Harju tänava täisehitamine, Tartu maantee läbimurre või Rävalla puistee  
pikendus polariseerusid nii ametnike kui ka avalikkuse arvamused väga  
selgelt muinsuskaitse poolt või vastu. Märksa põnevamad ja keerulisemad

<sup>605</sup> Michel Foucault, Power. Essential works of Foucault 1954–1984, lk 356–357.

arutelud tekkisid uute kavandatavate kultuuriobjektide nagu Noorsooteatri, nn Baskini teatri ja uue ooperiteatri ümber, kus nii muinsuskaitsetel, arhitektidel kui ka laiemal kultuuriavalikkusel oli väga raske valida kultuuri ja kultuuripärandi vahel. Ka Harju tänava vaidluste retoorika muutus oluliselt hetkest, mil sinna hakati kavandama elamute ja äripindade asemel kunstimuseumi. Ühiskonna, eriti haritlaste suurt huvi tasakaalustatud linnaruumi vastu iseloomustasid kõigil võimalikel tasanditel toimunud arutelud. Isegi kultuurilehe "Sirp ja Vasar" toimetuse oli sunnitud tõdema, et "satiiriliste repliikide, soovide, piltide ja värsside tulv hõlmikpuu ja teatri teemal lausa uputab meie naljaposti – Süda tänava kvartali tulevane väljaehitamine linna südames on lehelugejalgi südamel. SV toimetuse seisukoht on jätkuvalt teater ja hõlmikpuu ning sellega lõpetame uue kultuurikvartali probleemide arutelu, et asjaosalised võiksid jätkata tõsimeelselt (st nalja läbi ärritumata) ja positiivsete lahenduste suunas."<sup>606</sup>

1960.–1970. aastatel valmisid enamike Eesti linnade generaalplaanid, milles nähti osaliselt ette ulatuslikke varasemate struktuuride lammutusi nn kõdulinnaosade nimetuse all ja uute masselamurajoonide ehitamist nende kohale.<sup>607</sup> Osaliselt suudeti linnasüdameses selliseid kavandatud vanalinnade muinsuskaitsealade loomisega 1973. aastal, ajaloolistes eeslinnades asuti siiski jõudumööda lammutama.

Oma silme all kaduva nostalgilise keskkonna mõjul austus ajaloolise linnaruumi vastu süvenes. Kui esimesed, sisuliselt tühjale ääremaale püstitatud, Mustamäe, Tartu Annelinna ja Pärnu Mai rajooni ehitised tundusid veel optimistliku uue elukeskkonna loomisena, siis näiteks Keldrimäe vabaplaneeringuline paneel lamurajoon tõi väga selgelt esile, kuivõrd linnaruumi halvavad tagajärjed kaasnevad väljakujunenud ja tuttava keskkonna asendamisel tuumade korruselamutega.

Moodsas arhitektuuris pakkusid viiteid minevikule nii 1970. aastatel elavnenud eramuehitus koos moodi tulnud postmodernistliku arhitektuurikõnega, mis andis võimaluse opereerida uuemate ja huvitavamate vormidega ja sõlmida seda varasema arhitektuuriga. Postmodernism oli üldsusele meele järele, selle populaarsusele mõjus aga halvasti ajastu kehv ehituskvaliteet, mis detailirohked hooned mõne aastaga üsna rääbakaks muutis. Mitme tuntud postmodernistliku hoone autor arhitekt Vilen Künnapu hinnangul oli postmoderne arhitektuur kui peegeldav ja tsiteeriv vajalik sõjajärgsetel aastatel, sest siis aitas see purustatud linnade taastamisel esile tuua vana arhitektuuri väärtuslikke jooni. Muinsuskaitsega just peegelduste ja tsiteerimiste nõude pärast piike murdnud arhitekt väitis 1988. aastal ilmunud raamatus,

<sup>606</sup> Toimetuselt. – Sirp ja Vasar 14.II 1986.; Toonast "Sirpi ja Vasarat" võib pidada avaliku arvamuse kujundajaks, sest seda luges suur osa haritud inimestest. Näiteks 1985. aastal oli ajalehe tiraaž 71000. – Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004, lk 65–66.

<sup>607</sup> Eesti väikelinnade toonastest generaalplaanidest kirjutab pikemalt Lilian Hansar, Linnast muinsuskaitsealaks, lk 125–131.

et inimesed on nüüdseks ehituste peegeldavast laadist väsinud.<sup>608</sup> Taasiseseisvumisega kaasnenud linnaehituse elavnemise ajaks oli avalikkus tüdinud korrast ära hoonetest, soositi pigem uut, kaasaegset ja puhast kui ajaloolist, väsinud olemisega arhitektuurset keskkonda.

## 5.1 Arhitektuur, arhitektid ja piirangud

Arhitektid olid Nõukogude Eestis mitmetes küsimustes arvamuslimidrid, kes kujundasid elukeskkonda, astusid üles erinevatel seminaridel ja võtsid sageli ka ühiskondlikes küsimustes sõna ajaleheveergudel. Arhitekt Martti Preem on öelnud, et vastupidiselt kirjanikele ja teistele humanitaaridele andis arhitektuurse keskkonna analüüs märksa konkreetsema võimaluse oma arvamuse väljendamiseks, sest sõnumit ei olnud vaja allteksti peita.<sup>609</sup> Ehitatud keskkonna teemal võtsid sageli sõna ka teiste loomevaldkondade esindajad.

Sõltumata aegajalt ja konkreetsete objektidega seotult esilekerkivast mõnede arhitektide protestist muinsuskaitsete tegevuse vastu, on Teise maailmasõja järgsetel aastatel arhitektuuripärandi kaitse seisnud väga suurel määral just arhitektide ja inseneride õlgadel. Totalitaarses ühiskonnas oli arhitektidel kui reaala ja riigi füüsilise ülesehitamise jaoks hädavajaliku ametkonna esindajatel võrreldes humanitaaridega ideoloogiliselt mõnevõrra kergem.<sup>610</sup> Vabaõhumuuseumi loomise idee pärines juba sajandi algusest, selle rajamiseni jõuti aga paradoksaalselt 1950. aastate ideoloogilise surutise õhkkonnas tänu arhitektide toele. Lisaks muuseumile alustati taluarhitektuuri arvamist mälestiste nimekirja, rahvuslikke elemente põlistati ka moodsas arhitektuuris.<sup>611</sup>

Eriti mõjukateks osutusid kollektiivsed arvamused. Neist olulisemad on Eesti NSV Arhitektide Liidu Noorte arhitektide sektsiooni korraldatud seminarid “Väikelinnad ja nende arhitektuuriprobleeme” (1979) ja “Tallinna seminar” (1980). Seminaril võtsid tuntud Eesti arhitektid ja valdkonna arvamuslimidrid sõna pärandi ja ajaloolise linna kaitseks, eriti kritiseeriti juba alanud Nõmme tihendamist. Mitmepäevalise Tallinna seminari ettekanded ja artiklid avaldati mõned aastad hiljem arhitektidele, planeerijatele ja üliõpilastele suunatud kogumikuna. Nagu Ignar Fjuk kogumiku eessõnas on öelnud, “häälustus pärast Tallinna seminari ümber kogu Tallinnaga seotud projekteerimismehhanism”.<sup>612</sup> Seminar ei taganud loomulikult jätkusuut-

<sup>608</sup> Ene Hion, Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Meie muutuv elulaad, lk 145.

<sup>609</sup> Martti Preem, Arhitektide Liit arvamuskujundajana toona ja praegu. – Loomeliitude 15. aastapäevale pühendatud konverents 5.IV 2003. Ettekande konsept. <http://www.hot.ee/vabavaimalgatus/5aprill/preem.htm>, vaadatud 13.XII 2011.

<sup>610</sup> Juta Saron, Karl Tihase elutöö, lk 292.

<sup>611</sup> Vaata pikemalt Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 369-373.

<sup>612</sup> Tallinna seminar 25.–27.IV 1980.

likku läbimõeldud linnaplaneerimist, küll aga tekitas vähemalt mõneks ajaks teatava elavnemise arhitektuurimaailmas.

Noorte arhitektide aktiivsus, ennekõike aga rühmituse “Tallinna kool” tegutsemine ja nende nähtavus nii linnaruumis, näitusesaalides kui ka ajakirjanduses tagas ka nõukogulikus normeeritud ühiskonnas laiema avaliku arutelu olemasolu. Selle vabameelsusest annavad tunnistust ka ametlikud katsed tegutsemist ohjata. Nii näiteks piirati mõnede arhitektide võimalusi tellimusi saada.<sup>613</sup> ENSV Ehituskomitee Teaduse ja Tehnika Nõukogu Presiidiumi Arhitektuurikomisjon otsustas veel 1982. aastal töötulemuste läbi vaatamise aastaistungil, et on vaja tegeleda “noorte vihaste meeste” plejaadi vaoshoidmise ja teadmiste suunamisega, toetudes arhitektuuri traditsioonidele ja teaduslikele, väljakujunenud põhimõtetele”.<sup>614</sup>

Arhitektide hääl kõlas sõna otseses mõttes ka ühiskondliku murrangu perioodil – Loomeliitude kultuurinõukogu raadiosaated kutsus ellu ja juhatas arhitekt Ignar Fjuk. Ka Eesti taasiseseisvumise ühe võtmesündmuse – 1988. aasta loomeliitude pleenumi üks ärgitajaid oli Arhitektide Liit. Pleenumi mõjul valiti Ülemnõukogusse väga palju loominguliste liitude esindajaid. Eesti poliitikat hakkas mõneks ajaks määrama kultuuriavalikkus. Poliitika taandus siiski missioonist ja väljakutsest argiseks rutiiniks ning erialale orienteeritud arhitektid eemaldusid üsna pea ühiskondlikust tegevusest. Ka Arhitektide Liit pöördus 1990. aastate teisel poolel ühiskondlike murede juurest pigem erialaste probleemide juurde.

Arhitektide loominguvabadust piiravad erinevatest seadusandlikest dokumentidest, sh muinsuskaitseadusest tulenevad normid ja piirangud. Taasiseseisvumise järel riiklike tellimuste hulk vähenes ja arhitektide loomingut hakkas veel karmimalt kui normid dikteerima eraomanikust tellija. Kui seni kammitses arhitekthe materjalide piiratus ja kvaliteet, siis nüüd surus kasumipõhine “arendamine” loomingu väga kitsastesse eelarvelistesse raamidesse. Ka 1995. aastal vastu võetud planeerimis- ja ehitusseadus<sup>615</sup> sisuliselt kitsendas arhitektide õigusi. Lisaks ehitustehnilistele nõuetele tuleb kaasaegne arhitektuur allutada vastavalt hoone kasutusotstarbele ka erinevatele euronormidele. Need, nagu ka tuleohutuse-, sanitaar- jms nõuded, on sageli vastuolus muinsuskaitse nõuetega ja sunnivad arhitekthe ning insenere laveerima, et leida kõiki rahuldavaid lahendusi.

Erinevate seaduste ja tellija huvide vahele surutud arhitektid puhusid nii kasumit kui ka lihtsalt moodsat linnaruumi ihalevate uute kinnistuomanike abil loomingulise vabaduse, ennekõike aga uute tellimuste nimel taas lõkkele juba paarkümmend aastat hõõgunud tüli linnaruumi säilitamise ja uuendamise teemal. Muinsuskaitset süüdistati kaasaegsete arhitektide surumises

<sup>613</sup> Leonhard Lapin, Seitsmekümnendate ruum, lk 230.

<sup>614</sup> Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1 4.II 1981–03.II 1987. MKA, pagineerimata.

<sup>615</sup> Planeerimis- ja ehitusseadus. – RT I 1995, 59, 1006.

statistideks ajaloolises keskkonnas, sajad säilitatavad hooned ei jätvat ka juba väljaspool vanalinnasid ruumi kaasaegsele arhitektuurile.

Muinsuskaitsete üks kõige tuntumaid vastutöötamisi kaasaegsele arhitektuurile, mida ikka ja jälle esile tõsteti, oli sisuliselt veto panemine Vilen Künnapu ja Ain Padriku 1979. aasta konkursi võiduprojektile Tallinna vanalinnas Viru ja Müürivahe tänava nurga hoonestamiseks.<sup>616</sup> Arhitekt Enn Laansoo sõnul hindas KRPI üldjuhul arhitekti tööd selle järgi, mida vähem tema kätt on tunda objekti algautori või –autorite kõrval: “Vanalinn on meie elu üks väheseid püsivuse ja järjepidevuse sümboliteid. Meil endil kipub olema õnnetu käsi, mille puudutusest minevik kipub ikka põrmustuma. Kas peaksime siis loobuma liigutamise, sest nagu näha, ei õnnestu meil midagi head uut luua. Tegelikult me lihtsalt ei oska oma aega, selle väärtust hinnata. Siiski, minu arust vähemalt üks uue arhitektuuri saavutus vanalinnas on. See on V. Künnapu lillepood, mis oma suuruse, vormi ja kõigega kokku laseb uhkust tunda ka tänapäeva arhitektuurist”.<sup>617</sup> Viru tänava haav oli aga nii valus ja sügav, et isegi kui tosin aastat hiljem 1992. aastal lahvatas tüli Pirita kloostri külje alla söögikoha ehitamisest, asus värskest ametisse valitud Arhitektide Liidu uus esimees esimese ametiülesandena õigustama Andres Alveri ja Tiit Trummali projekti “sest peame usaldama oma ajastu meistreid – kui näiteks Viru tänava varemtele Künnapu ja Padriku poolt kavandatud hoone oleks valmis ehitatud ei peaks me seda täna häbenema.”<sup>618</sup> Selline ägedus oli seda tähelepanuväärsem, et muinsuskaitse ei olnud kloostri õue alla ehitatava hoone arhitektuuri üldse kommenteerinud, küsimus oli ennekõike asukoha sobivuses.

Eesti Arhitektide Liit tegi 1998. aastal avaliku pöördumise kultuuriministritele tunnustada arhitekti haridus võrdseks muinsuskaitse tegevuslooga. Ühtlasi käidi välja radikaalne idee ehitusplatside juurdesaamiseks – ajaloomälestisena klassifitseeritud hooned võiks uue ja parema ehituslahenduse korral asendada mälestussildi või maketiga uue hoone vestibüüdis.<sup>619</sup>

## 5.2 Muinsuskaitse ja arhitektid Tallinna vanalinnas

Suur osa muinsuskaitsete ja arhitektide vahelistest pingetest on seotud Tallinnaga ja kuni taasiseseisvumiseni ennekõike vanalinnaga. Et erimeelsused näitlikustavad nii muinsuskaitse kitsaskohti kui ka ideoloogiat, on käesolev

<sup>616</sup> Vaata pikemalt peatükk 5.2.1.

<sup>617</sup> Enn Laansoo, Projekteerimine – vanalinnasotsiaal-majanduslik ja arhitektuurne probleem. – Vanalinn inimese elukeskkonnana, Tallinn: Valgus 1985, lk 43–46, lk 45.

<sup>618</sup> Aita Kivi, Usaldades meie tänaseid arhitekte. – Rahva Häääl 26.I 1992 (intervjuu Arhitektide Liidu uue esimehe Margus Koodiga).

<sup>619</sup> Kultuuriminister Jaak Allik, Vastus EAL avalikule kirjale 5.III 1998 31.III 1998. – MKA, Väljaläinud kirjad muinsuskaitse üldküsimustes ja kultuurimälestiste kaitse kohta 1.1-7 01.IV 1998–29.V 1998, pagineerimata.



peatükk pühendatud erinevatele arhitektuuri alastele vaidlustele Tallinna vanalinnas. Üks nähtavamaid ja avalikumaid nõukogude perioodist iseseisvasse riiki edasi kandunud muinsuskaitseprobleeme on läbi okupatsiooniaja püsinud Teise maailmasõja pommiäugud vanalinnas.

Sõjas kannatada saanud linnad on oma olemuselt memoriaalid, millel on eriti okupeeritud aladel ideoloogiline tähendus. Nõukogude võim asus taastama suures osas iseenda poolt laastatud maad. Kannatustest üle saamiseks tuleb ohvrid kas fetišeerida või unustada.<sup>620</sup> Eestluse sümboli “Estonia” teatri maja ülesehitamine ühendati suurejoonelise propagandaga.<sup>621</sup> Vanalinnades hakkas aga okupatsioonivõim sõja järgi tempokalt likvideerima ning linnu planeerima vastavalt kaasaja nõuetele.<sup>622</sup> Tallinna vanalinn erines teistest Eesti linnadest ennekõike juba tunnustatud keskaegse pärandi tõttu, ehe hansalinn oli Eesti ajaloo tuntuim visiitkaart.

Tallinna vanalinnast hävis 9. märtsi 1944. aasta pommirünnakus umbes 10%. Suurimad tühimikud olid Vaekoda Raekoja platsil, Viru ja Müürivahe nurk, suured pommiäugud olid ka Aida, Pikal ja Vene tänaval. Kõige ulatuslikum tühimik tekkis Niguliste kiriku ümbrusesse.<sup>623</sup> Nagu mujal Euroopas nii oli ka Tallinnas valida kahe alternatiivi vahel: rekonstrueerida/taastada/kopeerida vana või ehitada midagi hoopis uut. Pommitatud eeslinnades uue arhitektuuri kasuks otsustamisel dilemmat sisuliselt ei tekkinud, küll aga vanalinnas.

### 5.2.1 Uusehitused vanalinnas

Arvukatest maju ootavatest tühjadest kruntidest hoolimata, on pärast sõda vanalinna püstitatud siiski suhteliselt vähe uusi hooneid.<sup>624</sup> Tüüpprojektide osakaal on tagasihoidlik ja needki pärinevad vahetult sõja-järgse ehitusbuumi ajast. Vahetult pärast sõda nappis vahendeid ja jõudu linnasüdame täielikuks uushoonestamiseks, hiljem on aga rahanappus osutunud teisejärguliseks probleemiks lahendamata eriarvamuste ees, mida ja kuidas ehitada.

Kui olemasoleva hoonestuse restaureerimine on pigem muinsuskaitsejate monopol, siis uute hoonete püstitamine vanalinnas on avalik huvi. Vanalinnas projekteerimine on olnud ambitsioon meie staar-arhitektidele ja enamikke uusehitisi on saatnud avalik tähelepanu. Muinsuskaitseleste nõuetele lisaks konkureerivad ka vanalinnas arhitektuursed maitse-eelistused. 20. sajandi

<sup>620</sup> Kannatuste ületamisest vaata, Places of Pain and Shame. Dealing with Difficult Heritage.

<sup>621</sup> Vaata pikemalt Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 243–246.

<sup>622</sup> Sõjajärgsetest planeeringutest on pikemalt kirjutanud Lilian Hansar, Linnast muinsuskaitsealaks.

<sup>623</sup> Pommitatud alad jäävad peamiselt kirikute ja raekoja lähikonda, mistõttu võib arvata, et lendurid kasutasid 9. III 1944 torne sihtmärkidenä.

<sup>624</sup> Peamised uushoonestusega vanalinna kvartalid on 12b, 13, 18, 36, 38, 39 st ennekõike Müürivahe-Harju-Kuninga tänavate vahel, üksikuid uusehitisi on Vene ja Pikal tänaval.

moe lainetused – modernism konkureerimas keskaja ihalusega, kompromissi otsiv postmodernism ja moodne arhitektuur võistlemas riigi restitutsiooni-aegse aja tagasipööramise ihalusega – on vaid osa vanalinnas erimeelsusi tekitavatest küsimustest. Tallinna vanalinnas on jätkuvalt kinnistuid, kus ei ole ligi 70 aasta jooksul jõutud kokkuleppele, mida ehitada. Muinsuskaitseala loomisega sõnastatud veendumus, et Tallinna ajalooline tänavamuster ja hoonete maht tuleb tervikuna taastada, on püsinud visalt tänaseni. Seda küll ühe erandiga – Vaekoja taastamine ja seeläbi Raekoja platsi avardunud võimalustest loobumine on olnud pigem aeg-ajalt tärkav, olgugi et autoriteetsete inimeste väljahõigatud, uitmõte kui kindel veendumus.<sup>625</sup>

Kohe sõja lõppedes tekkis reaktsioonina võimude tegutsemisele varemete likvideerimisel väga kiiresti tegus, kuid paraku mitte mõjus vastupanu ulatuslikule lammutamisele vanalinnades. Eesti Vabariigi aastate üsna valiva ja arhitektuuripärandi osas lühikese mälestiste nimekirja esimest nõukogulikku versiooni täiendati 1947. aastal kiiruga kümnete hoonetega, mis ei erinenud teistest vanalinna hoonetest muu kui lammutusohu poolest. Tallinnas võeti kaitse alla hiljem lammutatud Aida 2, Viru 15/ Müürivahe 29, Dunkri 13 ja 21, Suur-Karja 16/ Vana-Posti 13, Kullasepa 4, 6, 8, 14, 16 ja 18, Dunkri 13 ja 21, Viru 15/ Müürivahe 20, Niguliste 13 ja Trepri tänav. Rüütli 3 ja 5 olid kaitse all juba enne sõda.<sup>626</sup> Sarnaseid, ilmselt selleks ajaks juba lammutamisele määratud hooneid võeti kaitse alla ka Narvas, Pärnus ja Tartus. 1953. aastal trükitud nimekirjas neid hooneid lihtsalt enam ei ole.<sup>627</sup> Seaduslikust kaitsest ei olnud siiski abi, sest juba alates 1949. aastast kerkisid mälestiste asemele uued hooned. Hoonete teadlik lammutamine oli seda kõnekam, et linnas ja lausa samas piirkonnas ei olnud piinlikult tühjadest kruntidest puudus ning kuna maa kuulus riigile, siis ei olnud ka olulisi juriidilisi takistusi. Pommiangu servades lammutati aga veel terveid maju, mis annab tunnustust väga mastaapsest uuendamiskavast. Näiteks Niguliste ja Kullassepa nurgale kerkis alles 1949. aastal lammutatud majade asemele Ilmar Laasi projekteeritud, vanalinna seniseid mahte silmas pidades hüglasuur, korterelamu ning Vana-Posti 11/13 Voenmorprojektis Boris Tšernovi ja T. Anissimova joonistatud stalinistlik hoone. Kui Laasi majas on siiski teatavat mängulusti ning suurusest hoolimata püüab see Mart Kalmu saksalikuks kontrabandiks nime-

<sup>625</sup> Näiteks Helmi Üprus kritiseerib Leonhard Lapini ideed taastada vaekoda, kuna 16. sajandi linnaruumi taastamine ei ole otstarbekas. – Helmi Üprus. Arvamus L. Lapini koostatud ja arhitekt K. Raude hiljem täiendatud kirjutisele "Linnaehituslikud ettepanekud 1980. aastaks Tallinna vanalinna kaitsetsoonis". – MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. Säilik 47 Ehitismälestiste probleemid Tallinna vanalinna regenereerimisprojekti. Tööplaanid; Vaekoja taastamise ettepaneku teeb näiteks 1997. aastal ka Dmitri Bruns. – EAM, Dmitri Bruns'i fond f 7427, s 34, lk 39.

<sup>626</sup> Eesti NSV MN määrus 21.VI 1947. Lisa nr 1 Riikliku kaitse alla võetud Eesti NSV-s asuvate arhitektuuriliste muinsusesemete nimestik.

<sup>627</sup> Muinsuskaitse osakonna vanemarhitekt Saguri kiri Arhitektuuri Mälestusmärkide Maja-valitsusele 13.VII 1953 lisa. – TLA, f 1443, n 1, s10.

tatud neomaneristlik hoone vanalinna sobituda,<sup>628</sup> siis vanalinna esimene stalinistlik hoone järgis oma liialdustega kuulekalt üleliidulisi kaanoneid. Suurema kärata püstitati Harju – Vana-Posti piirkonda ja ka mujale linna mõned tagasihoidlikumad hooned.<sup>629</sup>

Arhitekti-arhitektuurist ja sellele kohasest tähelepanust ning kriitikast saab rääkida alates August Volbergi ja Peeter Tarvase kinost “Sõprus” (1955) ja August ja Heili Volbergi Kirjanike majast Harju tn 1 (1958–1963). Mõlemad need eiravad ajaloolist tänavajoont ja kinnistustruktuuri nagu eelpool ja joone all loetletud hoonedki. Kirjanike maja ehitamiseks lammutati veel 1959. aastal Niguliste 3, mille 18. sajandist pärinev fassaad oli kaitse all.<sup>630</sup> Kirjanike maja püüdis oma kõrge kelpkatusega vanalinnaga harmoneeruda, ometi on just see kultuuritegelastele ehitatud hoone esimene sõjajärgsetest, millele heideti ette sobimatust vanalinna.<sup>631</sup>

Vana jälgendav arhitektuur ega klassitsistlik stalinism ei äratanud valjuhäälselt diskussiooni, seda enam, et poliitilised olud arvamuse avaldamist ei soosinud. Modernistlik uuendusmeelne arhitektuur tuli samaaegselt hirmuõhkkonna leebumisega ja tõi seega kaasa ka avalikud arutelud uusehituste üle. Mõned toona alanud vaidlused nagu näiteks Harju, Aida ja Sauna tänava hoonestamine on osutunud lõpututeks, sest krundid on jätkuvalt tühjad. Muinsuskaitstjad asusid jõuliselt propageerima linnaehitusliku terviku taastamise ehk siis omal moel sõjajälgede peitmise ideed, sest tervikuks peeti olukorda enne viimast suurt hävingut ehk vanalinna hoonestust enne 9. märtsi 1944. aasta pommirünnakut. Helmi Üprus sõnastas muinsuskaitstjate eesmärgi: “Ja need vägivaldsed muudatused, mida on põhjustanud sõda (näiteks Niguliste haljasala), tulevad vanalinna rekonstrueerimisel taas heaks teha. Nende all kannatab vanalinna ajalooline arhitektuurikompaktsus, mis on vanalinna ajaloolise ilme põhialuseks.”<sup>632</sup>

Vanalinna esimene, 1966. aastal vastu võetud põhimäärus siiski keelas üldreeglina uusehitiste püstitamise ning juurde- ja pealeehitused, järelikult ka rekonstruktsioonid. Uued ehitised olid võimalikud ainult Täitevkomitee

<sup>628</sup> Mart Kalm, Eesti 20. sajandi arhitektuur, lk 251.

<sup>629</sup> Näiteks IÕV Lembitu maja Viru 11 (Voldemar Herkel ja Kalju Valdre 1957), Kunstifondi hoone (Alar Kotli 1948), Siseministeerium Pikk 63 (Grigori Šumovski). Vene tn 11 kinnistule ehitati nn hruštšovka ja Harju 11/ Müürivahe 1 ehitati esinduslik ametihoone Ehituskomiteele (Heiki Karro 1965) ja veel mõned üksikud.

<sup>630</sup> TAMKI juhataja Rasmus Kangropooli kiri Eesti NSV Riiklikule Ehituse ja Arhitektuuri Komiteele 17.VI 1959. – MKA, VAMKI kirjavahetus KRPIga 1-2, pagineerimata.

<sup>631</sup> Vaata näiteks Teddy Böckleri hinnang Uus maja Viru tänavasse. – Sirp ja Vasar 13.VII 1979; Helmi Üpruse arvamus L.Lapini koostatud ja arhitekt K. Raude hiljem täiendatud kirjutisele “Linnaehituslikud ettepanekud 1980. aastaks Tallinna vanalinna kaitsetsoonis”. – MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. Säilik 47.

<sup>632</sup> Helmi Üprus, Ettekande konspekt. Dateerimata. MKA, Helmi Üpruse isikuarhiiv. Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 42 Tallinna regenereerimine. Ettekanded ja ettevalmistav materjal.

igakordsel loal ja eritingimuste alusel.<sup>633</sup> Keelu ajend oli ilmselgelt senised ajaloolist struktuuri eiranud hooned. Selliselt sõnastatud keeld kehtis kuni omariikluse-aegse esimese, 1995. aasta põhimääruseni, mis keelu asemel rõhutas ajalooliselt väljakujunenud linnaehitusliku struktuuri, tänavatevõrgu, stiililis-ajastulise mitmekesisuse, hoonestuse üldise ja kohaliku mastaabi, perspektiivvaadete, silueti, katusemaastiku ja muu vanalinnale iseloomuliku järgimist ehitiste püstitamisel ning peale- ja juurdeehitamisel. Samas kehtestas kaasaegne põhimäärus selge piirangu, et uusehitiste püstitamine on lubatud ainult II maailmasõjas hävinud hoonete asemele.<sup>634</sup>

Vanalinna muinsuskaitseala 1995. aasta põhimäärus oli ühtlasi esimene ametlik dokument, millega fikseeriti rahvusvaheliste metodoloogiliste arutelude taustal juba mõnevõrra küsitav idee, et kaitse eesmärgil taotle- takse vanalinnas viimases sõjas hävinud osade järkjärgulist taastamist.<sup>635</sup> Veel hiljem – 2001. aastal – jõuti selleni, et Teises maailmasõjas hävinud ajaloolise linnaruumi taastamine on otse nõutav ja põhjendatud. Muinsus- kaitseinspektsiooni ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti ühiskäskkirjaga määrati ametlikuks juhendmaterjaliks arhitektuurimälestiste ekspertnõu- kogu heakskiidetud ”Tallinna vanalinna muinsuskaitseala uushoonestamise põhimõtteid”.<sup>636</sup> Nii põhimääruse muutmine kui ka uushoonestuse põhimõ- tete fikseerimine olid ajendatud mitte muinsuskaitse teooria edendamisest Eestis, vaid need langesid ajalisel kokku tuliste aruteludega De la Gardie kaubamaja, Noorsooteatri ning Baskini teatri hoonete ümber, ennekõike aga järjekordse aruteluvõruga Harju tänava taashoonestamisel. 2002. aastal kor- raldati Tallinnas esinduslik rahvusvaheline seminar ”Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades”, mille sõnavõttudes kutsuti rahvusvahelisi kolleege üles toetama nimetatud põhimõtteid, et seista vastu arendajate ja arhitektide survele.<sup>637</sup>

Tallinna vanalinnas pidid arhitektid järgima mõningaid konkreetseid piiranguid kõrguste ja mahtude osas ning tunnetuslikke piiranguid ajaloo- lisi kihistusi respektieriva arhitektuurikeele ja linnaehitusliku terviklikkuse osas. Lilian Hansar on laiendanud Cesare Brandi teooriat, et restaureerimise

633 Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni põhimäärus. Eesti NSV MN 2.VIII 1966 määruse nr 360 lisa nr 1.

634 Tallinna vanalinna muinsuskaitseala ja Valga linnatuumiku muinsuskaitseala põhimää- ruste ja piiride kinnitamine. – RT I 1995, 24, 339.

635 Sealsamas.

636 Muinsuskaitseinspektsiooni käskkiri nr 11-A 16.III 2001 ja Tallinna Kultuuriväärtuste Ameti käskkiri nr 11 19.III 2001 Uusehitiste rajamisest Tallinna vanalinna muinsuskaitse- alale. Arhitektuurimälestiste ekspertnõukogu 27.XI 2000 koosoleku protokoll nr 11 lisa 1 Tallinna vanalinna muinsuskaitseala uushoonestamise põhimõtteid. – TKVA, arvele võtmata materjalid.

637 Hain Toss, World Heritage site – to add more buildings or not. – Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades. Tallinn: UNESCO ERK 2003, lk 51–54.

üks eesmärk on kunstiteose potentsiaalse ühtsuse taasloomine tekitamata kunstilist või ajaloolist võltsimist, vanalinnade muinsuskaitsealadele. Linnaehituslik tervik ehk muinsuskaitseala kujund kujuneb planeeringulistest ja arhitektuursetest põhikomponentidest.<sup>638</sup> Hansari järgi võiks seega pommiauke käsitleda lakuunidena, mis tuleb vastavalt Brandi õpetusele täita kaugelt vaadatuna tervikpilti sulanduvate mahtudega, lähedalt aga selgelt eristuva kaasaegse arhitektuuriga.<sup>639</sup> Tallinnas on nende nn tervikut lõhkuvate vägivaldsete tühikute täitmisel nii tänu arhitektide muinsusteadlikule koostööle või ka loomingulisele enesekindlusele Brandi määratluse järgseid võltsinguid ehk ajalooliste hoonete koopiaid vähe, pigem on sisuliselt koopiana rekonstrueeritud kehvemas seisukorras hooneid.<sup>640</sup> Kui Eva Hirvesoo ja Helgi Mardna Raeköök Dunkri 5 (1985) pretendeerib oma ajastu postmodernistlikku ideoloogiat silmas pidades kunstilise ühtsuse taasloomisele, siis Vilen Künnapu lillepood Väike-Karja 6a (1977–1983), Andres Alveri – Tiit Trummali – Tarmo Lahe De la Gardie kaubamaja (1999, samuti samale kohale 1979. aastal korraldatud arhitektuurivõistluse Vilen Künnapu – Ain Padriku võiduprojekt “Vambola”<sup>641</sup>) ja Martin Aunini hotell Telegraafi juurdeehitus (2004–2007) on erinevatel kümnenditel püstitatud muinsuskaitse mahulisi ettekirjutusi viisakalt täitvad, kuid samas selgelt iseseisva arhitektuuriga hooned. Tegu on nii lähedalt kui ka kaugelt vaadates ajaloolist struktuuri reservatsioonidega järele aimavad selgelt moodsad ehitised. Loetletud hooned on rikastanud linnaehituslikke kihistusi, ometi on neid kõiki saatnud muinsuskaitstjate ebakindlus ja pigem vastutötamine.

Juba vahetult muinsuskaitseala kehtestamise järel asuti jõuliselt kritiseerima uusi projekte. 1967. aastal tegid Hirvesoo ja Tarvas mitu erinevat versiooni Viru 11 kinnistu hoonestamiseks, aga nii Arhitektuuri ja Planeerimise Valitsuse komisjon<sup>642</sup> kui ka Teadusliku Restaureerimise Töökoja komisjon<sup>643</sup> jäid eitavale seisukohale, sest need olid teravas vastuolus ümbritseva hoonestusega. Kümnekond aastat hiljem tegi Vabariiklik Restaureerimisvalitsus juba targu ettepaneku korraldada konkurss, mille tingimuste väljatöötamisel osaleksid ka VRV spetsialistid kui “vanalinna arhitektuuritavade kõige paremad tundjad”.<sup>644</sup> Konkursile laekuski mitmeid töid, mis olid inspi-

638 Lilian Hansar, *The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction*. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas, lk 139–151.

639 Sealsamas, lk 147.

640 Näiteks Uus tn 18 hoone puhul on sisuliselt tegu koopiaga.

641 Vaata ka Uus maja Viru tänavasse.

642 Tallinna Linna TSN TK Arhitektuuri ja Planeerimise Valitsuse protokoll 16.II 1967. TKVA, n 3, s 2298; Vaata ka Henry Kuningas, *Postmodernism Tallinna vanalinnas*, lk 21.

643 Teadusliku Restaureerimise Töökoja Tallinna vanalinna rekonstrueerimise komisjoni protokoll nr. 7, 16. III 1967. TKVA, n 3, s 2298.

644 Sulev Mäeväli, *Arhitektuuriajaloolised eritingimused uusehituse püstitamiseks Tallinnas Viru tänaval*. TKVA, n 3, s. 2299. Vaata ka Henry Kuningas, *Postmodernism Tallinna vanalinnas*, lk 21.

reeritud sõjaeelsest olukorrast. Hoolimata edukast konkursist, mille võidutööde autorid kuulusid kõik nooremasse generatsiooni, kes tegelesid varasemast rohkem teooriaga, juurdlesid keskkonnaprobleemide ja linna olemuse üle,<sup>645</sup> jäi Künnapu-Padriku hoone ehitamata. Projekti venimist kasutasid edukalt ära need muinsuskaitsejad, kes esitasid linna keskaegsest täiuslikkusest lähtudes pidevalt täiendavaid tingimusi ja asusid uue arhitektuuri asemel sisuliselt koopiati nõudma.<sup>646</sup> Veel 1983. aastal koostati kinnistule uued muinsuskaitse eritingimused, mis vastupidiselt rahvusvahelise ja ka meil korduvalt eri olukordades viidatud normdokumendi Veneetsia harta autentsuse pühadusele<sup>647</sup> sätestas üheselt: “Ajalooliselt põhjendatuks võib lugeda 1944. aastani eksisteerinud nii Viru kui ka Müürivahe t. poolsete fassaadide taastamise endisel kujul. See välistaks jäädavalt vaidlused uusehituse arhitektuurisest sobivusest Tallinna vanalinna. [...] Projekteeritava hoone fassaad peab koosnema kolmest erinevast osast mõõttudes, mis täpselt vastavad omaaegsete hoonete esiseinte laiusele. Arhitektuuriselt võiks uus hoone meenutada varasemat, antud kohal olnud hoonestust”.<sup>648</sup> Arutelu KRPI Teadusnõukogus oli väga terav, näiteks Mai Lumiste kiitis uut projekti, Villem Raam arvas jällegi, et “vanalinna aukude täitmisel on ainuõige retušiprintsiip, mis on alistanud vanale arhitektuurile”.<sup>649</sup> Kokkuvõttes otsustati kaasaegse lahenduse kasuks, arhitektidele tehti rida märkusi projekti parandamiseks.<sup>650</sup> Muinsuskaitse konservatiivsem tiib aga ei jätnud jonniga projektiga venitatu rahulikult aastaid. Veel 1987. aastal elas Künnapu oma nõrdimust välja kultuurilehe veergudel: “Mõnele muinsuskaitse meestele meeldiks aeg tagurpidi pöörata, ellu äratada ristirüütli, papid ja ei tea veel kes. Aasta algul pidid töömehed tulema Viru tänava “Lembitu” juurdeehitusele. Koos A. Padrikuga oleme aastaid viimistlenud meie konkursi võiduprojekti, kinnitanud selle sajas instantsis ja nüüd on reaalne võimalus seda maja koos poolakatega ehitada. Kaks inspektorit Maas ja Tomps on ainsad, kes üritusele risti vastu on. Nende unistus rajada meie lahenduse asemele (mis igati austab ümbritsevat keskkonda) keskaegne potjomkinlik kuliss on

<sup>645</sup> Uus maja Viru tänavasse.

<sup>646</sup> Vaidluste käigust saab täpsema ülevaate Henry Kuningas, *Postmodernism Tallinna vanalinnas*, lk 23–25.

<sup>647</sup> Veneetsia harta. Mälestiste ja ajalooliste paikade konserveerimise ja restaureerimise rahvusvaheline harta. 1964. <http://www.muinas.ee/meie/oigusloome>, vaadatud 02.XI 2011.

<sup>648</sup> Olev Maas, *Arhitektuuriajaloolised eritingimused uusehituse püstitamiseks Tallinnas, Viru ja Müürivahe tänavate nurga vabale krundile*. Tallinn, 1983. TKVA, n. 3, s. 2300, lk 3-4.

<sup>649</sup> KRPI Teadusnõukogu protokoll nr 52 22.XI 1983. – MKA, VAMKI Kirjavahetus Tallinna vanalinna regenereerimisest 25.II 1983–12.XII 1986, pagineerimata.

<sup>650</sup> Eesti NSV Ehituskomitees 23.XI 1983. aastal toimunud Teaduse ja Tehnika Nõukogu Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodilise Komisjoni ja Arhitektuurikomisjoni ühise istungi protokoll – MKA; Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1 4.II 1981–03. II 1987, pagineerimata.

nonsenss. Ja tundub, et ainus, kes küsimuse operatiivselt ja õigesti lahendada saaks, on arhitekt Voldemar Herkel, kellele nimetatud kaks seltsimeest alluvad, V. Herkeli kooskõlastav allkiri on ammu meie projektil peal ning ta on momendil ainus isik, kes vastutab riiklikul tasemel meie arhitektuurielu õigetele rööbastele juhtimise eest.<sup>651</sup> Muinsuskaitsele õnnestuski selle projektiga venitada sisuliselt riigikorra vahetuseni ja hoone jäi toona ehitamata.

Erimeelsuste avalikku klaarimist tuli ette sageli. Lisaks tsiteeritule ilmus kultuurilehes "Sirp ja Vasar" ja päevalehtedes arvukalt nii tõsiseid arvamusalugusid kui ka viimasel lehel ehk huumoriküljel pilapilte ja iroonilisi sõnavõtte. Kõige tipuks andis Eesti Muinsuskaitsele 20 aastat hiljem samale kinnistule püstitatud De la Gardie kaubamaja eest Alverile-Trummalile karuteene medali. Seltsi pressiteade oli väga ühemõtteline: "Arvestades Harju tänaval lähitulevikus algavat renoveerimistegevust, on eelnimetatud kaubanduskeskuse tekitamine ka ohtlik pretsedent."<sup>652</sup>

Võitlus kaasaegse arhitektuuri ja uuenduste vastu Tallinna vanalinnas liitis sageli ka traditsiooniliselt eriarvamustel püsivad riigi ja Tallinna muinsuskaitse juhid. Nii näiteks pareeriti ühise jõuna Vilen Künnapu Patkuli trepi kõrvale projekteeritud lifti Toompeale.<sup>653</sup>

Võiks ju väita, et arhitektide jaoks on vanalinn väljakutse, kõige magusam koht Eestis, kus oma loomingut põlistada ning ajaloolise linnastruktuuri taastamise vajadus hea ettekääne. Aga 1970.–1980. aastatel töötas ka muinsuskaitse süsteemis nii reatöötajatena kui ka juhtival positsioonil väga palju arhitekte, nad olid süvenenud ajaloolisesse arhitektuuri ja valdasid selle nüansse. Vanalinnas projekteerimine ja projektide üle otsustamine oli koos ajaloolastest uurijatega sisuliselt nende monopol. Erimeelsusi tekitasidki just need arhitektuurikonkursid, kus Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimisinstituudi arhitektide kõrval pääsesid projekteerima ka teised. Vastuoludel on muidugi alati mitmeid põhjuseid, alahinnata ei tasu ei isiklikke ega ka põlvkondlikke erimeelsusi. Nii ütles KRPI restaureerimisnõukogu liige ajaleheveergudel otse välja vaidluste alatoonina tuntava olemasolevate hoonete uurimise ja mõõdistamisega piiratud arhitektide kadeduse täitsa uusi ehitisi loovate ametivendade suunas – küllap püüdis Künnapu Väike-Karja 6 lillepoes vanalinna hoonestuspõhimõtteid eirates endale monumenti püstitada.<sup>654</sup> 1990. aastate alguses KRPI lagunes ja nüüdisaegne konkurents põhineb uutal alustel. Inimeste vahetumisega on muinsuskaitsejad vabanenud ka senisest tsunftisundusest nõ "oma arhitekte" kaitsta.

651 Järeilmõtteid NSVL Arhitektide Liidu Kongressile. – Sirp ja Vasar 7.VIII 1987.

652 Pakosta süüdistab muinsuskaitsele ebaõigluses. – Eesti Päevaleht 19.IV 2000.

653 Oliver Rand, Toompea lift ripub maa ja taeva vahel. – Eesti Päevaleht 17. X 1997.

654 Tallinna vanalinn II. – Sirp ja Vasar, 1. VII 1983.

## 5.2.2 Tühjad krundid vanalinnas

Olgugi et muinsuskaitjad sõnades propageerisid vanalinna struktuuri taastamist ja samas koopiate vältimist, ei lasknud kartus võimalikku dissonantsi tekitava moodsa arhitektuuri ees oma põhimõtteid järgida. Ja seega kehtis vanalinnas sõnatult hoopis kolmas alternatiiv rekonstruktsiooni ja moodsa arhitektuuri kõrval – üldse mitte ehitada. Harju tänava kui suurima linnaehitusliku tühimiku taashoonestamist on aastakümneid erinevate argumentidega lihtsalt pidurdatud. Näiteks Helmi Üprus pooldas pigem “avameelset enesekriitikat” ja Niguliste kvartali esitlemist olümpia-külalistele kui “linnaehituslikku arusaamatust”, mida esineb kõikides Teises maailmasõjas kannatanud linnades. “See linnaosa ei ole praegu Tallinna vääriline, kuid ta ei ole laostunud ja temaga tuleb kui faktiga esialgu leppida.”<sup>655</sup> Erinevaid projekte oli aastakümnete jooksul tehtud palju, lisaks mitmele arhitektuurivõistlusele koostati eritingimusi ja projekte ka konkursiväliselt, samuti anti Harju tänavat lahendada ka tudengitele.<sup>656</sup> Kui mitmed arvustamisele jõudnud tööd olidki vastuvõetamatud või küündimatud, siis sõkalde hulgas pidi ka teri olema. Kuni sajandi lõpuni dikteeris olukorda muinsuskaitse seades eritingimustega konkurssidele rangeid, fassadismi soodustavaid nõudeid. Nii ei ole ka imestada, et muidu aktiivsel arhitektuurimaastikul laekus 1987. aastal konkursile vaid neli tööd.<sup>657</sup> Võrdluseks – kaheksa aastat varem toimunud Viru ja Müürivahe tänava nurga hoonestamiseks esitati 26 tööd.<sup>658</sup> Esimesed eritingimused Harju tänavale, mis teadlikult välistasid otseste koopiate püstitamise, koostati alles 1998. aastal.<sup>659</sup>

2000. aastate algul, mil nii riigi kui ka linna muinsuskaitse juhtkonnas vahetusid põlvkonnad, asuti taas otsima uusi lahendusi vanalinna tühjade kruntide hoonestamiseks, seda enam, et nii Harju tänav kui ka Linnateatri õu olid oma arheoloogiliste kaevamiste järgses ja uusehituse eelses mahajäetuses silmatorkavad häbiplikid linnas. Tegutsema sundis ka selleks ajaks võimendunud krundiomanike ja poliitiline surve. Nagu eelpool viidatud, kinnitati 2001. aastal ehitamist lubavad “Uushoonestamise põhimõtted” ja nende kinnistamiseks ning rahvusvahelise toetuse saamiseks korraldas Muinsuskaitseinspeksioon 2002. aasta mais esindusliku konverentsi “Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades”. Uushoonestamise põhimõtetega kindlustas muinsuskaitse endale juriidilise

<sup>655</sup> Vaata näiteks Uus maja Viru tänavasse; Helmi Üprus. Arvamus. L.Lapini koostatud ja arhitekt K. Raude hiljem täiendatud kirjutisele “Linnaehituslikud ettepanekud 1980. aastaks Tallinna vanalinna kaitsetsoonis”. – MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. s 47.

<sup>656</sup> Nii näiteks kavandas Harju tänava uushoonestust 1983. aastal oma ERKI diplomitööna ka arhitekt Raul Vaiksoo. – TKVA, arvele võtmata materjalid; Harju tänava hoonestamise põhilikku kronoloogiat vaata Teddy Böckler, Harju street 1944–2000. – Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades. UNESCO ERK 2003, lk 79–88.

<sup>657</sup> Teddy Böckler, Harju street 1944–2000, lk 82.

<sup>658</sup> Uus maja Viru tänavasse.

<sup>659</sup> Teddy Böckler, Harju Street 1944–2000, lk 85.



tagala, aga ühiskondlikku kokkulepet siiski ei saavutatud. Hoopis Tallinna Linnavalitsus ostis poliitilis-populistliku käiguna eraomanike käest kvartali välja ja kujundas sinna haljasala.

Tähelepanu väärib, et augud, mida muinsuskaitse on suutnud tühjana hoida, olid kavandatud muuta just avalikkusele suunatud kultuuritempliteks – Kunstimuseum Harju tänavale, Noorsoo- ehk tänane Linnateater Aida tänavale ja Baskini teater Sauna tänavale. Muinsuskaitsetele sekundeerisid looduskaitsejad, kes Süda tänavahõlmikpuud kaitstes lükkasid määratusse tulevikku ooperimaja ehituse. Muinsuskaitset ründavad avalikud diskussioonid algasid ajakirjanduse veergudel 1980. aastate keskpaigas. Uute kultuuritemplite nimel ja seega konservatiivse muinsuskaitse vastu tegid avaliku arvamuse kõrgajal ühispöördumisi heliloojad, näitlejad, kirjanikud ja teised loomeinimesed.<sup>660</sup> 1987. aastal said muinsuskaitsejad aga endale uue ja võimsa hääletoru – Eesti Muinsuskaitse Seltsi, mis lõi oma aatelisusega, aga ka kirgliku võitlusvalmidusega kaardipaki segi. Kultuuriinimeste jaoks muutus koos seltsiga muutavas poliitilises olukorras poolte st ebaloogiliselt vastanditeks kujunenud kultuuri ja muinsuskaitse vahel valimine keeruliseks.

Noorsooteatri juhtumise oli küsimus arhitektuurse sobivuse kohta taandunud pärast projekteerimise üleandmist Eesti Projektilt KRPI-le 1984. aasta lõpus paljuski muinsuskaitsete sisesõjaks ehk siis Tallinna Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni kui linna ja KRPI kui riigiametite vahelisteks erimeelsusteks uute mahtude sobivuse üle.<sup>661</sup> KRPI kooskõlastas projekti 1987. aastal ja võitlusesse kaasatud EMS, mille volikogu oli varem nõudnud, et lammutustööde seaduslikkust uuriks prokuratuur,<sup>662</sup> deklareeris nüüd, et “teatrihoone ehitamine praegu kavandatud kujul oleks meie muinsuskaitsele valus küsimus ja ränk õppetund. [---] Olgu see siis hind, mida peame maksma, veengu ehitise natuuris valminuna, mida oleme teinud. Noorsooteatri uus hoone jääb tulevikus elava hoiatusena meie silme ette. Kui EMS ei suuda ehitajaid ringi veenda, siis tehku seda aeg. Meil peab jätkuma hinge-suurust osata ka kaotada”.<sup>663</sup> Teatri ehitamine takerdus seekord muutunud poliitilistesse oludesse.

Kõigil kolmel kirjeldatud kultuuriehituse juhtumil on olnud erakordselt tugev nii erinevate instantside ja avalikkuse, aga mis eriti määrav – arhitektide ja laiema kultuuriringkonna surve. See, et augud endiselt püsivad, on suuresti muinsuskaitsete teene, kusjuures määrav oli ebakindlus mitte ainult suurte mahtude, vaid ka hoonete sobivuse, võimaliku eksimise ja kriitika

<sup>660</sup> Vaata näiteks Gustav Ernesaks, Jüri Järvet, Eri Klas, Kalju Kiisk, Jaan Rääts, Enn Põldroos, Valve Pormeister, Jaan Eilart, Jaak Kangilaski, Heinz Valk, Arne Mikk, Arne Üksküla, Kultuuri kaitseks. – Sirp ja Vasar 01.I 1987; Muinsuskaitse. – Sirp ja Vasar 1.VII 1988; Trivimi Velliste, Õiendus. – Sirp ja Vasar 22.VII 1988.

<sup>661</sup> Henry Kuningas, Postmodernism Tallinna vanalinnas, lk 52–60.

<sup>662</sup> Muinsuskaitse. – Sirp ja Vasar 1.VII 1988.

<sup>663</sup> Trivimi Velliste, Õiendus. – Sirp ja Vasar 22.VII 1988.

ees. Avalikkuses ei jäänud paraku kõlama mitte muinsuskaitsetelised argumentid lammutamise vastu ja ajaloolise linnastruktuuri hoidmise tähtsus, vaid hoopiski vastuseis uuele funktsioonile, mis muinsuskaitse jaoks oli teisejärguline küsimus. Noorsooteater oli neist ainus, mis üksnes olemasolevasse pommiauku ei mahtunud ja nõudis lisaks keldritele ka väärtusliku hoone lammutamist – Ehituskomitee korraldusel toodi ohvriks keskaegne, uhkete portaalide ja raiddetailidega hoone.<sup>664</sup> Tegu oli sunnitud ohvriga, sest toona kavandatud täismöödtmetes teater vajas lavatorni. Lai tn 23 lammutamine andis aga muinsuskaitsetele püsiva õigustuse meenutada, et koht ei ole nii suurte nõudmistega teatri jaoks sobiv.<sup>665</sup>

Kui eraomandis olevate kaubamajade või korterelamute puhul on vajadusel lihtne süüdistada omanikku-kapitalisti ja ise hoida positiivset kuvandit, siis ühiskondliku arhitektuuri valimisel võetakse ühiskonna ees vastutus ainuõige otsuse eest ja see on selgelt ebamugav. Tallinna Kultuuriväärtuste Amet kooskõlastas 2011. aastal ilma erilise diskussioonita ja avalikkust üldse teavitamata arhitekt Tiina Linna ajalooühingulise äri- ja korterelamu projekti õue, kus enne takistati suure kära saatel Baskini teatrit.<sup>666</sup> Funktsioon ei mõjuta siiski mitte ainult muinsuskaitsetele, vaid ka avalikkuse arvamust arhitektuurist – kunstitemplitele esitataksegi kõrgemaid nõudmisi kui kaubamajadele ja parklatele. Nii on maa peal huvitava linnaruumi tekitanud, aga maa all pärandikaitset nii oma ajaloolise substantsi hävitamise ulatuse kui ka ajaloolist kindlustussüsteemi autoparklaga kompromiteerinud Vabaduse väljaku uus lahendus saanud kriitikat vaid muinsuskaitsete endi seast. Avalikkuse on parkla sisuline sobivus seni linnaruumiliselt teadvustamata vallikraavi suhteliselt ükskõikseks jätnud.

### 5.2.3 Bastionaalvöönd

Hoolimata sellest, et sõnades on Tallinnas alati väärtustatud kõiki ajaloolisi ja stiililisi kihistusi,<sup>667</sup> eelistab juba vanalinna esimene, 1966. aasta põhimäärus peamiselt keskaegset kihistust – vanalinna tiheduse vähendamiseks nähti ette hilisemate, toona väärtusetuteks hinnatud ehitiste lammutamist.<sup>668</sup>

Muinsuskaitse ei pidanud aastakümneid eriti väärtuslikeks 19. sajandi ega ka sõdade vahelist kihistust. 1969. aasta Tallinna kesklinna rekonstrueerimise eksperimentaalses projektis tegid Rein Zobel ja Helmi Üprus ettepaneku

<sup>664</sup> Ülo Puustaku mälestuste järgi levis jutt, et Ehituskomitee esimees Rein Kvell oli ähvardanud kõik, kes on Noorsooteatri vastu, töölt lahti lasta. – Intervjuu Ülo Puustakuga 18.V 2009.

<sup>665</sup> Muinsuskaitse. – Sirp ja Vasar 1.VII 1988; Trivimi Velliste, Õiendus.

<sup>666</sup> T-Linna projekt, Tallinn, Sauna tn 10 kinnistu äri- ja eluhoonete ehitusprojekt 2011. – MKA, n 9, s 7123

<sup>667</sup> Vaata näiteks Rein Zobel, Peasuunaks regenereerimine, lk 68–71.

<sup>668</sup> Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni põhimäärus. Eesti NSV MN 2.VIII 1966 määruse nr 360 lisa nr 1.

kindlustusvööndis hoopis osaliselt elamuid lammutada<sup>669</sup> ja suurendada haljastuse osakaalu, kavandati kõrge Viru värava markeerimist ja ajaloolise võltsingu ideena tunduvat bastionite ja vallikraavi taastamist.<sup>670</sup> Kaaluti ka bastioni kontuuri meenutava kujuga kohvik-restorani ehitamist Väike-Rannavärava juurde rajatava vallikraavi servale.<sup>671</sup> Vajadust kujundada haljasvöönd terviklikuks raamistuseks Viru värava ja Rannavärava vahel rõhutab Üprus ka veel kümnekond aastat hiljem.<sup>672</sup> Et vanalinnas nähti muust linnast täiesti iseseisvat muinsuskaitsemonumenti, iseloomustab Zobeli ettepanek vabastada kogu muldkindlustusvöönd ehitistest, jättes alles vaid teatrid ja Reaalkooli (siis 2. Keskkool).<sup>673</sup> Bastionaalvööndi rekonstrueerimiskavadest annab ainsana aimu Väikese-Rannavärava bastioni ainetel KRPI arhitekti Kalle Rõõmuse projekteeritud Vanalinna Elamuvalitsuse hoonestus Aia tn 20 (1984–1986). 1980. aastate lõpul arutas KRPI Teadusnõukogu, kas markeerida vallikraav tenniseväljakutega (arhitekt Kalle Rõõmus) või tehistiigiga (arhitekt Tiina Linna). Teadusnõukogu pidas sobilikuks vallikraavi parkla rajamist ja selle peale tenniseväljakute rajamist.<sup>674</sup> Toona jäi see teostamata, aga veel 2001. aastal kooskõlastati detailplaneering, mis mahutab vallikraavi maa-aluse parkla. Kui 1980. aastatel suhtuti ka mitmel pool mujal maailmas bastionaalvööndisse kui nõ kasutusse pinda, siis 21. sajandil ollakse üldjuhul seisukohal, et lisaks maapealsele peab respektseerima ka maa-alust ajaloolist linnaruumi.

Pärast Teist maailmasõda kerkis seni segase hoonestusega bastionaalvööndisse vanalinna kaguküljel esmalt seljaga vanalinna poole, endise kino Grand Marina varemete kohale, Laevastiku Ohvitseride Maja (A. Kuznetsov 1951–54), siis oma paigutusega edasist piirkonna planeerimist dikteeriv Kalevi ujula (Uno Tõlpus, Peeter Tarvas, Olga Kontšajeva 1957–1965) ning alates 1967. aastast asuti kavandama Kaubahalli. Viimane tähendas lisaks mastaapsusele ka liiklus- ja ladustamisprobleeme. Viidates transpordiprobleemidele ja ka muinsuskaitsealale suudeti projekti pikalt edasi

<sup>669</sup> Tallinna vanalinna regenereerimiskava tegi ettepaneku lammutada 4. ja 5. väärtusklassi ehitised, millised rikuivad vanalinna terviklikkust. Suurem hulk selliseid paiknes muldkindlustuste alal. 4. ja 5. klassi hooneteks oli hinnatud 350 ehitist ehk 23% kõigist vanalinna hoonetest. Vaata EAM, Dmitri Brunsu fond f 7427, s 34, lk 39.

<sup>670</sup> MKA, Helmi Üpruse isikuarhiiv. Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 44 ettepanekud Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks. Tallinna kesklinna rekonstrueerimine. Planeerimise eksperimentaalne projekt. Tallinn 1969.

<sup>671</sup> MKA, Helmi Üpruse isikuarhiiv. Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 46 Vanalinna hoonete kaitse alla võtmise ettepanekud. Kokkuvõte.

<sup>672</sup> Helmi Üprus, MKA, Arvamus. L.Lapini koostatud ja arhitekt K. Raude hiljem täiendatud kirjutisele "Linnaehituslikud ettepanekud 1980. aastaks Tallinna vanalinna kaitsetsoonis".

<sup>673</sup> Rein Zobel, Peasuunaks regenereerimine, lk 70.

<sup>674</sup> Tallinna linna RSN TK 09.II 1988 toimunud Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorrastamise töökomisjoni istung. Protokoll nr 2. – MKA; TAMKI. Koopiad vanalinna kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorrastamise töökomisjoni protokollidest ja tööplaanidest. 9.II 1988– 23.XI 1989. TLA, 1443.1.81a, lk 8.

lükata. Olümpiamängude eel surus Kaubandusvalitsus siiski oma tahtmise läbi ja endise Insenerikomando alale kerkis moodne, postmodernismi vaimus vanalinna sulanduda üritav pood, kvartali lõpetamatuse tõttu jäi esifassaadist enam domineerima selle ladude, parkla ja prügimajanduse külg. Ka Kaubahallile toodi nagu Noorsooteatri puhul ohvriks ajalooline hoone Uus tn 8, kuigi väidetavalt oli arhitekt Eva Hirvesoo püüdnud seda esialgsetes kavandites uusehitusega siduda.<sup>675</sup>

Ka hilisemad ajad ei ole Aia tänavat oluliselt rehabiliteeritud, seda on jätkuvalt käsitletud jäätmaa ja piirialana, kuhu on kerkinud ilma erilise tähenduseta arhitektuuri. Lilian Hansar seletab piiriäärsete alade kaootilist ehitustegevust ja ebaselgeid ehitusreegleid piiri semiootiliste omadustega nagu ebamäärusus, otsustamatus ja ennustamatus.<sup>676</sup> Aia tänava piirkond ongi läbi 20. sajandi olnud ebamäärase tähendusväljaga, ilma tugeva identiteedita. Bastionaalvöönd ja eriti Aia tänava kant äratas muinsuskaitse tähelepanu ehitusbuumi ajastul. 2001. aasta “Uushoonestuse põhimõtetes” valiti Aia tänava piirkond välja kui ala, mida võib hoonestada. Siia prooviti vanalinna keskmest ära suunata üha jõulisemaks muutuvat arendussurvet ning uue identiteediga keskkonna teket. Samas jättis muinsuskaitse ise otsad lahti ja kirjutas ette vaid antud piirkonnas erilist nõutust tekitava ja väga umbmäärase põhimõtte, et lähtuda tuleb iga kvartali eripärast, selle asemel, et nõuda piirkonnale terviklikku planeeringut. Kui keskaegsete müüride vahel on arhitektid teadvustanud keskkonda ja saanud sellest inspiratsiooni, siis bastionaalvööndis on projekteerinud pigem need, kellele meeldib soleerida ja taustsüsteemi eirata. WW Passaaži (Raivo Puusepp 1996–1997) ja AIA Maja (Ott Kadarik, Mihkel Tüür ja Villem Tomiste, AB Kosmos, 2003–2009) ehitamine tõid kaasa nii seaduslikke lammutamisi vanalinna territooriumil, linnaehituslikult aga ka provokatsioonilise moodsa linna läbimurde ajalooliste linnavärvateni. Ka veel teostamata, kuid juba ametkondadele esitatud kavandid (Mere pst 1, Aia tn 8 ja hetkel päevakorrast maha võetud projekt Aia tn 7) on agressiivsed ja samas antud asukohas pidetud. Ebamäärase linnaruumi jaoks ei ole osatud välja töötada selgeid nõudeid – nii vanalinna põhimäärus kui ka uushoonestamise põhimõtted jätavad lahtisi otsi. Uushoonestuse põhimõtted on kohati vastuolulised – ühelt poolt keelatakse muldkindlustustesse ehitada, samas soositakse parklate rajamist näiteks vallikraavi eeldusel, et vallikraavi või ka tenailide ja bastionite elemendid markeeritakse. Muinsuskaitse käsitleb seega läbi oma dokumentide ka ise muldkindlustuste neid osi, mis ei hõlma ulatuslikke kivist või puidust struktuure, lihtsalt mullahunnikutena.

Vanalinna eri piirkondadel on olnud erinev väärtus nii muinsuskaitsete kui ka arhitektide silmis. Nii on alles viimastel aastatel, eraomandi ja

<sup>675</sup> Igor Volkov, Supermarket Tallinna vanalinna! – Sirp ja Vasar 2.II 1979, lk 6–7.

<sup>676</sup> Lilian Hansar, (Vana)linn kui semiosfäär, lk 29.

turumajanduse survele hakatud tähelepanu pöörama Aia tänava äärsetele kvartalitele ja Suurtüki tänavale. Olgugi et tegemist on linnasüdamega, jättis kvartalites, kus märtsirünnaku eel silmapaistvat väljakujunenud keskaegset struktuuri ei olnud, isevoolu kujunev uue linnaruumi küsitav kvaliteet nii arhitektid kui ka muinsuskaitstjad ükskõikseks.

## 5.3 Üldistusi

Vanalinnade teatud määral muutumine on loomulik protsess, aeg on muutnud ka muinsuskaitselisi põhimõtteid. Tallinna vanalinna kaitsetsooni kehtestamine 1966. aastal ja süsteemne muinsuskaitseline tegevus muutis aegamööda nii avalikkuse kui ka muinsuskaitstjate hoiakut, et väärtuslik on ainult see, mis on väga vana ehk siis Tallinna puhul keskaegne pärand. Juba aastakümneid tõstetakse esile ka hilisemaid kihistusi ning teoreetilisel tasandil sallitakse ja pooldatakse uusi tekkivaid väärtuslikke kihistusi juhul, kui sellele ei tule midagi olulist ohvriks tuua.

Siiski muutus alates 1970. aastatest domineerivaks muinsuskaitstjate vastuseis nii moodsale kui ka rekonstrueerivale arhitektuurile vanalinna ajaloolises struktuuris, mille tagajärjel pidurdus peaaegu täielikult sõjas purustatud kinnistute täisehitamine vanalinnas. Vastuseis ei saanud tekkida üksnes negatiivsetest kogemustest, sest uusehitisi on vanalinnas vähe ja neid, mida on avalikult kritiseeritud on veel vähem. Pikalt püsinud negatiivset fooni uusarhitektuurile said vanalinnas luua ennekõike lammutamised, ehitusurve ja metodoloogiliselt ebaõnnestunud restaureerimised, mitte nii palju realiseerunud uusehitused, sest need jäid valdavalt muinsuskaitseala-eelsesesse aega. Kindlasti on erimeelsustes kaasaegse arhitektuuri suhtes oma osa muinsuskaitstjate ebakindlusel teha lõplikke otsuseid meie kõige väärtuslikumaks arvatud arhitektuurses keskkonnas, seda enam et projekteerimisel ja otsustamisel konkureerisid erinevad arhitektide kool- ja põlvkonnad. Muinsuskaitstjatel oli oma monopolne projekteerimisbüroo KRPI näol. Pärast selle likvideerimist on vahetegemine omade ja teiste büroode arhitektide vahel vähenenud. Teisenenud on ka poliitiline taustsüsteem ja muutunud on tellija ning tema huvid. Muutunud on ka vanalinna tähendus, senisest viletsate elamistingimustega piirkonnast on tänu kasvanud turismile saanud linna üks väärtuslikumaid tulubaase.

Krista Kodres on esile tõstnud nõukogudeaegse muinsuskaitse mitu tähendust. Ühelt poolt oli muinsuskaitsealade moodustamine nõ kavalalt planeeritud võit Moskva bürokraatia üle, Eesti mittenõukogulikult kultuuristrateegia<sup>677</sup>. Teisalt käsitlesid arhitektid muinsuskaitse Idabloki maade kogemustele tuginevat rekonstrueerivat filosoofiat ametliku nõukogudemaigulise

<sup>677</sup> Krista Kodres, Sada aastat ehitamist Eestis, lk 19.

survena.<sup>678</sup> Kahe leeri sisemine ebakindlus ja omavaheline konkurents jõudis ajakirjandusse, mille vahendusel moondusid arutelud restaureerimisprintsiipide ja maitse üle vaidlusteks uusehitiste võimaliku funktsiooni üle. Kuna kõlama jäi peamiselt võitlus kultuuriobjektideks kavandatud kinnistutel, sattus muinsuskaitse eneselegi ootamatult kultuurivaenlase rolli.

Hoolimata sellest, et Tallinna vanalinnast hävis Teises maailmasõjas ca kümnendik hoonestusest, on ligi 70 aasta jooksul suudetud tühimikest täis ehitada vaid väike osa.

Linnaehituslikke tühikuid võib vaadata ka linna arengu loomuliku osana. Ajaloole pikalt tagasi vaadates võib nentida, et sõjapurustused ja süütamised on nagu sajandite jooksul toimunud ümberehitused ja asendused samuti loomulik, lihtsalt teadlik, vägivaldne ja ebaõiglane destrukttiivne protsess. 19. sajandil parkide ja kirikute rajamine bastionaalvööndisse ja linnamüüri väravate lammutamine on ideoloogilisi aspekte kõrvale jättes samasugune vägivald linnaruumis kui Harju tänava varemete lammutamine. Üks jutustab meile keskaegse sõjapidamise lõpust ja teine kaasaegse algusest. Sõja lõppedes oli okupeeritud riikides hävingu tagasipööramine eneseväärikuse taastamiseks iseenesestmõistetav, seepärast ei pea me ka Varssavit võltsinguks ja ei peaks ka Harju tänavat ega Narvat võltsinguks, kui nende kopeerimine oleks toimunud pool sajandit tagasi, sest nagu Brandi sõnastas, saab restaureerimine toimuda vaid kunstiteose tunnustamise hetkel, iga teistsuguse ajamomendiga valitud restaureerimine viib meelevaldsete tulemusteni.<sup>679</sup>

Lakuun ei ole ainult kaotatud mälu, vaid ka meeldetuletus. Sõjas hävinud linnadest nõuab otseselt sekkumist vaid Narva, sest sealne vanalinna ajalooline ala on lahendamata. Tänapäevaks on Harju tänava haljasala muutunud linna loomuliku arengu osaks ja on diskussiooni küsimus, kas jätkuvalt on vaja kinni hoida sõjajärgsest linnastruktuuri taastamise ideest.

Cesare Brandi rõhutas, et lakuuni täitmine on mõeldud ajaloolise terviku toetamiseks, mitte vastupidi – lakuun ei saa olla suurem kui säilinud osa originaalist, sest nii tekib oht, et mõjule pääseb uus, mitte-autentne reaalsus, mis jätab originaali varju.<sup>680</sup> Aga Harju tänav üksi on ligi 200 meetrit pikk, kvartalis on taastamiseks vähemalt hektar maad. Harju tänavat on pea võimatu lakuuni printsiiбил täita, seda enam, et see on kahest küljest ümbritsetud stalinistlike ja modernistlike hoonetega.

Ent ka teine Brandi lakuuni täitmise eeldus – täidetud tühimik peab kaugusest vaadatuna tervikpilti sulanduma – on kitsaste tänavatega vanalinnas probleem, sest puudub vajalik distants, täidetud kohti nähakse lähedalt, nad peavad olema teostatud selliselt, et vaataja ei tunneks ennast petetuna sattudes linna asemel dekoratsioonide lattu. Ja on ka küsitav kas tühja koha

<sup>678</sup> Sealsamas, lk 14.

<sup>679</sup> Jukka Jokilehto, Arhitektuuri konserveerimise ajalugu, lk 297.

<sup>680</sup> Sealsamas; Lilian Hansar, The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction, lk 141.

täitmisel on looval arhitektil motiveeriv osaleda arhitektuurikonkursil eesmärgiga projekteerida hooneid, mille ülim eesmärk on olla neutraalne ja silmatorkamatu taust.

Kõige rohkem on muutunud suhtumine bastionaalvööndisse, mida ei käsitleta enam üksnes kui vanalinna moodsast linnast eraldavat vahevööd, viimased kümnendid on rehabiliteerinud ka sealse hoonestuse. Siiski võib ka veel suhteliselt hilise Vabaduse väljaku parklaprojekti najal väita, et muld-kindlustuste maa-aluseid osi ei käsitleta jätkuvalt iseseisva väärtusena. Tänu eraomanike soovale, muinsuskaitse ebakindlusele ja arhitektide ning planeerijate huvitusele on bastionaalvööndisse kerkinud kas teisejärgulist või siis keskkonnast jõuliselt eristuvat arhitektuuri, tähelepanuta on jäänud nii ala ajalooline struktuur kui ka kaasaegsed võimalused. Oma asukoha tõttu suure linnaehitusliku potentsiaaliga Aia tänava kvartal on arhitekte üllatavalt vähe köitnud, siinkirjutajale ei ole teada, et vastupidiselt linnamüüri sisestele tühimikele oleks seda kanti isegi arhitektuuriüliõpilastele koolitöökõks läbi lahendada antud.

# 6 Kokkuvõte

Muinsuskaitse erineb teistest kultuurivaldkondadest oma institutsionaalse identiteedi poolest – iga kultuuripärandit põlistav mälestis on võetud kaitse alla seadusandliku aktiga ja riik vastutab selle kui rahvusliku väärtuse säilimise eest. Samas on muinsuskaitse ise teatud osa pärandist mälestiseks tunnistades väärtushinnangute looja. Eesti pärandi väärtus sõltub muinsuskaitset korraldavate ametite pädevusest ja nende positsioonist ühiskonnas.

Eesti muinsuskaitse kuvand on tihedalt ning sisuliselt seotud omariikluse taastamisel mõjuvõimsa muinsuskaitse seltside liikumisega. See omakorda tugines kohalikele nii riikliku muinsuskaitse kui ka seltsiliikumise traditsioonile.

Eesti Vabariik on taastatud riik, see tähendab, et riigi loomine 1991. aastal põhines põhiseaduslikul järjepidevusel, traditsioonidel ja kodanikuühiskonna ideaalidel. Olulisemad okupatsiooni ajal kodanikke ühendanud, järjepidevust ja traditsioone kandnud vabaihendused olid seotud pärandiga. Laulu- ja tantsuharrastus, looduskaitse, aiandus-mesindusseltsid ja kodu-uurimine hoidsid au sees esivanemate traditsioone, mälestust ja unistust paremast põlvest. Talgud pärandobjektidel olid eestluse hoidmisel olulised ühise tegutsemise võimalused.

Suurejooneline väljend, et Eesti Vabariigi taastamine oli oma riigi kui eestlaste kõige tähtsama mälestise taastamine, on ka tagasivaates väga tabav. Eesti riik taastati erinevate liikumiste ja rühmituste najal ja terve ühiskonna toel. Sisuliselt oligi tegu talgutööga mälestisel, kus igal ühel oli oma roll ühise eesmärgi saavutamisel. Muinsuskaitseliikumine pakkus nii murenevas totalitaarses kui ka ühiskonda diferentseerivas kapitalistlikus ühiskonnas erakordse võimaluse igal inimesel osaleda poliitikas.

Muinsuskaitse põhimõtted Eestis on läbi aegade olnud oma ajastu ja ka suletud ühiskonna kontekstis üsna edumeelsed. Muinsuskaitseameti ja selle partnerite tegevus mõjutab aga ühiskonda mitmeti. Mälestiste kaitse korraldus siirdeühiskonna majandusliku ebastabiilsuse olukorras, seniste sotsiaalsete ja varaliste suhete muutumise, ennekõike aga väärtushinnangute teisenemise valguses tõstis esile muinsuskaitse kui riikliku järelevalve ja



vähem väärtushinnanguid kujundava poole. Pärandi kaitse on osa ühiskonna toimimisest ja seetõttu saigi käesolevas töös analüüsitud muinsuskaitset läbi võimalikult laia spektri: ametkondade, normdokumentide, avalikkuse suhtumise, väärtushinnangute, rahvusvaheliste mõjutuste ja partnerite koostöö. Analüüsi mõte oli hinnata läbi erinevate teemade ühiskonna ja muinsuskaitse suhteid mõjutanud objektiivseid ja subjektiivseid tegureid. Alljärgnevalt esitan töös käsitletud andmetele tuginedes järeldused muinsuskaitse muutumisest siirdeühiskonnas ühiskondlikust, ideoloogilisest, eesmärgilisest, juriidilisest, majanduslikust kui ka institutsionaalsest aspektist.

Muinsuskaitse valdkonnast oli nõukogude aastatel riiklikust staatusest hoolimata kujunenud rahvusluse kandja ja südametunnistus sellepärast, et see seostas tänapäeva kaotatud minevikuga – sellega, mis oli olnud enne okupatsiooni. Euroopalik pärand sidus Eestit ihaldatud lääne ühiskonnaga. Muinsuskaitse tugevus seisnes selles, et olgugi rahvuslik uhkuseasi, ei olnud tegu võimuvastase valdkonnaga, pigem vastupidi – pärand oli nõukogude riigi soositud ja rahastatud teema. Mälestised ja kaitsealad takistasid harva ekspansiivset tööstuse ja tootmise arengut. Just seetõttu sobis see väga hästi ka vabanevas ühiskonnas esile kerkinud uute poliitiliste ambitsioonide kattevarjukuks. Muinsuskaitsele oli teatav eelis ka looduskaitse ees, mille ühed valesamad probleemid – fosforiidikaevandused Toolsel ja Kabalas omandasid nii maavarade kaevandamise kui ka immigratsiooni vastasusega poliitilise kaalu. Samuti maardlana ohustatud Rebala muinsuskaitseala loomine toona vaid arheoloogiapärandi kaitseks 1987. aastal oli väga suures osas looduskaitseline aktsioon muinsuskaitse vahenditega.

Eristumine ümbritsevast on etnotsentrismi üks väljendusvorme. Eestit eristas muust Nõukogude Liidust keel, kultuur ja keskkond. Kohalik kultuuripärand aitas hoida rahvuslikku uhkust, meenutada maa pikka ajalugu. Jõuline ajalooline keskkond oli trump ka okupatsioonivõimu jaoks, sest Eesti oli paik, mida taheti võõrastelegi näidata, filmides ja raamatutes eksponeerida ning seeläbi demonstreerida, kuidas austatakse pärandit kogu NSV Liidus. Just siirdeajastu kümnendil sai üldrahalik püüdlus eristuda Nõukogude Liidust tegelikkuses asendada taotlusega sarnaneda lääneliku ühiskonnaga. Eriti ihaldusväärne oli siin defitsiiditingimustes tundmatu kaasaegsetest materjalidest elukeskkond. Eestit asuti õhinaga ümber kujundama moodsamaks ja kaasaegsemaks. Arhitektuurse keskkonna moderniseerimisel töötas muinsuskaitse kahjuks ka aastakümnetega süvenenud erimeelsused arhitektkonnaga. Mälestistel ja muinsuskaitsealadel projekteerimine oli sisuliselt muutunud kitsa ringkonna monopoliks ja seetõttu ei olnud ka ajaloolise keskkonna eelnev analüüs paljude arhitektide jaoks enam elementaarne tingimus projekteerimisel. Paarkümmend aastat väldanud nõudlus kaasaegsete hoonete järele ei ole sundinud täiendama arhitektuuri erialade õppekavasid muinsuskaitse ja ajaloolise keskkonna teemadega.

Suurdeühiskonna muinsuskaitse probleemide analüüs annab aluse väita, et vaatamata nõukogudeaegse registri ülekoormamisele ideoloogiliste mälestistega, olid probleemid sellise pärandi nõ mahakandmisega suhteliselt lühiajalised ja valutud. Sotsialismi võidukäiguga seotud paigad ei olnud põlistunud rahvusliku pärandina, nende eemaldamine oli nii riiklik kui ka ühiskondlik tellimus. Monumentide nimekirjast väljaarvamine oli pigem tehniline probleem. Nn punamonumentide teisaldamisega kaasnes küll avalikkuses mõnevõrra poleemikat, kuid mitte oluliselt eriarvamusi. Erand oli vaid alles 2007. aastal lahenduseni jõudnud Pronkssõduri ehk Tallinna vabastajate monumendi teisaldamine Tallinnas Tõnismäelt Kaitseväe kalmistule, kus probleem ei olnud mitte muinsuskaitse, vaid selgelt poliitiline.

Mälestise mõiste ja muinsuskaitse sisuline töö on juba oma olemuselt ajas muutuvad ja arenevad. Eesti muinsuskaitse oli juba enne Teist maailmasõda, aga ka nõukogude aastatel üsna laia haardega ning tegeles Eesti ajaloo põlistamisega laias spektris. Muinsuskaitse on läbi aegade omal moel suunanud ühiskonda hindama või vähemalt sallima erinevaid nähtusi ja sündmusi. Selle näitena võib esile tõsta diskussioone mõisahäärberite kaitse üle 1930. aastatel, taluarhitektuuri väärtustamist alates 1950. aastatest, mõisate taasavastamist 1970. aastatel ja väga jõulist nõukogude perioodi arhitektuuri paremiku õigustamist alates aastatuhande vahetusest. Ajalooteaduse ja –teaduse arengutest inspireeritud muinsuskaitse eestvedamisel on avalikkus tasapisi õppinud märkama argipäeva tähistajaid nagu raudteejaamasid, meiereisid, moonakamaju, vallamaju ja mõistma nende kandvat rolli ühiskonna ajaloos. Kõige suurem läbimurre ühiskonna teadmistes toimus muinsuskaitsealade moodustamisega 1966. aastal Tallinnas, 1973. aastal teistes Eesti vanades linnades ning 1987. aastal Rebalas. 1990. aastatel avarus muinsuskaitsete tegevusväli veelgi, kaitse alla hakati võtma üha nooremad pärandid ja üha suuremat osa mälestiste nimekirjades hakkasid moodustama elamud. Mälestiste hulk on ajas jõudsalt kasvanud ja kasvatanud seeläbi ka muinsuskaitsete töömahtu ja vastutust. Mitte ainult eraomandi taastamine, vaid ennekõike argiajaloo kontseptsiooni mõjul nimekirja sisuline laienemine igapäevases kasutuses olevatele mälestistele on oluliselt kasvatanud inimeste hulka, kes puutuvad otseselt kokku muinsuskaitseadusest tulenevate piirangutega.

Totalitaarses ühiskonnas oli nii kontroll mälestiste üle kui ka nende haldamine ja hooldamine allutatud riigile, mis omandireformiga muidugi muutus. Kuid juriidilised probleemid ei põhine ainult omandisuhetel. Kui nõukogude ajal korraldasid restaureerimiseks vajaliku dokumentatsiooni, load, tööd ja järelevalve ühe süsteemi erinevad ametid, siis lisaks uuringute ja projektide tellimise kohustusele pidi omanik nüüd tegelema ka seadusest tuleneva kooskõlastusringiga. Ameti väikesearvuline meeskond ei suutnud hallata kasvavat töökoormust projektide kooskõlastamisel, seda enam, et aastatel 1993–1999 tegeles ka Tallinna objektide kooskõlastamisega mitte

Tallinna vaid riigi Muinsuskaitseamet. Omanike jaoks tähendas see ebamugavat ajakulu ning kokkupuudet nõukogude pärandist negatiivse kuvandiga bürokraatiaga. Asjaajamine võis põhjustada omanike ebavõrdset kohtlemist, sest 1990. aastatel oli kujuneva ameti maakonnainspektorite kompetents ja suutlikkus ebaühtlane ning muinsuskaitse ei jõudnud iga mälestise ja omanikuni. Pärandi valdkonda vähe tundvad omanikud käsitlesid ebavõrdse kohtlemisena ka mälestiste erinevast iseloomust tulenevaid erinevaid leevendusi ja piiranguid.

Nõukogude aastatel oli muinsuskaitse arhitektuurimälestiste jaoks kasutada läbi aegade suurim riigieelarve, sest tegu oli jõuka ehitusvaldkonna ühe haruga. Eelarve võimaldas mitte ainult suurte sümbolobjektide korrastamist oma ajastu restaureerimismetoodika alusel, vaid ka põhjalikku uurimistööd. Tohtu eelarvelise tagasilöögi põhjustas kogu muinsuskaitse süsteemi koondamine Kultuuriministeeriumi haldusalasse, millest kujunes püsivalt alarahastatud valdkond Eesti Vabariigis. Vahendite nappust võimendas omanidi tagastamine, sest kui seni sätis riiklik struktuur tööde pingerida oma huvi ja võimekuse järgi, siis nüüd asusid omanikud entusiastlikult enam-vähem korruga tegutsema. Suur osa endistele omanikele tagastatud pärandist oli nõukogude aastatel hooldamata ja sageli väga halvasti olukorras. Tagastatud pärandi näol oli aga tegu omanikelt või nende vanematelt ülekohtuga ära võetud varaga. Riigivastasest ühiskonnast tulnud omanikud jätsid tähelepanuta, et riigiametid ei esindanud enam nõukogude võimu, vaid oma riiki. Valdkonna vastutajana vastutas Muinsuskaitseamet vähemalt moraalselt ka nende pärandobjektide lagunemise eest, mille seisukord sõltus kohalikest omavalitsustest või kolmandatest isikutest või mis olid mälestiseks tunnistatud alles hiljuti. Lisaks reaalsele restaureerimistöödele ootasid omanikke ees üha suurenevad kulutused uuringutele, eritingimustele ja projektidele, mille eesmärgist oli väga paljudel selliste nõudmistega esmakordselt kokku puutuvatel omanikel raske aru saada. Omanikel oli ka raske mõista muinsuskaitse nõutavaid kulutusi traditsiooniliste, kuid väga kallite materjalide kasutamiseks ning keeldu kasutada moodsaid läänest imporditud tehismaterjale.

Muinsuskaitse seadus ei olnud omanikusõbralik, sest see seadis karme piiranguid, kuid ei taganud nende kompenseerimist. Pigem vastupidi, ameti haldussuutmatuse kompenseeriti täiendavate kitsendustega. Seetõttu ei olnud paljud omanikud ka huvitatud koostööst Muinsuskaitseametiga. Süvenevat negatiivset kuvandit võimendasid oma huvides samuti täiesti uues olukorras tegutsenud uurijad ja projekterijad. Riiklikud tellimused kaotanud arhitektid sattusid sõltuvusse eraomanikest, sageli piisavate eelteadmiste ja kogemusteta tellijatest ning üldjuhul miinimumini viidud projekterimis-eelarvest.

Siirdeühiskonna probleem on sageli reformide ebaühtlane tempo. Nii ka Eestis. Iseseisva riigi edu põhines kiiretel muudatustel majanduses sh

ka ehitusvaldkonnas. Kultuuripõhised väärtushinnangud jäid tagaplaanile ja kogu kultuurivaldkonna normeerimine ja haldamine kulges hilinemisega ning alarahastatuna. Ebakõlad riigi prioriteetide, ühiskondlike väärtushinnangute ja kasumipõhise majanduse vahel töötasid muinsuskaitse kahjuks. Juba kujunev demokraatlik ühiskond sai uutes majanduslikes oludes tugeva tagasilöögi ühiskonna kihistumise ning kasvavate olmemuredega.

Nii nagu paljud teisedki valdkonnad, ei olnud ka muinsuskaitse nii suurteks muudatusteks valmis, ennekõike ei olnud valmis omandireformiks. Riigikorra vahetus oli tõukejõuks viia ellu juba aastaid plaanitud süsteemi reformimine. Muinsuskaitseameti moodustamine tähendas selgemat haldust ja konkreetsemat ülesandepüstitust. Ameti moodustamisega vähendati samas oluliselt senist meeskonda ja seda ajal, kus uute omandisuhete ja kasvava koormuse valguses oli hädavajalik tegeleda valdkonna poliitika kujundamisega ja üleriigilise kandva struktuuri loomisega.

Eesti muinsuskaitse moraalne positsioon murrangu aastatel oli enneolematult hea – vabadus taastati muinsuskaitse klubide kaasabil, kogu pärand oli tunnistatud rahvuslikuks rikkuseks ja ühiskondlik vastutustunne oli muinsuskaitse seltside loomisest kuni omandireformini väga kõrge. Sellal kui muinsuskaitse administratsioon keskendus ümberkorraldustele ja sellega kaasnenud sisetülidele, muutusid oluliselt ühiskonna väärtushinnangud. Muinsuskaitse takerdus valdkonnasiseste küsimuste, bürokraatia, õigusruumi ja mälestiste nimekirjade korrastamise. Uute omandisuhete valguses keskenduti ennekõike mälestiste huvides piirangute seadmisele, omanike nõustamiseks ja partnerluse loomiseks ning ennekõike oma kuvandi loomiseks mäluasutusena nappis väikesel meeskonnal kasvava bürokraatia kõrval aega ja kogemust. Ka valitsus ja ministeerium alahindasid selgitustöö vajalikkust surudes peale struktuurimuudatusi ja kärpeid. Kui seni oli kogu mälestistega seotud tegevus alates uurimisest ja lõpetades tööde järelevalvega toimunud ühe hiiglasliku süsteemi sees, siis nüüd tegelesid mälestistega tuhanded omanikud ja sajad eraettevõtjad arhitektidest puuseppadeni. Muinsuskaitse ei jõudnud tegeleda kõigi osapooltega, piisava tähelepanuta jäid ka kohalikud omavalitsused. Muinsuskaitse liikumisega saavutatud edu maa ühiskonna kaasamisel lasti käest ja kinnisvara sh ka mälestiste turul pääses mõjuvõimsalt domineerima kiiretele uuendustele suunatud ehitustegevus. Kujunenud olukord oli mõneti paratamatu, sest ümberkorralduste, piiratud meeskonna ja eriti piiratud eelarve tingimustes ei olnud võimalik kõiki probleeme hallata. Probleemi võimendas riiklik suunitlus eraomandi ja eraettevõtluse soosimisele ja ei Vabariigi Valitsus, Riigikogu ega Kultuuriministeerium ei sekkunud ameti tegevusse.

Muinsuskaitse oli nõukogude ühiskonnas monopoliseerinud nii mälestiste restaureerimise kui ka vastutuse nende säilimise eest. Kohalike omavalitsuste ja mälestiste omanike või valdajatega vähese suhtlemise ning

rangete seadustega võimaldatud totaalkaitse tulemus on osaliselt ka ühiskonna vähene teadlikkus ja inimeste isikliku vastutustunde puudumine ühise pärandi kaitsel. Muinsuskaitse jätkas ka Eesti Vabariigis oma kehtestavat joont, tulemuslik koostöö kohalike omavalitsustega sõltus mitte niivõrd ameti üldisest ideoloogiast, vaid maakonnainspektorite isiklikust initsiatiivist. Maakonnainspektorite ametikohtade loomine oli oluline eeldus muinsuskaitse jõudmiseks iga mälestise ja selle omanikuni. Ametikoha prestiiži avalikkuse silmis on oluliselt vähendanud kokkuhoid ametnike arvelt – enamikus maakondades vastutab juba ligi 20 aastat tuhatkonna mälestise eest üks inimene, kes objektiivselt ei saagi tagada kõigi talle pandud kohustuste sh omanike nõustamise täitmist.

Aastatuhande vahetuseks oli Eesti Vabariigi muinsuskaitse korraldus jõudnud sügavasse kriisi ja nii huvigruppide kui ka avalikkuse survele asuti koostama uut muinsuskaitse seadust. 2002. aasta seaduse lõplik versioon nägi siiski ette vähem leevendusi kui algselt kavandatud ja neistki osad tühistati mõne aasta möödudes. Märksa liberaalsemana kehtestati samal aastal Põhjamaade eeskujul koostatud planeerimisseadus, kuid ka see on tõestanud oma sobimatust postkommunistlikus riigis. Muinsuskaitse hakkas uuel aastatuhandel uuenema ennekõike sisemiste ressursside ja oma tegevuse ümbermõtestamise arvel. Ameti üha kasvavat selgitustööd oma rollist Eesti mälumaastiku hoidjana toetas omakorda stabiliseerunud ühiskond. Aastatuhande esimesel kümnendil kehtestatud muinsuskaitse seaduse rakendusaktid, samuti miljöövärtuslike hoonestusalade kaitse- ja kasutustingimused on täpsemad ja rangemad kui ükski varasem muinsuskaitse seadus Eestis. Selle põhjus on tänu muinsuskaitse ameti enda stabiliseerumisele saavutatud teatud tasakaal ühiskonna väärtushinnangute, omaniku huvide ja piirangute vahel.

Varasemale ja ka rahvusvahelisele kogemusele tuginedes on selline tasakaal ülioluline. Nii näiteks on eduka pärandit väärtustava projektina alustanud UNESCO maailmapärandi nimekiri langenud iseenda rakendatud ülebürokratiseerumise lõksu. Eestil oleks oma väiksuse ja kompetentse ning piisava meeskonna juures potentsiaali toimida ideaalse pärandikaitse mudelina. Stabiilset tööd, aga ka taastärganud demokraatlikku kodanikualgatuset märgina tekkivat nõu kogukonna kaitset ohustab ennekõike siirdeaega ületavates riigiametites ja kohalikes omavalitsustes hiiliv stagnatsioon ning isegi korruptsioon.

Siirdeperioodil lõimus Eesti maailma muinsuskaitse organisatsioonidega ning ühe riikliku enesekehtestamise aktina sai Eesti endale väärrika koha maailmapärandi nimekirjas. Rahvusvahelised kontaktid ja eksperdikesksete ning sõltumatute, ametkonnaväliste erialaorganisatsioonide ICOMOSi ja DOCOMOMO laienemine Eestisse avardas oluliselt muinsuskaitse ideoloogiat Eestis ning soodustas demokraatlikku üldrahvalikku diskussiooni pärandi hoidmise eesmärgi, põhimõtete ja muinsuskaitsetöö korralduse üle.

Rahvusvahelises kontekstis on Eestil väikese riigi kohta täiesti arvestatav mälestiste nimekiri ennekõike seetõttu, et see katab suurt osa erinevatest nähtustest Eesti ajaloos. Sisuliselt saab mälestiste registrit kasutada juhendmaterjalina Eesti aja- ja kultuuriloo tundmaõppimisel. Mälestiste nimekirja üks eesmärk on olla vahend üldrahvaliku kultuuriteadlikkuse tõstmiseks ja seetõttu peab senisest enam jälgima selle nii temaatilist kui ka piirkondlikku esindatust.

Muinsuskaitse institutsioon oli okupatsiooni aastatel pärandi hoidjana üks Eesti rahvusliku kultuuri kandjatest. Riiklik muinsuskaitse ei pidanud ainult arvestust mälestiste üle, vaid ka hoidis ja korrastas neid. Paljude mälestiste teadliku hävitamise ja vohava hoolimatuse taustal nõukogude perioodil oli ametkondlik missioon eeldus riigi taastamiseks olulise avalikkuse päranditundlikkuse kujundamisel.

Suhtumine muinsuskaitsele kui omaniku ahistajasse kaasaegses ühiskonnas põhineb mitte ameti sisulistel nõudmistel, vaid Muinsuskaitseameti võimetusel nii selgitada iga üksikobjekti rolli mälumaastikul kui ka toetada moraalselt ja materiaalselt omanikke, ameti väikesest meeskonnast tuleneval haldussuutmatusel. Samuti Eesti Vabariigi õigusruumi nõrkusel nõuda ka pahatahtlikelt omanikelt tegusid ühise pärandi kaitseks. Negatiivset fooni on toinud ka muinsuskaitse ametnike enda ebakindlus, üksikute objektide ümber toimunud arutelud ja nõukogude ühiskonna jäänukina Eestis võimust võtnud soovimatus täita seadusi ja egoism. Nivelleeritud ja defitsiidiühiskonna tagajärjena lepiti just siirdeajal vaid hetkelise kasuga.

Muinsuskaitse seni rakendatud sisuliste piirangute õigsust toetab heas või rahuldavas korras mälestiste suur osakaal ning valdav uhkustunne Eesti pärandi üle. Ühiskonna väärtushinnangud on ajas küpsenud ja täna tehakse muinsuskaitsele etteheited pigem tehtud kui tegemata jäetud kompromisside pärast. Viimaste aastate detailplaneeringute avalikud väljapanekud ja avalikud diskussioonid näitavad selgelt avalikkuse kasvavat huvi ja toetust muinsuskaitse tegevusele. Aastatega paikaloksunud piirangud toetavad avalikku huvi kultuuriväärtusliku keskkonna hoidmisel. Uue aastatuhande alguseks ületas Muinsuskaitseamet oma nõ kasvuraskused ja juhul kui valitsusaparaat toetaks selle vajadusi nii kaadri kui eelarve suurendamise osas, suudaks amet täita ka Riigikontrolli poolt tehtud märkusi.

## S U M M A R Y

### **Heritage Protection in Transitional Society 1986-2002: From Nation's Conscience in the Estonian SSR into the Harasser of Private Owner in the Republic of Estonia**

The preamble of the Constitution of the Republic of Estonia declares that the role of the state is to preserve the Estonian nation, language and culture through the times. Nation, language and culture are based on heritage – on the knowledge, habits and traditions of the predecessors, on the traditional, cultural, natural and built environment.

The inspiration for the research and its provocative title is the widely spread conviction that the protection of heritage was the engine of the restoration of the republic in 1991 and an obstacle in the development of a modern state during the following 20 years. The term “harasser” is still only a metaphor. This public prejudice is controversial as the re-establishment of the state itself was based on heritage and tradition; moreover, Estonian economy and daily life is strongly dependant on the existence of legacy.

Change in the collective image of the goals of heritage preservation was caused by the total paradigmatic change of the society. New economic perspectives, changes in the legislation, broadening of the definition and the subject of listed monuments, etc. reflected rather the restrictive than the evaluative face of heritage protection.

The institution responsible for safeguarding the tangible heritage as the highest national values declared in the Constitution is National Heritage Board of Estonia (NHB). By 1 October 2012 there are 26 976 listed monuments.

The list of monuments is a professional choice of valuables of our culture and history to be preserved to the posterity. At the same time the monuments are an essential part of common environment and everyday life, thus undergoing continuous changes. Maintenance, common and private needs, ambitions and possibilities add new material and ideological layers on them daily. The administration of national heritage should coordinate the public comprehension and valuation of heritage, and promote suitable and educational activities for developing public understanding of heritage. As the definition of monuments is constantly changing, the task of NHB is also to select new monuments.

The National Audit Office of Estonia investigated the efficiency of NHB in 2006–2007 posing the question “Has the Republic of Estonia done enough to ensure that listed monuments, as an essential part of the national heritage, are preserved?” The conclusion of the audit stated that in many cases NHB does not cope with its goal and listed monuments are not always safeguarded.

The efficiency of protection is not only dependant on responsible institutions, and therefore the current research has a wider goal: to understand the limits and the efforts made by the officials. The research is dealing with the change in heritage protection system and the change of mentality in a post-socialist society. The research, dedicated to the motivated and mission-oriented employees of NHB, is searching for the reasons why does NHB have difficulties maintaining public respect towards common heritage and the daily tasks of NHB.

The history of heritage protection in Estonia dates back to at least 1666 when the Swedish king Carl XI signed the order to protect old monuments and items since “the spirit of the time ruined the heritage”. My research is devoted to the heritage protection in the second half of the 20<sup>th</sup> century with the emphasis on the years 1986–2002, i.e. the period when the standards and methods of contemporary protection were outlined and Estonia was in the transition from an occupied country to a free and democratic society, establishing new legislation and social criteria.

Transition in the current study is defined as a change from one political regime to another. During the 20<sup>th</sup> century Estonia has been in the transition several times. The sociologists often use the term “transitional society” to describe the political processes in the former USSR and Eastern Europe, covering a range of changes in the society and including also the internal tensions. For Estonia the period of transition is not just the change of political regime towards democracy but also the re-establishment of the state. Despite the ideology of returning into to the pre-IIWW state, the change meant mostly the integration to the contemporary Western world, but it was strongly influenced by the Soviet background. In many fields, including heritage protection, this transition is still ongoing.

The transition in the field of legacy activated in 1986 with the movement of Heritage Societies, when not only the members of the movement, but also general public became interested and promoted Estonian history and national heritage. Sort of a turn in the process, but still not the end of this transition in conservation were the enactment of the new Conservation Act in 2002 and the restoration of NHB as a policy making body after it had been degraded to a bureaucratic State Inspection in 1997. The new law softened several restrictions in favour of owners, entrepreneurs and restorers, but these amendments would have suited a not any democratic society but one with the tradition of respecting social agreements. In a post-communist



state, the responsibility of heritage protection was seen as unimportant and neither restorers nor officials managed to create more interest in the public conscience, even with relevant laws. Majority of the amendments were cancelled within some years. A new attempt to reduce state surveillance and thus trust the partners was made with amendments in the law only in 2011.

The non-governmental movement of heritage societies lost its significance shortly after the re-establishment of independence. In mid-1990's there were only a few non-governmental organisations that were strong and systematic enough to influence the processes of development. Only the new public and private initiatives of the first decade of the new millennium, especially the district-based societies reflect the growing maturity of civil society.

Thus the year 2002 does not mark the end of this transition but rather the stabilisation in heritage administration. A decade is also the minimal time distance needed for objective analysis. Still, the author takes the liberty to draw references for later periods where necessary.

The definition of heritage is always subjective and under constant change. The changes during the revolutionary periods reflect especially the significance of national and territorial values; the possible reconsideration of common legacy touches nearly every person.

Heritage is the carrier of memory and accordingly it had a significant role in the re-establishment of the Republic. Similarly other East-European independence movements were mostly culture based. Simultaneous global postmodern interest for the past supported the sympathy for democratic ideals for national self-determination of occupied or oppressed countries at international level. In Estonia historians and history had a strong role in the independence movement. Reconsideration of society and history was even more important on the public than on the professional level, the acknowledgment and wide interest in heritage and memory were compulsory for the political re-establishment of the state. Heritage societies helped to create civil society and democracy. The heritage movement reached its goal with the restoration of the most important monument of Estonians – the Republic of Estonia. Restoration of the state was a success story at the grass-roots level as through numerous movements and societies everybody had the possibility to participate in the demolition of the Soviet regime. Nearly every adult and schoolchild of that time has own personal experience of victorious but peaceful resistance.

Heritage protection is a tool of power in every society. But not only rulers have the power. Power can also mean the pressure from the political, national and cultural opposition or other groups. Power often influences the knowledge and even the rewriting of history. As protected monuments are the subjects of history, the list and administration of monuments reflects the politics of the time. There is seldom any political disagreement for the

monuments of high artistic value, but they can be described as having a political meaning. The political changes affect mostly the ideological monuments, but not only. The officially listed monuments are often seconded by nationally sacred monuments.

The research is not concentrated solely on listed monuments but deals with heritage on a broader scale. I have personally been involved with heritage protection since I joined the youth movement “Kodulinn” (Hometown) in 1981 at the age of 13. During the years of independence movement I was a student of history at Tartu University and joined the Estonian Academic Heritage Society in 1987. Since 2002 I have been working in heritage administration – first at NHB and since 2007 in the Tallinn Culture and Heritage Department. Therefore my research is partly based on my professional experience.

Because of my personal preference and experience I have foremostly studied the built heritage, and left the archaeological, moveable and underwater monuments in the background. The research concentrates on heritage administration and does not cover restoration ideology, methodology and practice. Although the main focus is on the transitional period, the research covers also the Soviet era to understand the processes. The heritage protection system was complicated during occupation and although several articles and different jubilee editions describe the protection mechanisms, there is no systematic overview to follow. With no knowledge of the Soviet institutional system it is not possible to judge the mentality and attitude towards heritage protection and the scale of the changes in the transitional period. Going even further back in history – to the pre-IIWW Republic of Estonia – is important because of the ideology of re-establishment. When rebuilding the country, in many fields the first preference was to follow the pre-occupation system. As the heritage organisation was thoroughly reformed in the beginning of the 1990s, the pre-war examples were very appropriate at that time.

A very big part of the examples are related to Tallinn, because both in pre-war Estonia and during the Soviet years the heritage protection itself was very much Tallinn-centred both as regards subject and administration. The Tallinn-centrism ruled also during the first decade of independence because of the new economic relations and ambitions.

Heritage protection was strongly influenced by changes in the society, including the transition to market economy and restoration of private property. Not only social changes but also significant reforms within the organisation influenced the methods of protection. Soviet period administration divided the heritage between several ministries and departments; nowadays the whole administration works under the Ministry of Culture. Former division of the field of heritage protection between the Committee of Construction and the Ministry of Culture was the peculiarity of the Estonian SSR and

this kind of division did not exist anywhere else in the USSR. This division offers also an interesting opportunity to compare the efficiency of ministries and the protection of different types of monuments. Among other tasks The Ministry of Culture was responsible for the monuments glorifying the Soviet ideology and thus its activities were more censored. The protection of numerous ideological monuments was often contradictory and sometimes even fictional. For example in the mid-1950s the task of the State Inspection was to replace the temporary monuments on mass graves and battlefields with more artistic ones and even reburial of Soviet soldiers to more suitable places. An example of the communist ideology exercised was the compulsory school excursions to revolutionary places and to Soviet soldiers' mass graves. The work of the Ministry of Culture that was visible to the public, was perceived as ideological, administrative and bureaucratic, as also the protection of archaeological monuments was mostly based on expert knowledge and did usually not involve general public.

Architectural heritage offered more creative challenges and attention. The conservation of historical, often romantic ruins and medieval castles, was attractive to the public and although it also followed the directives from the Communist Party, the latter's ideological load was weaker on it. The protection of architectural monuments was funded and organized through the conservation companies in the relatively wealthy system of the Committee of Construction.

Unlike in the rest of Europe, in Estonia the heritage protection had only weak cooperation with the museums, although heritage and museums were administered by parallel departments in the Ministry of Culture. In 1996 a proposal was made for administrative cooperation but no steps were taken.

Heritage administration had at the time of the re-establishment of the state an unprecedented opportunity to maintain a value-based heritage policy, as public expectations were very high and heritage movement reflected the public conscience. Instead, the system got stuck in internal and public reforms and social changes. The most influential were the public expectations for innovation and change. Respect for history transformed into quixotic idealism; in reality people were tired of the Soviet negligence and disrepair. The slogan of the leading party Pro Patria Union "Clean up!" symbolized public expectations in many ways: getting rid of the Soviet past on all levels became a national goal.

After the re-establishment of the republic all public administration systems were reformed. While many offices had a cosmetic change, heritage protection underwent a complete make-over. Different administrations were joined into one and the scale of responsibility broadened, at the same time the number of the staff was remarkably cut. At Soviet times, the heritage administration enjoyed a monopoly in research, planning, designing, funding

and also the essential supply of materials in the society of deficit. Research, architectural plans and designs, as well as conservation activities, were now given over to private companies. These changes affected the position of heritage administration. After the change to the market economy, NHB was in reality lessened to a mere inspection body with the minimal budget and staff capacity, it was unable to accomplish its rights and duties as the promoter of legacy.

Estonian heritage protection is very personality-centered, as a very big part of its employees have made nearly a life-long career in the field of heritage. At the same time the staff is not profession-centred, as it includes engineers, architects, historians, art historians, archaeologists, professional administrators, etc.

Changes inside the system affected also the relations between the community and the administration: heritage inspection lost its dictating position. The first freely elected government of the state introduced the neoliberal ideology. Private ownership, personal profit and initiative and liberal state were suitable antipodes to the spiteful and oppressive Soviet rhetoric of collective mentality, of social and economic equality. Similar steep changes in mentality characterize all post-Soviet states, where the restitution of private ownership symbolised the compensation of injustice. The returned properties and real-estate were mostly untended and in need of enormous investments. Owners transferred their claims to the Soviet regime to NHB and expected that in addition to the return of the property also the maintenance of it would be compensated for.

Estonia has in many ways admired and followed the example of Nordic countries, where the national responsibility is based on traditional social democratic equality. But in Estonia the quick change in society pushed towards social stratification. National opposition to the regime was replaced by neoliberal cult of the owner's rights. The neoliberal mentality has supported the change of the image of heritage protection from the defender of the national history to the harasser of private owner, while heritage administration was pushed from national frontline to a position of defence. The image of heritage protection as a filibusterer of the national renovation of the society has become so prevailing that even some of the responsible officials have started to believe it. For example, NHB presented in 2011 an amendment to the Conservation Act to legalize the moving of listed tangible monuments from their original setting simply according to private owners' will. This would have been in contradiction not only with the public expectations but also international principles and eventually the Parliament rejected the amendment.

The target period of my study is problematic because of the small number of sources to be selected, as due to the short time distance there are not many comparable studies. The changes in the society affect people's memory and interpretation of the events and processes. Time distance is relevantly

short and many of the officials in charge of heritage in the period described are still actively involved. The prescience of not only the author but also the reader is critical in judging the academic objectivity of a study on contemporary history. To reach a compendious overview, very different resources – including legislation, official reports, correspondence, mass media, etc – were used. Sources from the Soviet period may often be biased, for example among trustful sources may be also rhetorical accusations or fictive reports. Disorder in museums and in other memory organisations was often intentional to avoid political intervention in the work of institutions with the aim to destroy politically vulnerable artefacts. The language and rhetoric of official correspondence, mass media and memoirs are all very different and when using them as research resource, the context must constantly be taken into consideration and followed carefully. The interviews made and used are a big advantage for studying recent history, as the interviews reflect the events that have taken place. At the same time such material demands constant critical analysis as the memoirs are flavoured with personal touch and relations. For example the memoirs of high-ranking officials may be contradicting when they have to judge their own personal work as former administrators. Surely they have also been intermediaries in the implementation of their colleagues' ideas and work, and it is quite human to impute or diminish one's own or the other one's role in the process.

## **Structure of the Research**

The research is divided into thematic chapters linked by the subject of listed monuments and cultural heritage. Each chapter ends with a generalising conclusion.

The first and longest chapter is dedicated to the institution of heritage protection at state level, the legislation and organisation. The chapter is divided into subchapters to open the system of protection on the levels of legislation, restructuring, staff and the position of NHB and its predecessors in comparison with other state institutions both in the Soviet and transitional society.

The second chapter is dedicated to the links with international partners and organisations. Estonia has ratified the UNESCO World Heritage Convention and other international conventions and charters, and nominated the first properties to the World Heritage List. At the same time local experts have joined ICOMOS, DOCOMOMO and other expert organisations, thus introducing democratic principles of protection. Expertise from outside NHB structures, public discussion over the definition of heritage and conservation methodology forced the administration to broaden its activities

and to motivate them. The opportunity to learn from the global experience and criticism from abroad after living half a century behind the iron curtain influenced local mentality and methodology.

The third chapter deals with the changes in the definition of heritage and in the list of monuments during the 20<sup>th</sup> century. Structured according to the types of monuments, the chapter describes the community relations and attitude towards legacy as a carrier of national pride and richness.

The fourth chapter is dedicated to the evaluation of heritage by the civil society in the Soviet era and in the transitional society. Not only the widely known Heritage Societies but also the earlier civil initiative carried and secured the national opposition to the imperial, levelling and russification policy. In the transitional society already a competition between the state and NGO levels can be perceived.

The fifth chapter deals with the relations between conservators and architects. Enacting conservation areas already since 1966, the conservators monopolized the most architecturally valuable areas, thus limiting the ambitions of the contemporary architects to design their masterpieces into the core areas of the cities. Tallinn lost in the IIWW ca 11% of its old town and huge portion of it is still empty as architects and conservators have not come to consensus as to what and how to build.

The study is summarized in the conclusion and is supported by two annexes – a table depicting the structure of heritage protection organisation since 1940, and an explanatory list of abbreviations.

# 1 Legislation and Institutions as a Basis for the Ideology of Heritage Protection

Different social groups create and influence social value judgements in different ways. Protection of legacy has been in most of the countries and also in Estonia the task of a relatively small number of officials. Heritage protection like any other ideology is a way of thinking that develops and functions through written and oral rules, through power or civil activities. Legacy has political value, as it serves as a basic national value in a stabile society or as a ground of common values or even anti-values in a revolutionary situation.

Legislation is a phenomenon of culture; it is bound with the society and reflects the judgements of the time. Every legislative decision is a decision upon values, often a calculated choice between many options. Researching the legislative processes broadens the panorama of heritage. While the conservation principles are often limited to a specific inside debate between specialists, the administrative legislation involves society in its broad scale.

## 1.1 Legislative Background of the Conservation Act

Modern heritage legislation in Estonia dates back to the 1925 and 1936 Antiquities Act that was based on the ideology of national self-determination. Typical for the time and European tradition, main attention was given to the archaeological heritage from the Viking Age and built heritage from the Middle Ages. At least from the 1930s serious debates were held on the Baltic German heritage and the first representative manor houses of the recently overthrown nobility were listed. Majority of the listed monuments were according to the rhetoric of the law “old, former, prehistoric or out of use”. Specially the latter quality eliminated the direct danger and need for strictness. Regulations were quite formal and the situation in the whole country was controlled by only one inspector working in the system of the Ministry of Education. Majority of the work was done on more or

less voluntary basis by the Heritage Conservation Advisory Panel consisting mainly of Tartu University professors of national sciences. Despite the decades of tradition of collecting folklore and historical items for the Estonian National Museum, the overall knowledge of the heritage was still evolving.

In 1947 the first Soviet decrees to protect heritage were put into force. The Estonian “Law on protection of historic and cultural monuments” was in 1961 the first law on heritage in the whole USSR. It was compiled by local officials and reflected local problems in the temporary period of liberalism. Several parallels with the pre-war legislation can be seen, including heritage confidants and expert-based Advisory Panel.

The first “Law on protection of historic and cultural monuments” of the USSR was legislated in 1977, and a year later the same law with minor modifications was legislated in all Soviet republics. The new law regulated the main goals of protection and reflected the Soviet rhetoric. According to the law the responsibility for heritage was divided between a wide range of institutions including communities, kolkhozes, factories, schools, etc. The law demanded also that the responsibility for legacy should be shared with unions of protection of historic and cultural heritage. In the Soviet system these unions on different fields of activities were civil societies only by name, as they were controlled and censored by Communist Party. The Estonian SSR was the only Soviet republic where a union for heritage protection was not formed.

The deepening stagnation inclined towards bureaucracy and inefficiency. Typically for the Soviet system, mostly no one took the responsibility. Low personal and common responsibility for the heritage is still affecting the legacy of Soviet lifestyle.

### **1.1.2 Preparation of the Conservation Act of the Republic of Estonia**

Preparations for the new law started already in December 1990 but it was enacted only in 1994. The changing society, preferred international and local examples, but also the inside competition is reflected in the preparation process of the law. Unlike in many other fields, the legacy legislation had to be modified not only according to the changing social and economic relations but also according to the administrative reform in heritage protection.

The new law followed mostly the tradition of the 1925, 1936 and 1961 laws and restored the institution of confidants and the independent expert-based Heritage Conservation Advisory Panel with its sub-panels. There were very few completely new norms in the law. One of them was the temporary listing of objects following the example of Latvia. Temporary listing allowed implementing immediate protection for up to six months in the threat of violence. The Conservation Act was compiled by heritage experts and not by lawyers,



which was the case with many other laws at that time. Only minor amendments were made to the law till 2002.

In 1998 the Estonian Union of Architects proposed that buildings with high historical but modest architectural value could be replaced, commemorating the originals only with a sign or a model. With this proposal architects clearly crossed the line from protecting national values to serving the interests of real-estate companies. The answer of the Minister of Culture was straightforward, accusing architects of corruption. Still, as a result of pressure from architects the whole law underwent revision.

In 2002 a new Conservation Act was enacted as a part of systematization of national legislation. The motivation behind the revision of the law was also the protest against the licensing system and against the demand for often expensive but mostly time-costly studies of object values. Mainly architects demanded the right to work with national monuments without having a specific education. The principles for studies and licences were not changed but underwent some cosmetic amendments.

The significant political change in the new law was the transforming of the Advisory Panel from the advisory body of NHB to the advisor of the Minister of Culture. The justification was an upgrade in hierarchy but in reality its influence was lessened. Till 2002 Advisory Panel had the authority to decide whether an object matches the criteria to be listed as a monument, in 2002 its opinion became merely a recommendation. The political ministers have misused this amendment on different occasions, ignoring the decisions of specialists. Neither the law of 1994 nor 2002 provided any measures for forcing malevolent owners to maintain their property. Ridiculously small fines for illegal repairs and demolishing were considered natural, although corrupt fee. The first enforcing regulations were enacted only in 2004.

Majority of the amendments to the law were still quite insignificant and heritage administration kept a strong line of licensed professionals, consent and supervision.

Also a suggestion to establish the gradation of monuments was made. The gradation seemed to be a solution both for the owners of the monuments that wanted to escape the regulations and for those who expected to get rid of competitors for state conservation funding. This amendment was not approved.

## **1.2 Organisation and Staff**

### **1.2.1 The Soviet Period**

The heritage protection in the Soviet period is characterized by the stability of personnel and instability of institutions. While a remarkable part of employees made a lifelong career in heritage protection, the already

shattered units were reorganized or renamed nearly every decade. To avoid confusion, this summary uses mostly terms “administration” or “state inspection”. The list of administrative institutions can be followed in Annex 1.

After WWII the responsibility for the monuments was divided between the Ministry of Culture (historical, archaeological and movable monuments) and the Committee of Construction (architectural monuments). Although the administrative regulations and methods were different, the list of monuments was common since 1964.

### ***Architectural Monuments***

The later State Inspection of Architectural Monuments was established as a small department already in 1944. In 1950 Scientific Conservation Workshop was formed as a base of future National Cultural Monument Design Institute (KRPI). By the end of the 1980s nearly 300 people worked in the biggest research institute of historical architecture and archaeology. In 1978 a special organisation Inrestauraator was created to coordinate the work of Polish restorers who became the leading conservators in many places in the Soviet Union. During the first years they only worked according to the architectural and engineering projects made in Poland. After the hurry of Olympic Games in 1980 was over, also local architects were allowed to design for their objects.

### ***Historical and Archaeological Monuments***

The first department to administer archaeological and historical monuments was formed in 1949 in the Ministry of Culture. Four years later a State Cultural Monuments Protection Institute with two officials was formed. The Inspection underwent several changes. In 1976 a subordinating Scientific-Methodological Council of Museums and Cultural Heritage was formed. The Council was responsible for organizing archaeological excavations, consents on activities and research of the objects.

### ***Movable Monuments***

The protection of movable objects was organized since 1953 under the supervision of the Ministry of Culture. Some inspectors were working also in the municipalities. The 1977 USSR “Law on protection of historic and cultural monuments” and its republican analogues stated that it was forbidden to export from the USSR movable heritage and objects of artistic and historical value. In the 1970s there was a significant theft wave from Estonian churches and manors. As many stolen items were later found in St Petersburg, even in Peterhoff and Hermitage, Estonian officials proposed to state in the Estonian law that export was even forbidden out of the Estonian SSR. Of course such a separatist amendment was not approved.

To maintain ideological control over people, a new type of monuments – documentary monuments – was defined. The aim of this new type was to register all privately owned rare books, documents, pieces of art, cult objects, tablatures, coins, jewellery, etc. The collection of rare objects now required a special permission. The idea of the law was to keep an eye on antiquaries and of course to control the artefacts of history. The new law was enacted when the whole Soviet Union was preparing for the Moscow Olympic Games in 1980. The games were spread between numerous cities and regions in the USSR, including the regatta held in Tallinn. Thousands of foreigners were expected in to the closed country and to control the inflow of hard currency and possible export of treasures, a special Expert Group of Export of Cultural Objects was formed in Tallinn to control possible export items. This group was incorporated with NHB in 1994.

### ***Tallinn and Tartu***

In addition to the above mentioned thematic division of administration, the biggest cities Tallinn and Tartu had their own independent departments for protection. In 1952 the first inspection of architectural monuments in Tallinn was formed. This former inspection continues nowadays as Tallinn Culture and Heritage Department. In Tartu the heritage was administered by one or two officials of City Department of Architecture.

### ***Staff***

By the end of the Soviet regime nearly one thousand people were employed in the whole conservation system as officials, researchers or conservators. Majority of them, especially the directors and chairmen, had worked in the system for decades. The personnel started to rotate only in the beginning of the new century.

Heritage protection in Soviet times was characterized by concentration on a small number of monuments, with abundant time for thorough and dedicated research and design.

## **1.2.2 Reorganisation of the Institution**

Changes in the heritage system started already at the end of 1980s. As a part of Mikhail Gorbachov's perestroika politics, private initiative and small enterprises were allowed and even favoured. Already in 1988 the first entrepreneurial architects started to establish their own companies. On the basis of the National Restoration Unit and its 22 local branch offices several new conservation companies were founded. Among humanitarians, the

archaeologists were the first to take the initiative to form private companies. After the re-establishment of the Republic the number of excavations started to decrease, as the funding became the obligation of the landowner and state funding for scientific excavations and also research on prehistoric and medieval fortifications stopped nearly completely.

Majority of the architects and conservators found a new challenge in private companies. As they left, the majority of the employees remaining in NHB were historians, art historians and archaeologists who transformed from researchers to supervising inspectors.

### ***1.2.3 Formation of the National Heritage Board***

The initiative for a joint administration for all monument types dates back to at least 1988. The re-establishment of the state gave the idea a new perspective. Besides good cooperation there had always also many serious problems with coordination. Untypically for the Soviet mentality, the initiative was bottom up and strongly supported by the newly founded Heritage Society. The NHB was formed on 11 October 1993 after several years of preparations. The main disputes were about jurisdiction, structure and subordination. According to the Soviet tradition the suitable form would have been a state inspection. In many matters Estonia followed keenly the example of Sweden and Finland and thus not inspection but Board was formed. Still, the Nordic example of cooperation with local museums was not followed and thus in comparison to neighbours NHB overloaded itself with work.

Due to centralization and reducing the staff in the situation of economic crisis the emotional disputes concentrated around the structure and employees of NHB. Also personal ambitions of several leading officials slowed down the process of forming NHB and enacting the new law. The tasks of the new Board in the new economic situation were not given very serious attention because the influence of the Property reform on protected monuments was underestimated.

Former sub-institutions of the Committee of Construction were taken over by the Ministry of Environment and even subordination of the new NHB to this was discussed. The final orientation towards the Ministry of Culture was explained i.a. with the fact that the number of historic and archaeological monuments was bigger than architectural ones. The subordination was still largely influenced by personal ambitions.

The formation of NHB had started at the peak of social and cultural responsibility, local and generous foreign donations. Simultaneously it was the period of quick solutions and profit. No major attention was paid to the fact that culture has mostly everywhere remained an underfinanced subject.

### *The Structure of NHB*

During Soviet times heritage administration was mainly centralized in Tallinn and Tartu. In counties there were conservation units for architectural monuments. The historical and archaeological monuments had often been partly supervised by the local museums. The first county inspectors for architecture were employed only in 1989. With NHB a decision was made to employ an inspector in every county. Proposed optimal structure foresaw 74 employees of which 38 in 15 counties. In addition to them a 10-member research group was planned. The formation of NHB fell to the time of saving budget and all state institutions were forced to penny-pinching to stabilise the state and the new currency, Estonian kroon. In the worst position were the still-to-be-founded boards. From the proposed structure the research centre was cut off and so was 1/6 of the planned staff. Research and conservation remained completely a private business. With the next budget cut in 1997 NHB was lessened to an inspection for five years and another 10 positions were lost. In the new century only a few positions have been restored. For example in Lithuania the cutback was not so dramatic.

### *The State, Tallinn and Other Municipalities*

Relations of NHB and the city of Tallinn have always been very problematic. In Soviet times the Tallinn Inspection of Architectural Monuments was in charge of all the consents and supervision in Tallinn. With the new Conservation Act not only independence of approvals of Tallinn, but also responsibility was taken away from municipalities. While majority of the local communities were relieved, the Tallinn Inspection with its 40-year history protested fiercely to losing its position. The law enabled to sign administration agreements with local communities to delegate some of the actions and responsibility back to the municipalities. The negotiations with Tallinn lasted for years and the agreement was signed only in 1999.

The reasons for disagreements were diverse. The Tallinn Inspection had mostly been active inside the old town. The Inspection had also enjoyed its right to dictating position in Tallinn Old Town, while the rest of the municipality generally ignored the activities there as it was not allowed to construct new buildings there. Long-awaited foreign investments changed the attitude. The foreigners, including WWII Estonian refugees, were interested in investing in Estonia, especially in the historical environment. For the sake of investments Tallinn City Government started to interfere and quite openly curbed the rights and the responsibility of the Inspection, often ignoring also the decisions made on state level. Another big goal of the City Government was modernization, especially creating a new traffic infrastructure. For example after years of fierce debate the unique remains of the medieval

St John's Almshouse were demolished to build a contemporary underground parking lot.

The interests of the heritage protectors could have been better motivated and defended if the Tallinn Inspection and NHB had cooperated. Unfortunately the relations between the colleagues of the state and of the municipal institutions were "flavoured" with personal conflicts and intriguing ambitions. The disagreements became public – methodological and subordination matters were openly discussed and exaggerated in media, and mutual accusations revealed. The "domestic war" between conservators damaged seriously the reputation of heritage protection.

NHB had in mid-1990s serious problems with capability. The new administrative system had to be built up with a relatively small number of people and serious financial problems. For example, in 1999 NHB still had only 5 cars to cover all of Estonia. A major problem was updating the list of monuments. The Tallinn Inspection had stayed stable during the change, but instead of helping NHB in their common course, Tallinn publicly accused NHB, thus helping also to conceal the tendencies of corruption in the City Government.

Relations improved only after new directors for the Tallinn Inspection and soon also NHB were appointed and an administrative agreement signed in 1999. The first agreement of the kind was signed with Haapsalu in 1998, the next one with Tartu only in 2005. Majority of the municipalities were not interested to take over the responsibility for listed monuments because NHB did not provide any reasonable funding.

#### **1.2.4 Expert Organisations**

The first Advisory Panel to assist the Minister of Culture was formed already in 1925 and its tasks were specified in 1936. The post-war decree from 1949 foresaw the founding of a scientific-methodological council subordinated to the Academy of Sciences. According to the decree of 1956 no such council existed any more, but some protocols dating back to even 1958 can be found, issued by the council founded earlier. The council discussed for example the promotion of history and the historical advertisements in the old town, etc.

The law of 1961 enacted expert-based panels for architectural monuments, for historical and archaeological monuments and also for artistic movable monuments. Although the new law of 1978 did not provide for expert panels any more, the ones formed earlier still continued to function. In 1994 the expert-based Heritage Conservation Advisory Panel was re-established and in 2000 the already existing practice to form thematic sub-panels (archaeological, architectural, artistic, technical and historical; later also panels for landscape, sacred natural sights and musical instruments) was fixed in the law.

## 1.3 Administration Policy

### 1.3.1 Lists and Gradation of Monuments

During the Soviet period all monuments were graded as of state, republican or local value. This categorization was supposed to reflect the importance of monuments. Despite of the category monuments were equally regulated by the same law. To apply for state value, the documentation had to be translated into Russian and sent to Moscow for approval. As no register of these documents was kept and no approving answers arrived from Moscow, many different lists of monuments of state value existed. Similar gradation system was valid for the whole Soviet Union and also for former Czechoslovakia. After the collapse of the USSR, in Estonia as well as in the Czech Republic all monuments were equalized, but for example in Latvia the two-level system remained in force.

The republican lists were officially updated only four times during half a century – in 1947 a list of architectural monuments, in 1952 a list of historical, archaeological and movable monuments, and in 1964 and in 1973 the full list of all monuments. Some so-called silent amendments were made in the 1950s to delete the buildings that had been demolished. The only official amendment was made in 1988 when for the celebration of the 50<sup>th</sup> anniversary of Tallinn Polytechnic Institute the most important symbols of engineering – reinforced concrete bridge over the Kasari river, the Tallinn seaplane hangar, the stand of Kadriorg stadium and the arena of the Song Festival Ground – were listed. In the 1980s preparations started to enact a new all-republican list but it was not completed until 1995, cancelling then also the system of gradation.

Whereas the national list was updated so seldom, it was very easy to list new objects as local monuments. The local level became a sort of tentative list in the updates of national list.

Usually the listing of local monuments was not a local initiative but the State Inspection sent a listing proposal to the municipality who enacted the protection with its decree. As a result of the gradation and administrative logic, the national and local lists were nearly equal in numbers. For example in 1989 there were 615 national and 459 local architectural monuments. In addition there were 177 tentative monuments. According to the Soviet system all buildings and elements in the manor, farm or other complexes were listed as one object. For example the ethnographic Koguva village was listed as one unit although it comprises 96 buildings and elements.

The Conservation Act of 1994 obliged NHB to work through both national and local lists of monuments within one year and determine the final list. All 12 conservation zones (11 historical towns and Rejala archaeological reservoir) were listed as monuments without discussion; NHB was

obliged to renew their statutes within a year. The Conservation Act was compiled by NHB and judging it from retrospective one can tell that NHB itself had set a mission with impossible deadline as the last revision had taken place only in 1973 and both ideological and technical check was needed. The renewal of the list was first postponed till 1997; in many cases compiling of it lasted until the turn of century. The legal problems with the validity of the list started already in the first year. Together with compiling a new list, the previous legal acts had to be annulled. The number of municipal decrees was in hundreds and usually these in turn consisted of several different decisions; the last municipal decree in Tallinn was annulled only in 2012.

The biggest ideological problems were caused by the so-called “red” monuments. Although under state protection, some of the monuments and statues of the Soviet revolutionary heroes were removed and detached from their original places already before independence. For example the Tallinn Cultural Monuments Inspection referred to the potential threat of massive stealing of precious metals as a direct justification for removal.

Simultaneously new potential monuments were selected. The recently established Estonian group of DOCOMOMO promoted the potential of modern architecture as national heritage. The protection of contemporary architecture was essential also because of aggressively growing development and construction pressure outside the old towns.

The broadening of the definition of monuments caused several conceptual disagreements. Prolonging of the list definitely meant also a decrease in the quality of supervision. Mostly the elder generation of conservators was not ready to accept the vernacular and contemporary buildings as listed monuments. The discussion was often very emotional, not always professional and even ridiculous, and in several cases corruptive, as for example the Tallinn Inspection was extremely aggressively against listing monuments that might have affected the development interests in Tallinn. Because of this experience the Minister of Culture was principally against giving the owner and the municipality any right to veto the decisions on listing monuments. Listing often turned into a race with development issues; the rush caused several unprofessional decisions. The developers used every mistake as an opportunity to diminish publicly the authority of NHB.

### **1.3.2 Administrative Capability**

Soviet period legal acts were quite dictating and heritage administration had more or less total control over monuments. The research, projects, consents and conservation work was the monopoly of one structure. The Inspection of Architectural Monuments could demand and fulfil the complete renovation of monuments and even prescript new functions. If a decision to restore



a building was made, the inhabitants were moved into new flats. For example during the IX Soviet five-year-period (1970–1975) in Tallinn Old Town 50 houses were emptied for regeneration and 13 for demolition. Before the Olympic regatta nearly all the facades of Tallinn Old Town houses were painted over. In 1978 to prepare for the Olympics many Polish restorers were employed in Tallinn. As they were financed via Moscow, the capability and funding of restoration reached its peak.

The monopoly guaranteed trained staff and more or less appropriate materials but also a lot of problems. As there was no competition, the main problem was procrastination of work, but also uncoordinated activities between the systems of Ministry of Culture and Committee of Construction. For example the need of archaeological research or even excavations was in many cases “forgotten”. Although in the 1980s the biggest number of people ever was involved in heritage protection, the system as a whole was not effective. Typical for the time there was a lot of criticism made, but seldom any good proposals of how to overcome the situation. Even just before the collapse of the Soviet system the specialists believed that the situation could be improved by centralizing the already hierarchic system. For example according to Soviet standards, the number of couple of hundred tenants with rental agreements in the Tallinn old town was regarded too big to manage and a proposition was made to centralize the whole management of the Old Town under one leadership.

In spite of strict law and monopoly, the heritage protection was not almighty as in the Soviet system the chain of command functioned mostly only inside the structure of one ministry. The ministries cared often just about their own interests and needs. Some enterprises did not bother themselves with even asking for the permission to demolish houses in Tallinn Old Town although it was a well-known and unquestionably valued area. The uncoordinated and often irresponsible activities of different ministries and enterprises became an issue of discussion during the renovation campaign before the Olympic regatta but soon faded again to the background. Such a lack of coordination was typical to many socialist countries. For example on the territory of the Czech Republic nearly 10% of monuments were demolished in the 1970s–1980s. The historical areas often fell in neglect and disrepair as they were not the priority of development. Even when conservation works were done, the technological communications and networks remained unimproved. Although in fact these works were not the responsibility of heritage administration, the State Inspection had at least the moral responsibility and became the object of accusations for everything connected with monuments.

With the development of tourism the situation changed and historical areas and houses became the new target of city development. As a new trend, attention was paid to the insecurity of old towns and to the need to

inhabit the areas permanently. The actions taken were however very controversial. The State Inspection complained about the unsuitability of industries and enterprises in old towns. At the same time the regeneration project of Tallinn Old Town from 1972 supported the idea of moving not only offices but also inhabitants out of Old Town to open space for public premises. Majority of the regenerated houses were turned into museums, restaurants, shops, etc. During the IX five-year-period only two houses in the old town were conserved as apartment houses. The same attitude was typical everywhere in Estonia as conservators were mainly interested in works that could be exhibited to a wider audience.

In the 1970s–1980s together with the deterioration of public morale there was a wave of vandalism against heritage, including very many cemeteries that were profaned. In the 1980s some dozens of national symbols like an ancient farm in Open-Air museum and the Niguliste church were set on fire. The motivation and offenders of this politically flavoured vandalism were never found out or made public.

The problems sharpened also in archaeology as with the aggressive agriculture many still unknown archaeological sites were destroyed.

After the re-establishment of the independence of the state and due to organisational restructuring and updating of the list, the ratio between the number of inspectors and heritage, and also the character of conserved heritage changed. In Soviet times quite a big number of conservators were involved with small number of monuments, because the attention was paid only to the most important ones. After the property reform hundreds of new owners started to repair their property immediately. The target of restoration works became private vernacular buildings instead of former castles and manors. The new relations did not change the nature of the restrictions and cooperation mainly improved. Majority of the monuments had responsible owners, for a couple of years social responsibility was very high. The earlier Perestroika policy had favoured private research and design companies and these created the competition and innovation. New social relations accelerated the speed of research, engineering and conservation. However, these positive trends were impacted by economic fallback soon after the re-establishment.

Conservation Act demanded research, special conditions and detailed projects. Earlier it had been the obligation of the state, now private owners had to order these from private enterprises. In addition to money these needed time for study and consents. Competing in free market and with a low budget, the private researchers and architects had no possibility to spend months and years in the archives. Owners had never before been in charge of such costs and as research and special conditions gave no visible progress in restoration works, the demand for those was taken as an unnecessary, time and money wasting bureaucracy.

There were plenty of researchers and architects, but already during the Soviet period there were not enough skilled conservators. Although demand for them grew, many former restorers changed for more profitable work, and the Polish restorers left after the re-establishment. The system of licencing guaranteed the quality but not the needed quantity of conservators. People hired cheap and untrained craftsmen, and the lack of proper documentation and often the use of new “western” building materials disgraced the professionalism.

With the new society also the relations between former colleagues changed as they split either to private entrepreneurs or to state inspectors. Entrepreneurs depended on ambitious but often incompetent clients in the question of heritage; state officials took a commanding, often exaggeratingly controlling position as they had not enough personal experience with free market economy. New relations between former colleagues and delicate personal relationship in a small community caused long-lasting tensions and disagreements. In a subjective area different demands to different objects and professionals sometimes caused suspicion of corruption and thus influenced the reputation of heritage.

During the Soviet period the Inspection organized systematically, i.e. generally once in five years. a national supervision campaign of historic and archaeological monuments. During the campaign the local municipalities were obliged to inspect and often also maintain the monuments. To guarantee a good result, the campaign was usually organised as a socialist competition. All local enterprises, especially the schools were supposed to participate as public work was an essential part of patriotic education. With re-establishment of the state the voluntarily mandatory inspection and maintenance campaigns ended and NHB had to take the whole burden of responsibility for the safeguarding of Estonian listed monuments. If during Soviet times the State Inspection decided upon the sequence of importance, now an eye on all the monuments had to be kept simultaneously and there was no chance to choose the priorities. The local municipalities were supposed to support NHB, but this depended case by case on the local staff and the authority of NHB county inspector.

The newly born NHB had more duties than it could fulfil with its staff and budget even in ideal conditions. NHB was not ready to manage with all the new questions and problems and it had serious capacity problems. New owners were often incompetent but still very eager not just to conserve but to completely renovate their property. The inspectors at the same time often lacked the compassion and empathy to view the situation from the owners' side. For general audience NHB seemed to have taken the strict and unbending position of defence which was unacceptable for the owners who had deeply and personally experienced the injustice of occupation. In

mutual intolerance NHB was the weaker party as there were no functioning and compelling legal mechanisms to protect heritage against ignorant owners. With no resources NHB could neither help nor hold back the owners in the maintenance of heritage. The Ministry of Culture like many other state institutions was simultaneously suffering from undergoing reforms and budget cuts and did little to help NHB.

Although heritage was acknowledged as a national and impellent discipline, NHB proceeded in the Soviet style: criticising others, complaining and demanding, rather than proposing action plans for improvement and defending its real needs for staff and budget.

### **1.3.3 Private Property**

As noted before, heritage was very popular during the process of restoring the country's independence. The turn of the 1980s–1990s saw a boom of studying the history of architecture on public level. People with money started to buy prestigious manors. Those who could not afford a manor enjoyed the success stories in media or travelled around the countryside in weekends. Big interest was also given to farm houses, windmills and watermills. The apartments and houses in old towns and listed buildings were privatized or bought. Simultaneously with the listing of art nouveau and functionalistic private and apartment houses they became also valued objects on the real estate market.

Although the officials were afraid of private ownership, the new society promised dedicated owners and caretakers. Only few proposals that the listed monuments should not be privatized but remain as the property of the state or the municipality were made. Also Heritage Society stood up for private ownership. However, their interest was not altruistic as Heritage Society was officially and for a remarkable payment representing the interests of Estonians in exile. As there were many historians in the Society, they orientated easily in the archives, searching for the documents to prove the ownership and right for return of the property.

### **1.3.4 Budget of Heritage Protection in the Soviet Estonia**

Soviets made already with their first decrees the monuments earn money by establishing an additional tax on the rent of the monuments. The tax varied depending on the function. This tax was paid to the heritage authorities and used for the maintenance of the monuments. The total amount of the tax money was remarkable and promoted the profitability of heritage. Additional tax was gathered also from mercantile events, from photos and from commercials depicting monuments.

Peculiarly the establishment of conservation zones in historical towns and setting up altogether 22 branch offices of Conservation Unit in various places of Estonia improved the position of conservators and their relations with local municipalities. The reason for this was the budget and building material storages of the Committee of Construction. For example in Latvia where all types of monuments were governed by the Ministry of Culture, the conservation budget was remarkably smaller and the Conservation Unit was obliged to work on various clubs, cinemas, theatres, libraries and other institutions of the Ministry instead of conservation of the monuments. In the society of deficit local municipalities were more than happy to make deals to get valuable building materials or pay higher salaries. The maintenance of local monuments was an ideal topic for all kind of progress reports. In addition to local budget, many restoration works completed by Polish conservators in Tallinn and later also in Tartu were funded by Moscow authorities. Since the late 1970s wealthy kolkhozes financed the restoration of manor houses and symbolic rural buildings like windmills and historical taverns. Still, the deepening deficit influenced also the conservators and in the mid-1980's there was not enough building material to meet the demand.

As a part of the re-establishment processes, a culture of donations and sponsorship was strongly introduced and followed. In addition to some private foundations, the Culture Foundation of the Estonian SSR was founded in 1987 as a part of the Culture Foundation of the USSR. During the first years of activity the foundation supported also memory based activities. The Culture Foundation and Heritage Society were very active making contacts with Estonians in emigration and collected generous donations to support for example the planned building of Estonian National Museum.

### **1.3.5 Budget of Heritage Protection in the Republic of Estonia**

In the protocols of the working group of the new law the fiscal matters seem to have been of low importance. For balancing the interests of citizens and nation mostly supportive measures and tax benefits were discussed.

The rent taxes, tourism profit, fee for the commercial use or depiction of monuments and fees from the enterprises whose activities endanger the heritage were discussed as a possible source of income. The working group dreamed that the banks would reduce the gross interest of the loans upon the recommendation of NHB. The protocols reflect also the strong belief in foundations and donations.

New financial relations put an end to the previous rental tax system and regardless of earlier discussions the Conservation Act from 1994 stated merely that the owners had the possibility to apply for the support from NHB and municipalities, but no measures how to get it were stated.

According to the first enacted decree, NHB even stated that the wealth of the applicant had to be taken into account upon assigning the funds – that means that for the first years only poor people could apply for the support to conserve their monuments. The rules for applying were and still are not friendly towards the owners as the application has to be filled in more than a year in advance with no guarantee to get any funding.

NHB lacked the ambition to fight for a bigger budget and left the burden of conservation on the shoulders of owners. The law stated all the obligations of the owners but not the rights. The state at the same time had no financial responsibility for the national monuments in private ownership. In comparison the state and municipalities of Lithuania were obliged by law to support owners if the monuments were open to the public or the restrictions reduced economic usage. Also contrary to the Estonian system all possible fines for the violation of monuments were channelled directly to the protection of monuments. In Estonia the only relief was that the land under the churches and cemeteries was released from land tax. Others could apply for land tax relief if protective rules forbade economic activities. As of today nobody has applied, as the benefit is insignificant in comparison with the bureaucracy needed.

The law of nature protection enforced a couple of months later supported owners much more than the Conservation Act did. The owner of protected natural monuments or sights was given the right to charge the visitors, the land tax was reduced and the reduction of profit as a result of protection requirements had to be compensated. The owner of the monument had a right to demand that the state to buy off the restricted property.

The question arises why heritage protectors did not support the rights of the owners. Like in Soviet times the responsibility was split and only the owners had strict obligations. NHB remained dependant on weak state budget as all the earlier income sources were cancelled. The pilot group of the law was led by the officials with the background of the Ministry of Culture whose budget had traditionally been quite small and unambitious. Majority of funding had become via the Committee of Construction. The financed objects were traditionally castles, museums and churches which could no longer be the priority of the newly re-established state with lots of social and economical problems. NHB did not foresee the major cut of the budget and did not word new priorities. The whole system of heritage protection marginalised. Not only were the owners unable to protect the monuments but also trained conservators and archaeologists lost their jobs and professional skills.

The example of Nordic countries was followed only partly – the every-man's responsibility was expected but not supported nor promoted. The task of the state in supporting private owners was completely underestimated. The condition of majority of the monuments that were returned to private

ownership was due to the Soviet neglect extremely bad. The more restrictive NHB became, the higher were the costs paid by the owners for the required research, special heritage conditions and engineering which were usually commissioned and done by private enterprises. Also the cost of building materials and wages were rising constantly due to inflation. The splitting of responsibility, massive privatization and uncontrolled sale of monuments to the private owners allowed the Government to repeatedly cut the already small budget of NHB. For example in 1994 the cut was from 18 million to 10 million Estonian kroons, whereas the average budget of NHB investments has been around 15 million Estonian kroons (1 million euros) a year within the 20 years of independence. The reorganisation of the former system abolished a number of different units with their own independent budgets. The overall budget of the Ministry of Culture including heritage has been of low priority for the Government during the period of independence.

Despite the changes NHB still proceeded in the 1990s with its former priorities to support the renovation of outstanding public objects. In 1996–2002 the number of financed monuments varied between 27 and 54 a year, which means 2-3 objects per county. The number of supported monuments began to grow significantly only in the middle of the first decade of the 21<sup>st</sup> century when the majority of the budget was no longer distributed between churches and municipally owned manors only, but also privately owned monuments got their share of it. This trend shows quite directly not only the change in the priorities of NHB, but also the significant change in social attitude, and the awareness of the owners in applying for support.

The role of the Parliament in financing the legacy has been double-faced and even the National Audit Office has commented on it in its report. Already in 1993 the Parliament directed a remarkable part of NHB budget to monuments which had not the required status, and even to the monuments connected with electoral promises. Small and manipulated budget has been the major weakness of NHB during the two decades of independence. When compiling the Conservation Act, NHB did not foresee its new obligations and priorities; it lost almost all of its income and remained completely dependant on the state budget.

## 1.4 Summary

Heritage protection system underwent several reorganisations during the Soviet time. The protection was the responsibility of several different institutions – the same list of monuments was shared by the Ministry of Culture and the Committee of Construction and for some extent by municipalities. Thanks to such a system the architectural heritage and monuments in big cities were

in a better position. Only some local inspectors were employed outside Tallinn and Tartu and the supervision was effective on objects where research or conservation works were carried out. Despite the continuous reorganisation the overall system was quite stable due to the persistence of personnel.

The legislation was strict and it was quite easy to follow the rules in a totalitarian system. The control over the monuments was relatively easy as the state or municipalities had the control over the majority of historical premises and the conservation works were mostly carried out on public buildings. The main problems were caused by lack of coordination and cooperation between different institutions. The cross-USSR standards of heritage protection were enacted only in 1978 when the Law on Protection of Cultural and Historical Sites was translated into Estonian. In retrospect the law was adequate; during Soviet years the systematic protection of heritage developed. The biggest problem was the dividing of the responsibility which weakened the social responsibility.

The protection of monuments was at the same time both well looked upon by the Soviet government and nationally significant. Heritage was one of the fields where Estonia could boast with special status and advanced ideology. Tallinn was the first conservation zone and the Estonian Heritage Law from 1961 was the first law of its kind in the USSR. Estonia together with Latvia and Lithuania differed from the rest of the Union as regards architectural and protection traditions and attitude.

In the beginning of the transition period, heritage protection was highly supported by the society. Respect for history and heritage was the moral basis of the national state. The nation-wide social responsibility was at its peak. New foundations were established and donations were coming in both from Estonia and abroad.

Although heritage was qualified as nationally important, NHB did not manage to position itself as an institution of national importance. State budget prioritized the social and defence spheres as well as international policy institutions. During two decades the budget of heritage has lessened in comparison with other areas.

In the process of building up the state, heritage protection diminished to moral patriotism, losing its former actuality and popularity in the society. As national history was rehabilitated, the memorials and statues were repaired and motivated people bought up historical buildings. Still the negative consequences of the privatisation were not foreseen or completely ignored. Although important, respect for history could not compete with new interests and opportunities like travelling and real estate. Strict regulations started to obstruct the national ambitions to modernize the state and the environment.



In the mid-1990s NHB faced a so-called “whining period” characterized by disagreements with owners and municipalities and internal conflicts. The reformed heritage protection administration was overloaded with work. The stabilisation process was interfered with degrading the state board to an inspection. The institution lost an additional 1/5 of the staff although the amount of the work and burden of responsibility did not get any smaller. The Inspection was released from the preventive awareness raising and research obligations. These necessary duties were simply postponed, ignoring the growing problems with public awareness. The importance of heritage was marginal in the eyes of politicians and in 2001 the Reform Party even proposed to liquidate the State Inspection and establish it as one department of the Ministry.

NHB was not the only reformed state institution. Similar changes were taking place in the protection of nature which was also cherished as a national value. Retrospectively it can be stated that the interests of nature were better protected as the budgeting policy and legislation supported the owners’ responsibility. Nature protection had the advantage of concrete but small protected territories with strong identity and traditions. Also, foreign aid was not donated to emotional campaigns but Estonia joined the Natura 2000 and other European Union networks with permanent funding.

When composing the Conservation Act all former documents were taken as examples. The former restrictions were not changed much, whereas the rights of the owners in a way grew but they were not supported by other legislative documents and the budget. NHB could not guarantee the funding from the state budget or any other source of income. The reform centralized the existing system of heritage protection institutions and thus different budgets were incorporated. Losing the ties with the wealthy building sector had a significantly negative effect on the budget and cooperation. Heritage protection became a soft and unimportant subject of the cultural sphere.

The Conservation Act was not linked with other important laws. For example the Planning and Building Act stated only the obligation that detail plans had to be approved by NHB. The new Planning Act from 2002 enacted the term of milieu protection areas which was the first and by far the only legal step that forces to take heritage into account in planning processes. The legislation was based strongly on Soviet experience and in retrospective it is clear that in the new society of expanding economy the legislative isolation was politically naïve and short-sighted. The system did not adapt itself to the changed demands of citizens and society and thus the conflicts with property owners were inevitable.

The centralisation of different institutions was unavoidable for the overall reorganisation of the shattered structure. The founding of a common board harmonised the protection policy of different types of monuments,

guaranteed the cooperation and diminished the internal competition. The centralization of different local officials under one roof homogenised the standards of protection in different counties and municipalities and strengthened the position of NHB all over Estonia. The local inspectors still had very different backgrounds and as they mainly had to work alone in the county, the formation of a strong and cohesive team lasted for years. At the same time the overtaking of inspectors from county administrations released the local authorities from their supervising and financial obligations. The Conservation Act stated no obligations for the municipalities. Likewise with the national level, also on the municipal level the main importance was given to social objects and infrastructure. The protected monuments were seen as burden and the municipalities were happy to get rid of the responsibility.

The reduction of heritage officials to an absolutely minimum number both at the times of economical rise and fall shows that heritage has been a marginal subject for the Government and the Parliament. Heritage lacks the idea of progress and development. It is characteristic of the then attitude that the first Prime Minister after free elections, Mart Laar, who had as a historian worked at the Ministry of Culture as heritage specialist and was one of the leading figures of Heritage Societies, did not even mention heritage or any other cultural field in his memoirs on Estonian politics in the years 1991-2002. The restoration of the young state concentrated on economy, finance and social structures. At the time of severe problems like unemployment, budget deficit and security, culture and heritage might have seemed something stable and everlasting. The government following neoliberal ideology expected that in a national state the national heritage was respected without state interference. The democratic tradition that the restrictions made for public interest must be compensated was given no notice or was consciously postponed to the future.

In 2002 as a result of several interferences a new, partly softer Conservation Act was enacted. The concessions were mostly in favour of architects and real estate developers. Several of the concessions were reversed in the following years, because the owners and architects violated the trust given by law. Similarly premature for the transitional society was the Planning Act of 2002 that followed the Nordic examples. The coercive measures enacted by the Conservation Act of 2002 were much more in harmony with local mentality.

## 2 Estonia and International Heritage Protection

Estonian heritage protection experience was too young and insignificant to be represented at the international meetings in the 1930s. During the period of preparation and ratification of significant international documents and charters after WWII, Estonia was an occupied territory and could not participate in international policy making. The USSR participated in the preparation of UNESCO World Heritage Convention and also in the work of ICOMOS, but this was mainly the monopoly of Moscow. For the republics even the contacts with Warsaw Pact states were rare in the 1960s. Still since the late 1960s, but mainly only after the agreements signed at Helsinki 1975 Conference on Security and Co-operation in Europe to improve relations between the communist bloc and the West, the specialists were allowed on study tours and professional trips. In the framework of the so called currency-free exchange heritage specialists travelled to Poland, Hungary, Democratic Republic of Germany, Bulgaria and Czechoslovakia. Some people were even allowed to travel to neighbouring, but capitalist Finland.

In spite of the selected information via Moscow, Estonian heritage ideology in the 1960s developed parallel and in the same spirit with western conservation ideology. Simultaneously with the preparation of the Venice Charter, the list of monuments of Estonia was renewed and Tallinn Old Town was protected as a conservation zone. The decade of developing of heritage awareness in the West was the decade of social activity and development of common values in Estonia. While the newspaper articles on heritage in the 1950s and especially in early 1980s were full of Soviet rhetoric, the articles of the 1960s and the early 1970s were remarkably free from Soviet ideology. As the humanitarian fields remained under ideological pressure, the architecture – both the engineering and protection – was more liberal and creativity was favoured, strengthened by the deepening contacts with international colleagues. The majority of the international professional literature in the NHB library origins from the conferences held since the 1970s. One of the first important introductions to western conservation ideology

that influenced wide range of professionals was the ICOMOS colloquium in Vilnius in 1973.

The Soviet republics exchanged their experience on seminars. The conference tourism inside the USSR was very common. Estonia shared together with Lithuania a high reputation and had often to host the visitors from other Soviet republics. The first big international seminar in Tallinn took place in 1983; all the participants were from Eastern Europe. In 1985 Tallinn hosted an ICOMOS colloquium and thus a very representative group of world wide experts. In 1989 a Nordic professional seminar took place in Tallinn, also the expert from ICCROM Jukka Jokilehto took part in it.

The anticipation for western experience and traditions was similar in all levels of the society. Although it was already possible to go to the international conferences, the bureaucracy was led from and via Moscow. Applying for the permits and visas was often humiliating and the so-called currency-free exchange left professionals without the possibility to exchange even reasonable amount of foreign currency and made them feel like beggars at international events. The forced humiliation strengthened the belief that western experience must undoubtedly be perfect. After the re-establishment of independence the enactment of the international agreements and charters was a clear and normal national ambition. Self-evident was also the ambition to join international professional organisations. New organisations interfered quickly into the local policy making.

Simultaneously the 1980s–1990s mark significant progress also in global conservation ideology. The developing cooperation, activities of WH Committee and expert organisations contributed to the discussions about the definition and protection of heritage. More than ever before attention was paid to the diversity of heritage and the community participation. Estonia joined the world wide expert level during the process of change of the global heritage ideology.

## **2.1 Baltic Heritage Committee**

Already before the formation of NHB the Ministry of Culture started to prepare the integration with European and world organisations. The priority was Council of Europe and the European Heritage Days activities that were celebrated in Estonia since 1993. One of the major international events was the conference “Problems of conservation and urban development in historical suburbs and small towns” in 1994.

With the initiative of Baltic Ministries of Culture a new joint institution – the Baltic Heritage Committee – was formed in 1993 to share the experience and support the integration with the structures of the Council of Europe.

Still, these activities faded away in a couple of years because of decreasing interest in Baltic cooperation.

## **2.2 UNESCO World Heritage Convention and World Heritage List**

The USSR participated in the preparation of the World Heritage (WH) Convention of 1972 but ratified it only in 1988. The fact that USSR, that usually eagerly participated in “soft” international activities, nominated its first monuments to the list only in 1990, is noteworthy. The nomination foresaw the visits of international experts and this was not favoured. The preparations to include Soviet monuments started with ICOMOS colloquium in Minsk in 1989 with making a list of Soviet monuments. Estonia proposed Tallinn and Kuressaare Old Towns, the village of Koguva, ruins of Pirita Convent, Tartu St Johns Church, and Tallinn Song Festival Ground with its technically and architecturally unique Arena. Among the first Soviet nominations to be included to the WH List were the Historic Centre of Saint Petersburg and Related Groups of Monuments, Moscow Kremlin Square, Kizhi Pogost, Kiev Saint-Sophia Cathedral and Related Monastic Buildings, Kiev-Pechersk Lavra and Itchan Kala. Also the nomination of Tallinn Old Town had been discussed. Although Tallinn City Government had sent the nomination dossier to Moscow, the papers were never forwarded to UNESCO WH Centre, possibly due to change in political situation.

The Republic of Estonia ratified the WH Convention in 1996 after serious preparations. Tallinn Old Town was nominated in 1994 and inscribed in 1997. The nomination of Tallinn was flavoured with local conflicts between NHB and Tallinn City Government. NHB hoped that a status as WH object would help to control the growing development demands in the Old Town and its surroundings. City Government including Tallinn Heritage Board at the same time proposed to nominate as small area as possible to receive the honour but minimize the international regulations and control. Partly the discussion about nominated area was based also on the personal preference of the leaders of Tallinn Heritage Board who were mainly interested in medieval substance. Local officials started to use more or less immediately UNESCO WH Committee as a mediator in internal disagreements.

The borders of the Tallinn Conservation Area and its buffer zones were enlarged in 1999; the WH area was enlarged to the same extent only in 2008. The impulse for the enlargement was the growing and thus threatening pressure of the development ambitions.

Estonia ratified the Convention but like many other states the convention was not linked with other legislative documents. Neither UNESCO WHC

nor NHB demanded it although the listing of Tallinn was motivated with the need of better protection. The first local legal act referring to UNESCO WH convention is the Statutes of Tallinn Old Town Conservation Area from 2003. In the Conservation Act the Convention is mentioned since 2011.

## 2.3 ICOMOS Estonia

ICOMOS was established in 1965 in Warsaw and immediately also its Soviet Committee was formed. The Soviet Committee involved highest-ranking officials. The first Estonian to join the Committee in 1978 was the director of Republican Inspectorate of the Protection of Architectural Monuments of the Estonian SSR, Fredi Tomps. In 1988 Tomps sent a proposal to Moscow to include also art historian Juhan Maiste. The proposal was rejected partly because the membership fee had to be paid in hard currency and the Committee was able to pay for only one member per each Soviet republic.

The first possibility to learn about ICOMOS was the 1973 international colloquium in Vilnius. Tallinn hosted a similar colloquium with representatives from 15 countries in 1985. Also the president of ICOMOS Michel Parent was present. This event has been celebrated as the first step to the international heritage arena. The conference was thoroughly and well prepared. In addition to several cultural programs, exhibitions and events, the serigraphic map “One and a Half Centuries of the Restoration of Architectural Monuments in Estonia” was prepared. But the preparations included also conservation works on numerous monuments that were planned to be demonstrated to foreign guests.

For Estonia the year 1990 was a year of many sudden and improvised possibilities. The Baltic members of Soviet ICOMOS Fredi Tomps, Martins Apins from Latvia and Jonas Glemža from Lithuania decided on their trip to the General Assembly in Lausanne to part from the Soviet Committee and form a Baltic Committee. The General Assembly supported the appeal. The Committee consisted of three high-ranking officials only and thus it had no daily professional activities to be carried out.

After the collapse of the Soviet Union many organisations had a fresh start. In February 1992 a new initiative group proposed to form a National Committee on a new basis. One of the initiators, art historian Kaur Altoa emphasised the importance of professional educational activities on different levels and the promotion of heritage. The biggest issue was the cooperation between specialists. Although major reforms were carried out only some years later, the professionals had already split into numerous different companies and new collegial relations caused tensions. One of the causes of internal rivalry were the long desired contacts with foreign experts.

The National Committee was formed on 22 January 1993. From the 30 founding members 7 were elected to the board. Instead of the predicted popularity, the first years of the National Committee were flavoured with intrigues and competition. Beside the overall tensions connected with the reforms in heritage administration, the reason for tensions was again the fiscal matters. The international membership fee was 20 USD and most of the members could not afford it. The committee survived several years on the support from the Ministry of Culture while the number of members dropped to 10 in 1995.

A lot of mess was caused also with the termination of the Baltic Committee. The Ministries of Culture were interested to proceed with traditional Baltic cooperation and with the Soviet habit that also expert organisations are fully controlled by the Ministry. In the early 1990s the public opinion supported the relations with Nordic countries. As Baltic cooperation was taken as a Soviet tradition, most of the initiative on different levels between the Baltic countries was turned down.

In spite of the bureaucratic troubles ICOMOS Estonia was active on professional level and organized several conferences, seminars, exhibitions, criticized the preparations of the Conservation Act, etc. The activity of the young organisation in the early 1990s was very high. Still, the membership of the Committee has been very small, fluctuating between 10 and 20. Its role as an opinion leader has been moderate. The Estonian Committee has not very often acted like a professional watchdog as the majority of its members have been officials tied up with their duties and professional obligations. In the new century the National Committee has turned into a kind of benefits offering social club and activates mostly only in the situation of threat to the national heritage.

## **2.4 DOCOMOMO Group of Estonia**

The initiative for the international group of Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of Modern Movement started only in the late 1980s and the movement was institutionalised in 1991.

When in the case of ICOMOS, Estonia joined an organisation with long traditions, then DOCOMOMO as an organisation was still in the phase of development. In a couple of years the number of Estonian professionals among its membership grew from a trio of Karin Hallas (-Murula), Krista Kodres and Mart Kalm to ten. Although some of the members worked at NHB, the group was dominated by professionals with academic background. Contrary to ICOMOS, DOCOMOMO did not depend on the support of the Ministry.

DOCOMOMO symbolized the new way of thinking of heritage protection. In addition to academic approach, new layers of heritage were noted. Till the 1990s only a few 20<sup>th</sup> century monuments and from the post-WWII period only Tallinn Song Festival Arena had been listed. The main target of DOCOMOMO was the heritage of the nationally and politically sensitive and significant interwar period of independence. Already in the early 20<sup>th</sup> century the search for national architecture had begun as a part of national self-determination. As counteract to the Soviet occupation, the 1930s functionalism was glorified as a national architecture symbolising the splendour of the lost independence and the high professionalism of Estonian architects. In 1995 DOCOMOMO made a list of the most valuable constructions from 20<sup>th</sup> century. The planned TOP 100 grew to TOP 143. Nine objects were forwarded to DOCOMOMO for the international list and the rest were proposed to be included into Estonian monuments register.

Academic research was still just a part of DOCOMOMO activities. The group emphasized also its role of a professional watchdog and often worded its opinion. For NHB it became a habit to ask for the opinion or address copies of letters on delicate issues to DOCOMOMO. In the new century DOCOMOMO has become less active, but organises itself on critical issues. The academic and independent background of the members has helped the organisation to stay away from internal intrigues of heritage institutions but at the same time has obstructed its work as a team.

## **2.5 ICCROM**

The majority of people involved in heritage protection have the background of historian, art historian, archaeologist, architect or engineer and their knowledge of heritage is mostly based on experience. Also the practical conservators were mostly self-trained. After the reform in heritage system the tradition of training people beside the older colleagues in the research institutes and conservation units faded, NHB concentrated mainly on the training of bureaucrats. The first academic courses on heritage protection started in 1995 at the Estonian Academy of Arts, training professionals in order to apply for the licence of a heritage.

Estonia joined ICCROM only in 2000 when NHB was headed by the research and expert-knowledge oriented Anneli Randla. At first there was a plan to organize a regional centre in Vilnius for the Baltic States, Ukraine and Belorussia. The idea did not work out, nor did the idea to establish a Baltic school of conservation in Vilnius due to the lack of mutual interest for Baltic cooperation and the ambition to widen and develop the conservation studies in Estonian Academy of Arts. Instead, contacts with Nordic countries were favoured and promoted.



The Estonian system of conservation licences is protectionist, all foreigners who want to work on local monuments have to participate in the training course and get a licence. Still the conservation is a marginal field in all of Europe and the foreign conservators have become to Estonia mostly only in the framework of international aid programs. The Polish restorers left after the re-establishment of the state. In 1997 the Swedish conservators started with the restoration of Kadriorg palace and renovation of a typical wooden suburb house which was to become an Information Centre for Sustainable Renovation. International aid on conservation activities has still been smaller than in many other fields.

## 2.6 Summary

Like Estonian architecture, so did also the conservation ideology develop on the self-confident belief that Estonia was more advanced than the rest of the Soviet Union. The conservation policies developed in isolation from the rest of the world and professional debate was held mainly only with Lithuanian and sometimes with Latvian and Moscow colleagues. The first world-wide promotion of the achievements of Estonian restoration ideology and practice was the ICOMOS colloquium in 1985. The event was thoroughly prepared and the impression could only be positive. The first wave of criticism about the use of materials, methods and over-exaggerated preference of medieval times at the cost of recent layers arrived only with Finnish and ICCROM colleagues Maija Kairamo, Thorborg von Konow and Jukka Jokilehto in 1989.

The period of opening the state borders marked also the broadening of heritage ideology. The reforms in heritage administration, the changes in conservation units and the overall readiness for change facilitated the acceptance of contemporary western conservation ideology and methods.

Listing Tallinn Old Town as a World Heritage site was a part of Estonian self-determination as a state. With the integration into international organisations Estonia took the international responsibility for the protection of heritage. Estonia's relations with international colleagues have often been controversial. The constructive criticism was welcome but it was also exploited to solve local disagreements. The expert criticism has thus often the flavour of hackwork and has influenced the public trust in expert opinion. Both the heritage specialists and journalists have exploited the status of Tallinn as a World Heritage Site for solving local disagreements, describing the role of UNESCO as a higher court and not as a subject of worldwide respect. Also the society has underestimated the attention of UNESCO and worldwide community. Tallinn's status as WH site is mentioned too often in negative context and the same status of Struve meridian arch is rarely mentioned at all.

Craving for international connections after half a century behind the iron curtain was natural. The new expert organisations introduced new ways of democracy in heritage policy. Depending on the situation the new organisations have either supported or confronted NHB. As the role of a social watchdog was actively promoted, the public still relates the expert organisations as units that activate for a fight; their role as academic opinion leaders is less acknowledged. In foreign relations the role of experts in promoting Estonian heritage has definitely been stronger than the role of NHB.

# 3 Legacy, Nation and Citizens. The Definition and Categorization of Heritage

The list of monuments is a calculated and legally supported measure of shaping the knowledge of history. In addition to historic, artistic and architectural values every act of listing includes also political and social assessment. Like the demolishing of several Baltic German nobility's elegant manor houses in the 1920s, the pulling down of architecturally valuable Soviet period buildings in the 1990s did not raise ethical questions for the majority of the society. Thus the heritage protection has often had the political role of assimilating and evaluating the heritage of common enemies. Some attempts have been desperate, like sparing the old town of Narva and other historical cities bombed in WWII from demolishing in 1940s and 1950s. Heritage protectors have through history balanced between nationalism and loyalty to the governors.

In the 1960s care for history and environment became a worldwide concern as a counterweight to industrialisation and consumerism. For Estonia like for many other repressed countries the 1960s meant also a temporary period of restoration of national values. Despite the following stagnation, culture and heritage remained the accepted basis of civil society and national resistance.

In the stabilizing world, history became important and beside the modernism, history became a fashion. The people returning from deportation to Siberia and also farmers who had managed to avoid forced collectivization, had mostly moved to the cities. By the 1960s they had little by little solved their primary problems and were searching for the identity of their new living areas. Parents, farms and ancestors left behind to the countryside became a new layer of legacy. Respect for the ancestors helped to position oneself in the occupied country. Such an attitude supported the goals of conservation. The message of national resistance is coded into the ideology of heritage protection as it mostly dealt with the heritage dating from the periods before occupation.

But the 1960s symbolize also an era of cultural enlivening and ideological relaxation and for a short while it was possible to find some parallels with the

developments in the western world. While the Venice Charter was concluded in the West, the definition of authenticity influenced the field also in Estonia.

The 1970s are usually depicted as an era of ideological pressure and stagnation. Still, both heritage and nature protection developed intensively. New types of monuments, historical townscapes and huge nature protection areas were listed. By the time of the Property reform in 1991 the protective rules had spread from castles and places of worship to the courtyards and even rooms of new owners. While the concept of heritage broadened, the control over maintenance of listed monuments weakened. During the last decades of occupation the majority of monuments, except those of high architectural or symbolic value and the old towns, were left untouched both by conservators and any other builders. After the property reform the majority of new owners started to maintain and take care of their property as soon as possible. Administrative weakness to control the situation resulted in conservatism and exaggerated strictness.

The interpretation of history is always selective and depends on the interest and knowledge of the narrator. Culture is always a tool in the hands of a ruler. The list of monuments is a very symbolic political tool as every monument is listed with a legal act and has a legal status. The first lists from the 1920s–1930s were cautious and ambitious at the same time as the monuments were selected mostly by the young and open-minded professors of national sciences of Tartu University. The majority of the list consisted of archaeological heritage, thus stressing the ancient history of a very young state. Among built heritage the very valuable and expressive legacy from the Middle Ages dominated. But already in the mid-1930s numerous Baltic-German manors and 19<sup>th</sup> century churches were listed.

The first Soviet list dating back to 1947 as if wiped away the ruins and other war losses, adding at the same time numerous younger dwellings endangered by new city development.

Ideological principle is remarkable in the first post-war list of archaeological and historical monuments from 1952. Numerous Soviet monuments like revolutionary conspiracy apartments and farms, underground print shops, battle fields, graves and places connected with partisan fights were added to glorify the new Soviet narrative of the history. Although the monuments with Soviet ideology were intensively promoted especially among schoolchildren they lost almost immediately their position in Estonian landscape, history and public knowledge after regaining of the country's independence. The landscape was cleaned quicker than the official list as the local communities eagerly removed the "red monuments", while the bureaucratic delisting took much longer.

Inevitably the changes in the society influenced the overall attitude towards heritage and the following chapter is dedicated to these changes.

Archaeology, medieval buildings and castles suffered less as a big part of them remained the property of the state and with some exclusion remained mostly out of the way of new developments.

### 3.1 Rural Architecture

In 1913 the Estonian National Museum decided that an open-air museum depicting historical farm houses should be founded. The museum was very active in studying and promoting rural architecture, but no farms were listed as monuments. In the 1950s a number of farms were listed as the symbols of Soviet underground resistance against the former capitalist Estonia. In 1956 as a part of preparations to open the at that time ideologically sensitive open-air museum, a new temporary type of ethnographic monuments was started. The local municipalities were obliged to present a list of ethnographical farmhouses that could be removed to the open-air museum. Simultaneously with the opening of the Open-Air Museum, all its exhibited buildings were listed as monuments.

In addition to the so-called revolutionary farms also some farms or country-houses where distinguished Estonians, like for instance the artist Ants Laikmaa, one of the leaders of national awakening in the 19<sup>th</sup> century Carl Robert Jakobson, and writers Ernst Peterson-Särgava and Anton Hansen Tammsaare were born, were listed as heritage in 1952.

The list of 1964 included already a complex of windmills, Mihkli farm in Saaremaa and several inns. New ethnographic places were added also in 1973. Farm architecture was not only the interest of heritage protection. In the 1960s rural architecture became a popular item in itself. Hundreds of farms were turned into summer cottages, restored mills and inns started a new life as popular cafes and restaurants. With such promotion the ethnographical farm received the same status of history as the medieval Hansa towns had. Turning the past into a museum was acceptable for Soviet ideology as the comparison with poor and smoky barn-dwelling made the present day look progressive. Exotic medieval heritage and the farms exhibited in neat museum landscape became very popular both among local and foreign visitors.

In addition to a museum value, the farms gained a strong national value in the 1960s. As an antonym to Soviet standardization the cult of antiquities spread, interior and exterior design turned national motives into popular design items. Several books on ethnography were published. The new generation of architects valued beside modernism also national elements.

In 1989 due to the deficit of everyday food and as a part of perestroika, and flavoured with an added value of nationalism, a campaign of re-establishing agricultural farms began. Heritage Society and Estonian National

Museum dedicated the month of heritage of 1989 to old and new farms. In spite of these campaigns and the position of traditional farms as the foundation of national state, no new farms were listed as monuments. It is partly connected also with the simultaneous decadence and the decrease of population in the countryside.

With the revision of the lists of heritage in the 1990s all farms with revolutionary background, but also some ethnographically valuable farms in poor shape were excluded from the lists. New wave of national evaluation of rural architecture began at the turn of the century when NHB started to investigate the ethnographic values of Rebala Conservation area and after long debates again Ruhnu Island. Dairies and village shops were evaluated only recently. Rural architecture had preserved its authentic values through Soviet period because of both the lack of interest and of means. During the first decade of independence, as a result of overwhelming ambitious will of renovation and the forced introduction of contemporary building materials, many rural buildings lost the core of their authentic identity and values or were abandoned.

## 3.2 Manors

The first manors of Baltic-German landlords were listed already in the 1930s, i.e. very soon after the nationalisation of the land from the local nobility after the radical Land reform of 1919 had been carried out. The attitude towards manors in the young national state was contradictory: although the most beautiful buildings in the countryside, they were still the memorials of the recent class-society. There were approximately 1200 manors across the country; among them there were also many relatively new buildings. Debates on whether to preserve and worship manor architecture or not were held already in the mid-1930s as many manors were sold to new owners to be pulled down as building material. The first listed manors were those of remarkable architectural value. In 1936 already more than 30 manors were listed. As the list of monuments was then constantly changed, the number of currently listed manors reflects also the debate upon the evaluation of the legacy of former oppressors.

The Soviet list of 1947 took over 10 manors. That list reflects best the critical situations as the former list was updated with adding objects that were in real danger of demolition. The manors as rural buildings were at that time not threatened by either demolition or development, majority of them were just neglected.

In 1964 some dozens of manors were listed but only from the counties where active research had been carried out. The list of 314 architectural

monuments of 1964 was nearly doubled in 1973 adding 275 new objects, majority of them were manors. The listing of manors proceeded by adding them as monuments of local importance during the following decades.

The significance of manors in Estonian architectural legacy was stressed already in the early 1960s. The systematic inventory started in the 1970s after the foundation of Lahemaa National Park in 1971. Manors were not only the interest of architects and conservators. By the 1970s Estonian *kolkhozes* had become wealthy enough to have architectural ambitions. The *kolkhoz* buildings were either of unique design commissioned from popular architects, or local manors were restored as an un-spelled symbol of continuity of the noble life of the landlords.

The time of opening the borders and re-evaluation of the history coincided with the restoration works on iconic manors. One after another books and albums on manors were printed and became bestsellers. The former national self-pitying rhetoric of 800 years of serfdom, torture and injustice was replaced with pride for European noble legacy. The history of the nobility helped to re-integrate into European cultural space. The former nobility had mostly no legal right to apply for the return of their former property as the manors were nationalised or given up already before WWII, nor was the property returned to Germans who had left during Hitler's *Umsiedlung* in 1939. Still the noble families all over the world shared the overall excitement of change and many of them generously supported the reestablishment of the once flourishing culture from nostalgia for the lost homeland.

Financial and ethic problems arose with local and foreign businessmen who misused the inexperience of ex-Soviet society in a business world. The privatization of manors took place in the years when NHB was clearly under-represented outside big cities. In 1989 a couple of county inspectors had been hired but as the relations with the headquarters and municipalities were under constant change they were not able to either control the situation or manage the essential counselling. The vice-chairman of State Inspection Ülo Puustak has commented that before the change to capitalism at least the neighbours complained if common values were ruined or harmed, but in the 1990s everybody was so busy with their own property that no one had time or interest to keep an eye at neighbourhood.

The adoration of the architecture of the nobility reflected the beginning stratification of the society. A new social group of businessmen had taken advantage of making money already during perestroika; the manors became a possibility to ennoble their position in the society.

But the manors created also the unofficial stratification of monuments. If in the 1960s the attention was paid mostly to the medieval and ethnographic architecture, then since the 1980s – although the scale of monuments broadened – the manors monopolized most of the attention of the conservators

and the public. However, the importance was given mostly only to the festive main buildings. Understanding that manor is an economical complex where every piece supports the ensemble, came with a delay.

Adoration of manors has also a role in the downfall of the reputation of NHB. Huge and demanding complexes turned very costly to maintain. The density of manors was too high to find a profitable function to each of them. The projects built up on the uncertain hope for donations and foreign aid failed quickly. Weak financial culture and ethics lead into dishonest methods and court cases. Several manors became an object of dubious investment and scandals of well-known people “decorated” with their vain property. NHB was undoubtedly powerless in making malevolent owners take care of the property. Several manors nearly collapsed, some were even set on fire for probable insurance fraud.

First signs of stabilization occurred only in the beginning of the new century. In 2003 the first organisation of manor owners, the Estonian Manor Association, was formed promoting the responsibility for the heritage.

In contradiction with several other types of monuments, best protected were the manors that remained in state or municipal ownership and had a permanent function as a school, retirement home, hospital or training centre. The social function enabled to get investments and foreign aid. One of the most successful heritage projects in Estonia has been the combination of manors and education. In the 1920s more than 200 local schools were housed in former manor houses, thus giving the most elegant buildings of the countryside a new life as the premises for children. In 2001 the national programme “Manor Schools” was launched to maintain the premises. Since 2004 the programme has been supported with Norwegian grants.

### **3.3 Churches**

In the 1980s similarly high attention as to manors was also paid to the churches. Though the official rehabilitation of religion started only with Mikhail Gorbachov’s perestroika politics, the conservators had actively but quietly taken elementary care of churches throughout the Soviet period. Nevertheless, most of the churches were still in a very bad condition.

The otherwise liberal 1960s were in reality full of active propaganda of atheism. In the 1980s the religion had a secretly exciting aura mostly because it had been forbidden. While in the mid-1980s schoolchildren were still punished for going to church at Christmas, in the late 1980s people already rushed to get themselves and their children baptized, clerical weddings became very popular. The clergymen were active participants in the liberation process and politics.



Church became almost a synonym of a monument as in public speeches, articles and projects the main concern of legacy issues was the maintenance of churches as symbolic, repressed and undoubtedly public objects. In the beginning of the transition period churches received donations from emigrants and aid from foreign parishes. Majority of it was spent on interiors, facilities, etc to improve the daily maintenance of poor parishes.

However, the daily relations with church and religion soon diminished. The politicians manipulated with restoration money in their electoral campaigns and even the Parliament has forced NHB to prioritize the funding according to the electorate and not the urgency of maintenance, thus once again damaging the reputation of NHB.

Anyway the churches have been the priority of NHB and in the 1990s its budget was mostly allocated to the churches. In 2003 a national programme “Conservation and Development of Places of Worship” was launched which on the one hand increased the resources for churches and on the other released the common budget of NHB for other types of monuments.

In spite of NHB’s dedication to the churches, Estonian confessions, especially Estonian Evangelical Lutheran Church have been the fiercest critics of NHB. Based on the argument that the church was repressed during Soviet times, the right for nation-centred bearing has been an undisputable demand. At the same time many clergymen have acted as if secular rules were not valid in the church and have often taken the decisions on renovation works without consulting heritage specialists. Continuous disagreements culminated in 2005 when a young woman parson repainted a baroque pulpit and altarpiece with unsuitable paint meant for contemporary materials. The scandal and exhausting negotiations resulted with a special heritage training program by NHB for priests and parish members responsible for the maintenance of the churches.

### **3.4 Tallinn Old Town**

The concern for the maintenance of Tallinn’s medieval values dates back to the end of the 19<sup>th</sup> century, when the first attempts were made to issue the decrees to preserve key elements of the legacy .

In the mid-1950s art historian Helmi Üprus proposed to protect Tallinn as a museum-city to value its functional and architectural integrity. The legitimizing of the term “conservation zone” in the heritage law of 1961 followed. Heritage authorities were supported by the ambitious young Tallinn city architect Dmitri Bruns who lobbied the idea in the Council of Ministers. Tallinn Old Town Conservation Zone was established in 1966.

Tallinn became an equivalent of a European historical town for the USSR. As a tourism product it became also a source of valuable hard currency. To control tourism and national ideology it was comfortable to keep the Old Town as an open-air museum, a cultural and entertainment area that was isolated from everyday life.

The idea to establish Old Town as a museum city was an advantage for the conservators as it enabled to publicly expose valuable details and elements. Still the opposition to the idea of museumization of the city centre started already in the 1970s. At the same time the activities of State and Tallinn Inspections became more and more controversial. On the one hand they promoted the living city; on the other hand all the restored dwelling-houses were turned into museums, restaurants or other public establishments. Creating a museum city was avoided only because there were not enough new apartments available for the numerous habitants to be moved, also various enterprises refused to leave their premises in the Old Town.

The re-establishment of the state and the private property brought the Old Town into the centre of real estate boom. The place with its lousy infrastructure and communications and high level of criminality had by then not been a favoured living area. Its profitability was uncovered with mass tourism. Old Town tempted both foreign and local investors as a shopping, entertainment and tourist accommodation area. Private capital had a better start position and ambition and the majority of historical premises were quickly privatized or sold into private ownership. A list of buildings which were not allowed to be privatized was made to keep some control. Conservation works became completely private initiative as regards concepts, designs, restoration and funding. Tallinn Inspection was in 1995–1999 diminished into a supervision unit and the right for consents and approvals was given over to the State Inspection. The two inspections concentrated on their inner competition and lost most of the control over the conservation works in the Old Town.

Public opinion was definitely in favour of the changes regardless of their quality. After the Soviet deficit and filthiness people rejoiced over every new café, shop or hotel. Private owners were praised for the renovation of the environment. In addition to local and foreign investors also the money and interest invested in the new embassies of foreign countries supported the relatively quick makeover of Tallinn Old Town.

### **3.5 Other Estonian Old Towns**

The experience with the conservation area in Tallinn in 1966 was soon shared with nine Estonian towns and many more historical towns all around the Soviet Union. The proposal to establish new conservation areas in Estonia

was made already in 1967 and realized in 1973, enacting the zones for Tartu, Pärnu, Viljandi, Rakvere, Kuressaare, Võru, Haapsalu and Lihula. In smaller towns the regulations concentrated on the protection of historical city structure and also the architecture from the 18–19<sup>th</sup> centuries. In the 1970s and 1980s several other areas were proposed to be listed. In 1987 Rebala archaeological area and 1995 Valga conservation zone were founded. Local municipalities favoured the foundation of conservation zones as Republican Restoration Unit formed its branch offices in protected towns and they had extra limits for building materials and also an extra budget for local works. The conservation areas were relatively small, covering up to 4.7 % of the city in the quarters that were not the target of development during Soviet times. The foundation of a protection area needed no public discussion.

The foreign tourists were not allowed into smaller towns, even the university town Tartu was a so called “closed city” because of its military airport. Thus the building and restoration activity was very low in the historical parts of the towns except for the summer resorts Pärnu, Haapsalu and Kuressaare.

The conservation areas of the smaller towns were mostly living quarters. The houses were returned to former owners or privatized as apartments. The prognosis for profit out of investments was small; so the historic areas caught only the attention of some local businessmen or municipalities. Their lobby caused disagreements between State Inspection and municipalities. Even proposals to cut the area of the zones were made. As State Inspection had for decades concentrated mostly on public premises, the knowledge of inhabitants was relatively poor. In comparison with the attractive Tallinn, Tartu and Pärnu, the smaller towns remained untouched by the development in the first decade of the transition.

### **3.6 Historical Suburbs**

The wooden architecture in the historical suburbs was promoted already in the 1970s. The demolition of several wooden areas as a part of preparation for the Olympic Games caused public and professional opposition. In the mid-1980s several detail plans were made to replace the historical suburbs of Tallinn with contemporary housing. As a counterbalance numerous articles to support historical environment were published and first steps taken to establish conservation areas in the suburbs. Main attention was given to Kadriorg and Nõmme in Tallinn. Surprisingly, the Tallinn Inspection strongly opposed the evaluation of anything from the layers of 20<sup>th</sup> century. This opposition based mostly on the personal preferences of the director of the Inspection Rasmus Kangroopool.

Simultaneously a number of conferences were organized; the newspapers printed dozens of articles introducing and promoting historical suburbs. In spite of the promotion no protective steps were taken and the suburbs lost a remarkable part of their authenticity during the 1990s. During the Soviet period the threat for the suburbs were the plans to demolish vast areas, whereas after the privatization the development on single plots started. The entrepreneurs bought up the privatized houses and replaced them with new ones. Development in historical suburbs was very profitable, as they were perfectly located and equipped with infrastructure and communications. More and more people moved to big cities and were in need of apartments. As there were no regulations, the speed of development was uncontrollable.

The first protection areas were formed in Tartu when in 1995 and 1996 Karlova, Tammelinn, Tähtvere and Toometaguse were protected at municipal level. Tallinn enacted eight milieu protection areas in 2001. The idea to protect historical areas and develop the regulations on municipal level was enacted with a new Planning Act from 2002. The idea was to follow the smooth Nordic democratic example protecting the scale of buildings, greenery, etc.

Following the negative effect of the plot-based development the protective rules at milieu areas have become more precise and regulative than the Conservation Act. The rules for protected monuments affect mostly only the owners, whereas the milieu areas have become areas of shared responsibility.

### **3.7 Architecture of the Republic of Estonia in 1918–1940**

The most popular subject during the independence process was the legacy of the pre-war republic. In 1973, 25 most representative buildings of the inter-war period were listed; at the end of the 1980s some more were listed at local level. The glorification of functionalism as national architecture was strengthened by the building wave of private houses at the end of the 1970s when repetition of the architecture of the 1930s became a fashion.

In the 1990s the ambitions of the 1930s to redesign Tallinn as a contemporary and representative capital reoccurred, city planning became a public issue. Due to the correction of the list of monuments many inter-war buildings were added both in big cities and also in the countryside. Objects of national importance like the building of the Parliament were carefully restored. Parents and former students of schools funded the restoration of schoolhouses built before the war as the sign of worshipping education; business elite funded the conservation of symbols of development and success like Rannahotell in Pärnu, etc.

The restoration of the symbols of independence was a common ambition of the society; even in new architecture the references to interwar period are still visible.

### 3.8 Architecture of the Soviet Period

For listing something as a national monument some time distance is reasonable, thus it is normal that Song Festival Arena was the only built monument from the Soviet era which was listed in 1988. The listing of a few Soviet monuments started at the end of the 1990s.

The evaluation of Soviet architecture was difficult for many reasons. Many buildings were relatively new and the architects still actively working. Majority of the unique designs were ordered by wealthy kolkhozes and after their liquidation many places remained empty. The buildings were often of extremely bad quality and their maintenance thus very complicated. The main problem was ideological as people wanted to get rid of everything with Soviet origin. The architectural legacy had to undergo the same assimilation process as the legacy of Baltic-German nobility after the IWW. The legacy of occupation is a cause of problems everywhere and listing or demolishing valuable buildings was accompanied by the effective lobby and manipulation by building companies stressing the bad quality and ideological reputation. Architects of the buildings remained on the background and mostly did not defend their own creations. As a result of continuous applications to demolish or rebuild Soviet architecture the Ministry of Culture and NHB in 2007 launched a programme for evaluation of the 20<sup>th</sup> century architecture concentrating on years 1870 (building of the first railway link in Estonia) to 1991 (restoration of the Republic of Estonia).

### 3.9 Memorials and Cemeteries

The Soviet list of monuments was filled with ideological monuments. Among others hundreds of memorials and statues dedicated to the Soviet heroes were protected. The delisting of ideological monuments was the biggest change in the list of monuments in the 1990s. The removal and even demolishing of ideological statues started immediately together with the wind of change. As the revision of the list took time, the majority of statues were removed with the pretext of protecting them from vandalism and theft as in the late 1980s and early 1990s a huge wave of theft of precious metals began.

Graves and chapels were accepted as monuments during Soviet period but not the cemeteries. Only 16 parish churches were listed with churchyards with burials in them. Still, in 1947 three historical cemeteries of Tallinn were listed to save them from demolishing. In the list printed in 1953 these cemeteries were not mentioned any more as they were completely destroyed and turned into parks. The evaluation of graveyards started in the early 1970s as in 1972 the 200 years anniversary of majority of Estonian cemeteries was

celebrated. The decree of Russian empress Catherine II from 1772 forbade the burial in churches and churchyards and new graveyards were established outside village centres. In addition to several articles and researches, numerous bees were organized to clean and maintain graveyards.

Although the National Cultural Monument Design Institute made inventories on the well-known cemeteries, the graveyards were enacted as a type of national monument only in 1994 and since then majority of historical graveyards have been listed.

The cemeteries and statues were powerfully rehabilitated by the heritage society movement. Graveyards were a common theme that touched everyone. In the 1920s nearly in every town and village a patriotic monument to the local heroes of the Estonian Liberty War were erected to honour the victims and to remind further generations of the price of freedom. Although the Soviets had removed and demolished the statues, their role as a reminder and a bearer of continuity was still valid. The reconstruction of the monuments became a national campaign.

### **3.10 Summary**

The ideology of King Carl XI declared in 1666, that monument is something ancient, rare and out of use, was followed in Estonia for nearly 300 years. Since the formation of the first Advisory Panel in 1925 we can refer to a broad understanding of the national monument. Independent state that finally ended the lower class status of Estonians, could not build its national ambitions only on the legacy of pre-Christianisation: Estonians accepted the legacy of all the nations and classes as a common heritage of Estonia.

After the IIWW the heritage administration concentrated mostly on war damages and was forced to accept the new ideological monuments. The broadening of the ideology of legacy began in the 1960s with the formation of conservation zones and the nomination of new types of monuments.

New wave of reconsideration of the boundaries of interest started at the end of the 1990s. The listing of vernacular and relatively new architecture took place at the same time as the broadening of the boundaries of historic studies did.

In the 1960s preservation restrictions became a part of daily life; still the regulations rarely concerned individuals as the maintenance of the buildings and environment was the duty of the state and of different boards and enterprises. Preserving the legacy in a summer cottage was more a hobby for individuals and in manors for ambitious kolkhoz directors who enjoyed leading the restoration works financed from the kolkhoz budget.

The peak of heritage societies movement was also the period of liberation. The common excitement about history was reflected in trips to heritage

sites, restoration of monuments, baptizing of children and donations. In an unstable political situation heritage enabled to study history and strengthen both individual and national confidence. Common legacy enabled to re-assimilate with Europe and Nordic countries. Soviet ideology had reinforced the corporate image of the 700 years period of unjust serfdom. Now the assimilation of the legacy of Baltic-German nobility helped to oppose the Soviet levelling. The public awareness of manors and churches would have been impossible without the decades of work of heritage administration and researchers.

The period of liberation was an extraordinary time of social equality. Everybody could dream of becoming the owner of a neglected manor or a functionalistic villa. The restoration of heritage with the help of generous donators and prosperous businesses in a market economy society seemed to be a possibility for a personal commitment in the restoration of the Republic.

The return of the property, privatization and the corruption connected with it brought people quickly from dreams back to the reality. While the apartment houses in the cities were returned to former owners, the manors were bought for pennies by people who were ready to risk, hoped to invest, or by foreigners. Beside many success stories many manors became a part of financial scandals and thus affected the reputation of NHB as a state board that is unable to control the situation. While the monuments in rural areas were mostly affected by neglect, the cities were under aggressive development – contemporary standards prescribed the liquidation of the past.

By the time the first scandals burst out, the heritage administration had been recently reorganized. Lack of experience, change of routine, weak and untested legal basis and administrative incapability left no chance to exercise control over the situation. NHB was definitely not ready for the results of the Property reform. Still NHB did not ask and no one offered legal support to force new owners take care of their property of national importance. On the contrary, the Government, state boards and media cultivated the corporate neoliberal image of private property being sacred. Ownership was supposed to be the opposite of the Soviet irresponsibility, but the new owners followed the Soviet habit of ignoring all restrictions. Many of the owners were not interested in cooperation with NHB. The Board had not enough supportive mechanisms to offer; it also lacked the capability and sometimes even the will to explain the grounds of the restrictions.

NHB was affected also by their own undone work – the renewal of the list of monuments. New objects and types of monuments had been discussed for long, still the revision of the list started only in 1995, 22 years after the enactment of the previous national list.

The Soviet system was based on the gradation; still the administration and conservation principles were equal for all levels. With the Estonian

Conservation Act the gradation was ended, since the existing division could not be taken over as everything listed since 1973 was graded as of local importance. With the liquidation of gradation NHB liberated itself from a subjective task to judge the importance of different objects as a part of Estonian history. The conceptual equality of monuments and the admittance that the imperial Kadriorg Palace is as important for national history as a farm, windmill, church or factory, has preserved the unique richness and diversity of Estonian cultural landscape.



# 4 Civil Society and Heritage Awareness

The Estonian corporate image of heritage protection in the 1980s–1990s is closely connected with the developing civil society.

Since the 1960s the official heritage protection worked on a strong administrative and legal basis. In the whole area approximately 1000 people were employed and several objects were constantly under work. Still, in 1950–1985 only 300 monuments out of thousands were conserved or renovated. It became more and more visible that not only monuments but majority of the cultural heritage was deteriorating. The overall image became more dramatic as the scale of protection widened and new monuments in already bad condition were listed.

In a collective society the attitude of individuals, enterprises and the gradual deterioration of old towns and buildings were in sharp contrast with brand new block houses. The belittling term “duff area” was officially in use for the living areas built before the occupation.

At the same time heritage became more important as the hope that the occupation was only temporary, almost died. Under the ideological pressure tangible and intangible legacy as the evidence of continuity supported national conscience. The deteriorating historical environment was in contradiction with Estonians’ self-description of a nation who respects history and culture. Heritage societies movement turned into a mass movement in 1987 and reflected everyone’s dream for well-maintained and respected environment. Tidiness and order had become the synonyms of a free society, the deterioration symbolized occupation and foreign mentality. While in the Soviet period the common subject of thematic illustrations were the conserved objects then in the period of liberation process the image changed. Majority of the illustrations depicted decadence and tragedy – the ruins, farms and houses in disrepair, lost history. This tendency continued till the turn of the century, when success stories and positive examples became preferred. The heritage movement broadened public understanding of what is heritage and what is its link to the national political ideology. The chapter

is dedicated to the civil society as a carrier of mentality and studies why heritage became one of the most important engines in the re-establishment of the state.

## **4.1 Civil Initiative in a Society of Fear**

In a retrospective the signs of systematic resistance to the occupation have been investigated in several layers of the society. The uncompromised confrontation was still quite rare. Survival instinct made people search for legal ways to keep up the national identity. In several cases it was even channelled into ideologically supported activities. The inside undermining of the Soviet system presumed the tradition of wide scale activities based on legacy, culture and education. For the majority of Estonians the resistance meant the cultural confrontation and self depiction of a nation with high cultural values, differing from immigrants importing the Soviet lifestyle. The understanding of democracy developed in the public activities of song and dance festivals, protection of nature and heritage. The connection of these areas with legal administration was different.

### **4.1.1 Singing and Dancing Tradition**

After the IIWW both Estonians and new immigrants had first to take care of daily needs. Civil initiative was rare and precautious because of the fear for further repressions. Still quite soon people joined into nationality based groups like choirs, country-study and nature protection clubs, etc following the tradition of civil societies. The choirs and dance groups provided also legal possibility to engage in national traditions and mentally free social life. For the continuation of the tradition of song festivals originating from 1869, the fact that the first post-war Song Festival took place in 1947, before the Soviet Union fully activated the repressions, was essential. Since 1950 the festivals were dedicated to Soviet anniversaries and although song festivals were controlled by the Communist Party they remained the mass manifestations of nationalism and liberal thinking.

In comparison the control of the regime over tangible heritage was more efficient. In 1947 dozens of buildings and three historical cemeteries were added to the list of monuments to protect them from already planned demolition. Still these were brutally demolished and “disappeared” from the list without explanation. Likewise with song festivals that seemed to start from zero in 1950, the 1952 first Soviet list of historical and archaeological monuments rewrote the history of Estonia.

#### **4.1.2 Nature Protection**

Estonian Naturalists' Society was founded already in 1853 and the first nature reserve at Vaika was founded in 1910. The first Nature Conservation Act dates back to 1935 and nature preservation became an important issue of national policy. After the IIWW the preservation of nature became an important issue worldwide, in Estonia it was re-activated with a little delay. The nature conservation section of the Estonian Naturalists' Society was re-established in 1951. A Committee on Nature Conservation was established at the Academy of Sciences of the Estonian SSR in 1955 and the Act on the Conservation of Nature in the Estonian SSR was adopted in 1957. Since the end of 1950s and mainly in the 1960s nature conservation became an important national and civil interest. The Estonian Nature Conservation Society was founded in 1966 as a non-governmental organization. The activities of the Society often based on cultural heritage as with different activities like excursions, lectures, bees, etc a lot of attention was given to local traditions and legacy. The Society and its charismatic leaders strongly influenced the public awareness. The first of its kind in the whole Soviet Union, the Lahemaa National Park was founded in 1971 and thus nature became the highest national value. The Society earned the reputation of the leader of national resistance with the culmination of the so-called Phosphorite War in 1987 against new mining areas in Northern Estonia. By that time the Society had 21 thousand members and 49 branches.

#### **4.1.3 Area Studies**

The third national mass movement was the area studies which can be also considered the forerunner of the heritage societies movement. The Society of the Area Studies was founded in 1939, the Soviets terminated it in 1944 and rehabilitated as the Area Studies Commission in 1958. During Soviet period it had around 100 regional branches and approximately 5000 members. Since 1968 area studies were included into study programme of several schools. In many places local activists acted also as the confidants of heritage inspections.

#### **4.1.4 Cultural Heritage**

Among the first civil societies supporting heritage preservation was the Cooperation Commission founded in 1957 by the Tallinn Inspection of Architectural Monuments. During the Soviet period several other official and unofficial clubs and youth organisations promoted heritage. In 1975 a youth club "Kodulinn" (Home town) was founded. Hundreds of youngsters gathered every second Sunday to help the conservators in Tallinn Old Town

and later also in Pärnu, Tartu, Rakvere and Tõrva. The contribution of the schoolchildren was promoted with a TV serial “Kodulinn” in 1975–1989. During the Soviet period nearly 7000 schoolchildren participated in the movement and many now well-known politicians and celebrities started their social career in “Kodulinn”.

The first Heritage Club was founded in 1978 in Tallinn, connecting people with different background. Soon several other similar clubs were founded. The clubs and area study societies focused on research, excursions and entertainment, bees on the heritage sites where a surplus value. “Kodulinn” was the only organisation that concentrated on the daily maintenance of heritage. After the re-establishment of the state the activities of “Kodulinn” changed towards research and entertainment as the nature of the conservation works changed and private owners were not ready to take the responsibility for children’s labour.

#### **4.1.5 Foundations**

Perestroika changed the economical paradigms and as its symbol the Soviet Cultural Foundation and its Estonian branch were founded in 1987 to support cultural activities. Typical for the period, the majority of the Estonian cultural elite participated, promoting the need of supporting the legacy. During the first years Heritage Society, “Kodulinn” and other movements were funded, also the reconstruction of demolished statues. In the 1990s mostly publications and travelling were supported. The Foundation concluded its activities in the turn of the century.

In 1991 a competitive Estonian National Culture Foundation was founded which step by step took over the donators and activities of Estonian Culture Foundation. The advantage of the new foundation was the lack of Soviet background. The foundation emphasized the tradition of donations, referring to symbolic nationwide donation campaigns of the Estonian Alexander-School in the 1870s and the Estonia Theatre in the 1900s.

In addition several other smaller foundations were established for supporting cultural activities. Majority of them were concluded because the hope for permanent donations and foreign aid was exaggerated. People had been very generous donating the inflating roubles, as with deepening deficit people had nowhere to spend the money. After economic change the value of money grew. Economic crisis left nothing to donate. In spite of some profitable campaigns donating has not yet become an overwhelming traditional means to promote the society.

The preparation of the Act of Estonian Cultural Capital started in 1990 but it was adopted only in 1994 when the funding of culture by state diminished catastrophically.

#### **4.1.6 Professional Unions**

The Heritage Preservation Law from 1978 foresaw the foundation of the societies of preservation of historical and cultural monuments. Already in the 1960s the modernizing Soviet Union favoured civil society, especially in professional unions. The first society of the kind was formed in Georgia in 1959. According to the social statistics, in 1968 it had already half a million members which comparing with the number of inhabitants arouses some doubts. Typically for the Soviet civil society, membership in this society was compulsory for people working in the sphere of education and research. However, unlike several similar societies, it was really popular as it carried a national message. Majority of these societies in other regions had at least in the mid-1980s the image of formal and ideological promoters of revolutionary monuments and heroes.

Estonia was the only republic where such a society under the control of the Ministry of Culture was not formed, although several attempts were made since at least 1968 and again in 1982. The idea of the society was opposed mostly by the Ministry itself, declaring that everything was already under control.

The enthusiastic people working in the subordination of the Committee of Construction founded in 1982 a Monuments Protection Club which was not registered in the Ministry but as a branch of the Estonian Nature Conservation Society. Younger members were especially interested in broader discussions. The club was very active in the promotion of heritage.

## **4.2 Estonian Heritage Society**

A new wave of heritage clubs and societies started in 1986 and culminated with the foundation of Estonian Heritage Society (EHS) on December 12, 1987. The changes in the society gave the movement fresh background and new meaning. New and very ambitious leaders overlooked the already existing clubs and the legend was born that heritage society's movement started in 1986. New organisations had to be registered in the Ministry and the fact that earlier clubs were registered by the Nature Conservation Society and no society as demanded by the Law was formed, turned to be profitable in a situation where the Ministry was opposing in the already tender political situation every new civil initiative. The statute of the new society declared that its activities are guided by the Ministry of Culture and the Committee of Construction, thus being the first organisation combining the protection of all types of monuments after the IIWW.

EHS was a mass organisation already before its foundation as it became an umbrella organisation for several clubs. The timing in the political context was perfect: the society was like socially commissioned to be established.

In the new, opening society people were eager to join into different organisations, for example since 1988 several earlier forbidden academic and student organisations were re-established. Heritage society was a perfect choice for those who wanted to participate in patriotic societies but did not qualify to the corporative organisations. As EHS co-opted also the area study societies, the number of members quickly reached 10 000. EHS became the favourite of the media as the leaders themselves wrote articles and gave interviews. Nostalgia for the past, claims for injustice, nationalism and readiness to change the situation made up a combination of intriguing messages. Heritage society had the ambition to restore democracy and European culture. The society promoted for example the restoration of the tradition to celebrate Mothers' Day, All Souls' Day and Christmas. Even the denial of Women's Day as a Soviet tradition was discussed.

Expectations of the role and character of the new society were diverse. The administration of heritage protection presumed that the members would actively participate in the daily work with listed monuments. Many bees were organised on protected sights and many promoting events took place, but the societies did not become a systematically working body to help the administration. Since 1989 the societies were mostly involved in politics, and the maintenance of legacy remained in the background. Already in 1990 the political situation had calmed down and the board decided to emphasize on heritage again. Several attempts were made to catch again the attention of media and publicity. Still the times had changed for ever and in early 1992 EHS announced openly that as the main item in its programme – restoration of the Republic of Estonia – was achieved, the organisation had reached a crisis. Although new themes were brought up, the heritage society had lost its actuality in the society.

The society had focused not on the listed monuments but on the legacy forbidden by the occupants – the statues of liberty, the graves and hiding places of anti-Soviet resistance groups, so-called “Forest Brothers” during and after the IIWW, etc. The society had most of all concentrated on the restoration of the public memory, collecting and publishing memoirs and storing artefacts. Restoration of memory and symbols of liberty gave the movement a strong political message, EHS concentrated on the loss of common treasure – the liberty. Despite its name, EHS was from the beginning mostly a political movement that competed for power with Estonian National Independence Party, Citizens' Committee, National Front and other political unions. The rivalry was public and in the politically tender situation before the collapse of the Soviet Union, future political parties competed eagerly for future power.

The advantage of EHS was its flexible structure – local clubs and societies were not dependant on structural hierarchy in their decisions. The

huge number of local clubs and their independence helped to avoid the inside competition and rivalry. In comparison with other political movements, EHS could boast with real and visible activities and impelling power. National Front enjoyed similar popularity with one-time action helping to dig a cable ditch of the National Library – this was a mass action to protest the slowing down of the building process of a national symbol. In addition to physical force EHS used the political and apolitical legacy as a justification and support for its political ideology. EHS was the first political movement that brought local Estonians together with the IIWW refugees living in the Western world. The communities of emigrants had by the mid-1980s become very suspicious about the trends in stagnated Estonia. The public movement of nature protection had not influenced the emigrants, as majority of them had not been to Estonia for decades. The few who had visited Tallinn or some other bigger cities were not allowed to go to the countryside. The most active generation of the 1980s had left Estonia as a child or was born abroad. Their memory about the Estonian landscape was hazy and flavoured with grandparents' nostalgia for the lost paradise with romantic castles, neat farms and clean cities. Their former property was told to be in a dreadful condition and taken over by immigrants. The relation with tangible heritage was mostly weak but the fate of ancestors remained important. The dedication of EHS to the memory, fate and publication of injustice touched deeply the emigrants who decades ago had been forced to start from zero. EHS was the political movement that suited the emigrants best. The summer working camps of EHS focused on young emigrants and their integration into Estonia. The heritage societies movement promoted new persons both in Estonia and in Estonian Diaspora abroad. The first trips abroad of the EHS leaders were organized and financed by emigrants. Abroad they had meetings not only with Estonians but also with influential politicians. Through EHS the emigrants trained many future politicians; majority of them later joined the right wing parties.

EHS was very popular among young people who were not satisfied with only listening to the memoirs but wanted to participate in real actions. The active and patriotic schoolchildren guaranteed the politicians from EHS a loyal electorate for decades.

Estonian society changed very quickly after restoration and the speed of economic changes affected people's mentality. In the national and individual economic crisis culture remained in the background. Instead of history the future and instead of nationalism the integration to Europe became important. Social agreements and morale lost their value and economical troubles changed many proud individualistic Estonians into bitter and complaining *homo postSovieticus*. The habit of resistance and opposition impeded the development of a civil society.

The significance of EHS started to diminish soon after the re-establishment of independence as at its peak EHS had concentrated on politics and the work with legacy was not asserted with traditions. The charismatic leaders left for politics and although the political ambitions had once been substantiated as a need to guarantee legacy-aware politicians in the Government and in the Parliament, they had neither further energy nor much interest to proceed with daily conservation and preservation issues. The first National Heritage Association in the Parliament was founded only in 1999.

People lost the interest in patriotic activities. The freshly re-established liberty statues needed no extra care and attention for years. Similar decline took place in museums which fell from the peak at the end of the 1980s to the lowest number of visitors in 1993. Similarly other professional organisations like the Union of Architects fell into oblivion.

The first new civil societies of the independent state were also based on opposition and the idea of common enemy. Many area societies were founded to preserve the environment but also to oppose municipalities and real estate companies. Many of them disappeared in after a few years. At the beginning of the new century new societies with common interest and values were founded, e.g. the groups of watermill owners, manor owners, manor schools, etc. In an already better balanced society new generation of area societies were founded which focus on cooperation instead of opposition.

### 4.3 Summary

Estonians' usual self-depiction is that of a nation who has preserved and cherishes its culture, is fond of literature, of theatre, of traditions and has kept the continuity of the Republic of Estonia under the Soviet occupation. During the Soviet period a common effort of Estonians had been to differ from the rest of Soviets, to be more cultured. Estonia enjoyed quite strong civil society which, although controlled by the Communist Party, enabled to participate in the daily life in a democratic manner. The foundation of different societies in the 1970s–1980s was a certain way to try the limits of the regime and to participate in the decision making. Good examples like „Kodulinn“ were promoted in media, continuous attention helped these to remain active. Official civil movements had interactive relations with media and the government could only support popular and socially constructive activities.

EHS was not the first civil society of high importance. Its glory was based on perfect timing as a link of perestroika and social changes and it celebrates its role as a contributor to the collapse of the totalitarian regime. The merit of EHS is the restoration of memory on social scale. Without



acknowledgement of past and admittance of injustice people would not have dared to oppose the regime. EHS formed the opinion and respect for legacy.

The peak of the social movement was very short because of the quick changes in the society. EHS concentrated on politics and did not focus on taking care of its continuity. The 1990s was the period of great changes not only in the society but also in personal lives. New daily difficulties left no time for social life and responsibility. Instead of history the future became important. People had to give up voluntary work. Only the economical growth and social stabilisation in the 2000s has raised civil society into new focus.

Like voluntary work, also the habit to donate diminished, as the newly established Estonian kroon acquired strong meaning as a valuable currency. Independent national state provided the dream to improve lifestyle, to consume and the possibility to travel. As there is still lower living standard in Estonia in comparison with most European Union members, the habit to support other people and the society has been frozen.

During the decade of passivity of the civil society the survival of the nation remained the duty of the state. NHB was not able to take over the goals of EHS. The restored memory remained in danger of falling apart. The lively restoration of civil society and the interest for area identity in 2000s may be the sign of overcoming this transitional period and formation of value-based society.

# 5 Heritage and Contemporary Architecture

Preservation and development have often contradictory goals. Disagreements on what to preserve or replace have accompanied the history of architecture. Strong position in a society gives heritage administration often the control over the architects, since they decide what to preserve, the scale and even the style of constructions in the historic environment, thus intruding into the sphere of contemporary architecture. The interrelation of architects and conservators has become paradoxical, as never before has the speed of development been so fast that architects can observe the demolition of their own creation. In contemporary Estonia heritage conservators are still the only that admit the copyright of architects to their creation. It is most likely that the days when architects demand preservation instead of demolishment are soon to come. During the decades of debates the opponents have labelled each other as uncompromising enemies. The disagreements are public and have a role in public and professional prejudgements.

Ambitious development and city planning projects have polarized the public opinion clearly pro or against heritage protection. More intriguing debates went around the plans for cultural objects like theatres, opera house and art museum, when the educated elite had to choose between culture and cultural heritage. Since the 1960s the planning of new cultural buildings was often discussed in media.

In the 1960s–1970s master plans for majority of Estonian towns were compiled planning the replacement of vast historical areas with panel block houses. To prevent destruction of historical core areas the conservation zones were established. The demolition started in wooden suburbs. Observation of the decay of this friendly and common cityscape increased the respect towards historical environment.

Postmodern ideology combined history and new trends. The public loved postmodernism as it cited and reflected history. The style however was disgraced by bad building and material quality that became clearly visible on playful facades.

## 5.1 Architecture, Architects and Restrictions

Architects were often the opinion leaders in the Soviet Estonia, who took the stand in several social matters. The analysis of architectural environment enabled to speak out more openly as there was no need to hide the message between the lines. In spite of several disagreements the protection of the historical environment stood on the shoulders of the architects and engineers. In comparison with humanitarians the ideological control over them was weaker. Most radical were the collective statements. The Young Architects Section of Estonian Union of Architects organized a seminar “Small towns and their architectural problems” in 1979 and “Tallinn seminar” in 1980 where well-known architects stood up for the protection of historical areas. Although the seminars did not change the planning system, they had a long-term effect on city-planning mentality. The activity of young architects, especially the group “Tallinn school” enabled the public debates about environment in a controlled society. The liberal-mindedness was nevertheless met with oppressions – several active architects were left without orders.

Architects were very active during the years of political change and for a couple of years Estonian politics was dictated by cultural elite. After the restitution, the politics diminished quickly to a daily routine and artists, writers and architects returned to their creative work.

The creativity of architects is limited by different laws and norms. The Planning and Building Act from 1995 limited the rights of the architects. In addition to building norms the new European regulations had to be followed. Those safety, sanitary and other regulations were often in contradiction with the demands of conservators and made the architects manoeuvre between different restrictions and consenting departments. In a new economic situation the restitution the number of orders diminished and more than the norms the new private owners dictated the projects. While during the Soviet years architects had to cope with the deficit and poor quality of materials, they now had to cope with profit orientation and small budgets.

Pressed between regulations and their clients, the architects revived together with the developers the battle about the preservation or revival of the cities. They accused conservators of taking over not only the historical hearts of the cities but also the suburbs, thus leaving no space for contemporary architecture.

The architects referred again and again to the veto of Heritage Inspection to a competition winning project for a new house on the corner of Viru and Müürivahe streets in Tallinn Old Town in 1983, preferring a copy of houses bombed in 1944. That well-known ideological contradiction has flavoured nearly every following debate.

In 1998 the Estonian Union of Architects made a public appeal to the Minister of culture to allow professional architect, to project the monuments

without special licence, although the training of architects did not involve enough studies on historical environments and buildings. Also a very radical idea to get more building space was made – to allow demolishing the buildings connected with historical events or persons that were listed for their historical but not so much for their architectural value.

## **5.2 Conservators and Architects in Tallinn Old Town**

Majority of the tension between conservators and architects has arisen in Tallinn. As the disagreements demonstrate the bottlenecks of conservation ideology, this chapter is dedicated to the disputes in Tallinn. One of the most visible problems is the holes left by the bombing of the city in 1944.

The ruined cities are memorials; their ideological background is especially sensitive in occupied countries. In Estonia the Soviets had to build up a country they had destroyed themselves. The restoration of some symbols like the Estonia Theatre was a well-planned propaganda. In the old cities the ruins were quickly removed and the ideal was to renew huge areas in order to build up a new modern society as a symbol of development offered by the occupation power. Tallinn's Old Town differed from other damaged cities in Estonia, as Tallinn was already internationally recognized as a genuine hanseatic town and a symbol of history. Unlike Narva, where “forgetting” the Swedish baroque helped to position the former flourishing border town as an ordinary small town inside a huge country, Tallinn remained a capital. The areas destroyed in Tartu were enormous, but the key elements – the University buildings – had remained mostly untouched. In the bombed suburbs there was no dilemma – all the gaps were filled or even whole preserved quarters replaced with new buildings.

During the IIWW Tallinn lost ca 11% of its Old Town. Like in the majority of towns with a similar fate, the question of modernization versus reconstruction had arisen.

### **5.2.1 New Architecture in Tallinn Old Town**

Despite many empty plots only a few new houses have been built in the old town. After the war the capacity of building was low, later the building has been postponed as a result of disagreements.

During the first decade after the war some of the holes were partly refilled with new buildings which ignored the historical street and plot structure. Actually the first new buildings were not built into the holes, but on the edge of them. The additional demolition reflects the plan to restructure the old town. To avoid more damage about a dozen buildings in Tallinn and

many more in Narva and Tartu were listed as national monuments in 1947. The huge effort of conservators in politically critical situation did not help, the houses were pulled down after 1949 and the holes were surrounded with new buildings. The biggest hole around Niguliste church was partly turned into a park. These listed monuments “disappeared” from the list.

Already in 1950 the Scientific Restoration Workshop was formed, and within a decade it was built up as an authority with notable influence, giving or refusing approvals for reconstruction of listed monuments and itself organizing restoration works. The position of the restorers became even stronger in 1966 when Tallinn Old Town Conservation Area and in 1973 nine other conservation zones were formed by law. Despite several disagreements, restorers were respected among city planners and architects as heritage gave the possibility to maintain the individuality in a world of political pressure and mass-production.

What had happened during the Stalinist era was taken as a force majeure and we see no evident criticism, just regret. But as soon as well-known Estonian architects started to plan anything new in Old Town a lot of criticism and protectionism arose among restorers. They were not alone – the 1960s was the era of love for history both as a reaction to modernism and protest against occupation; in the 1970s this trend was already supported by the ideology of postmodernism and in the 1980s by nostalgia for the lost past.

While the restoration is the monopoly of conservators, new buildings are a public interest. Planning in the Old Town has always been an ambitious challenge for the best-known architects. Since the 1960s debates on what and how to build in the Old Town have been ongoing. As a result, a lot of plans and competitions have failed and only very few new houses have been built on the empty plots or replacing buildings considered not valuable since the 1960s, so a big part of the war-holes are still empty. Through the decades we are talking mostly about the same plots, as the holes are not so numerous, but relatively big.

In 1966 Tallinn Old Town Conservation Zone Statutes presented the idea of restoring the urban structure, and the situation before the bombing of 9 March 1944 was cemented as desired entirety. The Statutes remained in force until the collapse of the Soviet Union and prohibited any new construction without special permission from city authorities. The new statutes from 1995 gave more specific instructions, demanding to take into account the historical structure, materials, etc. In 2001 a special document “Principles for new constructions in the Old Town” was composed and restoring of the entirety of the structure was stated as an obligation. The ideal followed the historical plot and street structure, copies of the earlier architecture were not welcome, everything new had to melt in and form a background. The situation in Old Town was under the control of heritage institutions in many ways. For all plans and competitions for monuments and conservation areas the first step was to compile special conditions for heritage protection. As

these were mostly written by historians or architects working in the system and had to be approved by heritage institutions, the special conditions followed nearly always the conservative reconstructive line, limiting the liberty of architects. In addition, there was nearly always at least one person from heritage circles in the jury of the architectural competitions for Old Town. As for decades the inspection of architectural heritage was led by architects, their professional arguments had weight. And above all – restorers had their own unit of architects – the National Cultural Monument Design Institute, who often took part in competitions.

In the 1960s, but especially in the 1970s and the 1980s very young architects with fresh ideas participated in the competitions and were often the winners. They, in comparison with older colleagues, had studied more theory, and discussed upon environment and the nature of the city. Still their ideas were mostly opposed and although the competitions had good results, nothing was built for another twenty years.

The ideal was to restore the entirety and the empty spots were a pin in the eye, especially after archaeological research was completed and the collapsing ruins remained lining the main streets. Still, the restorers postponed the projects using different excuses.

Inside the medieval city wall less than ten new buildings have been built in 46 years of the conservation zone history, all of them have silently become a natural part of the cityscape.

The number is so small also because there was actually quite low interest from the governmental and city institutions to build in Old Town since the 1960s – there was enough prestigious and better accessible space available around the Old Town.

As the attempts to build in old town were very rare, every case became a precedent. The few situations where the restorers were pushed into the corner by the Committee of Construction was the building of a new Youth (City) Theatre in Lai Street – the project for the new building was unwillingly approved in 1987 after seven years of debate. To accommodate a full-size stage a very valuable medieval house was destroyed by demand of the government. The restorers, who had fiercely opposed the demolition and demanded a smaller theatre, became martyrs. The situation was very unpleasant in several ways. The restorers could not oppose to the architects, as the final and approved project was made by the National Cultural Monument Design Institute. Neither could they oppose themselves to the government. The Committee of Construction, architects and people were in opposition against heritage, simplifying the debate as if the restorers were against culture and theatre in the Old Town. The simplification was unavoidable as unfortunately at the same time the conflicts around construction of an art museum to empty plots on Harju Street (see also 5.2.2) and a new

opera theatre were in the air. The project for the opera on a selected plot close to the Old Town was opposed by nature preservers who demanded the saving of a unique Ginkgo biloba tree and also a historical suburb.

The irony in these oppositions is that both the new premises for the theatre and the opera house have still not been built, but people remember well the conflicts. After finally getting the approval for the Youth Theatre the society changed. The project has been improved several times during the past decades, but it is constantly either out of date or there is no money or political will for the construction.

The conservators started to hide the traces of the war, promoting the idea of restoration of the entirety by liquidating the gaps in cityscape. The statutes of the conservation zone prohibited new buildings and annexes, any changes in the cityscape were allowed only with special permit of the municipality and on special heritage conditions. The ban was valid till next version of the Statutes of 1995 that emphasized the preservation of the structure and historical diversity. The statutes stated that new buildings can be built only to replace the buildings destroyed in the IIWW. Half a century after the huge reconstructions of cities in Europe the statutes stated that the restoration of historical cityscape is also part of protection. In 2001 “The recommendations for new constructions in Tallinn Old Town” were compiled, stating that the reconstruction of historical city space destroyed in the IIWW is recommended. The change of the statutes and compilation of recommendations took place simultaneously with hot debates around the planned De la Gardie shopping centre at Viru 11, Tallinn Youth Theatre and the Baskin Theatre, and especially with the debates around reconstruction of Harju Street. The recommendations reflect the position of defence. In 2002 the conservators organized an international seminar “Alternatives to historical reconstruction in UNESCO world heritage cities” to get international support in the debate with city planners, architects and real estate developers.

In Tallinn Old Town the height and volumes of the buildings are strictly regulated. In addition, several cognitive and emotional limitations for new architecture, like respect for historical layers and entirety, have regulating force there. The ideal for conservators was the expansion of Cesare Brandi’s lacuna theory of painting conservation: creating potential unity without forgery, not notable from the distance, but clearly recognizable from nearby. The city entirety compiles of planning and architectural elements. The empty plots can be addressed as lacunas which must be filled with new constructions that are contemporary from close view but blend in to the existing architectural entirety from distance. Due to cooperation between architects and conservators, but also the creative ego of the architects there are some, but not too many forgeries, i.e. copies of historical houses in Tallinn. Few of the holes of the entirety are filled with postmodern buildings that pretend to

blend in. But there are also a couple of buildings with remarkable independent architectural value. They follow the restrictions of height and volume, but the historical plot structure is followed with reservations. Although these buildings enrich the historical environment with new layers, they have gone through a fierce debate and opposition of the conservators.

Straight after the establishment of conservation area the conservators started to interfere into architectural competitions. Already in 1967 the conservators rejected a project for Viru 11, claiming that it was architecturally contradicting with the neighbourhood. For the next attempt the conservators were included into the competition jury. The competition in 1979 was very lively and many projects were inspired by the pre-war situation. All the prizes went to younger generation who focused on the theory of environment. Still the winning project was shelved as the State Inspections started to present new restrictions. There was a lot of disagreement inside the circle of conservators; contemporary architecture was mostly opposed by the leaders of the inspection who had to take the responsibility for the final decision. The uncertainty to decide went so far that it prevented any contemporary solution and even in 1983 copies of the facades of historical houses were demanded in contradiction with international and local principles. The justification read that copying the pre-war facades would end the debates over the appropriateness of contemporary architecture in Old Town. The debate lead nowhere and the new house was built only in 2000 following another competition. Even then the Estonian Heritage Society “awarded” the architects with the critical ironic medal of ill-service, substantiating their decision as a sign of unsuitable precedent during the ongoing serious debates about Harju Street.

In many cases even the competitive leaders of State and Tallinn Inspections joined the struggle against contemporary architecture. National Cultural Monument Design Institute employed many architects and usually the designing in the Old Town was their monopoly. The disagreements around competitions arose usually when architects from other design institutes participated. But the conflicts always have several reasons, personal and generational conflicts included. In the beginning of the 1990s the Design Institute broke apart and in the changed society the competition between architects moved to new bases.

### **5.2.2 Empty plots in Old Town**

The conservators promoted the restoration of the historical city structure avoiding copies of earlier buildings. Still, the uncertainty about the suitability of contemporary architecture in historical environment made the conservators abandon their principles. In Tallinn Old Town the third alternative



beside reconstruction and contemporary architecture became not to build at all. The rebuilding of Harju street – the biggest hole in the Old Town – has been constantly postponed with different excuses although in nearly every post-war decade architectural competitions were held. Till the turn of the century the heritage conditions favoured copies, only in 1998 the competition conditions put a veto on copies.

New solutions were sought in the early 2000s after the generation change in both inspections. The outlook of Harju street and at the plot of the City(Youth) Theatre needed interference after the archaeological excavations that left the ground disgracefully open. With the above mentioned “Recommendations for new buildings” NHB guaranteed itself a legal backup, but still no social agreement on what and how to build was accomplished. In a situation of development pressure Tallinn City Government bought up majority of Harju street plots and designed a park over there.

It is notable that these plots that conservators, seconded by nature protectors, managed to keep empty were the spaces meant for public cultural institutions. The debates turned against conservators in the mid 1980s when some writers, artists or other well known people along with architects accused the heritage protectors of preferring history to contemporary culture. In 1987 the conservators got back-up from Heritage Society. Their uncompromising and national mission complicated choosing sides in the battle.

The debates were mostly very profound but in general the lobby for heritage was weaker. The manipulation weakened the arguments for the preservation of unique environment and exaggerated the opposition to new cultural institutions. The City Theatre was then the only case where not only the ruins of the cellars had to be demolished but also a medieval building to fit in the demanded function. The demolition took place 25 years ago, but the new theatre is still not built. This fact has given the conservators a valid argument that the design for the theatre was not worth a compromise.

Public interests were difficult to oppose as conservators had to take responsibility for the proper decision. It was much easier to keep a positive image in debates with private owners even in situations where no debate took place at all. For example an apartment house was accepted without any public discussion on the plot where a building for the Baskin Theatre was opposed for decades. During the reconstruction of Vabaduse väljak in early 21<sup>st</sup> century, the new design of the main square of the city and the state silenced any debate over the opening of an authentic moat underneath the square. The public did not care if a parking lot was suitable or not inside the moat as people usually don't have architectural expectations for parking lots.

### 5.2.3 Bastion Belt

Although as a principle, all historical layers have been equally evaluated in Tallinn, the statutes from 1966 favour the medieval layers and foresee the demolition of later buildings to exhibit the legacy of the Middle Ages.

The former earthen fortification belt around the city wall was included into the conservation area but it received much less attention.

The proposals from the 1960s and 1970s were to restore the fortifications and the moat, demolish the later buildings and increase the scale of greenery, thus separating the medieval zone from the rest of the city, to give it even more impressive look and to separate it from the everyday world.

The reconstruction plans were valid even in the late 1990s and in 2001 a detail plan was enacted allowing a parking lot in another part of a filled-up moat. The attitude towards earthen fortification area has been similar elsewhere, the understanding of its heritage value dates mostly from 21<sup>st</sup> century. Even the recommendations for new buildings in Tallinn Old Town from 2001 are out of date and contradictory in itself in the matter of earthen fortifications, evaluating only the legacy above ground level. The new buildings are allowed only within the volumes of pre-war constructions, at the same time it is allowed to turn the former moat into a parking lot. Thus the conservators themselves have not evaluated the constructions and the former idea of fortifications.

Majority of the fortification area is a green belt since late 19<sup>th</sup> century with some significant but also several insignificant later constructions. The recommendations choose the area of Aia Street for new buildings. There are already some buildings dating mostly from the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century. After the war but before the establishment of the conservation area a Stalinist concert hall replaced a destroyed cinema with its back towards the Old Town and a modernist swimming pool was built here. Since 1967 a shopping mall was planned. The idea of a huge shopping and trading area was rejected for a decade but the 1980 Olympic regatta gave city planners a proper excuse to push it through. Another historical building was demolished; but the postmodern new construction was low enough to preserve the views. In the 1980s some melting post-modern and in recent decades two contrasting new buildings have been added. In spite of these interventions the area, that clearly has a strategic and thus ambitious and profitable position between Old Town and contemporary city centre, has still no clear identity and new buildings are of questionable architectural value in historical environment. It has been an area where conservators made no clear restrictions and the architects did not have a supporting knowledge of historical environment.

### 5.3 Summary

The change of cities is a natural process and time has changed also the principles of heritage. The establishment of conservation area has changed the attitude of conservators and general public that only medieval legacy is of historic value. New layers are supported if they respect the entirety.

Since the 1970s the conservators efficiently opposed to majority of the proposals for new constructions on empty plots in the old town. The resistance based on earlier negative experience and on the fear to take decisions. The conservators partly lost their ground after the liquidation of the Heritage Design Institute, change of political background, the beginning of pressure by the owners and the change of old town from a weary living area to a profitable tourism industry.

The heritage protection had several meanings during Soviet period. On the one hand the conservation areas were a way to outsmart the Soviet planning system, an anti-Soviet cultural strategy. At the same time the architects regarded the official reconstructive ideology as an East-European policy and a Soviet oppression to their creativity. The dubiousness and rivalry of conservators and architects attracted media attention, where the discussion about principles transformed into arguments pro and contra theatres and museums, labelling the conservators as the enemies of culture. Although Tallinn Old Town lost more than 10% of its substance in WWII, in nearly 70 years only a part of the empty plots have been rebuilt.

The empty plots can be seen as a part of city development. Retrospectively the bombing is similar to demolishing fires and reconstructions, only it has a violent and unjust background. The demolition of the ancient city wall in the 19<sup>th</sup> century and the building of churches and theatres and laying parks on earthen fortifications marks the end of medieval wars, the bombing of 1944 is the result of modern war methods. After WWII the reconstructions like those in Warsaw were part of reconstruction of national pride. The occupation regime rejected any idea to reconstruct Tallinn or Narva as a copy. According to Cesare Brandi, any piece of art may be restored only at the moment of its acceptance. For Tallinn the pre-war outlook was an ideological matter of legacy in the first post-war decades, later tendencies have turned the idea of complete reconstruction questionable.

Lacuna is not only a lost memory but also a reminder. From the Estonian demolished cities only Narva is in need of interference as its former old town looks unworthy. The park on Harju Street in Tallinn is integrated into the cityscape and now it is a question of dispute whether we have to follow the idea of reconstruction of lost cityscape. Cesare Brandi stressed that filling the lacuna is essential for the support of entirety and not vice versa. Lacuna can not be bigger than the preserved origin, as otherwise the new structure

will dominate over the original. The case of Harju Street is extremely complicated as the empty street line is nearly 200 meters long; the quarter has nearly of one hectare of empty plots. It is impossible to fill such a quarter as a lacuna, especially as it is from two sides filled with Stalinist and modernist buildings.

The other presumption of Brandi – the filling must melt into entirety from the distance but be easily recognizable from nearby – is not valid for Tallinn Old Town with its narrow and winding streets. Often there is no distant view at all, everything is close. Also a question of professional pride is involved – architects of today are demanded to design neutral buildings meant to be just a background for the creation of their predecessors.

The attitude towards the earthen fortification area has changed the most, but only since the late 1990s. The earlier attitude that fortification area is a separation between the old and new has been replaced by the understanding that it is a link. Still, there have not been many precise rules or specific interest from either – the conservators and the architects – for the bastion area. New additions are very individualistic and ignore the historic context. In contrast to the development spaces inside the medieval city wall, the earthen fortification belt has not been an inspiration for architectural competitions or study ground for the students of architecture.

# 6 Conclusion

Heritage protection differs from other cultural fields for its institutional identity. Every monument is protected by a legal act and the state has the responsibility for the preservation of heritage. At the same time NHB as a state institution is enriching the heritage, emphasizing the role of one or another monument in Estonian history by listing it as a national monument. The value of Estonian legacy depends on the professionalism and the position of heritage authorities in the society.

The image of legacy in Estonia is closely connected with the restitution of the state and the political heritage society movement. The success of the movement was based on the existing traditions of the official heritage administration and the civil societies.

The Republic of Estonia is a restored state – the restitution in 1991 based on the continuity of constitution, traditions and civil society. The most important carriers of civil society during the occupation were connected with heritage. Singing and dancing, nature protection, gardening, apiculture and area studies held high the traditions of ancestors, the memory of and hope for independence. The bees on cultural objects were important common national activities.

The grand cliché that the restoration of the Republic was the restoration of the most important national monument is retrospectively absolutely precise. The Republic was restored in cooperation of different societies and movements and with the help of the whole society. In fact it was an enormous bee, where everyone contributed to accomplish a common target. The movement of heritage societies enabled everyone to participate in the politics of the Estonian society in transition.

The principles of heritage protection in Estonia have through times been quite contemporary in the context of era and closed society. The activities of heritage authorities and their partners influence the society in many ways. In the transitional society the economic instability, the influential change in social and financial relations, most of all the change of common values

emphasized the role of heritage protection as a restrictor and inspector and not that of a creator and protector of the common national values.

The protection of legacy is part of the functions of a society. Thus the aim of this study was to open different layers affecting the protection of the heritage. Based on the collected data the main conclusions on the change of heritage protection in the transitional society are as follows. Heritage protection had become during Soviet era in spite of its status of a state inspection a symbol of national values and conscience as it connected the people with the pre-war Estonia. European legacy connected Estonia with the much yearned Western world. The strength of heritage was that carrying the national ambitions, it was favoured and financed by the state. The monuments and conservation zones seldom impeded the industrial activities. This was also the reason why it perfectly suited to shelter the new political ambitions. Heritage had an advantage over the nature protection as the biggest issues of nature – the mining activities – had political background, opposing expansive industry and immigration. For example the creation of Rebala conservation zone in 1987 was mostly a struggle started by nature protectors against the phosphorus mines but it was easier and more proper to protect the area as an archaeological complex.

Contrasting from others is one of the options of ethnocentrism. Estonia differed from the rest of the Soviet Union by the language, culture and environment. Local heritage helped to maintain national pride and emphasize history and traditions. The remarkable historical environment was also a trump card for the occupants and Estonia was a territory that was proudly promoted as an example of how highly heritage is valued in the Soviet society. In the phase of transition the overall wish to differ from the rest of the Soviet Union transformed into the dream to melt into the Western society. People started eagerly to modernize the environment and fancied new building materials unknown in the society of deficit.

The analysis of acute topics of heritage in transitional society allows postulating that although the register of monuments was overloaded with monuments of Soviet ideology, they were no ideological burden for the society. Ideological monuments were removed from the list and majority of them also from the environment without major discussion. Social and political disagreements were very rare, with the exception of the Soviet war monument, the so called Bronze Soldier that was finally moved to the Military Cemetery only in 2007.

The definition of heritage and the daily tasks of conservators are in constant change. Institutional protection in Estonia involved a wide spectre of heritage already in the 1920s and has throughout its history guided the society to evaluate or at least tolerate different phenomena of the society. The discussions over the value of manors in the 1930s, farms in the 1950s, the

re-exploring of manors in the 1970s and Soviet legacy since the 2000s are only some of the examples. Inspired by the broadening of the subject of history research, the conservators have promoted vernacular heritage and explained its role in the development of the society. The biggest change in public awareness was connected with the establishment of conservation zones of historical cities. In the 1990s the field of interest of conservators broadened again and a lot of attention was paid to living houses and buildings from recent history. Although listing of monuments has strongly influenced the common memory and understanding of history, this role has not been noted by the society and even professionals in the field of memory. NHB and the National Register of Monuments are not recognized as memory institutions.

The number of monuments has constantly grown and so has the conservators' workload and responsibility. Not only the restitution of private property, but most of all the concept of vernacular history has expanded the activities of heritage administration to the monuments in daily use. The number of people who have to follow the Conservation Act daily has grown significantly. In the totalitarian society, the control and maintenance of heritage was the task of state authorities. However, legal problems are not only based on matters of ownership. During the Soviet period all the documentation, permissions, restoration and supervision were maintained by the heritage administration. After restitution the owners had to take into account the obligation to order special conditions and designs, get necessary approvals, permits and supervision. People who had no earlier experience with heritage did not understand the benefit of these extra costs. It was also hard to understand why heritage specialists preferred expensive traditional materials and why contemporary western building materials were prohibited. The minimal staff of NHB was not able to handle efficiently the growing workload of approvals and supervision. The market economy opened the doors to architects and craftsmen who had limited experience with listed buildings. The owners faced the waste of time and money and also the bureaucracy which still carried the negative image as a legacy of Soviet traditions. Unequal treatment was not rare as the competence and ability of new county inspectors varied a lot. Heritage administration was unable to reach every owner. The incompetent owners themselves interpreted different restrictions to different types of monuments also as a part of unequal treatment.

The restoration and promotion budget of heritage was largest in the Soviet period. The protection of costly architectural monuments was the task of the well-financed Committee of Construction where there was money both for research and restoration. The centralization of the whole field under the subordination of the Ministry of Culture remarkably diminished the budget and conservation has remained one of the under-financed institutions in Estonia for decades. The shortage of money was magnified by the Property reform. Since

then the priorities and order of works were set by a State Inspection, after the reform a large number of the new owners started to maintain their property simultaneously. Majority of the returned property was in very bad condition. The returned heritage was a property that half a century earlier had been confiscated from the current owners or their ancestors and their condition was morally the matter of the whole society. With the habit of rebellious attitude towards the state the fresh owners blamed the state over the poor maintenance of their heritage and turned minor attention to the fact that the regime that had caused the injustice had been replaced by an independent state. NHB was at least partly morally responsible for the heritage that was listed recently or whose maintenance depended on municipalities or third persons.

The Conservation Act was definitely not owner-friendly, setting strict restrictions but not compensating them. In addition NHB compensated their administrative disability with further restrictions. Many owners had no will to cooperate with NHB. Also restoration architects and researchers manipulated with the image of NHB to protect their own interests in the changing society. They had lost their stable income and fell into unexperienced dependence on unaware private customers with minimal restoration and design budget.

Transitional societies are often affected by the uneven speed of reforms. In Estonia the success of the state was based on radical reforms in economy, including building activities. The cultural values remained in the background and the regulation of the performance of the state in cultural matters took place with a delay and remained strongly under-financed. The dissonance between national priorities, social values and profit-oriented economy did the legacy a misservice. The forming democracy was affected by the stratification of the society and growing daily subsistence.

Like many other fields, heritage administration was not ready for the change, especially the Property reform. The change of the society was at the same time the propulsion for the long planned administrative reform. The formation of NHB established transparent and logical administration and more precise vision of the mission of the Board. However, the reform cut significantly the number of staff which was an undisputable mistake in a situation where political change caused considerably more work and responsibility and NHB had to build up a new system covering not only the biggest cities but also all the counties.

The moral position at the time of political change was extremely high as the independence was restored with the help of heritage movement and the legacy had been proclaimed a national richness. The social responsibility for heritage was enormous since the first heritage clubs were founded before the Property reform had started. Heritage administration missed the change in the social attitude as they concentrated on reforms and internal conflicts connected with them. NHB got stuck in bureaucracy, legal matters and revision



of the lists of monuments. In the new problems of ownership NHB stood up for the interest of monuments, wording the restrictions and rules. Loaded with growing bureaucracy, minimal attention was paid to partnership with the owners. While during the Soviet period all steps in the maintenance of a monument were taken inside one administrative system, then after the restitution the monuments were maintained by thousands of private persons and entrepreneurs. NHB was not able to cooperate with them all; also the municipalities were left on their own and not engaged in the common responsibility. The head start in transition was quickly lost. The real estate management was in the matter of heritage interested in quick and profitable return. This situation was quite unavoidable as the overloaded and under-financed NHB was left on its own. The national emphasis on private property and free enterprise magnified the problems. The Government, the Parliament and the Ministry of Culture did not support the activities of NHB.

In the Soviet society the heritage administration had monopolised not only the maintenance of heritage but also the responsibility for its preservation. The minimal cooperation with local municipalities and people and the totalitarian restrictions-based protection resulted in the low awareness and mainly in lack of personal responsibility for common heritage. NHB confirmed also in the independent state its dictate by wording the obligations but not the rights and personal mission. The cooperation with local municipalities depended mostly on the person of the local inspector and not the overall policy of NHB. However, the establishment of the profession of the county inspector was an important prerequisite to reach every municipality and owner. The prestige of this occupation has been violated by penny-pinching. In majority of the counties a single inspector has been responsible for nearly 20 years for thousands of monuments, turning the important task into mission impossible.

By the turn of the millennium the administration of heritage reached a crisis. The preparations for the new Conservation Act were partly manipulated by different interest groups. The act of 2002 alleviated the situation but still less than proposed. Most of the relief was cancelled after some years, since in the period of expansive development the society was not ready to take personal responsibility. Also the liberal Planning Act of 2002 that followed the traditions of social-democratic Nordic countries was still unsuitable in a post-communist country.

NHB started to undergo a renewal in the new millennium mostly on its internal reserves and reformulated its mission, supported by the stabilizing society. The sub-decrees of the Conservation Act from the early 2000s are the most precise and regulative ones in the history of heritage protection in Estonia. The basis for this is the stabilisation in the Board itself and in the society and also some balance between common values, owners' interests and restrictions.

This balance is of vital importance. For example the World Heritage Convention is after 40 years of remarkable work trapped in the over-bureaucracy it has created itself. Estonia has with its competence and compactness in ideal conditions a potential to become a model of heritage administration. The stable work and also the growing democratic common responsibility is mostly threatened by the fear for stagnation and even corruption in state boards and municipalities.

During the transitional period Estonia integrated with international organisations, as a part of positioning itself as an independent state Estonia guaranteed its legacy a place in the World Heritage List. International contacts and the establishment of national committees and groups of independent expert organisations like ICOMOS and DOCOMOMO broadened the ideology and methodology of local heritage protection and favoured the democratic and public discussion of the goals, principles and management of protection.

Estonia has a reliable list of monuments in the international comparison mostly because of its diversity. The list of monuments can basically be used as a guiding material to study Estonian history and culture. One of the goals of the list of monuments is to promote the overall awareness of culture and thus continuous attention should be paid to the representativeness and balance between different subjects and regions.

During the Soviet period the heritage institutions were among the carriers of national culture, selecting and taking care of national monuments. At the time of systematic destruction of environment and Soviet neglect the mission of the institution was essential to raise the public awareness needed for the re-establishment of the Republic.

The attitude that the conservators harass the owners' rights and property origins not from the professional demands, but from the disability of NHB to be a partner for owners in educational, moral and fiscal matters, from the administrative and supervising incapability. Unbalanced legislation causes uneven treatment as there are no effective legal measures to force ill-minded or careless owners to take care of common heritage. The negative attitude bases also on the uncertainty of inspectors, exaggerated debates over some questionable cases; the unwillingness to follow the laws and egoism is a legacy of Soviet society. As a reaction to personal poverty and deficit the society preferred solutions guaranteeing quick and easy profit.

Awareness-raising has to include foremost the positive and educational examples. The policy of NHB is rehabilitated by the huge number of well-restored and maintained monuments and growing overall pride over national legacy. The values of the society have matured and now NHB is mostly accused of making compromises. Recent planning activities and public debates reflect already more social awareness and support to heritage authorities. The restrictions in general follow public expectations for the preservation of historical environment.

# Kasutatud allikad ja kirjandus

## 1. ARHIIVIALLIKAD

DOCOMOMO EESTI GRUPI ARHIIV

Arvele võtmata materjalid.

EELK Kadrina Katariina koguduse arhiiv

Arvele võtmata materjalid.

EESTI ARHITEKTUURIMUUSEUMI ARHIIV (EAM)

Bruns, Dmitri. Arhitektuuribüroo AB Projekt. Tallinna vanalinna regenereerimisalane tegevus aastail 1960–1980. EAM, D. Brunsi f 7427, s 34.

EESTI MUINSUSKAITSE SELTSI ARHIIV (EMS)

Juhatuse koosolekute protokollid. Arvele võtmata materjalid.

EESTI RIIGIARHIIV (ERA)

Riikliku kaitse alla kuuluvate kultuurimälestiste nimestik ajaloomälestiste osas. ERA, f R-1797, n 3, s 827.

Kirjavahetus linnade ja rajoonide TSN TK kultuuriosakondade, kohalike asutuste ja usaldusmeestega kultuurimälestiste arvestuse ja kaitse küsimustes (arheoloogia- ja ajaloomälestiste osas). ERA, f R-1797, n 3, s 832.

Kirjavahetus asutuste ja isikutega muinsuste registreerimise, restaureerimise ja kaitse küsimustes. 25.IX 1925 – 25.VI 1926. lk 20. ERA, f 1108, n5, s 374.

Kirjavahetus ja muinasvarade, leidude ja haruldaste taimede nimekirjad. ERA, f 2013, n 1, s 892.

Nõukogude Kultuurifondi Eesti Vabariikliku Osakonna asutamiskonverentsi materjalid. ERA, f 5021, n 1, s 5.

Mittetulundusühingu Eesti Kultuurifond asutamiskoosoleku protokoll, asutamisleping ja põhikiri; Nõukogu koosolekute protokollid lisadega 13.IX 1994- 03.VII 1996. ERA, f 5021, n 1, s 21.

Stockholmi Eesti Muinsuskaitse Seltsi dokumendid. 20.II 1990 – september 1992. Õed Agnia (Rutt) ja Elga Eliaser. ERA, f 4991, n 1, s 76.

Teedeministeeriumi ehitusjaoskond. Kirjavahetus uute hoonete püstitamise ja vanade lammutamise asjus. Varemeiks muutunud või hävima jäetud ehitiste nimekiri ja muinsuskaitsele võetud ajalooliste muinasvarade nimestik. 1935–1940. ERA, f 2218 n 1 s 84.

## ICOMOS ERK ARHIIV (ICOMOS)

Protokollid ja kirjavahetus. Arvele võtmata materjalid.

## MUINSUSKAITSEAMETI ARHIIV (MKA)

Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1, s nr 2 22.X 1966 – 18.III 1980.

Baltic Heritage Committee dokumendid (protokollid, kirjavahetus) 1.1-9.

Eesti NSV Ehituskomitee Arhitektuurimälestiste Kaitse Teaduslik-Metoodiline Komisjon. Komisjoni protokollid ja kirjavahetus 1-1 4.II 1981–03.II 1987.

Eesti NSV väkelinnade ajalooliste keskuste kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonid. Tallinn, 1970. MKA, s P-1290.

Helmi Üpruse isikuarhiiv. MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 42 Tallinna regenereerimine. Ettekanded ja ettevalmistav materjal.

Helmi Üpruse isikuarhiiv. MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 44 ettepanekud Tallinna vanalinna rekonstrueerimiseks. Tallinna kesklinna rekonstrueerimine. Planeerimise eksperimentaalne projekt. Tallinn 1969.

Helmi Üpruse isikuarhiiv. MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 46 Vanalinna hoonete kaitse alla võtmise ettepanekud. Kokkuvõte.

Helmi Üpruse arhiiv. MKA, Allsari 3.1 Tallinna vanalinn. S 47 Ehitismälestiste probleemid Tallinna vanalinna regenereerimisprojekti. Tööplaanid.

Kirjavahetus väliskorrespondentidega 1.1-9.

Laarmann, Eva. Ettepanek Kallaste vanalinna kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoonide määramiseks. Tallinn, 1981. MKA, s A-674.

Lapin, Leonhard. Ettepanekud Tallinna kesklinnas asuvate arhitektuuri-ajalooliselt eriti väärtuslike objektide riikliku kaitse alla võtmiseks. Tallinn 1974. MKA, P-1963.

Muinsuskaitseinspeksiooni peadirektori käskkiri 13.V 1999 nr 8-a. Arvele võtmata materjalid.

Muinsuskaitseeaduse materjalid 1990–1994. Koondanud Ülo Puustak. Arvele võtmata materjalid.

Rapla maakond Vigala vald Kivi-Vigala küla. Vigala kiriku altar ja kantsel. Seisundi hindamine 2005. MKA, A-6256 (ERA, f 5025, n 2, s 7201).

Riigiarhiivi direktori Aimar Altosaare kiri Muinsuskaitseametile 18.I 1998 nr 30. Arvele võtmata materjalid.

Riigiarhiivi ja Muinsuskaitseameti vaheline Dokumentide deponeerimise akt 01.XI 1994. Arvele võtmata materjalid.

Riigiarhiivi ja RAS Eesti Ehitismälestiste vaheline Dokumentide deponeerimise akt 01.XI 1994. Arvele võtmata materjalid.

RUPI "Eesti Ehitismälestised", Paide vanalinna kaitsetsooni korrektuur ja kaitsenimekirja täiendamine. Tallinn 1989. MKA, s A-2522.

Sirel, Helju. Paide ajalooline linnakeskus. Paide linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurilooline ülevaade muinsuskaitse aspektist. Tallinn, 1972. MKA, s P-1428.

Suuder, Olev. Lõuna-Eesti vesiveskite ajalooline ülevaade 1990. MKA, A-2750.

TAMKI. Koopiad vanalinna kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakorramise töökomisjoni protokollidest ja tööplaanidest. 9.II 1988- 23.XI 1989. TLA 1443.1.81a, lk 8.

VAMKI kirjavahetus KRPIga 1-2.

VAMKI kirjavahetus KRPI-ga 1-3 1.I 1988–15.VI 1993.

VAMKI Kirjavahetus Tallinna vanalinna regenereerimisest 25.II 1983–12.XII 1986.

MKA; VAMKI. Kirjavahetus VRV-ga 1-4 s 5. 11.I 1971- 21.XII 1973.  
VAMKI. ICOMOSi dokumendid 1-11 2.II 1985–14.XI 1991.  
VAMKI. Kirjavahetus välissuhetest lisadega 1-9 5.V 1968–01.VI 1993.  
VAMKI/VLAKV Kirjavahetus muinsuskaitse üldküsimumstes 18.I 1988- 6.IX 1993.  
Väljalainud kirjad muinsuskaitse üldküsimumstes ja kultuurimälestiste kaitse kohta  
1.1-7 01.IV 1998–29.V 1998.  
Üleliidulise tähtsusega linnaehitus- ja arhitektuurimälestised Eestis, Kultuurikomitee  
kompetentsi kuuluvad mälestised, loetelu koostatud arvatavalt 1990, MKA, arvele  
võtmata materjalid.

#### TALLINNA KULTUURIVÄÄRTUSTE AMETI ARHIIV (TKVA)

Maas, Olev. Arhitektuuriajaloolised eritingimused uusehituse püstitamiseks Tallinnas,  
Viru ja Müüri vahe tänavate nurga vabale krundile. Tallinn, 1983. TKVA, n 3, s 2300.  
Muinsuskaitseinspektiooni käskkiri nr 11-A 16.III 2001 ja Tallinna Kultuuriväärtuste  
Ameti käskkiri nr 11 19.III 2001 Uusehitiste rajamisest Tallinna vanalinnas muinsus-  
kaitsealale. Arhitektuurimälestiste ekspertnõukogu 27.XI 2000 koosoleku protokoll  
nr 11 lisa 1 Tallinna vanalinnas muinsuskaitseala uushoonestamise põhimõtteid. Arvele  
võtmata materjalid.  
Mäeväli, Sulev. Arhitektuuriajaloolised eritingimused uusehituse püstitamiseks Tallinnas  
Viru tänaval. TKVA, n 3, s. 2299.  
TKVA, kirjavahetus 2-1 2000.  
Tallinna Linna TSN TK Arhitektuuri ja Planeerimise Valitsuse protokoll 16.II 1967.  
TKVA, n 3, s 2298.  
Tallinna Muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropooli kirjad ja materjalid. Arvele  
võtmata materjalid.  
Tallinna vanalinn. Taotlus varade lülitamiseks maailmapärandi nimekirja. Tallinn, 1996.  
TKVA, arvele võtmata materjalid.  
Teadusliku Restaureerimise Töökoja Tallinna vanalinnas rekonstrueerimise komisjoni  
protokoll nr. 7, 16. märts 1967. TKVA, n 3, s 2298.  
T-Linnaprojekt, Tallinn, Sauna tn 10 kinnistu äri- ja eluhoonete ehitusprojekt 2011.  
MKA n 9, s 7123.

#### TALLINNA LINNAARHIIV (TLA)

Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse inspeksioon. Kirjavahetus regenerereerimise küsi-  
mustes ametiasutustega (vanalinn) 1.I 1951- 8.XI 1959. TLA, f 1443, n 1, s 12.  
Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksioon. Kirjavahetus regenerereerimise küsi-  
mustes ametiasutustega (vanalinn). 11.I 1956- 18.XII 1965. TLA, f 1443, n 1, s 11.  
Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksiooni alast tegevust käsitlevad otsused ja  
korraldused 17.III 1970–19.IX 1979. TLA, f 1443, n 1, s 18.  
Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse juhtimise üleandmise akt 1958. TLA, f 1443,  
n 1, s.12a.  
Kaljundi, Jevgeni. Muinsuskaitse ajalugu Eestis 1971. TLA, 1432.1.104.  
Kirjavahetus Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomiteega arhitektuuri  
mälestusmärkide kaitse alal 18.VIII 1953–24.IX 1964. TLA f 1443, n 1, s 10.  
Tallinna Linna TSN TK Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse Kaastöökomisjoni  
kirjad koosolekute kohta. Rudolf Kenkmaa kirjad komisjonile 13.I 1952–02.XI 1960.  
TLA, f R-285, n 1, s 409.

Tallinna Linna TSN TK Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsuse kaastöökomisjonis peetud ettekannete käsikirjad 21.XII 1956–03.VII 1957. TLA, f R-285, n 1, s 74.

TAMKI . Koopiad vanalinna kaitsetsooni hoonete ja rajatiste regenereerimise ja heakor-rastamise töökomisjoni protokollidest ja tööplaanidest. 9.II 1988- 23.XI 1989.TLA, f 1443, n 1, s 81a.

## 2. SUULISED ALLIKAD

Intervjuu Küllo Arjakasega 11.XI 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Lilian Hansariga 10.VI 2009. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Lilian Hansariga 25.III 2012. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Kalli-Maia Hollandiga 10.XI.2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Mare Kasega 28.XII 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Viive Leitsariga 23.XI 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Tiina Linnaga 07.XI 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Aet Maasikuga 17.I 2012. Märkmed autori valduses;

Intervjuu Marje Reinansiga 18.XI 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Tiit Sillaotsaga 08.XI 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Ülo Puustakuga 18. V 2009. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Ülo Puustakuga 27.I 2011. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Fredi Tompsiga 22.V 2009. Märkmed autori valduses.

Intervjuu Hain Tossiga 1.IV 2009. Märkmed autori valduses.

Telefoniintervjuu Jaan Tammega 25.VIII 2010. Märkmed autori valduses.

Gumbrecht, Hans-Ulrich. Seminar How to remember the past 04.XII 2011 Tallinna Üli-koolis. Autori märkmed.

Maciuka, John V. Castles in the Sand: Architekturpolitik im Herzen Berlins. – ette-kanne VIII rahvusvahelisel Kirde-Euroopa ajaloo konverentsil “Rekonstrueerimise ja moderniseerimise vahel: avalikud arutelud ajalooliste linnasüdamete üle 20. ja 21. sajandil”. Tallinna Linnaarhiiv 15.–17.IX 2011. Autori märkmed.

## 3. PUBLITSEERIMATA KÄSIKIRJAD

Alatalu, Riin. Eesti taluarhitektuur kui rahvuspärand. Rahvusliku taluarhitektuuri kest-mine ja kaitse arengukava “Maa-arhitektuur ja –maastikud. Uurimine ja hoid” valgu-ses. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2007.

Ashworth, Gregory J. Heritage and local economic development: a reluctant relations-hip. – Handbook on the Economics of Cultural Heritage. Eds Ilde Rizzo and Anna Mignosa. Edward Elgar Publishing. Forthcoming, 2011. Käsikiri.

Elkins, James Writing About Modernist Painting Outside Western Europe and North America. <http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/ojs/index.php/transcultural/article/view/1928/1782>. vaadatud 02.VIII 2012.

Jõekalda, Kristina. Eesti muinsuskaitse ja võõras pärand: Muinsusteadlikkuse kujunda-mine 1920.–30. aastatel. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2010.

Kodres, Krista. Arhitektuuripärandi kaitse Eesti NSV-s: ideoloogia, poliitika ja tege-vuspraktika. Käsikiri.

Kraut, Ants. Muinsuskaitseklubid ja kultuurimälestiste kaitsjad asutavat kogu asutamas. Türi, Salacgriva, Sovetsk, Kaliningrad 2012.

- Kuningas, Henry Postmodernism Tallinna vanalinnas. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2003.
- Lutsepp, Elo. Uudisandused – 1930. aastate sotsiaalpoliitika ja arhitektuuri kohtumisi. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2006.
- Naska, Sirlu. Muinsuskaitsealade kujunemine ja korraldus. Eesti ja teiste Euroopa riikide võrdlev analüüs. Magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2011.
- Rodin, Matis. Muinsuskaitse sõlmpunktid aastatel 1944 kuni 1955, peamised arengujooned stalinistlikus muinsuskaitstes Nõukogude Eesti näitel. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2005.
- Roosalu, Madis. Arhitektuurimälestiste kaitse ja ennistamine Eesti NSV-s 1955–1965. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn, 2005.
- Russow, Erki; Valk, Heiki; Haak, Arvi; Pärn, Anton; Mäesalu, Ain. Keskaja euroopaliku kultuuri arheoloogia: linnad, kirikud, kloostrid ja kivilinnused – Arheoloogiline uurimistö Eestis 1865–2005, Tartu 2006, <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm>, vaadatud 17.II 2012.
- Seidla, Anu. Muinsuskaitseameti (Muinsuskaitseinspektsiooni) kuvand ajakirjanduse põhjal 2001. aasta näitel. Täiendkoolituse lõputöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2011.
- Seidla, Anu. Muinsuskaitseameti kuvand ja selle muutumine ajas 1996., 2001. ja 2007. aasta ajakirjanduse põhjal. Koostamisel olev magistritöö, Eesti Kunstiakadeemia. Käsikiri.
- Tvauri, Andres. Muinsuskaitse ja museoloogia õppematerjal 2003. <http://www.arheo.ut.ee/Museo&muinsus.pdf>, vaadatud 17.II 2012.
- Tvauri, Andres. Arheoloogiamälestiste kaitse Eestis. – Arheoloogiline uurimistö Eestis 1865–2005. <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm>, vaadatud 15.I 2012.
- Vooglaid, Mihkel. Muinsuskaitse ja restaureerimine Eestis Euroopa kultuuripärandi kaitse ja ennistamise taustal aastatel 1965–1975. Bakalaureusetöö, Eesti Kunstiakadeemia. Tallinn 2006.
- Õuekallas, Ivar. Meediamonitooring Muinsuskaitseametist ajavahemikul 01.01.2007–31.08.2009. Tartu Ülikool 2009.
- Õuekallas, Ivar. Sisekommunikatsiooni ja töörahulolu vahelised seosed (Muinsuskaitseameti näitel). Bakalaureusetöö, Tartu Ülikool. Tartu 2010.

#### 4. KIRJANDUS

- 100 rida Vanalinna päevade korralduskomitee liikmelt Jüri Kuuskemaalt. – Õhtuleht 18.VI 1987.
- Aarelaid, Aili. Kodanikualgatus, seltsid ja tsiviilühiskond. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuv kultuurimaastikul. Koost. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996, lk 9–16.
- Aarelaid, Aili. Loom ja loodus seltsitegevuse alusena. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuv kultuurimaastikul. Koost. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996, lk 207–214.
- Aarelaid, Aili. Riigisotsialismist tulnuil on mõndagi ühist. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuv kultuurimaastikul. Koostanud Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996, lk 65–74.
- Aarelaid, Aili. Vaba kodanik ja iseseisvuse kollisioonid. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuv kultuurimaastikul. Koost. Aili Aarelaid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996, lk 112–126.

- Aareleid, Aili. Šokk odava riigikultuuri kadumisest. – Sirp 23.X 1992.
- Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitseks. – Kodumaa 23.II 1977.
- Ajaloo- ja kultuurimälestiste tõhusamaks kaitsmiseks. – Õhtuleht 25.I 1977.
- Alakivi, Uku. Loodus- ja kultuuripärand on ühisvara. – Edasi 19.II 1982.
- Alatalu, Epp. Erakonnad tulevad ja lähevad, muinsuskaitse jääb. – Päevaleht 21.IX 1990.
- Alatalu, Riin. Demokraatiast ja muinsuskaitsest. – Filosoofiakunst. Eesti Kunstiakadeemia tudengite filosoofiliste essee kogumik. Koost. ja toim. Leo Luks. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 140-146.
- Alatalu, Riin. ICOMOS – Rahvusvaheline Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu. – Muinsuskaitse aastaraamat 2009, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2010, lk 104-105.
- Alatalu, Riin. Kas pärand kuulub rahvale, riigile või maailmale? – Sirp 19. VIII 2011.
- Alatalu, Riin. Maastik ja taluarhitektuur. Maa-arhitektuuri inventeerimine. – Acta architecturae naturalis. Tallinna Tehnikaülikool 2011, lk 73-92.
- Alatalu, Riin. Mis on maailmapärand? – Muinsuskaitse aastaraamat 2006, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 100-103.
- Alatalu, Riin. Murenev muinsus. – Sirp 20.III 2009.
- Alatalu, Riin. Pärand ja pilvelõhkjad. – Postimees 23. VII 2012.
- Alatalu, Riin. Taluarhitektuuri hoidmisest ja kaitsest Eestis. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat LI, Tartu 2008, lk 63-79.
- Alatalu, Riin. Turism ohustab maailmapärandit. – Eesti Päevaleht 23. VIII 2008.
- Alatalu, Riin. Vanalinnade kaitsetsoonid Eesti NSV-s. Linnasüdame te säilitamine totaalkaitse meetodil. – Kunstiteaduslikke uurimusi 2009, kd 18/3-4, lk 79-98.
- Alatalu, Riin. Viime mälestised teise kohta? – Eesti Päevaleht 18.I 2011.
- Allik, Jaak. Vastus Eesti Arhitektide Liidu 5. märtsi avalikule kirjale. – Sirp 17.IV 1988.
- Allikas, Aune; Karu, Kristel. Ajalooteadvus. Ülevaade teooriast ja empiirilisi andmeid Baltikumist. – Akadeemia 1995 n3, lk 451-477.
- Allkirjade kogumise tipp-10. – Eesti Ekspress 31. III 2010.
- Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades. Tallinn: UNESCO ERK 2003.
- Aluve, Kalvi. Maakõrtsid ja hobupostijaamad Eestis, Tallinn: Kunst 1976.
- Ammas, Anneli. Täna 20 aasta eest loodi esimene avalik vastupanuliikumine Eestis. – Eesti Päevaleht 12.XII 2007.
- Amos, Ralf. Vanalinn. – Noorte Hääl 4.V 1984.
- Annuk, Eve. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained. Miks ja kuidas uurida nõukogude aega? – Võim & kultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 2003, lk 13-39.
- Arhitektuurikroonika '85. Koost. Aet Pikk. Tallinn: Valgus 1987.
- Arhitektuurikroonika '90. Koost. Helju Sirel, Oleg Kotšenovski. Tallinn: Ehituse Teadusliku Uurimise Instituut 1993.
- Arjakas, Külle. Iga amet tahab õppimist. – Mitme tule vahel. Meenutusi, pildistusi, arutlusi, analüüse. Tartu: Bookmill 2011, lk 262-268.
- Arrak, Jüri. Laidoneri suvilas on Vabadussõja muuseumi koht. – Hommikuleht 3.VII 1993.
- Ashworth, Gregory J. & Kuipers, Marika J. Heritage planning in the Netherlands: how far have we come? – Agora. Themanummer Erfgoed en planning. April 2004.
- Aua, Andres. Muinsuskaitsejärgid kalduvad pessimismi. – Õhtuleht 16.V 1992.
- Blake, Janet. On Defining the Cultural Heritage. – The International and Comparative Law Quarterly vol 49, nr 1 2000, lk 61-85.



- Boguslavski, Mark. Rahvusvaheline kultuuriväärtuste kaitse. Tallinn: Eesti Raamat 1983.
- Bruns, Dmitri. Tallinn: linnaehituslik kujunemine. Tallinn: Valgus 1993
- Bruns, Dmitri. Tallinna peaarhitekti mälestusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Arhitektuuri-muuseum 2007.
- Bärenson, Jaan. Mõni sõna kalmistutest. – Noorte Hääl 10.VIII 1986.
- Böckler, Teddy. Harju street 1944–2000. – Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades. UNESCO ERK 2003, lk 79–88.
- Conservation and Preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoiriam Alois Riegl (1858–1905). Eds Falser, Michael S.; Lipp, Wilfried; Tomaszewski, Andrzej. Florence: Edizioni Polistampa 2010.
- Dambis, Juris. Latvia. – Policy and Law in Heritage Conservation. Ed Robert Pickard. London and New York: Spon Press 2001, lk 207–226.
- Eesti ehitusmälestised. Aastaraamat. Toim. Tiit Masso. Tallinn: Valgus 1990.
- Eesti Kultuurifondis loeti raha ja määrati toetusi. – Sirp ja Vasar 12.IV 1991.
- Eesti küla ehitab. Koost. Vello Viirmaa. Tallinn: Eesti Raamat 1983.
- Eesti Muinsuskaitse Seltsi põhikirja projekt. – Sirp ja Vasar 25.IX 1987.
- Eesti Muinsuskaitse Seltsi Toimetisi. Koost. Peeter Ilus, Kalle Käsper. Tallinn: Valgus 1989.
- Eesti Muinsuskaitse Seltsi volikogu omandi- ja maareformi asjus. – Õhtuleht 3.XII 1991.
- Eesti puitarhitektuur. Koost Karin Hallas. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum, Eesti Muinsuskaitseinspeksioon 1999.
- Eesti Vabariigi Välisministeerium läbi aegade. Välisministeerium 2008, lk 38, 42.
- Eesti Vabaõhumuuseum. Ideest tegudeni. Toim. Merike Lang. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseum 1996.
- Ehitus ja arhitektuur 1974 nr 1.
- Ehitus ja arhitektuur 1982 nr 2.
- Ehitus ja arhitektuur 1985 nr 1/2.
- Erilaid, Tõnis. Tubli maratoni asemel kiire sprint? – Sirp ja Vasar 29.IX 1978.
- Ernesaks, Gustav; Järvet, Jüri; Klas, Eri; Kiisk, Kalju; Rääts, Jaan; Põldroos, Enn; Pormeister, Valve; Eilart, Jaan; Kangilaski, Jaak; Valk, Heinz; Mikk, Arne; Üksküla, Arne. Kultuuri kaitseks. – Sirp ja Vasar 01.I.1987.
- ETA. Iga mälestusmärgi saatus tuleb otsustada eraldi. – Päevaleht 13.IX 1991.
- ETA. Kultuurimälestiste ülevaatuse tulemused. – Edasi 2.IV 1972.
- Foucault, Michel. Diskursuse kord. Tallinn: Varrak 2005.
- Foucault, Michel. Kaks loengut. – Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koost. ja toim. Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus 2002, lk 283–307.
- Foucault, Michel. Space, Knowledge and Power. – Power. Essential works of Foucault 1954–1984, vol 3, Penguin Books 1984.
- Foucault, Michel. Teadmiste arheoloogia. Tartu Ülikooli Kirjastus 2005.
- Gens, Leo. Agulipsühholoogia ja Tallinna tulevik. – Sirp ja Vasar 17.I 1986.
- Gnadenteich, Uwe. Kemmerg ja prügikast riikliku kaitse all. – Sõnumileht 5.X 1998.
- Green, Arnold. Eesti NSV seaduse “Ajalo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta” projektist. Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja rahvasaadik A. Greeni ettekanne. – Rahva Hääl nr 296, 22.XII 1977.
- Grün, Ille. Tallinna Linna Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitees. – Õhtuleht 4.IX 1989.
- Haapsalu. Koost. Roman Haavamägi. Tallinn: Eesti Raamat 1976.
- Habicht, Tamara. Eesti rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst 1977.
- Halinga Valla Teataja. Detsember 2005.

- Hallas, Karin. Arhitektuurimälestiste kaitse ajaloost: 1920.–1930. aastad. – Vana Tallinn, VII (XI). Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, Estopol, 1997, lk 95–121.
- Hallas, Karin. DOCOMOMO – tegutseda valvekoerana. Rahvusvaheline DOCOMOMO nüüd ka Eestis. – Sirp 9.X 1992.
- Hansar, Lilian. (Vana)linn kui semiosfäär. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 17–29.
- Hansar, Lilian. Helmi Üprus and the Old Town of Tallinn. – Baltic Journal of Art History, autumn 2011/spring 2012, lk 57–76, lk 64.
- Hansar, Lilian. Linnast muinsuskaitsealaks. Linnehituslike struktuuride muutused Eesti väikelinnades 13. - 20. sajandil. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2010.
- Hansar, Lilian. The Lacuna, an Empty Space in Urban Construction. Cesare Brandi's Restoration Theory in the Integral Preservation of Old Town Areas. – Koht ja paik / Place and Location IV. Toim. Virve Sarapik. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kunstiakadeemia, Eesti Semiootika Selts 2008, lk 139–151.
- Hanson, Heidi. Muinsuskaitse Selts keskendumas muinsuste kaitsele. – Päevaleht 15.IX 1990.
- Hein, Ants. Ohtu mõisast ja mitte ainult. – Sirp ja Vasar 19.VIII 1988.
- Hein, Ants. Viljandimaa mõisad. Tallinn: Hattorpe 1999.
- Hein, Ants. Hüljatud mõisad. Tallinn: Hattorpe 1996.
- Helme, Rein. Mõisa köis ei pea lohisema. – Rahva Hää 29.VII 1992.
- Heritage Studies. Methods and Approaches. Eds Marie Louise Stig Sørensen, John Carman. London & New York: Routledge 2009.
- Hiiu detailplaneering muinsuskaitse käes. – Eesti Päevaleht 26.II 1998.
- Hion, Ene; Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. Meie muutuv elulaad. Tallinn: Eesti Raamat 1988.
- ICOMOS-i kollokvium Tallinnas. – Sirp ja Vasar 14.VI 1985.
- Iher, Erle, Kes otsustab kiriku käekäigu üle? – Eesti Kirik 03.IV 2002.
- Ilus, Peeter; Käsper, Kalle. Eesti Muinsuskaitse Seltsi “Toimetised”. – Harju Elu 17.IX 1988.
- Jansen, Ea. Eestlane muutuv asjas. Tartu: Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv 2007.
- Jeletsky, Imbi. Palju head eilsest homsesse. – Õhtuleht 4.IV 1972.
- Jeletsky, Imbi. Üht seadusesõna sirvides. Juttu ajasid Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspektsiooni juhataja Irene Rosenberg ja ajakirjanik Imbi Jeletsky. – Õhtuleht 28.VII 1976.
- Jokilehto, Jukka. Arhitektuuri konserveerimise ajalugu. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2010.
- Josing, Ülo. Muinsuskaitse fotovõistlus. – Sirp ja Vasar 11.VIII 1987.
- Juurak, Raivo. Mis saab Kalamajast? – Õhtuleht 19.XI 1987.
- Järelmõtteid NSVL Arhitektide Liidu Kongressile. – Sirp ja Vasar 7.VIII 1987.
- Järve, Linda. Tüli kultuurimälestiste pärast. Lenin koos seltsimeestega on kestvalt kaitse all. – Õhtuleht 5.X 1998.
- Kahk, Juhan. Eesõna asemel. – Teine elu. Kultuuriväärtuste restaureerimisest, Kunst 1979, lk 5–6.
- Kaljundi, Jevgeni. Meilgi tuleks ühing luua. – Sirp ja Vasar 24.V 1968.
- Kalm, Mart. DOCOMOMO Eestis: kas mõikab?. – Ehituskunst 1996 nr 15. DOCOMOMO eri, lk 7–8.
- Kalm, Mart. Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tallinn: Sild 2002.
- Kalm, Mart. Maailmapärandid kiskub kiiva. – Eesti Päevaleht 02. VII 2011.
- Kalm, Mart. Maailmapärandid kantseldamas. – Sirp 19. VIII 2010.
- Kalm, Mart. Parteimaja tagune, endine Sibulaküla. – Hommikuleht 10.VII 1993.
- Kalm, Mart. Politseiaed – Pioneeride väljak. – Hommikuleht 31.VII 1993.

- Kalm, Mart. Stalinism kohtab gootikat: sõjajärgsest arhitektuurist Tallinna vanalinnas. – Kunstiteaduslikke uurimusi, 1998 nr 9, lk 229–256.
- Kalm, Mart. Tallinna vanalinn – turistikoppel või maailmapärand. – Postimees 21.VII 2008.
- Kalm, Mart. Tõnismägi – peenema elu peegeldusi. – Hommikuleht 3.VII 1993.
- Kalm, Mart. Uue maailma, Pärnu maantee tagune. – Hommikuleht 17.VII 1993.
- Kalm, Mart. Veerenni – agulitagune oas. – Hommikuleht 24.VII 1993.
- Kalmus, Veronika, Vihalemm, Triin. Väärtused, identiteet, keel, sotsiaalne ruum. – Eesti Inimarengu aruanne 2007. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus 2008.
- Kalmus, Veronika; Vihalemm, Triin. Väärtused, identiteet, keel, sotsiaalne ruum. – Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest. Toim. Kalmus, Veronika; Lauristin, Marju; Pruulmann-Vengerfeldt, Pille. Tartu Ülikool 2004, 31–39.
- Kamenik, Toivo. Esimene tööaasta. – Punalipp 31.I 1989.
- Kamenik, Toivo. Muinsuskaitse seltsi volikogus. – Vooremaa 25.V 1989.
- Kangropool, Rasmus. Tallinna vanalinna regenereerimisest. – Eesti ehitusmälestised. Aastaraamat. Toim. Tiit Masso. Tallinn: Valgus 1990, lk 10–20.
- Kangur, Alar. Seadus kaitseb ka Lenini teoseid. Vastab Tallinna muinsuskaitseameti juhataja Rasmus Kangropool. – Äripäev 15.IV 1996.
- Kannelmäe, Illar. Tallinna ajalooliste hoonete kohandamisest nüüdisotstarbele. – Ehitus ja arhitektuur 1985, nr 1/ 2, lk 64–69.
- Kannike, Anu. Kodukujundus kui kultuuriloomine: etnoloogiline Tartu uurimus. Tartu: Eesti Rahva Muuseum 2002.
- Karjatse, Armand. Kultuuri- ja arhitektuurimälestiste kaitseks asutati Restaureerimisfond. – Õhtuleht 14.V 1992.
- Kaubandus, toitlustus ja teenindus Tallinna vanalinnas. Tallinn: Valgus 1987.
- Kesler, Hindrek. 20 aastat Balti Arhitektide Liitude Assotsiatsiooni. – Sirp 22.X 2010.
- Kivi, Aita. Usaldades meie tänaseid arhitekte. – Rahva Häläl 26.I 1992.
- Kivi, Raul-Levroit. Tartu planeerimisest ja arhitektuurist. Artikleid ja mälestusi. Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum 2005.
- Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus 1996.
- Kodres, Krista. DOCOMOMO: arhitektuuri kaitse ja selle võimalused Eestis. Ehituskunst nr 7 1993, lk 10–11.
- Kodres, Krista. Müüdidloojad ja teised. – Ehituskunst 1991 nr 5, lk 3-7.
- Kodres, Krista. Sada aastat ehitamist Eestis. Ideid, probleeme ja lahendusi. – Ehituskunst 1999, nr 24, 25, 26, lk 7–85.
- Koel, Aleksander. Ajaloo- ja kultuurimälestiste ülevaatus. Palutakse asutuste, ettevõtete, koolide ja organisatsioonide abi. – Õhtuleht 20.V 1976.
- Koit, Rein. Tallinna vanalinn ja XII viisaastak. – Kaubandus, toitlustus ja teenindus Tallinna vanalinnas, Tallinn: Valgus 1987.
- Koit, Rein. Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamisest ja säilitamisest aastail 1972–1982. – Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni hooldamise ja korrastamise kogemusi aastail 1972–1982, Tallinn: Valgus 1983, lk 5-9.
- Kuidas vaatad, nõnda näed. Eesti ajakirjanike elulood III. Koost. Anu Pallas, Sulev Uus. Tartu Ülikooli Kirjastus 2009.
- Kultuuri arengukava piirjooni. Koost. Alar Ojalo. Tallinn: Kultuuriministeerium 1996.
- Kultuurifondis. – Sirp ja Vasar 20.V 1988.
- Kultuurimälestiste RPI Info 1.XII 1983.
- Kunsti ja kultuuriväärtusi ähvardavast ohust. – Õhtuleht, 26.II 1992.

- Kurg, Andres. Taastatud interjäär – laastatud interjäär. – Eesti XX sajandi ruum. Koost. Leonhard Lapin. Tallinn: Leonhard Lapin ning “Ruum ja Vorm 2000” toimkond 2000.
- Kuuskemaa, Jüri. Muinsuskaitse klubi alustab 4. hooaega. – Õhtuleht 24.IX 1985.
- Kuuskemaa, Jüri. Restaureerimisbuum Leedus III. – Sirp ja Vasar 15.IX 1978.
- Kuuskemaa, Jüri. Riia vanalinna regenereerimisest. – Sirp ja Vasar 23. VIII 1985.
- Kuutma, Kristin. Laulupidu kui kodanikualgatuse erivorm. – Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul. Koost. Aili Aareleid. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, lk 39–49.
- Kärbo, Arnold. Restaureerimise ajaloost Nõukogude Liidus. – Raamat – Aeg – Restaureerimine V. Tartu Riiklik Ülikool 1984, lk 12–16.
- Künapu, Liivi. Postmodernistlikud kaheksakümnendad. – Eesti XX sajandi ruum. Tallinn: Leonhard Lapin ning “Ruum ja vorm 2000” toimkond 1999, lk 262-294.
- Laane, Karl. Hauamälestiste kaitseks. – Õhtuleht 30.III 1985.
- Laane, Karl. Kalmude kõne. – Noorte Hääl 13.VIII 1983.
- Laansoo, Enn. Projekteerimine – vanalinna sotsiaal-majanduslik ja arhitektuurne probleem. – Vanalinn inimese elukeskkonnana. Tallinn: Valgus 1985, lk 43–46.
- Laar, Mart. Eesti uus algus, Konrad Adenauer Stiftung 2002.
- Laar, Mart. Ise küsin, ise vastan. – Maaleht 28.II 1991.
- Laks, Eino. Mitte ainult teatrimaja pärast. – Sirp ja Vasar 27.XII 1974.
- Laks, Ivo. Kalamaja 33 kvartalit. – Sirp ja Vasar 16.I 1987.
- Lankots, Epp. Alusuuringud Eesti Vabariigi aegsest ehituspärandist. – Muinsuskaitse aastaraamat 2006. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 67.
- Lapin, Leonhard. Helmi Üprus – minu vaimne ema. – Sirp 13.X 2011.
- Lapin, Leonhard. Seitsmekümnendate ruum. – Eesti XX sajandi ruum. Koost. Leonhard Lapin. Tallinn: Leonhard Lapin ning “Ruum ja Vorm 2000” toimkond 2000, lk 216.
- Laulu- ja tantsupeo teataja. Maa ja Ilm. Tallinn: Eesti Laulupeo- ja Tantsupeo SA 2011.
- Laulu- ja tantsupeo teataja. ÜhesHingamine. Tallinn: Eesti Laulupeo- ja Tantsupeo SA 2009.
- Lauristin, Marju. Contexts of Transition. – Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives in the Estonian Post-Communist Transition. Eds Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Tartu University Press 1997, lk 25–26.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997) – Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives in the Estonian Post-Communist Transition. Eds Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Tartu University Press 1997, lk 73–126.
- Liim, Allan. Seisukohad Mart Laari vastu tõstetud süüdistuse asjus. – Edasi 19.III 1989.
- Liin, Eda. Lõppes kultuurimälestiste ülevaatus. – Noorte Hääl 4.X 1967.
- Liin, Eda. Minu elulugu. Meenutusi 20. sajandi teise poole kultuuri- ja kunstielust. Tartu: Greif 2008.
- Liiv, Juhan. Peipsi pääl. Tallinn: Eesti Raamat 2008.
- Lindmaa, Silvi. Koos olid muinsuskaitsehuvilised. – Sirp ja Vasar 5.III 1982.
- Lindmaa, Silvi. Kultuurimälestiste RPI info 4.XII 1984, lk 11.
- Lindmaa, Silvi. Mis saab Tallinna puitarhitektuurist? – Sirp ja Vasar 18.XI 1977.
- Lindmäe, Herbert; Sootak, Jaan. Eesti NSV Prokuratuuris on algatatud kriminaalasi. – Edasi 19.III 1989.
- Loog, Hardo. Naabrite sõbralik võistlus. – Õhtuleht 26.IX 1978.
- Lõugas, Vello. Muinsuskaitse seltsi loomise eel. Arheoloogiamälestiste kaitsest Eestis. – Sirp ja Vasar 4.XII 1987.

- Maiste, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst 1996
- Maiste, Juhan. Mitte liiga hilja. – Reede 11.XI 1989.
- Majandusmehhanism vanalinnas kui kultuuriväärtuse kaitse teenistuses. Tallinn: Valgus 1986.
- Mandel, Mati. Kas vajame muinsuskaitset? – Töörahva lipp 07.IV 1987.
- Marie Underi sünnipaiga korrastustalgud. – Sirp ja Vasar 24.VI 1988.
- Meediasüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toim. Peeter Vihalemm. Tartu Ülikooli Kirjastus 2004.
- Miller, Voldemar. Vanad kalmistud 200 aastat. – Sirp ja Vasar 5.X 1973.
- Milve, Marika. Muinsuskaitse range kord Tallinnas kalmistutel. – Päevaleht 3.X 1998.
- Muinsuskaitse. – Sirp ja Vasar 1.VII 1988.
- Muinsuskaitse: kirjandusnimestik. Koost. Mare Kurvet. Tallinn: Eesti NSV Kultuurikomitee 1989.
- Mõisa köis enam ei lohise. – Postimees 23.IX 1991.
- Mägi, M. Mälestusmärgid peaksid jääma. – Põhjarannik 12.IX 1991.
- Neiman, Kersti. Pealinn otsib ajaloo prügikastist hõbelusikaid. – Postimees 22.I 1999.
- Nerman, Robert. Kas riiklik muinsuskaitse vajab muutmist? – Rahva Hääl 24.IV 1993.
- Nerman, Robert. Koriluse legaliseerimine. – Õhtuleht 30.XII 1988.
- Nerman, Robert. Remonditööd äärelinnas muinsuskaitse seisukohalt. – Õhtuleht 22.VI 1983.
- Nerman, Robert. Vanalinn väljaspool kaitsetsooni. – Õhtuleht 4.VII 1987.
- Näripea, Eva. Dissonantne pärand ja turistlik pilk. Tallinnas vanalinnas restaureerimisest ja (kinematograafilistest) representatsioonidest. – Ehituskunst / Estonian Architectural Review 2005 nr. 43/44, lk 56–70.
- Ottenson, Andres. Kultuurimälestis on olnud riikliku kaitse objekt läbi aegade. – Nõukogude õigus 1985 nr 3, lk 193–196.
- Ottenson, Andres. Miks me restaureerime? – Noorte Hääl 10.VII 1985.
- Ottenson, Andres. Muinsuskaitse hiilgus ja viletsus. – Sirp ja Vasar 27.V 1988.
- Pakosta süüdistab muinsuskaitset ebaõigluses. – Eesti Päevaleht 19.IV 2000.
- Pakosta, Liisa. Linnavalitsuse lubadused aastaks 2000. – Eesti Päevaleht 15.II 2000.
- Palang, Hannes; Sooväli, Helen; Printsman, Anu; Peil, Tiina; Kaur, Egle; Lang, Valter; Konsa, Marge; Külvik, Mart; Alumäe, Helen; Kalev Sepp. Püsivad ja muutuvad maastikud Eestis. Kultuurigeograafiline käsitlus. – Akadeemia nr 10 2005, lk 2209–2227.
- Palmaru, Raivo. Jumal kõrgel, keiser kaugel. – Rahva Hääl 29.III 1994.
- Palmaru, Raivo. Muinsuskaitse käriseb igast otsast. – Sõnumileht 9.III 1996.
- Palmaru, Raivo. Veel kord Muinsuskaitseadusest. – Eesti Sõnumid 11.IV 1994.
- Paomees, O. Kultuurimälestiste klubi 1983. aastal. – Kultuurimälestiste RPI Info 1.XII 1983, lk 9–10.
- Parek, Lagle. Mina ei tea, kust ma rõõmu võtan. Tallinn: Kunst 2010.
- Parts, Priit-Kalev. Pärand on poliitiline valik minevikust. – Sirp 12.V 2006.
- Pau, Martin. Jaani kirik ootab 40-miljonilist laenu. – Tartu Postimees 12.III 2001.
- Pealkirjastamata. – Sirp 14.II 1992.
- Pealkirjastamata. – Sirp ja Vasar. 11.IV 1986, lk 15.
- Peil, Mirjam. Kultuurifond ja traditsioon. – 25.XII 1987.
- Pilvre, Barbi. City piiril magnetväljas. – Hommikuleht 17.VII 1993.
- Pilvre, Barbi. Puitasumid hukutab Eesti otsustajate mentaliteet. – Hommikuleht 15.IX 1994.
- Places of Pain and Shame. Dealing with Difficult Heritage. Eds Logan, William; Reeves, Keir. London and New York: Routledge 2009.
- Policy and Law in Heritage Conservation. Ed Robert Pickard. London and New York: Spon Press 2001.

- Pool sajandid restaureerimist Eestis 1950–2000. Koost. Matis Rodin, Tallinn: Eesti Arhitektuurimuseum 2009.
- Promet, V. Kultuurimälestiste kaitse. – Valgamaalane 15.X 1991.
- Puustak, Ülo. 30 aastat ehitismälestiste restaureerimisest Eesti NSV-s. – Ehitus ja arhitektuur 2–1982, lk 4.
- Puustak, Ülo. Muinsuskaitse ajalooline areng Eestis. – Muinsuskaitse aastaraamat 2008. Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 82–86.
- Püvi, Jüri. Mida teha vanade hauaplatsidega? – Rahva Hää! 2.IX 1987.
- Püvi, Toomas. Mõisamõtteid. – Rahva Hää! 18.VII 1992, 21.VII 1992.
- Raepress. Hiiu raudteeülesõidu ümbruses on oodata muutusi. – Postimees 24.XI 1997.
- Raisma, Mariann. Aegruum nõukogudeaegses muuseumiekspositsioonis. – Aeg ja ruum. Uue muinsuskaitse poole. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 75–81.
- Raisma, Mariann. Päränd ja perestroika. Muutused muuseumides 1980. aastate lõpul – 1990. aastate alguses. – Kunstiteaduslikke uurimusi kd 18/3-4 2009, lk 99–124.
- Rajari, Eduard. Samal teemal. – Rahva Hää! 23.IX 1987.
- Rand, Oliver. Toompea lift ripub maa ja taeva vahel. – Eesti Päevaleht 17. X 1997.
- Raud, Irina. Linnakeskuse perspektiivarengust. – Õhtuleht 24.I 1986.
- Raudvassar, Valdur. Kriisist ja selle ületamisest. – Postimees 25.II 1992.
- Raun, Mait. Muinsuskaitse Selts ja poliitika. – Tuna 2000 nr 1, lk 67–76.
- Raun, Mait. Teevad aina uueks Eesti loo. – Tuna 2004 nr 1, lk 154–156.
- Raun, Ott. Kaupmehe tänaval punases rõngas. – Hommikuleht 10.VII 1993.
- Rebane, Harald. Kalmukirjad. – Noorte Hää! 22.X 1983.
- Remsu, Olev. Annetamisest. – Sirp ja Vasar 29.IV 1988.
- Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives in the Estonian Post-Communist Transition. Eds Marju Lauristin, Peeter Vihalemm. Tartu University Press 1997.
- Ricœur, Paul. Memory, history, forgetting. Chicago: University of Chicago 2004.
- Ricœur, Paul. Objektiivsus ja subjektiivsus ajaloos. – Tuna 2002 nr 2, lk 97–108.
- Riegl, Alois. The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin. – Oppositions, Fall, Rizzoli, New York 1982.
- Rosenberg, Irene. Kultuurimälestiste eest hoolitsemine on üldrahvalik ülesanne. Eesti Kommunist 1967, lk 24–25.
- Rosenberg, Tiit. Eesti mõisad. Tallinn: Olion 1994..
- Rozental, Väinu. Heade suhete linn Tartu – kõik sõpradele. – Äripäev 20.IV 2007.
- Rõõmus, Kaja. Eesti Restaureerimisfond. – Harju Elu 12.V 1992.
- Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil. Koost. Tiina Kirss, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti õppetool 2006
- Rüsen, Jörn. Ajalookultuur uurimisprobleemina. – Tuna 2001 nr 3, lk 82–90.
- Rüsen, Jörn. Ajaloolise mõtestamise struktuurid. – Tuna 1999 nr 2, lk 29–41.
- Saaremäe, Rünno. Kultuurimälestiste nimistu – töötlus vabal teemal? – Õhtuleht 20.XI 1996.
- Saaremäe, Rünno. Tallinna muinsuskaitse – hüüdjä hää! kõrbes. – Õhtuleht 2.XII 1996.
- Saarts, Tõnis. Liberalismi transformatsioon Eestis. – Sirp 21.XII 2007.
- Safeguarding historic urban ensembles in a time of change: A management guide. International Symposium on World Heritage Towns. Quebec Canada 1991.
- Saron, Juta. Karl Tihase elutöö – Suitsutare 4. Tallinn: Eesti Vabaõhumuseum 2007, lk 289–299.

- Savisaar, Edgar. Peaminister: Eesti lähiajalugu 1990–1992. Tartu: Kleio 2004.
- Savisaar, Edgar; Ruutsoo, Rein; Simson, Kadri; Must, Aadu; Terk, Erik; Arjakas, Küllö; Kaljulaid, Raimond; Veidemann, Rein; Šank, Ester. Rahvarinne 1988 (Kakskümmend aastat hiljem). Tallinn: Tallinna Linnavalitsus 2008.
- Selirand, Jüri. Kultuurimälestiste kaitse ühingust. – Sirp ja Vasar 12.VII 1968.
- Sits, Tarvi. Avariilised mälestised – kasutuseta ja lagunevad arhitektuuripärlid. – Muinsuskaitse aastaraamat 2007, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2009, lk 6;
- Sits, Tarvi. Kas patsiendil on veel lootust? – Sirp 4.IV 2009.
- Soans, Olev; Raam, Villem; Toms, Fredi. Poolteist sajandit arhitektuurimälestiste restaureerimist Eestis. Kultuurilooline kaart 1985.
- Soderland, Hilary A. The History of Heritage. A method in analysing legislative historiography. – Methods and Approaches. Heritage Studies. Eds Marie Louise Stig Sørensen, John Carman. London & New York: Routledge 2009, lk 55-84.
- Sommer, Ulrike. Methods used to investigate the use of the past in the formation of regional identities. – Methods and Approaches. Eds Marie Louise Stig Sørensen, John Carman. London & New York: Routledge 2009, lk 103–120.
- Szmygin, Boguslaw. Formal analysis of doctrinal texts in heritage protection. – Conservation and Preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858–1905). Eds Michael S. Falser, Wilfried Lipp, Andrzej Tomaszewski. Florence: Edizioni Polistampa 2010, lk 97–106.
- Supilinna Seltsi Toimetised. Koost. Heiki Valk. Tartu: Supilinna Selts 2006–.
- Suuder, Olev. Inventory of Manors – Future of the Past. – Baltic Journal of Art History. Autumn 2011 spring 2012, lk 77–86.
- Štulc, Josef. Czech Republic. – Policy and Law in Heritage Conservation. Ed Robert Pickard. London and New York: Spon Press 2001, lk 41–72.
- Zobel, Rein. Peasuunaks regenereerimine. Tallinna vanalinn osast linna generaalplaanis. – Ehitus ja arhitektuur 1969, nr 3, lk 68–71.
- Taagepera, Rein. Millal siis veel... – Edasi 5.III 1989.
- Tallinna seminar 25.–27.IV 1980. Koost. Ignar Fjuk. Eesti NSV Arhitektide Liit, s.a.
- Tallinna vanalinn II. – Sirp ja Vasar nr. 26, 1.VII 1983.
- Tallinna vanalinn kui kultuurikolle. Tallinn: Valgus 1988.
- Tamm, Jaan. Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitsjad olid koos. – Sirp ja Vasar 1.V 1980.
- Tamm, Jaan. Häda ei anna häbeneda. – Sirp ja Vasar 30.III 1979.
- Tamm, Jaan. Kas leiduks veel rohtu, mis avitaks? – Sirp ja Vasar 22.VI 1979.
- Tamm, Jaan. Muinsuskaitse ja riigieelarve. – Rahva Hää 23.II 1993.
- Tamm, Jaan. Muinsuskaitseameti peadirektori kommentaare muinsuskaitseeaduse kohta. – Rahva Hää 09.IV 1994.
- Tamm, Jaan. Muinsuskaitseeadusest ja selle rakendamisest Tallinnas. – Postimees 24.IV 1996.
- Tamm, Jaan. Tallinna vanalinn – 40 aastat muinsuskaitseala, 10 aastat UNESCO maailmapärandis. – Muinsuskaitse aastaraamat 2006, Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tallinna Kultuuriväärtuste Amet, Eesti Kunstiakadeemia 2007, lk 106.
- Tamm, Jaan. Veel kord mõisa kõie jagajatest. – Rahva Hää 8.VIII 1992.
- Tamm, Kadri. Pärnu maantee puitmajade päästetöödel. – Äripäev 12. IX 2007.
- Tamm, Marek. Monumentaalne ajalugu. – Loomingu Raamatukogu nr 28-30 2012.
- Tammer, Tiina. Kui mets ja maa saavad meitele. – Rahva Hää 1.V 1992.
- Tammer, Tiina. Millega lüüakse hingekeella. – Rahva Hää 13.VI 1992.

- Tammer, Tiina. Mõisa köie jagajad. – Rahva Hää! 2.VII 1992, 3.VII 1992, 4.VII 1992.
- Tapver, Arvi. Mölder sai Muraste mõisa põlengu eest 2,8 miljonit küsitaval moel. – Eesti Päevaleht 26.IV 2001.
- TASS. Rahva vaimne vara. – Rahva Hää! 17.VI 1988.
- The Cultural Heritage in Sweden. ICOMOS Bulletin 6 1981. Eds Nanna Cnattingius, Jutta Waller, Birgitta Windahl-Cleborn. Stockholm: Central Board of National Antiquities.
- The modern movement in architecture : selections from the DOCOMOMO registers. Eds Dennis Sharp, Catherine Cooke. Rotterdam: 010 Publishers, 2000.
- Teine elu. Kultuuriväärtuste restaureerimisest. Koost. Endel Valk-Falk. Tallinn: Kunst 1979.
- Tihase, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst 1974.
- Toimetuselt. – Sirp ja Vasar 14.II 1986.
- Tomaszewski, Andrzej. From Athens 1931 to Venice 1964. History and actuality. – In Memoriam Alois Riegl, lk 107–114.
- Tomps, Fredi. Eesti arhitektuurimälestiste kaitsest ja kasutamisevõimalustest. – Ehitus ja Arhitektuur 1985 nr 1/2, lk. 3.
- Tomps, Fredi. Kultuuriväärtused vajavad kaitset. – Noorte Hää! 13.VIII 1983.
- Tomps, Fredi. Pool sajandit ajaloolise arhitektuuri teaduslikku restaureerimist Eestis. – Pool sajandit restaureerimist Eestis 1950–2000, Tallinn: Eesti Arhitektuurimuuseum 2009, lk 8.
- Toss, Hain. World Heritage site – to add more buildings or not. – Alternatiivid ajaloolisele rekonstruktsioonile UNESCO maailmapärandi linnades. Tallinn: UNESCO ERK 2003, lk 51–54.
- Tähtsaim mälestis Eestimaa, meie maa ja rahvas – Sulev Vahtre kõne Tartu muinsuskaitsepäevade miitingul EÜS maja juures 14.IV 1988. – Mart Laar, Urmas Ott, Sirje Endre. Teine Eesti. Eeslava. Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Intervjuud, dokumendid, kõned, artiklid. Tallinn: SE&JS 1996, lk 424-426.
- Tänavsuu, Hille. Boris Duboviku ainus armastus on vanalinn. – Postimees 13.IX 2008.
- Uue Maailma lood. Toim. Madle Lippus. Tallinn: Uue Maailma Selts 2011.
- Uuetalu, Heino. Arhitektuuripärandi uurimine ja projekteerimine aastail 1978–88. – Eesti ehitismälestised. Aastaraamat. Toim. Tiit Masso. Tallinn, 1990, lk 3–4.
- Uuetalu, Heino. Instituudi tegevusest viiendal tööaastal. – Kultuurimälestiste RPI Info 1.XII 1983, lk 2.
- Uus maja Viru tänavasse. – Sirp ja Vasar 13.VII 1979.
- Vacht, Valdur, Raepress. Kultuurimälestiste nimekirja ei ole ikka veel. – Linnaleht 18.IV 1996.
- Vaga, Voldemar. Hinnang Tallinna Süda tn kvartali kohta. – Sirp ja Vasar 4.XI 1988.
- Valdre, Uno. Vanalinna funktsionaalne struktuur ja selle parandamise abinõud. – Vanalinn inimese elukeskkonnana, Tallinn, Valgus 1985.
- Valk, Heiki. Muinsusi hoidma! – Sirp ja Vasar 6.VI 1986.
- Valk-Falk, Endel. Restaureerijate töömait. – Sirp ja Vasar 20.III 1981.
- Values and Criteria in Heritage Conservation. Proceedings of the International Conference of ICOMOS, ICCROM, Fondazione Romualdo Del Bianco, Florence March 2nd–4th 2007. Ed Andrzej Tomaszewski. Florence: Edizioni Polistampa 2008.
- Vana Tallinn: kirjandusnimestik. Koost. Mare Kuuskmäe. Tallinn: Eesti NSV Kultuuriministerium 1985.
- Vanalinn inimese elukeskkonnana. Tallinn: Valgus 1985.
- Veel kord kultuurimälestismärkidest. – Sirp ja Vasar 7.IX 1956.
- Veenpere, Enn. Kultuurimälestiste kuu puhul. – Edasi 11.IV 1985.



Velliste, Trivimi. Kultuuriloolisse Kõrg-Virusse. – Sirp ja Vasar 1.VIII 1986.  
 Velliste, Trivimi. Muinsuskaitse seltsi poole. – Sirp ja Vasar 6.III 1987.  
 Velliste, Trivimi. Uus kultuurikolle. – Sirp ja Vasar 23.I 1987.  
 Velliste, Trivimi. Õiendus. – Sirp ja Vasar 22.VII 1988.  
 White, Hayden. Kirjandusteooria ja ajalookirjutus. – Tuna 2003 nr 1, lk 111–127.  
 Vihalemm, Triin, Masso, Anu. Kollektiivsed identiteedid siirdeaja Eestis. – Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse Mina. Maailm. Meedia tulemustest. Toim. Veronika Kalmus, Marju Lauristin, Pille Pruulmann-Vengerfeldt. Tartu Ülikool 2004, lk 45–55.  
 Viires, Jaak. Eesti Muinsuskaitse Selts loomisel. – Kultuurimälestiste RPI Info1.IV 1987, lk 9.  
 Vint, Elfriede. Oleviku teenistuses. – Sirp ja Vasar 4.XII 1964.  
 Volkov, Igor. Supermarket Tallinna vanalinn! – Sirp ja Vasar 2.II 1979.  
 Vsevjev, David. Kas Nõukogude aeg on uuritav? – Tuna 4/2003, lk 4–5.  
 Võitlus mõtteviisi pärast. Vastab Eesti Muinsuskaitse seltsi esimees Trivimi Velliste. – Sirp ja Vasar 1988/8.  
 Võru. Koost. Elmo Ploom. Tallinn: Eesti Raamat 1976.  
 Vöti, Tiina. Talutoa sisustus. Tallinn: Eesti Etnograafiamuuseum 1984.  
 Vöti, Tiina. Õllekannud. Tallinn: Kunst 1986.  
 Väinsalu, Koit. Kultuur vanas linnas. – Noorte Hääl 17.VI 1987.  
 Väinsalu, Koit. Muinsuste kaitseks. – Edasi 19.VII 1987.  
 Väinsalu, Koit. Ühisettevõtte “Soots Tourism” Pirital ehk Muinsuskaitse viimased päevad. – Rahva Hääl 21.IX 1992.  
 Välja, Margus. Puumaja on väärtus. – Rahva Hääl 19.V 1993.  
 Ööbik, Urmas. Raepress, Maksumaksja raha eest kaitstakse ka V. I. Leninile pühendatud teoseid... – Õhtuleht 30.XI 1995.  
 Üprus, Helmi. Tallinn kui linn-muuseum. – Rahva Hääl, 18. III 1955.  
 Üprus, Helmi. Tänapäeva teenistuses. – Sirp ja Vasar 30.IX 1960.

## 5. ÕIGUSAKTID JA JUHENDMATERJALID

Arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooni ratifitseerimise seadus. – RT II 1996, 36, 134.  
 Arhiiviseadus. – RT I, 21.03.2011, 1.  
 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, 14 XI 1970 [823 U.N.T.S. 231].  
 Eesti Kultuurkapitali seadus. – RT I 1994, 46, 772.  
 Eesti NSV MN määrus Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse alla kuuluvate kultuurimälestusmärkide arvelevõtmise, kaitse organiseerimise ja kaitse kontrolli tugevdamise kohta; Lisa: põhimäärus kultuurimälestusmärkide kaitse kohta 20.X 1956 nr 264. – Eesti NSV Teataja nr 16 24.XI 1956.  
 Eesti NSV MN määrus Pärnu, Tartu, Haapsalu, Kingissepa, Paide, Rakvere, Viljandi ja Võru linna ning Lihula alevi ajalooliste keskuste kaitsetsoonide põhimääruse ja kaitsetsoonide piiride kinnitamise kohta. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 9. III 1973, nr 10.  
 Eesti NSV MN 1.VIII 1973 määrus nr 346 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 4.I 1974 nr 1.  
 Eesti NSV MN korraldus Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse inspeksiooni moodustamisest 21.VI 1958 nr 899-k. – Eesti NSV Teataja nr 8 17.VII 1958.  
 Eesti NSV MN määrus 4.X 1988 nr 488 Eesti NSV MN 1.VIII 1973 määruse nr 346 täiendamise kohta.

- Eesti NSV MN määrus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise põhimääruse kohta 13.XII 1982 nr 681.
- Eesti NSV MN määrus Eesti NSV arheoloogiliste ja ajalooliste mälestusmärkide nimekirjade kinnitamise kohta 1.XI 1952 nr 863. ERA, f 1, n 3, s 524, lk. 642.
- Eesti NSV MN määrus Eesti NSV arhitektuuriliste muinsusesemete säilitamise ja restaureerimise abinõude kohta 21.VI 1947 nr 467. Lisa nr 1 Riikliku kaitse alla võetud Eesti NSV-s asuvate arhitektuuriliste muinsusesemete nimestik – Eesti NSV Teataja nr 19 25.VII 1947.
- Eesti NSV MN määrus Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s 1.VIII 1973 nr 346. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 4.I 1974 nr 1.
- Eesti NSV MN Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s 31.XII 1964 määrus nr 573. – Eesti NSV Määruste Kogu 1964 nr 51 art 206.
- Eesti NSV MN määrus Rebala ajaloolis-kultuurilise kaitseala territooriumi kohta 24.IX 1987 nr 506.
- Eesti NSV seadus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta. – Eesti NSV Teataja 1977, 51, 647.
- Eesti NSV seadus Eesti NSV kultuurimälestiste kaitse kohta. – Eesti NSV ÜN Teataja nr 23 15.VI 1961.
- Eesti NSV taluseadus. – ÜVT 1989, 39, 611.
- Eesti Rahvusraamatukogu seadus. – RT I, 09.03.2011, 4.
- Eesti Vabariigi Valitsuse määrus Tallinna vanalinna muinsuskaitseala põhimääruse, piiri ja kaitsevööndi piiri kinnitamine nr 279, 28.IX 1999. – Riigi Teataja I, 6.XI 1999, 72, 692.
- Euroopa arhitektuuripärandi kaitse konventsiooni ratifitseerimise seadus. – RT II 1996, 36, 133.
- ICOMOS. Charter for the Conservation of Historic Towns and Urban Areas (Washington Charter 1987), [http://www.international.icomos.org/charters/towns\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/towns_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.
- ICOMOS. Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990), [http://www.international.icomos.org/charters/arch\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/arch_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.
- ICOMOS. Historic Gardens (The Florence Charter 1981), [http://www.international.icomos.org/charters/gardens\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/gardens_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.
- ICOMOS. ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage (2003), [http://www.international.icomos.org/charters/structures\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/structures_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.
- ICOMOS. The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites, [http://www.international.icomos.org/charters/interpretation\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/interpretation_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.
- ICOMOS. The ICOMOS Charter on Cultural Routes, [http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes\\_e.pdf](http://www.international.icomos.org/charters/culturalroutes_e.pdf), vaadatud 16. VIII 2012.
- ICOMOS. The Nara Document On Authenticity (1994) <http://www.international.icomos.org/charters/nara-e.pdf>, vaadatud 16. VIII 2012.
- Kaitstavate loodusobjektide seadus. – RT I 1994, 46, 773.
- Kalmistuseadus. – RT I, 15.03.2011, 14.
- Keeleseadus. – RT I, 18.03.2011, 1.
- Kirikute ja koguduste seadus 20. V 1993. – RT I 1993, 30, 510.
- Kirkkolaki 26.11.1993/1054. – <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1993/19931054>, vaadatud 13. VIII 2012.

Kultuuriministri käskkiri . Kultuurimälestiseks tunnistamine ja kultuurimälestiseks ole-  
mise lõpetamine 28.XI 2002 nr 213. – RTL 2002, 134, 1982.

Kultuuriministri määrus. Kultuuriväärtuste sisse- ja väljaveo korra kinnitamine Kul-  
tuuriväärtuste sisse- ja väljaveo kord Lisa 1. Kultuuriväärtused, mida ei ole lubatud  
Eesti Vabariigist välja viia ilma Kultuuriväärtuste Väljaveo Ekspertgrupi loata Lisa 2.  
Kultuuriväärtuste ekspertiisi hinnakiri. 8. V 1992 – [https://www.riigiteataja.ee/  
akt/28001](https://www.riigiteataja.ee/akt/28001), vaadatud 13. VIII 2012.

Kultuuriväärtuste säilitamise ja restaureerimise rahvusvahelise uurimiskeskuse põhikir-  
jaga ühinemise seadus. – RT II 2000, 23, 139.

Kultuuriväärtuste säilitamise ja restaureerimise uurimise rahvusvahelise keskuse  
(ICCROM) põhikirjaga ühinemise seadus. Seletuskiri 09.III 2000. [http://www.kul.ee/  
index.php?path=38&EelnID=10](http://www.kul.ee/index.php?path=38&EelnID=10).

Kultuuriväärtuste väljaveo, ekspordi ja sisseveo seadus. – RTI, 18.I 2008,3,24.

Kultuurkapitali seadus – RT I 1994, 46, 772.

Looduskaitse seadus. – RT I, 30.12.2011, 13.

Maamaksuseadus – RTI 1993,24,428.

Memorandum koostöö kohta Eesti Vabariigi ning Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni  
Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsiooni (UNESCO) vahel. – RT II 1998, 37, 75.

Muinasvarade kaitse seadus. – Riigi Teataja 1925 nr 111/112.

Muinasvarade kaitse seadus. – Riigi Teataja 1936 nr 67.

Muinsuskaitse nõukogu põhimäärus. – RTL 2000, 51, 778.

Muinsuskaitse seadus – RTI 1995,4,37.

Muinsuskaitse seadus. – RT I 1994, 24, 391.

Muinsuskaitse seadus. – RT I 2002, 27, 153.

Muinsuskaitse seadus. – RT I 21.03.2011, 8.

Muinsuskaitse seaduse ja haldusõiguserikkumiste seadustiku muutmise seadus. – RT I 1996,  
86, 1538.

Muinsuskaitse seaduse ja muuseumiseaduse muutmise seadus. – RT I 1997, 93, 1559.

Muinsuskaitse seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus. – RT I,  
21.03.2011, 4.

Muinsuskaitse seaduse muutmise seadus RT I 2008, 51, 287.

Muinsuskaitse seaduse muutmise seadus. – RT I 2004, 25, 171.

Muuseumiseadus. – RT I, 21.03.2011, 20.

NSV Liidu seadus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitsest ja kasutamisest. – Rahva Hääl  
31. X 1976.

Planeerimis- ja ehitusseadus. RT I 1995, 59, 1006.

Rahvaraamatukogu seadus. – RT I 1998, 103, 1696.

Relvakonflikti korral kultuuriväärtuste kaitse Haagi konventsioon. – RT II, 2005, 9.

Republic of Lithuania law on protection of immovable cultural heritage. 22.XII 1994  
no i-733. Official translation. § 27 ja 28. – <http://www.kpd.lt/en/node/1699>, vaadatud  
16.III 2012.

Ringhäälinguseadus 19.V 1994. – RT I 1994, 42, 680.

Sõjahaudade kaitse seadus. – RT I, 21.03.2011, 27.

Tallinna Linnavalitsuse määrus 25.XI 1994 nr 110. Tallinna Muinsuskaitseameti moo-  
dustamine.

Tallinna Linnavalitsuse määrus 30. V 2012 nr 19 Tallinna Linnavalitsuse 1990. aasta mää-  
ruste kehtetuks tunnistamine. – [https://oigusaktid.tallinn.ee/?id=3001&aktid=1232  
92&fd=1&leht=2&q\\_sort=elex\\_akt.akt\\_vkp](https://oigusaktid.tallinn.ee/?id=3001&aktid=123292&fd=1&leht=2&q_sort=elex_akt.akt_vkp), vaadatud 13. VIII 2012.

- Tallinna Linnavolikogu 11.I 2001määrus nr 3 Tallinna üldplaneeringu kehtestamine.
- Tallinna Linnavolikogu 16.04.2009 otsus nr 78 teemaplaneeringu Tallinna kesklinna miljööväärtuslike hoonestusalade piiride määramine ja kaitse- ja kasutustingimuste seadmine kehtestamine.
- Tallinna Linnavolikogu 17.IX 2009 otsus nr 179 Pirita linnaosa üldplaneeringu kehtestamine.
- Tallinna vanalinna muinsuskaitseala ja Valga linnatuumiku muinsuskaitseala põhimääruste ja piiride kinnitamine. – RT I 1995, 24, 339.
- Tallinna vanalinna riikliku kaitsetsooni põhimäärus. Eesti NSV MN 2.VIII 1966 määruse nr 360 lisa nr 1.
- Tartu rajooni TSN Täitevkomitee 29.11.1972 otsus nr 378 Tartu rajooni kohaliku tähtsusega ajaloo-, arheoloogia-, arhitektuurimälestistele ning looduskaitsealastele objektidele täiendavast kaitse kehtestamisest ning mõnede ajaloo-, arhitektuurimälestiste ning looduskaitse objektide kaitse alt mahavõtmisest. <http://loodus.keskkonnainfo.ee/webeelis/infoleht.aspx?obj=dok&id=30>, vaadatud 30.XI 2011.
- UNESCO. Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage 2001, [http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL\\_ID=13520&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13520&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html), vaadatud 16. VIII 2012.
- UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2003, [http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL\\_ID=17716&URL\\_DO=DO\\_TOPIC&URL\\_SECTION=201.html](http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html), vaadatud 16. VIII 2012.
- UNESCO kultuuripärandi kaitse konventsioonide ratifitseerimise seadus. – RT II 1995, 10, 53.
- Veneetsia harta. Mälestiste ja ajalooliste paikade konserveerimise ja restaureerimise rahvusvaheline harta. 1964. <http://www.muinas.ee/meie/oigusloome>, vaadatud 02.XI 2011.

## 6. INTERNETI ALLIKAD

8. Tallinner Symposium zur Geschichte und Kultur Nordosteuropas: Zwischen Rekonstruktion und Modernisierung: Öffentliche Debatten über historische Stadtkerne im 20. und 21. Jahrhundert, <http://www.tallinn.ee/est/Sumpoosioni-kava>, vaadatud 26.II 2012.
- 806 SE I muinsuskaitse seaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. 13.IX 2010 Eelnõu algtekst. <http://www.riigikogu.ee/?page=eelnou&op=ems&emshelp=true&eid=1147456&u=20110315131400>, vaadatud 26.II 2012.
- 806 SE II-1 Riigikogu Kultuurikomisjoni 8.II 2011 protokoll, [http://www.riigikogu.ee/?page=pub\\_ooc\\_file&op=emsplain&content\\_type=text/html&u=20120114003343&file\\_id=1300398&etapp=08.02.2011&fd=17.02.2011](http://www.riigikogu.ee/?page=pub_ooc_file&op=emsplain&content_type=text/html&u=20120114003343&file_id=1300398&etapp=08.02.2011&fd=17.02.2011), vaadatud 14.I 2011;
- VIII Riigikogu stenogramm 9.X 1996. <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcommand=stenogramm&date=844858800&pkpkaupa=1&paevakord=1900003379>, vaadatud 12.I 2012.
- E-kirjavahetus Lilian Hansariga 24.IV 2010.
- E-kirjavahetus Ants Krautiga 9.V 2012.
- E-kirjavahetus Andri Ksenofontoviga 18.–27.I 2012.
- E-kirjavahetus Ilme Mäesaluga 05.III 2012.
- E-kirjavahetus Ülo Puustakuga 22.XI 2011.
- E-kirjavahetus Ülo Puustakuga 17.I 2012.

E- kirjavahetus Anneli Randlaga 05.XII 2011.  
E-kirjavahetus Jaan Sotteriga 14.IX 2011.  
E-kirjavahetus Jaan Tammega 14.III 2011.  
E-kirjavahetus Nato Tsintsabadzega 5.I 2012  
E-kirjavahetus Heiki Valguga 23.I 2011.  
E-kirjavahetus Maxime Wotquenne'ga 4.–12.XII 2011.  
Eesti Kodu-Uurimise Selts <http://www.ekus.ee/kodu-uurimine/>, vaadatud 15.IX 2012.  
Kalm, Mart. Olulise tähtsusega riikliku küsimusena kultuuripärandi kaitse arutelu. XI Riigikogu stenogramm 18.I 2011, <http://www.riigikogu.ee/?op=steno&stcomm and=steno&pkpkaupa=1&toimetatud=1&toimetamata=0&date=129533988 9&paevakord=7840>, vaadatud 09.III 2012.  
Läkk, Ene. Uus maimuke on sündinud. – Eesti Ekspress 1998. <http://blog.ekspress.ee/Arhiiv/Vanad/1998/32/kommentaar.html>, vaadatud 24.III 2012.  
Muinsuskaitseamet. Tehtud tööd aastatel 1996–2010. <http://www.muinas.ee/muinsuskaitsetegevus/tood>, vaadatud 15.XII 2011.  
Muinsuskaitseeaduse eelnõu kolmas lugemine, VII Riigikogu stenogramm, 9.III 1994  
Muinsuskaitseeaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. 806 SE I 13.IX 2010 Eelnõu algtekst. <http://Www.Riigikogu.Ee/?Page=Eelnou&Op=Ems&Emshelp=True&Eid=1147456&U=20110315131400>, vaadatud 17.XII 2011.  
Muudatusettepanekute loetelu muinsuskaitseeaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seaduse eelnõule. Teine lugemine 16.II 2011. <http://www.riigikogu.ee/?page=eelnou&op=ems&emshelp=true&eid=1147456&u=20110315131400>, vaadatud 14.I 2011.  
Preem, Martti. Arhitektide Liit arvamuskujundajana toona ja praegu. – Loomeliitude 15. aastapäevale pühendatud konverents 5.IV 2003. Ettekande märkmed. <http://www.hot.ee/vabavaimualgatus/5aprill/preem.htm>, vaadatud 13.XII 2011.  
Riigikogu kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 10. 29.IV 1999. [http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content\\_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=991300007](http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=991300007), vaadatud 18.XII 2011.  
Riigikogu Kultuurikomisjoni protokoll nr 174 29.V 2001 [http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content\\_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011620011](http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011620011), vaadatud 24.III 2012.  
Riigikontrolli aruanne Riigikogule 27.VI 2007, Kultuurimälestiste kaitse. Kas Eesti riik on teinud piisavalt selleks, et kultuurimälestised kui Eesti kultuuripärandi oluline osa säiliks? <http://www.riigikontroll.ee/tabid/206/Audit/1984/Area/16/language/et-EE/Default.aspx>, vaadatud 26.II 2012.  
Sillaotsa Talumuuseumi kogudest. <http://www.velise.ee/artiklid/>, vaadatud 18.XII 2011.  
Vabariigi Valitsuse algatatud muinsuskaitseeaduse (742 SE) arutelu. Riigikogu kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 168 07.V 2001. [http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content\\_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011370001](http://www.riigikogu.ee/?op=emsplain&content_type=text/html&page=mgetdoc&itemid=011370001), vaadatud 24.III 2012.  
World Heritage List <http://whc.unesco.org/en/list/>, vaadatud 02.VIII 2012.

# Lisad

## Lisa 1. Töös kasutatud lühendid

- DOCOMOMO – International Working Party for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighborhoods of the Modern Movement
- EELK – Eesti Evangeelne Luteriusu Kirik
- Eesti NSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik 1940–1941; 1944–1991
- Eesti NSV RKN – Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu
- Eesti NSV ÜN – Eesti NSV Ülemnõukogu
- EKF – Eesti Kultuurifond 1987–
- EKP KK – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee
- EKUS – Eesti Kodu-uurimise Selts 1939–
- ELKS – Eesti Looduskaitse Selts 1966–
- EMS – Eesti Muinsuskaitse Selts 1987–
- ERKF – Eesti Rahvuskultuuri Fond 1991–
- ERKI – Eesti NSV Riiklik Kunstiinstituut 1951–1989
- ERM – Eesti Rahva Muuseum 1911–
- ERSP – Eestimaa Rahvusliku Sõltumatuse Partei 1988–1995
- ICCROM – International Centre for the Study of Preservation and Restoration of the Cultural Property; Kultuuriväärtuste Säilitamise ja Restaureerimise Rahvusvaheline Uurimiskeskus 1956–
- ICOMOS – International Council of Monuments and Sights; Rahvusvaheline Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu 1964–
- ICOMOS ERK – ICOMOSi Eesti Rahvuskomitee 1992–
- KKK – Kultuurimälestiste Kaitse Klubi 1982 –
- KRPI – Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimisinstituut 1978–1988
- MKA – Muinsuskaitseamet 1993–1997; 2002–
- NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei
- NSV Liit – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit 1922–1991
- RAS “Eesti Ehitismälestised” – Riigi aktsiaselts “Eesti Ehitismälestised” 1992–1993
- RUPI “Eesti Ehitismälestised” – Riiklik Uurimis- ja Projekteerimisinstituut “Eesti Ehitismälestised” 1988–1992
- RSN TK – Rahvasaadikute nõukogu täitevkomitee (kuni 1977 TSN TK)
- SEMS – Stockholmi Eesti Muinsuskaitse Selts 1987–
- TA – Teaduste Akadeemia
- TAMKI – Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Kaitse Inspeksioon 1958–1994
- TKI – Tallinna Kultuurimälestiste Kaitse Inspeksioon 1989–1994
- TKVA – Tallinna Kultuuriväärtuste Amet 2000–
- TMA – Tallinna Muinsuskaitseamet 1995–2000
- TMN – Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodiline Nõukogu 1976–1993
- TPI – Tallinna Polütehniline Instituut 1944–1989
- TRT – Teaduslik Restaureerimise Töökoda 1950–1968
- TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool 1944–1989
- TSN TK – Tööraha saadikute nõukogu täitevkomitee (alates 1977 RSN TK)
- UIA – L’Union Internationale des Architectes; Rahvusvaheline Arhitektide Liit
- UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization; Ühinenud Rahvaste Hariduse, Teaduse ja Kultuuri Organisatsioon
- VAMKI – Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspeksioon 1969–1988
- VEEV – Vanalinna Elamute Eksploatatsiooni Valitsus
- VLAKV – Vabariiklik Linnaehituse ja Arhitektuurimälestiste Kaitse Valitsus 1988–1993
- VRV – Vabariiklik Restaureerimisvalitsus 1968–1988

## Lisa 2. Muinsuskaitse ametkondade struktuur alates 1945. aastast

<p>Ajaloo-, arheoloogia ja kunstimälestised (Kultuuriministeerium)</p>	<p>Ehitismälestised (Ehituskomitee)</p>	<p>Tallinn (Tallinna Linnavalitsus)</p>
<p>1949–1953 ENSV MN Kultuurhariduslike Asutuste Komitee muuseumide ja arheoloogiliste ning ajalooliste mälestusmärkide kaitse osakond</p>	<p>1944–1950 ENSV Arhitektuurivalitsuse Muinsuskaitse osakond</p>	<p>1952–1958 Tallinna Arhitektuuri Mälestusmärkide Majavalitsus</p>
<p>1953–1954; 1956–1963 Kultuuriministeeriumi Kultuuriliste mälestusmärkide Inspektsioon (sh rajooni-muuseumid)</p>	<p>1950–1968 ENSV MN Arhitektuuri- ja Ehituskomitee Teaduslik Restaureerimise Töökoda</p>	<p>1953–1963 Tallinna RSN TK Linna Kultuuriväärtuste Osakond</p>
<p>1963–1993 Kultuuriministeeriumi Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspektsioon</p>	<p>1969–1988 Vabariiklik Arhitektuurimälestiste Kaitse Inspektsioon</p>	<p>1963–1989 Tallinna Linnamuuseumi kultuurimälestiste kaitse osakond</p>
<p>1976–1993 Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodiline Nõukogu</p>	<p>1978–1988 Kultuurimälestiste Riiklik Projekterimisinstiit</p>	<p>1989–1995 Tallinna Kultuurimälestiste Kaitse Inspektsioon</p>
<td data-bbox="695 725 759 1248"> <p>1978–1988 Vabariiklik Restaureerimisvalitsus; Põhja-, Lõuna ja Lääne-Eesti tootmisjaoskonnad; 22 filiaali</p> </td> <td data-bbox="695 306 759 725"> <p>1978–1988 VK Inrestauraator (Poola restauraatorid)</p> </td>	<p>1978–1988 Vabariiklik Restaureerimisvalitsus; Põhja-, Lõuna ja Lääne-Eesti tootmisjaoskonnad; 22 filiaali</p>	<p>1978–1988 VK Inrestauraator (Poola restauraatorid)</p>
<td data-bbox="759 725 852 1248"> <p>1988–1993 Vabariikliku Koondise Linnahituse- ja Arhitektuurimälestiste Kaitse Valitsus</p> </td> <td data-bbox="759 306 852 725"> <p>1988–1996 RAS “Eesti Restaauraator”</p> </td>	<p>1988–1993 Vabariikliku Koondise Linnahituse- ja Arhitektuurimälestiste Kaitse Valitsus</p>	<p>1988–1996 RAS “Eesti Restaauraator”</p>
<p>1993–1997 Muinsuskaitseamet 1997–2002 Muinsuskaitseinspektsioon 2002– Muinsuskaitseamet</p>	<p>1992–1997 RAS “Eesti Ehitismälestised” (reorganiseeriti eraõiguslik AS Restaauraatorprojekt)</p>	<p>1995–2000 Tallinna Muinsuskaitseamet 2000– Tallinna Kultuuriväärtuste Amet</p>

